

Смерть у Києві

Павло Загребельний

СМЕРТЬ ПЕРША

СУЗДАЛЬ

Київ був повен лагідного саява. Воно лилося згори, із спокійного осіннього неба, високо знесеного над київськими горами, знизу піднімалося йому навстріч саяво зелене, а між зеленим і високоголубим тихо плавало золото соборів, легко лягала поміж ними перша пожовклість листя, і неначе в душу вхлюпувалося оте м'яке світіння, і відчувалося, що, входячи в цей город, мовби стаєш безсмертним.

Та Дуліб гаразд відав, що за цим спокійним саявом незнищимо стоїть свіжий спогад про смерть, яка сталася в Києві, — тож в'їздив він у город без радості, а коли б мав змогу вибирати, то, певне, охочіше струсив би на город порох з ніг своїх за звичаєм апостольським, аніж мав простувати по вулицях, де ще тиждень тому тягнуто тіло вбитого князя Ігоря.

Не був апостолом, а тільки княжим лікарем прибічним, отримав несподівану владу не над самою плоттю князевою, а й над його душею, і вийшло так, що великий князь київський Ізяслав Мстиславович поставив Дуліба над усіма найдовіренішими, над боярами, воєводами і тисяцькими. І коли в поході проти чернігівських князів прийшла вість про вбивство Ігоря в Києві, Ізяслав потаємно послав Дуліба гнати слід у сьому тяжкому й кривавому ділі.

Дуліб в'їздив крізь Софійські ворота. Був стомлений і важко похмурий, саяво київське мовби й не обходило його, зате щедро проливалось на Іваницю, який з належною шанобливістю до свого хазяїна їхав трохи позаду, був, як завжди, безжурно-усміхнений, світлий лицем і вражав кожного стрічного неторканою чистотою свого погляду.

Перед цим проїхали вони Подільську торговицю — це останнє сумне пристанище мертвого Ігоря, куди привезено його після вбивства з Гори на простому однокінному возі, — згодом обдимлювалися димами Гончарівки, в навмисному неквапі пробиралися крізь сморід Кожум'як, — Дуліб вибирав найнужденніші, найбрудніші вулички нижнього Києва, так наче прагнув бодай цим спокутувати смерть князеву. Іваниці ж було скрізь однаково, він так само саяв чистотою очей своїх повсюдно, ніякий сум не дошкуляв йому, та й ніщо на сім світі, здавалося, не могло потьмарити його ясної душі.

Від Софії Дуліб повернув коня тим шляхом, що ним мала летіти тоді оскаженіла юрба киян з наміром видобути князя Ігоря з монастиря святого Феодора і звершити над ним свій суд — скорий і неправий. Все виказувало те, що Дуліб ось так проїде через місток перед брамою до старого Володимирового города, побіля монастиря святого Феодора і Мстиславового княжого двору, тоді на Бабиному торжку притримає коня і, не дбаючи, їде за ним Іваниця чи ні, поверне назад, щоб відбутися ще раз смертну путь князя Ігоря, тепер уже не в напрямку зворотному, а в справжньому, і, може, пережити

ту путь або ж відшукати на ній початки слідів, які згодом він має розплутати до кінця.

Власне, Дуліб і не мав чого кружляти по цьому колу смерті. Міг би згодом пустити по ньому самого Іваницю, хоч той, попри всю свою видиму безжурність і незацікавленість справами свого хазяїна, вже й так побачив усе, що мав побачити, про інше ж не турбувався: знав, що всі вісті, явні й затаєні, самі прийдуть йому до рук без ніяких зусиль, як то вже було не раз і не двічі, аби лиш набратися потрібного терпіння.

Та навіть Іваниця подивувався Дулібові, коли той для першого разу не став простежувати до кінця смертної путі Ігоревої, не спробував також непоміченим заховатися у великому городі, а відразу, щойно проїхав браму Володимирового города, попрямував до воріт монастиря Феодора і чимдуж ударив у дерев'яне клепало.

Годі було ждати, що після недавніх подій тут охоче розчинятимуть браму перед кожним, і Дуліб звів був руки, щоб ще раз ударити в клепало, але збоку від воріт відчинилося рипливо віконечко, і заросле по самі очі чорною бородою обличчя мовчки вступилося в прибульців.

— До ігумена Ананії, — глухо мовив Дуліб і, зауваживши недовір'я чорнобородого ченця, додав: — Од великого князя Ізяслава.

При цьому доторкнувся пальцями до золотої гривни Ізяславової, що мав на шії. Іваниця радісно позирав на бородатого ченця, ще з більшою радістю дивився він на свого хазяїна і на його коштовну гривну; такий усміх судився тільки тим, хто прибуває з вістями добрими, тому чернець, ще трохи повагавшись і покліпавши очима, загрюкотів важкими засувами на монастирській брамі. Він схаменувся лиш тоді, коли ті обидва так і в'їхали на монастирський двір верхи, не злізли з коней, немов погані половці. Хотів щось проректи гнівне, звів руку, може, й для проклятьби, але Дуліб спокійно сказав йому:

— Зачиняй браму, щоб ніхто не бачив.

Так ніби перед цим весь Бабин торжок не дивився, як вони святотатно в'їздили в монастир.

Все-таки Дуліб зіскочив з коня, те саме зробив також Іваниця, але не з пошани до святого місця, а лиш з потреби розім'яти затерплі від довгої їзди ноги.

Прибрамний довго порався з важкими засувами.

— Варязькі причандали, — стежачи за силкуванням ченця, зауважив Іваниця, і не знати було, чи то розмірковує вголос для самого себе, чи звертає увагу свого хазяїна. Та Дуліб і сам уже встиг запримітити все: і міцну стіну монастирську кам'яну, і важезну браму з дубових колод, і хитромудрі забори на брамі, і монастирські будівлі з сірого, незвичного для Києва каміння. Тільки й було тут київського, що дерева; високі, буйнолисті, розложисті, дерева приховували неоковирність монастирських кам'яних будовань, але водночас і виказували їхню тяжкість, їхній, сказати б, чужий для сеї щедрої землі дух твердості, суворості, черствості.

Монастир заснував покійний великий князь Мстислав, син Мономаха від Гіти, дочки англійського короля. Вже сам Мстислав мав у своїй крові задосить північної суворості, а ще до того одружений був з дочкою свейського конунга Христиною, —

отож, мабуть, і закладалися ці будування відповідно до узвичаєнь князя та княгині, вишукувався десь сірий важкий камінь, ламався й переправлявся по ріках до Києва, щоб лягти отут, у стіни церкви, келій і служб, творити святість саме таку, якою вона малювалася в похмурих північних душах. Останнє пристанище своє великий князь Мстислав і княгиня Христина знайшли в цьому суворому притулку, обох їх поховано в монастирській церкві; згодом мала упокоїтися тут навіки друга жона Мстиславова, яка тим часом ще жила на княжому дворі з синами своїми Володимиром та Михалком, але ніхто не гадав, що неприступна ся обитель стане місцем смертовбивства, надто ж княжого.

Здавалося б, чоловік, захований за цей камінь, за ці запори важкі, може назавжди відкинути турботи про власну безпеку від загрози ззовні. Насправді ж вийшло так, що камінь цей не порятував князя Ігоря, а мовби позбавив його змоги порятуватися, ухилитися від загрози, втекти від нападників.

Ясна річ, можна було подивуватися, як то вдалося натовпові так легко, швидко й просто продертися в монастир, але Дуліб не любив поквапу ні в чому, не хотів поспішати й у такому новому для нього ділі, як установлення істини про вбивство чоловіка непростого звання.

— Тепер відведи нас до келії убієнного, — звелів Дуліб прибрамному, коли той нарешті впорався з своїми засувами. Можна було б його спитати, чи й того дня, коли вбито князя Ігоря, він так само дбав про свої запори, та сказано вже, що Дуліб не любив поквапу ні в якому ділі, тому й не питав ні про віщо. Зате прибрамний розтулив рота, видно, для якогось запитання, але Дуліб, наче не хотів чути його голосу, випередив того.

Убієнного, — сказав він, — до келії убієнного князя Ігоря, схимника вашого.

І плутаючись у довгополій і, до речі, досить новій рясі, чернець попровадив їх поміж дерев, провів побіля церкви, побіля важких, присадистих будівель і мовчки тицьнув рукою в напрямку чи то ще якоїсь будівлі, чи просто купи сірого каміння, тоді відступився вбік, з неприхованим осудом у погляді стежив, як ці двоє ведуть своїх коней до місця святого здавна, а тепер ще й освяченого мученицькою смертю колишнього господаря.

— Зостанемось тут, — кинув ченцеві Дуліб, — скажи отцю ігумену про це.

Він полишив повід свого коня Іваниці й пішов поміж деревами до тої купи сірого каміння, що слугувало ще недавно житлом для князя Ігоря. Скит лише зовні вражав дикою непривабливістю. Зсередини відзначався несподіваною сліпучою білістю й затишком. Мав дві келійки: передпокій і ложницю. В обох проста, але вигідна дерев'яна обстава, на стінах дві маленькі іконки з зображенням мук Христових, ніщо не вказувало на сановність колишнього мешканця, хіба що велика оленьча шкура, недбало кинута на дерев'яний тапчан у ложниці, та ще в кутку передпокою два посохи з дорогого заморського дерева.

Все це Дуліб оглянув миттю, впівока, бо й оглядати, власне, тут не було чого, водночас він оцінив усі вигоди цього усамотненого місця для своєї незвичної справи,

тому, коли в дверях став ігумен монастиря отець Ананія, довірений великого князя вже знав твердо: вони з Іваницею пробудуть тут саме стільки, скільки треба для викінчення завдання, ще й не початого.

Ігумен пасував до цих білих, чистих і тихих покоїв, а не до того дикого каміння, понавергуваного між зелено-золотих київських дерев на монастирській садибі. Був маленький, худий, як скіпка, білотілий, білорукий, мав дбайливо підстрижену бороду; все в ньому так і сяяло чистотою і вимитістю, на новісінькій чорній рясі гарно лежав золотий, з самоцвітами хрест на золотому ж ланцюгу; складалося враження, ніби перед Дулібом і не ігумен монастиря, цієї обителі бідності, молитов і зітхань, а високий ієрей церкви. Ігумен підняв маленьку кволу руку чи то для благословення, чи, може, навпаки, щоб гнати непроханого гостя, але Дуліб так само, як перед цим ченця, хотів не допустити до мови отця Ананію і вже розкрив рота, щоб повідомити йому все про себе, та цього разу проворніший виявився господар.

— Сказано вже, — якось ніби гидливо промовив ігумен і скривив губи, — знаю, що послані великим князем. Але ж коні...

— Потрібні нам будуть тут, — твердо сказав Дуліб, зненавидівши ігумена за саме тільки скривлення його губ і насилу гамуючи бажання вдарити його в обличчя десятком страшних запитань, на які в того не могло бути відповідей.

— Не відаю тільки, — знов почав був ігумен і знов перехопив його мову Дуліб.

— Звуся Дуліб, лікар прибічний у великого князя Ізяслава, товариш мій — Іваниця.

— Слуга, — уточнив ігумен.

— Товариш, — твердо повторив Дуліб, — а також помічник у моїй справі.

— Тут лікують душі, а не тіло, — нагадав ігумен, так само не сходячи з порога і, отже, ще не визначаючи свого ставлення до посланців.

— Не для лікування послано нас, — мовив Дуліб. — Пройти маємо по сліду смерті, що сталася тут.

— Не тут, — знов скривився неприємно ігумен. — У Києві.

Дуліб підійшов до нього, насунувся своєю важкою постаттю.

— Хіба монастир не Київ? — спитав тихо.

— Тут тільки дерева ростуть швидко й легко, як у Києві, — була відповідь.

— А пороки?

Цим Дуліб уже відверто натякав на спровиненість монастиря, а то й самого ігумена, в тому великому злочині, що стався в Києві, натякав, може, й передчасно і навіть всупереч своєму, сказати б, повільно-спокійному узвичаєнню, але занадто вже пиховито тримався ігумен Ананія і квапився виказати свою зневагу до княжого лікаря. Зневаги ж Дуліб не терпів ні від кого.

Ось так і стали вони один перед одним: вперше зустрілися, а вже вороги до самої могили, вороги закляті, запеклі, а ще безпричинні. Просто кожен мав якесь становище в житті й повинен був його по-своєму боронити, а вже звідси неухильно народжувалася ворожнеча. То нічого, що обидва служили тому самому князеві. Власне, сам князь і спричинився до їхньої сутички, він не подумав, як то не гаразд посилати одного свого

слугу, скажімо, занадто земного, тілесного, перевіряти й випитувати слугу небесно-духовного. Нижчого він послав супроти вищого, а від цього добра не жди ніколи.

Ігумен Ананія вже й не відповів на останнє слово Дулібове. Збув його зневажливою мовчанкою як недоречність і нахабство. Стояв гордо випростаний, дивився повз Дуліба кудись у простір, дивився в минувшину, бачив там урочистості високі й нещоденні, бачив своє вознесення, коли великим князем Мстиславом доручено йому сей монастир княжий, де з тих днів бували тільки люди значні й славні вельми, бо монастир став мовби продовженням княжого двору: тут відбувалися не самі лиш моління, а й бенкетування княжі, в ігуменових палатах приймали гостей з цілого світу, і все то були особи княжого, а то й королівського достоїнства, бо ж відомо, що великий князь Мстислав мав за першу жону Христину, доньку шведського короля Інґа Стейнкельса; з поваги до високого походження своєї жони київський князь дітей від неї називав по-варязьки: сину Ізяславу дано ще друге ім'я Гаральда, дочок названо Малфрід і Інґеборґ. Малфрід стала жоною сина норвезького короля Сігурда, коли той повертався з хрестового походу в землю ромеїв через Київ. Овдовівши, Малфрід одружилася з датським королем Еріком, а Інґеборґ видана була за брата його Кнута Лаварда, володаря славного торговельного міста Любеки, звідки до Києва прибували багаті посли з дарами й приношеннями і без кінця вихваляли Мстиславового зятя і гостювали навзаєм то в самого князя, то в монастирі святого Феодора, в палатах у ігумена. Коли ж померла Христина, князь Мстислав взяв собі в жони доньку багатого новгородського боярина Дмитра Завидича, мав од неї синів Святополка, Володимира, Михалка і двох дочок. Одна з них, Євпраксія, стала жоною ромейського царевича Олексія Комніна, а друга була видана за чернігівського князя Всеволода Ольговича, що довів свою силу, спершу вигнавши з Чернігова дядька свого Ярослава, а там, по смерті Мстиславового брата Ярополка, відтрутивши всіх Мономаховичів, сів і на стіл київський, не забуваючи милостями своїми монастир святого Феодора і його ігумена Ананія. Коротке було князювання брата Всеволодового Ігоря, відразу сів у Києві Мстиславів син Ізяслав; коли ж Ігор попросив дозволу в Ізяслава постригтися в монастир, то вибрав знову-таки цю княжу обитель, не відаючи, що звідси пролягає йому путь у смерть насильницьку, але то вже справи не людські, а Божі, втручатися в них нікому не дано, надто ж такими грубими руками, як у цього князівського лакизи, що нахабно вдерся в монастир із своїм холопом, та ще й з парою коней — річ нечувана й обурлива.

Так стояв перед Дулібом ігумен Ананія, відчуваючи за собою цілі ряди князів, королів, високорідних жон і дітей їхніх, а ще маючи собі за покровителя Бога, якому служив упродовж цілого свого життя, стояв спокійно-впевнений, сповнений зневаги до цього чоловіка, який, хоч і мав високі повноваження від князя, але були то повноваження тимчасові, на землі ж тимчасове ваги не має, цінується тільки постійне, яке так чи інакше доторкується, може, й до вічності.

Дуліб відчував свою вищість у справах, може, й занадто простих та буденних, зате гаразд відав, що нічого важливішого нині в Києві немає і не може бути. Бо вперше в діях цього великого міста вбито тут князя, вбито безпричинно, ганебно й принизливо;

вбито, власне, вже й не князя, бо ж Ігор став ченцем і прийняв схиму, не мав ніякої кладки і ніякого значення. Отож убивство було таємничо загадкове, воно ніяк не влягалось в звичні уявлення про киян, цих вільних і гордих людей, які впускали до себе князя, якого хотіли, могли й вигнати з города небажаного князя, хоч би то був навіть син великого Ярослава, як то колись зроблено з Ізяславом Ярославовичем; могли погромити двори княжих прислужників, що набридли своїм здирством і неправдами; могли, знехтувавши ряд і старшинство, прикликати собі князя, що був любий їхньому серцю, як то вчинили з Володимиром Мономахом, за яким послали аж у Переяслав, ще й пригрозили, що пограбують усі монастирі, коли він відмовиться зайняти високий стіл. Все могли горді й незалежні кияни, але щоб витягти з монастиря нікчемного колишнього князя, знайти його аж у монастирській церкві, перед іконою Матері Божої, бити вже тут, у святих стінах, вести до брами, бити в брамі, тягти через Київ, убити на смерть... Хто б те міг пояснити і чим?

Чому в день убивства не замкнена була, як завжди, монастирська брама? Де був ігумен Ананія, коли вривалися вбивці в монастир і в церкву? Чому не став перед натовпом і не зупинив зухвальців словом Божим?

Але Дуліб мовчав так само, як ігумен. Кожен з них вичував свою силу, кожен був певний власної зверхності, але водночас знали вони обидва: зв'язано їх міцно тою смертю в Києві. Тому доводилося приставати на все те, що було, не пробуючи до пори будь-що змінити.

Ігумен поступився перший.

— Звелю, щоб коней нагодували, — сказав він. Але Дуліб до кінця не хотів бути залежним:

— Про те подбає Іваниця.

А вночі сталося неспогадане.

Маючи в передпокої вірного Іваницю, Дуліб спав міцно й спокійно. Снилось йому чи й не снилося, а серед ночі хтось кликав голосно: "Кузьмо! Кузьмо!" — Дуліба ж звали Кузьма, хоч ніхто, власне, й не знав того ймення, для всіх він був просто Дуліб або ж лікар. Та ось прийшло до нього мовби саме дитинство, вернулися далекі роки з-над Дністра і, пробившись крізь найміцніший сон, викликали з кам'яного скиту на вільну волю, викликали голосом дужим, погуком молодецьким, і Дуліб ніяк не міг дібрати, чи воно сниться, чи й не сниться.

Нарешті прокинувся й почув виразно: "Кузьмо!" Голос грубий і незнайомий. Мався б йому вже відповісти Іваниця, раз воно там вигукувало десь перед самими дверима, але Іваниця чомусь мовчав, хоч спав завжди чутливо, мов пташка на гіллячці.

А те знов гукнуло: "Кузьмо!" — і Дуліб не стерпів, схопився з дерев'яного вузького лежа, підбіг до дверей, коротко відгукнувся: "Хто?" Питав коротко не від страху, а через те, що не прокинувся ще. Не мав часу мацнути тапчанчик у передпокої (бо де ж Іваниця? Невже спить так міцно?), мерщій попхнув поперед себе двері, хотів ще раз кинути в ніч своє різке: "Хто?", — але не встиг, бо в двері з того боку щось ударило з силою страшною й короткою і мовби ввігналося в дошки таким гострим і так глибоко,

що Дуліб мимоволі відчув, ніби оте невідомо-гостре ввігналося йому в груди. Так воно, видати, й мало бути, та тільки товсті дубові двері стали його захистком. І знову не встиг він навіть злякатися, не ховався далі за дверима, а вискочив надвір і шаснув рукою туди, де щойно вдарило.

В дверях стримів довгий важкий спис, загнаний у дубову дошку мало не на глибину всього наконечника.

— Хто тут? — вже гнівно й вимогливо крикнув Дуліб.

— Кузьма? — спитав грубий чоловічий голос. — Підійди ближче, сину.

— Який син? Я Кузьма Дуліб. Княжий лікар.

— Дуліб? — Той ще не вірив. — А мені сказали: тут Кузьма. Син мій.

— Та хто ти, дивний чоловіче? — знетерпеливився Дуліб. Покажися, чи що. Мало не вбив мене, а тепер про якоюсь сина. Де ти?

Він пішов безстрашно в темряву, але не знайшов нічого, окрім темряви самої. Довго блукав марно і вже став аж гніватися на себе за неповороткість, бо ж не прилетів спис сам по собі! Чиясь рука його кинула. Ось тут стояв чоловік, чувся його грубий голос, а тепер нікого й нічого, щезло безшелесно, мов дух святий або нечиста сила, мовби той спис справді прилетів з півми, півмою ж і породжений.

Власне, в таких випадках Дуліба мав виручати Іваниця, між ними існувала неписана угода, але ж Іваниця спав непробудно, не чув нічого, і це стривожило Дуліба ще більше, ніж примарливий нападник із списом. Бо таке траплялося вперше. Іваниця вмів не спати саме тоді, коли йому треба було не спати, Іваниця завжди попереджав небезпеку, Іваниця завжди знав усе наперед, відчував якимсь таємничим робом усе, що приховано було до часу від усіх. А що завжди щедро ділився своїм знанням найперше з Дулібом, то властивість яснобачення приписувано передовсім Дулібові, бо хоч що там кажи, Іваниця був слуга княжого лікаря, а прислужник — це ж не чоловік, і то добре, коли хоч півчоловіка.

Так вважали всі, окрім самого Дуліба. Для Дуліба Іваниця був товариш, вірний помічник, а часто ще й рятівник.

— Іванице! — покликав Дуліб, повертаючись до кам'яного свого притулку, який мало не став останнім. — Спиш, чи що?

Він підійшов до ложа, на якому мав спати його товариш, обережно мацнув темряву. Іваниці не було.

Тільки тепер Дуліб згадав, що в передній келійці мала горіти свічка. Коло ставничка лежали свічки ще з Ігорового запасу, там їх вистачило б на багато ночей. Іваниця мав стежити ще й за тим, щоб не гасло світло, але вийшло, бач, так, що й свічка згасла, й Іваниці немає.

Дуліб пройшов у той куток, де мав бути ставник із свічкою, довго водив у півми рукою, не знайшов нічого.

Іваницю ж звела мана. З ним бувало всяке, але щоб таке, то ні. Широ кажучи, світ сповнений таємниць, але то не для Іваниці. Для нього світ був відкритий завжди й у всьому. Таємницею для світу міг бути хіба що сам Іваниця. Бо він знав завжди все, а

про нього ніхто нічого. Навіть велемудрий лікар Дуліб. Коли б Дуліба спитали, звідки в нього взявся Іваниця, він би й не сказав. Бо той зродився мовби сам по собі, нізвідки. Ось так. Ще вчора не було, а сьогодні вже є. З'явився — і все. Безжурний, здоровий, як риба, ясні очі, ясне обличчя.

— Хворість маєш? — спитав для годиться Дуліб.

— А що таке хворість? — подивувався Іваниця.

— То чого ж прийшов?

— Помагати тобі хочу.

— Знаєшся на лікуванні?

— А що таке лікування? — поспитав Іваниця.

— Ну, — Дуліб, може, вперше зіткнувся з такою простотою. — Людям час від часу щось там болить, і я помагаю тоді їм своїм умінням. Ото й лікування.

— Оце! — радісно мовив Іваниця. — Я ж і кажу.

Дуліб дивився на нього досить заохотливо, тому Іваниця вирішив доказати вже до кінця.

— Ти помагаєш людям, я помагатиму тобі. Бо не годиться, щоб такому чоловікові ніхто не помагав.

— Як же помагатимеш, коли не знаєшся на лікуванні?

— Хворому що? — всміхнувся Іваниця. — Хворому допоможеш ти. А хто допоможе здоровому? Світ широкий, все в ньому є. Отам тобі й знадобиться Іваниця.

— Знаєш світ уже? — поспитав недовірливо Дуліб.

— А воно само визнається, — безжурно поглянув на нього Іваниця.

Коли ж сказати відверто, знання приходило до Іваниці через жіноцтво. Відомо, що для жінок таємниць не існує ніде, відомо також, що жінкам завжди кортить поділитися тим скарбом, який вони мають, і ось тут ставав у пригоді цій кращій частині людства саме Іваниця. Не слід вважати, ніби він зваблював жінок чи, гріх навіть подумати, стосував щодо них силу й примус. Вони самі йшли до нього, зваблені його добростою, його усміхненою беззахисністю, його, сказати б, безпорадністю. Він не скидався на отих задерикуватих, брутальних, швидких на все зле чоловіків, що вешталися по світі самотою або й цілими купами, часто очолювані воєводами, а то й князями; в ньому щось було дитинне, хотілося допомогти такому гарному хлопцеві, порятувати його від ймовірних жорстокостей світу, а хто б же те зробив ліпше за жінок. І вони приходили до Іваниці з новинами, засторогами, таємницями, припущеннями або й пророкуваннями.

А вже Іваниця від щедрості своєї ділився своїми знаннями з Дулібом, щоразу вганяючи того в подив, хоч, здавалося, не мав би дивуватися цей чоловік, який ще здалеку, тільки забачивши того чи того, міг точно сказати, здоровий той чи хворий, і навіть міг визначити досить точно недугу, яка докучала немічному. Так і виходило; один з них відав усе, що діється довкола людей, а другий мовби зазирає їм у душі й у нутроці, дивився на них зсередини, чи що. Втішного в цьому, мабуть, було мало, але в кожного на землі є своє призначення, їхнє ж призначення було саме таке.

Слід зазначити ще й те, що Іваниця ніколи не виявляв цікавості до знань Дулібових, бо вважав хворощі людські не гідними своєї уваги, зате щедро ділився зі своїм старшим товаришем всім здобутим і не так, видно, з усвідомлення важливості своїх відомостей, як від природної щедрості.

Так воно вийшло й у Чернігові, куди великий князь Ізяслав послав був Дуліба в справах не вивідницьких, а тільки лікарських.

За рік до цього Ізяслав захопив київський стіл поперед своїх стрийв В'ячеслава та Юрія Мономаховичів, усуваючи Ігоря Ольговича, який був князем київським два тижні якихось по смерті брата свого Всеволода Ольговича. З Ігорем пануванню Ольговичів у Києві настав кінець, кияни вельми радувалися повороту (не без їхньої помочі) Мономаховичів; брат Ігорів Святослав Ольгович відав теж вельми добре, що не вернути вже для їхнього роду київського столу, але біль за брата, якого Ізяслав спершу посадив у поруб, а потім послав у монастир, і намагання хоч як-небудь дошкулити забіяцькому Ізяславу кинули Святослава в спілку з суздальським князем Юрієм, сином Мономаха. Той почувався скривдженим теж, бо його небіж Ізяслав, знехтувавши рядом старшинства, забувши й про старшого свого дядька Вячеслава, і про нього, могутнього і всюдисущого (за це прозвано його Довгоруким) Юрія, захопив стіл київський, так ніби то було якесь маловідоме ловище, або купецька валка, або красна дівка, що на неї право має той, хто перший доскочить.

Так і минув рік Ізяславового князювання в Києві в безнастанних сутичках, походах, в напруженні, неприємностях і страхах. Але кияни стояли за Ізяславом твердо, і він зумів загнати свого ворога Святослава Ольговича аж мало не до його високого покровителя — Юрія Суздальського. Та й не тільки це, а ще відірвав від Святослава його союзників — чернігівських князів Володимира й Ізяслава Давидовичів і Святослава Всеволодовича (племінника Святослава Ольговича). Дійшло до того, що чернігівські князі стали кликати до себе Ізяслава: "Брате! Зайняв Святослав Ольгович нашу волость у вятичах, давай підемо на нього. Коли ж проженемо його, то підемо й на Дюргія в Суздаль і або ж мир з ним сотворимо, або ж битимемося".

Кияни відступилися від свого князя в цьому ділі. "Княже, — сказали вони, — не ходи на стрія свого, ліпше уладься з ним. Ольговичам віри не йми й у путь з ними не вибирайся". Але не було одностайності в голосах спротиву, Ізяслав бачив це виразно, тому затявся на своєму: "Чернігівські князі цілували мені хрест, думу з ними думав і вже не можу відкласти цього походу. Хто ж захоче зі мною, то наздоганяйте". На що кияни знов-таки сказали йому: "Княже, ти на нас не гнівайся, але не можемо на Мономахове плем'я руки підняти". Як воно завжди буває, одні казали, інші мовчали. З тих мовчунів Ізяслав набрав собі воїнів і без прогайки вирушив у путь; щоб поповнити своє військо, він пішов кружною дорогою на Альту, на Ніжатин, на Роситину. Там зустрів його гонець з Чернігова від Ізяслава Давидовича. Давидович переказував, що чи й діждеться Ізяслава з полками, бо нездужає серцем.

— Всі Ізяслави нетерплячі серцем, — посміявся київський князь і послав наперед себе Дуліба, щоб поміг чернігівському Ізяславу, хоч за ті кілька місяців, що Дуліб був

при князеві, той не дуже охоче відпускав його від себе, бо сам часто слабував на серце та на кольки в животі. Отам і відзначився Іваниця аж так, що й Дуліб з прибічного князівського лікаря відразу виріс на особу найдовіренішу і, сказати б, найвтаємниченішу, чи що.

Поки Дуліб втирав Давидовичу у волохаті груди навпроти серця трав'яні настої, Іваниця своїм звичаєм десь собі лінкувато прогулювався або й просто лежав у холодочку, а може, й до Десни купатися подався, хоч чернігівці в такий час, здається, вже й не купалися, вважаючи воду занадто холодною після того, як згасли над нею купальські вогні. Хоч як воно там було, пізно вночі Іваниця розштовхав сонного Дуліба і трохи налякано, що з ним траплялося надто рідко, сказав: "Князя нашого заманюють до Чернігова, щоб убити". — "Якого князя?" — не збагнув спросоння Дуліб. "Ну, нашого, Ізяслава". Дуліб ніяк не міг прокинутися остаточно. "Ізяслава Давидовича?" — спитав. "Та ні, нашого ж, київського. Ці, в Чернігові, цілували хрест Святославу Ольговичу, що вб'ють Ізяслава, підступом взявши. Всі й цілували: обидва Давидовичі й Святослав Всеволодович, бо то ж рідний племінник Святославові". Пояснення Іваницине було таке вичерпне, що перепитувати вже й не годилося. Дуліб тільки поцікавився для годиться: "Звідки відаєш?" — хоч знав гаразд, що Іваниця не зможе сказати, як не казав ніколи. Вдосвіта вони виїхали з Чернігова, доскакали до Ізяслава, і тут Дуліб переповів князеві те, що почув од Іваниці.

Ізяслав не повірив, та й хто б повірив. Спитано Дуліба, як довідався, але тут уже той нічого не міг сказати, бо ж не станеш посилатися на Іваницю. Іваниця для князя ніщо. А для Дуліба все.

— От знаю, та й усе, а ти, князю, думай, — сказав Дуліб.

Ізяслав мерщій послав до чернігівських князів воеводу з запитанням, чи не замишляли вони чогось лихого. Ті відповіли ухильно. Тоді ще один посол поїхав до Чернігова і вже прямо виказав князям у вічі про їхню зраду. Ще спитав посол від імені князя Ізяслава: чи то так, чи не так? Ті довго презиралися між собою, а тоді звеліли вийти послові, порадившись, знову прикликали його й веліли передати Ізяславові таке: "Брате, цілували хреста Святославу Ольговичу, бо жаль нам, що держиш брата нашого Ігоря, хоч він уже й не князь, а чернець і схимник. Відпусти брата нашого, тоді з тобою підемо. Бо хіба ж любо тобі було б, коли б твого брата держали?"

Тоді відіслав їм Ізяслав їхні хресні грамоти, оголошуючи, отже, війну, а на підмогу собі попросив брата Ростислава з Смоленська і брата Володимира з киянами.

Ось тоді й сталося геть неждане. Кияни, зачувши від Ізяславового посла про зраду чернігівських князів, у нападі дикого шалу кинулися до монастиря святого Феодора, витягли звідти князя Ігоря і вбили.

Коли Ізяслав почув про вбивство, то заплакав і сказав дружині: "Тепер як мені порятуватися від людського поговору? Всі казатимуть, що я вбив Ігоря. А Бог свідок, що я ж ні вбивав, ні навчав убивати". Дружина втішила свого князя: "Бог, князю, й усі люди відають, що не ти вбив Ігоря, а його брати. Хіба ж не цілували вони тобі хреста, а потім хотіли тебе теж убити?"

Але дружина на те й покликана, щоб підтримувати та втішати свого князя. А люди? Що вони скажуть? А й не скажуть — подумають. Хоч як там бадьорися, а тінь смерті Ігоря падала на Ізяслава, він збагнув це відразу, відразу й запрагнув відвернути від себе всі підозри. А як ти їх відвернеш? Єдиний шлях — встановити, хто вбив, як це сталося, хто ховався за спинами вбивців.

Князь покликав Дуліба, сказав йому:

Почав ти сю справу тяжку, то вже й кінчай. Поїдь Потаємно до Києва і взнай про вбивство Ігореве. Лиш дня мене, більш ні для кого. Дам тобі гривну князівську й печать. Лазареві, тисяцькому, напишу. Як ти сього не зробиш, то й ніхто мені не допоможе.

Князь не питав згоди — посилав, та й усе. Князі завжди так. Щоправда, Дуліб спробував нагадати Ізяславові про своє призначення, однак князь забув про хворощі: клопіт душевний докучав йому набагато дужче, він не став і слів більше витрачати, махнув рукою, та й годі.

— Встряли ми в темне діло, Іванице, — сказав Дуліб, коли вони вже їхали на Київ.

— А, виплутаємось, — безжурно всміхнувся Іваниця.

— Гадаєш, легко нам буде?

— А так, як завжди.

Дуліб любив Іваницю за впевненість. Іваниці ж подобався Дуліб тим, що ніколи не розпитував занадто. Міг подивуватися, коли щось чув од Іваниці, але й не більше. Зате ніколи не приставав з ножом до горла: звідки, та як, та чому, та за які гроші дізнався? Знаю, ось і маєш.

А знав усе й завжди Іваниця від жінок, а казати про те не хотів нікому. Батькові рідному не сказав би, Дулібові не признався ніколи, та й сам мовби забував про джерела своїх знань. Жінки ж ішли до нього скрізь, як тільки вони з Дулібом з'являлися й ставали для спочинку чи для Дулібової лікарської роботи. Від Іваниці не вимагалось ніякого зусилля: ні кивання пальцем, ні навіть скинення бровою. Його добра душа світилася йому з обличчя, з очей, з усміху, і жінки, зваблені цією невичерпною добротою, мерщій ішли до Іваниці, дарували, власне, все, що мали, а найперше, мабуть, новини, таємниці, відомості, яких посідали завжди безліч.

Тоді він повертався за день чи два до Дуліба й розповідав йому про те й про се, про таке, що мало хто міг знати, іноді тільки лічені люди, іноді тільки втаємничені, іноді лиш можливі, воєводи чи бояри, а вже в Чернігові перевершив самого себе, розкривши князівську змову.

Яка то жінка чи дівчина принесла йому тоді таку неймовірну таємницю, про те він і сам не хотів доскіпуватися, а вже щоб казати комусь іншому, — марні сподівання!

Ну, то ось. Вони в'їхали в Київ надвечір, відразу сховалися в монастирі, ніхто до пуття й не відав про їхній приїзд. Коли якась київська молодичка й забачила Іваницю і звабилася його усміхом, то, хоч убийся, не могла вона в такому скорім часі допитатися, де, в якому дворі, за якою брамою сховався на нічліг гарноокий молодик. З усього, отже, виходило, що принаймні першу ніч Іваниця проспить у Києві спокійно, не

протривожений тими, які тривожили його солодко скрізь.

Але серед ночі з'явилася мана. Доторкнулося йому до плеча, поклало собі пальчика на уста, закликаючи мовчати, кивнуло, щоб ішов слідом, і повело з келії через монастирський двір, повз церкву, до глухої стіни, де росли високі дерева. Йшло все біле, у білій сорочці, з білим волоссям, білолице, білоруке, несло свічку, прикриваючи кволий вогник маленькою долонькою, і долонька світилася проти вогню не рожевим, як у всіх людей, а теж мовби білим. Мана, та й усе.

Коло стіни воно вознеслося вгору, дивним чином якось зачепилося за темну гілку, не випускаючи свічки, перепурхнуло через стіну, покликало Іваницю вже звідти голосом таким ніжним, що в нього зайшлося серце:

— Іди за мною.

Він стрибнув важко раз і вдруге, поки дістався до тої гілки, довго чалапкався через стіну, стрибнув у темряву на другий бік, став, озирнувся довкола. Ніде нікого.

— Гей! — стиха покликав Іваниця. — Де ти?

Ніхто не відгукнувся.

Він побігав трохи вздовж стіни туди й сюди, вдарився ло вулиці, по другій. Нікого. Мана!

Міг би перехреститися, та тільки сплюнув. Переліз через стіну, повільно почав пробиратися до кам'яного скиту, ще сподівався, що знову з'явиться оте неправдиво біле дівча з голосом, од якого заходиться серце.

Не з'явилося.

Коло скиту його ждав Дуліб.

— Ти де був?

— Та... ніде.

— Ганявся за кимось?

— За ким би мав ганятись?

— А ось.

Дуліб узяв його за руку і дав помацати загнаний у двері спис.

— Оце! — сказав Іваниця.

Завжди треба мати свідків. Коли не маєш — поклич їх. Але на таке діло жоден з них не міг прикликати нікого. Не вміли навіть сказати один одному, яка ж пригода з ними сталася. Дурне то було діло й темне. Дуліб відчув ворожість, що нависла над ними в Києві, щойно в'їхали вони в браму великого города. Іваниця ж своїм звичаєм тільки подивувався своїй пригоді. Коли ж Дуліб обережно висловив побоювання щодо успіху їхнього таємного посольства, молодший його побратим безжурно відмовив своє улюблене й вичерпне: "Оце!"

Була знов п'ятниця, як і того дня, коли вбито Ігоря. Хоч ішов на спад вересень, сонце пекло немилосердно, так ніби вже навіки втратило свою лагідність. Щоправда, помічено було, що й у Києві сонце несамовитіє часом, і несамовитість сонцева припадає на серпень, починаючись уже від перших його днів. У серпні помер Всеволод, передавши стіл братові своєму Ігорю, в тому ж таки серпні прогнав з Києва невдаху

Ігоря меткий Ізяслав, прискочивши поперед усіх Мономаховичів, цього року у серпні ж таки вирушив Ізяслав на з'єднання з чернігівськими князями, а вийшло з цього те, заради чого Дуліб мав тепер сидіти з Іваницею в Києві й дошукуватися причин несамовитості вже й не сонцевої, а людської.

Дуліб стривожився не так нічною незбагненою пригодою і не так відвертою неприхильністю ігумена Ананії, яку відчув од першої зустрічі, як тим, що дали їм уже перші дні розпитувань. Ніхто в Києві, здавалося, не приховував того, що сталося, всі охоче викладали все до найменших дрібниць про смерть Ігореву, розповідалося так доладно і вправно, ніби хтось заздалегідь, ще при живому Ігореві, склав легенду про його убивство, з якої можна довідатися про що завгодно, окрім головного: хто ж винуватець!

Винних не було... Хто перший гукнув про смерть князеву, хто біг до монастиря, хто бив Ігоря, хто вбивав? Про це не було мови. Так ніби гукав цілий Київ, і до монастиря бігли всі кияни, і князя вбивали також усі.

Дуліб, не маючи досвіду в такій тяжкій і заплутаній справі, намірився для початку записати все відоме.

Добув з сидельних саков пергамент та приладдя для письма, сів у своєму кам'яному притулку й, відпустивши Іваницю на вільну волю в сподіванні, що тому все-таки відкриється щось, до часу заховане від загальної уваги, спробував розставити події в тому перебігу, як мали вони відбутися тиждень тому, в п'ятницю дев'ятнадцятого вересня, літа від сотворіння світу шість тисяч шістсот п'ятдесят п'ятого: дві шістки і дві п'ятірки, збіг чисел, видно, вельми небажаний і зловісний, як показали події.

Писалося не знати й навіщо: чи то собі для пам'яті, чи то щоб піднести сей пергамент князеві Ізяславу, бо винних має шукати той, хто може карати.

Дуліб писав: "З усього видно, що серпень для Києва місяць вельми загрозливий, через що слід завжди бути обачливим, наміряючись розпочинати важливі справи саме в сей місяць".

Розвивати цю думку навряд чи й слід було, бо й так тут відчувався натяк на те, що, може, й Ізяславові торік у серпні не треба було захоплювати київський стіл, знехтувавши правом старших Мономаховичів — В'ячеслава і Юрія.

Дуліб писав про серпень нинішнього року, про похід і іч. пава, про свою власну пригоду в Чернігові, й про зраду тамтешніх князів, і про те, як стривожився Ізяслав і як вирішив негайно послати до Києва послів, щоб вони Все розповіли киянам.

Посли великого князя Ізяслава, дружинники Добринко й Радило, прибули до Києва на Мстиславів двір і передали шістнадцятилітньому князеві Володимирі, який жив там на батьковому дворі з матір'ю, слова старшого брата: "Брате, їдь до митрополита, склич киян усіх, і хай оці мужі розкажуть про зраду чернігівських князів".

Володимир, щоб не гаятися, звелів своєму тисяцькому Рагуйлу та головному київському тисяцькому Лазарю Саковському збирати киян до Софії, а сам сів на коня й поїхав до митрополита Климента.

Ще ніхто нічого й не відав до пуття, а вже якась чутка просочилася між люд, тому

зібралось до Софії сила-силенна киян, і збилися в такому стиску, що ні побачити, ні почути, ні дихнути навіть, і ось тут хтось тямковитий гукнув переднім: "Анумо, сядьте!" — а вже тоді сіли й подальші, щоб усім бути однаково до неба, так що стояли тільки митрополит, та князь молодий, та тисяцькі, та посланці великого князя Ізяслава, та дружина кінна числом до ста або й більше.

Коли ж почули кияни про те, як плели сіть князі чернігівські, щоб уловити в неї Ізяслава, то скочили на рівні як один чоловік від обурення на рід Ольговичів і Давидовичів, і здійнявся лемент такий, що й Софія мовби захиталася, і вже ні Добринко та Радило не могли перекричати киян, ні навіть митрополит довго не міг погамувати натовп. Крик був чималий, але, як завжди буває при такому великому скупченні людей, слів ніхто не міг дібрати, та ніхто й не дбав про те, щоб його слова почуто, кожному залежало на тому передовсім, щоб викричатися, бо тоді чоловікові якось воно відлягає від серця.

Все ж Добринко влучив хвилю тиші й зумів проштовхнути в ту коротку мовчанку слізний поклик великого князя Ізяслава, який знав, що люд найліпше взяти сльозою і лестощами:

— "О улюбленці мої кияни! Поможіть мені, хто на конях, хто водою в суднах на моїх ворогів і на ваших: бо не мене самого хотіли вбити ці недруги, але й вас викоренити!"

Слова посланців Ізяславових про те, що великий князь закликає киян піти хоч тепер дружно з ним вже й не проти самого Святослава Ольговича, а супроти всього роду Ольговичів та Давидовичів, сприйняли кияни вже мовби й заспокоєно, вже за звичаєм мали б вони вмовкнути на якийсь час, щоб подумати гаразд, бо важливі справи завжди потребують обдумування, та на площі коло Софії панувала така несамоविта тіснява, що каламутилося і в найрозражливіших головах, а тут саме й пролунав чийсь голос забіяцький. Голос був грубий і досить гучний, щоб його чути стало всім,

Дуліб писав: "Люд, зібраний у кількості надмірній, невестишимий, як море, що рокоче прибоєм навіть у найбільшу тишу".

Він мовби сам присутній був там, на площі коло Софії, в отій тісняві, кидало його туди й сюди могутнім прибоєм юрмища, він уже не мав влади над собою, бо запанував над ним натовп.

Дуліб писав: "Що є натовп? Це тиха гладінь глибоководдя, що від найменшого подуву вітру брижиться й приходиться в рух у всій своїй товщі. Це вогонь, до часу прихований, готовий вибухнути полум'ям від найтоншої сухої скіпки".

Для київського люду сухою скіпкою став отой грубий голос невідомого чоловіка. Чоловік прогрімів над усім натовпом:

— Князь вабить нас до Чернігова, а про те й забув, що тут найлютіший ворог сидить і князя нашого та й наш — Ігор Ольгович! Вбити його, а вже тоді битися за свого князя.

Слова були такі несподівані, що всім мовби заціпило, тільки митрополит, як муж найдосвідченіший з усіх, мерщій звів руку, наче насварюючись, і прорік осудливо:

— Гріховні слова і помисел гріховний!

Але ти лиш піддав піддав сили прихованому вогневі, розбудив лиху пристрасть у

темних душах, яких знайшлося чимало. То звідти, то звідти закричали:

— А хочемо вбити Ольговича! Хочемо!

Ворога найтяжчого вбити, а вже тоді! Скрики охоплювали площу звідусіль — так лихі нападники намагаються підпалити з чотирьох кінців город, яким прагнуть заволодіти.

Князь Володимир юнацьким голосом своїм перекрив тих темних крикунів, гукнув над площею:

— Того брат мій вам не наказав! Ігоря поблюде сторожа, а ми підемо до брата, як він велить.

— Ми підемо, а сей вийде й запанує над Києвом! — спокійно мовив той самий грубий голос, що кинув у натовп перші слова заохоти до вбивства.

— Відаємо, що брат твій не велів сього творити, — закричали Володимирові з різних боків. — А ми от хочемо вбити Ігоря!

— Хочемо!

— Бо не вдасться покінчити добром з сим племенем ні нам, ні вам!

— Схаменіться! — підняв угору хреста митрополит.

— Не смійте! — в один голос гукнули тисяцькі Лазар і Рагуйло.

— Не чиніть зла! Сотворивши це, гнів Божий на себе накличете, ворожнеча з братами його і з племенем його вовік не втолиться! — чи то велів, чи то просив митрополит Климент. Аби, як то велося здавна, ще від великого князя Володимира, був грек, що мурмотів би щось по-своєму, але ж митрополита князь Ізяслав, усупереч ромейському патріарху, наставив свого, руського, ченця Зарубинецького монастиря многовченого Клима Смолятича. І вже б кияни мали послухати голосу свого, питомого, а не привезеного з-за моря архіпастиря душі і сердець. Та не сталося того.

Дуліб писав: "Вже коли натовп запалиться пристрастю, нехай і згубною, то непідвладен він стає ні вмовлянням, ні велінням, а на кожне розважливе слово зродить десяток слів власних, і що безглуздіші й несамовитіші вони будуть, то переконливіші видаватимуться для покаламучених душ і збаламутілих сердець".

Так і тут миттю знайшовся серед киян якийсь чи то старий вельми чоловік, а чи просто досконалий знавець дій київських, бо відразу ж і відповів митрополитові, а голос пролунав так, що й не розрізниш, хто воно й звідки:

— Зло найбільше — вірити ув'язненим! Хіба ж не було в Києві, коли вигнали Ізяслава Ярославовича за неправди вісімдесят літ тому? Визволили тоді з поруба Всеслава Полоцького, наставили над собою князем, а він злякався Ізяслава і віддав киян на поталу! Як повернувся Ізяслав, то сімдесят мужів, які випускали Всеслава, були потяті, а інших осліплено, а ще інших безвинних погублено, не питаючи.

— Отак і Ольгович, як Всеслав! — верескнуло в однім кінці.

— Не можна ворога лишати в городі многочоловічнім!

— Порятуймося від Ольговича! — відгукнулося в другім.

— Ходімо та й уб'ємо!

— Уб'ємо!

— Убити!

І так, перегукуючись і підштовхуючи один одного, розклеочувались кияни дедалі дужче, велетенська юрба розгойдувалася щодалі загрозливіше й несамовитіше, а там не вмістилася на площі коло Софії, вихлюпнулася геть і, розсваволена й ошаліла, кинулася до Володимирового города, де в монастирі святого Феодора був князь Ігор.

Дуліб писав: "Коли вершник не натягне своєчасно повіддя в свого коня, то куди занесе його кінь? А ще коли кінь схарапуджений..."

Ні митрополит, ні тисяцькі, ні посланці великого князя Ізяслава, хоч були коло Софії з прислужниками і з дружиною кінною, якось не спромоглися на дію. Всі вони так і стояли, розгублені й налякані, мабуть, шаленством киян; дружина, хоч могла б легко перепинити шлях розтелесованим, теж не рухалася з місця, не маючи відповідного веління. Мав би схаменутися митрополит Климент і хоч услід юрбі проректи тяжку анафему і, може, спинити високим ієрейським прокляттям не всіх, та все ж к переполовинити, розокремити люд, розділити на овець і козлищ, на слухняних і непокірливих, які відразу б втратили половину сили, отже й рішучості. Але й митрополит мовчав, чи то не наважуючись кидати до часу анафему на люд, над яким він щойно здобув священну владу, чи то лякаючись, що грізне його прокляття знадобиться на ніщо і цим похитнеться віра в силу Божого слова.

Тільки юний князь Володимир метався то до тисяцьких, то до митрополита, то до дружини, але недосвідченість заважала йому, він не спромігся на рішуче слово, яке б могло зарадити злочину, єдине, що зміг, — мерщій скочив на коня і самотою помчався навперейми натовпові, але вже не встиг проїхати до города Володимирового по вузькому мосту, вщерть загаченому людом. Тоді він рвонув праворуч повз Глібів двір, але й тут кияни випередили його, і поки він дістався з другого боку до монастиря, вбивці вже вдерлися туди й нищпорили по всіх усядах, шукаючи князя Ігоря.

Той, від природи не наділений здатністю до передчувань, стояв собі на обідні в монастирській церкві, молився перед іконою Матері Божої. Нападників не зупинила ні святість місця, ні заглибленість князя-схимника в молитву. Вони вхопили Ігоря, зірвали з нього мантію і схиму і, наосліп б'ючи куди й чим попало, потягли з монастиря. Коло брами зустрівся князь Володимир, який щойно домчав туди кружною путтю. Побачивши його, Ігор заплакав: "Ох, брате, камо?" Тоді Володимир зіскочив з коня, покрит Ігоря своїм князівським корзном, крикнув киянам: "Браття мої, не сотворіть зла, не вбивайте Ігоря!" — й повів того до Мстиславового двору.

Дуліб писав: "Самого лиш корзна князівського задосить виявилось для киян, і відступилися навіть ті, хто був засліплений несамовитістю власною і беззахисністю жертви своєї. А що коли б прихистити було Ігоря не корзном князівським, а дружиною кінною?"

Володимир устиг довести Ігоря до воріт Мстиславового двору, та тут нападники схаменулися, а чи то набігли якісь нові, вони наздогнали втікачів і з мовчазною жорстокістю стали видирати з рук Володимира збитого до крові Ігоря, били Ігоря, били заодно й Володимира, а коли нагодився на те молодший брат Володимирів Михалко

верхи на коні й, зіскочивши на землю, спробував боронити князів, били також і Михалка, зірвали з нього хрест і чепа вагою в цілу гривну золота, звалили на землю, топтали, так ніби йшлося тут не про помсту над Ігорем Ольговичем, а над усіма князями малими й великими, з усіх родів відомих і невідомих, нелюбимих і шанованих — однаково. Та й знов скористався Володимир з колотнечі і, все ж не вірячи, щоб озвірілий натовп мстився ще й на малому князеві, не став обороняти Михалка, а мовчки проштовхнув Ігоря в двір до матері, зачинив браму перед самим носом у роз'юшених убивць і мерщій сховав ледь живого князя у кожухових сінях.

Дуліб писав: "Княжий дім виявився замкнений усіма своїми дверима навіть для того князя, що там мешкав. Хто ж то позамикав ті двері й коли, і навіщо? Аби знаття".

Кожухові сіні тільки й того, що знесені були трохи над землею, але ж, відкриті всім поглядам знизу, не становили ніякого прихистку, і переляканий Ігор марно метався від прозорки до прозорки і квапливо й дрібно хрестився на всі чотири сторони світу.

Ті, за воротами, вдерлися в княжий двір, побачили вмиль Ігоря, вибили двері в кожухових сінях, стягли князя вниз і тут, коло краю сходів, добили його і за ноги потягли через Бабин торжок до Десятинної Богородиці, мовби наміряючись кинути труп перед тою великою святиною Кому здавалося, що Ігор ще живий, той бив князя далі, так що коли й справді він зберігав у тілі якісь крихти життя, то розгубив їх на Бабиному торжку вже навіки. Віз якийсь трапився на путі, запряжений дохлою шкапою, тоді вбивці змінили свій намір, кинули труп на воза, самі теж позіскакували туди й звеліли хазяїнові везти їх з їхньою страшною поклажею на Поділ. Там на торговищі скинули труп князів у бруд і щезли безслідно, мовби їх і не було ніколи, мовби то й не кияни вчинили сю, а якась наслана лиха сила. І хоч ніхто не бачив, щоб хтось підходив до вбитого, та невдовзі той виявився нагим, паче при народженні, і казали, ніби то потай приходили благовірні й одривали від одягу вбитого собі по шматочку во спасіння й зцілення, аж поки й геть оголили труп.

Дуліб писав: "Від мучеництва завжди очікують чудес, але забувають люди, що Бог не страждає ніколи, він тільки радіє або гнівається, то чому ж чоловік не прагне зрівнятися з Богом у радощах, а неодмінно шукає чийогось мучеництва!"

Дехто, щоправда, стверджував, що Ігор і не нагий зовсім лежав на торговищі, бо знайшлися добросердні бабусі й прикрили вбитого, хоч і не наважилися обмити кров на його ранах.

Лиш коли сталося невідворотне, то знайшов князь Володимир обох тисяцьких, Лазаря і Рагуйла, і послав їх на Поділ з дружиною, щоб захистили там бодай мертвого, коли не зуміли вберегти живого.

Тисяцькі сказали киянам:

— Ось ви вбили Ігоря, а ми поховаємо його.

На що кияни відповіли їм так:

— Не ми його вбили, а вбили його два Давидовичі та Всеволодович, коли вони задумали зло супроти нашого князя і хотіли вбити його зрадою. Але Бог за нашим князем і свята Софія.

І звелів тисяцький Лазар узяти Ігоря й однести в церкву святого Михайла, в Новгородську божницю. Там тисяцькі поклали убитого в труну і прикрили князівським корзном, яке передав князь Володимир.

Вдосвіта назавтра, в суботу себто, митрополит послав ігумена Ананію відспівати за звичаєм належні молитви над убієнним. Ігумен побачив, що Ігор не прибраний по монашому чину, звелів обрядити його і, відспівавши, одвіз до церкви святого Симеона, де й поховано князя. Над мертвим князем ігумен Ананія виголосив казання гнівливо-болісне.

Сказано було таке:

"О лють людської суєти! Хто порятується і хто не постраждає від люті з тих, що живуть у цей суєтний вік? Де любов один до одного, де милість, воістину все зникло й загинуло".

Чутка пройшла така, що від тіла князевого в час переодягання чулося благоухання, але ігумен Ананія не зважив на те. Тоді в кінці відспівування сталося самозапалення свічне в Новгородській божниці, а коли ігумен і на те не зважив, то з неба вдарила блискавиця й прогримів могутньо грім, і стовп світозарний став над церквою, і потряслася земля до самих глибин, після чого навіть ігумен Ананія, наляканий знаменнями, здригнувся душею і, повернувшись з похорону, розповів про все митрополитові. Митрополит же, мовляв, звелів мовчати до пори, в цій темній і заплутаній справі поклавшись у всьому на сили небесні, раз земні сили виявилися неспроможними відвернути злий учинок.

Дуліб писав: "Нез'ясованим лишається, хто перший крикнув коло Софії про вбивство, і хто перший побіг, і хто перший ударив князя, а хто останній. Винних немає, ніхто їх не шукав від першої хвили й від першого дня, а тепер ніхто й знайти не може".

Так безглуздо й безпричинно загинув у Києві нащадок Рюрика у восьмому коліні, правнук Ярослава Мудрого, Ігор, в хрещенні Георгій, син Олега Святославовича і княжни половецької, в хрещенні Феофанії.

Дуліб писав: "Чим міг так сприкритися киянам Ігор, який прокнязував у Києві всього лиш дванадцять днів, на тринадцятий день уже втікав од Ізяслава і, покинутий дружиною, ганебно загруз у Дорогожицькому болоті й просидів там чотири дні голодний і зрозпачений?

Відомо, що вбитий був великий любитель до ловів звіра і шахів, був читач книг і вчений церковного співу. Він не видавався серед людей, був на зріст невисокий, Сухорлявий, волосся, всупереч князівському звичаю, ноги в довге, мов у священиків, борідку ж мав невеличку, вузьку. Слабував ще змалку на ноги, від чого в ньому зродилася заздрість до всіх здорових людей, а отже, і меншість та підозрілість. Навряд чи киянам великою радістю було почути, як недужий Всеволод, що вже й з постелі неспроможен був звестися, виснаживши серце і естество у великих підступах та невситимому блуді, оголосив спадкоємцем київського столу недужого на ноги Ігоря й примусив киян цілувати на тому хрест. Недужий хотів лишити по собі так само недужого, бо здорового не хотів. А народ не хотів собі каліки. Бо коли князь нетвердо

стоїть на власних ногах, то вважай, що кульгатиме він не самим естеством, а й духом також".

Прийшов Іваниця, і Дулібові довелося відкласти перо. Бо Іваниця повідомив:

— Утік прибрамний з нашого монастиря. — Коли? — спитав Дуліб.

— А тоді ж і втік. Дуліб не зрозумів.

— Коли — тоді?

— Ну, коли вбили князя.

— А цей?

— Той, що відчиняє нам? То новий. Настановив його ігумен Ананія відразу. А той утік. І ніхто не знає куди.

Перший винуватець. Можна відразу вписати в пергамент. Тільки знати ім'я.

— Звався як?

— Сильвестр. Або Силька — по-простому. Вчений вельми. Послушником у самого ігумена був. Потім вів записи монастирські. До брами приставлено в серпні.

Серпень. Знов серпень у Києві. Навіть у кам'яну тиху обитель вдирається він із своїм шалом. Дуліб прикрив очі повіками, трохи посидів так, потім присунув до себе пергамент. Написав: "Перше ім'я винуватця — Сильвестр, монастирський прибрамний. Винний, бо втік. Чи ж стануть відомі ще й інші імена? І хто вони?"

Іваниця не йшов. Дивився, як Дуліб записує на пергаменті, спокійно всміхався.

— Ще знаєш щось? — поспитав Дуліб.

— Оце! — ствердно сказав той.

— То кажи. Тепер все згодиться. Вскочили ми з тобою в халепу.

— Як Всеволод вмирав, то велів приводити до себе хлопчиків і класти голих обабіч.

— Всеволод? — Дуліб якось не міг ув'язати все те, чим вони переймалися нині, з князем, що вмер своєю смертю рік тому в Києві. Щоправда, вмер на початку серпня!

— Оце! Кажу ж. А раз звелів привести дівчину. Поклали голу до нього в постіль, а він закричав: "Геть! Геть!" І знову — хлопчиків.

Дуліб спробував уявити. Як дружинники викрадали по всьому Києву хлопчиків і водили до князя. Як зігнали в палату дівчаток, і вмираючий, великий, товстий, чорноволохатий, лисоголовий Всеволод показав самими очима: оту. І її вкинули йому в постіль. Голу, злякану, теплу до холодного напівтрупа. І доторк перестрашив її і пронизав усе тіло дрожем. А князя теж ударило мало не до смерті її життєвістю, невичерпною бентежністю і він закричав: "Геть! Геть!" І знов прикликувано хлопчиків і обкладувано ними князя, і спокійна хлоп'яча сила переливалася в нікчемне тіло старого розпусника.

Може, кияни боялися, що Ігор буде таким самим, як і Всеволод? Адже про всіх Ольговичів ішла лиха слава розпусників. А може, встиг Ігор навіть за дванадцять днів свого князювання наробити чогось такого, що не стерпіли кияни й мерщій послали за найближчим з Мономаховичів, а ним виявився Ізяслав, який передбачливо засів у Переяславі, що здавна вважався найзручнішим городом для пострибу на стіл Київський?

— Про Ігоря що кажуть у Києві? — спитав Дуліб Іваницю.

— А нічого. Про смерть — і все.

Винних не було. Прибрамний не йде в лік. Він тільки відчиняв браму. А кого впускав?! Тепер не знайдеш. Великий город затявся в таємниці, не викаже її ніколи й нікому. А звинуватити цілий город? Для цього він мав би бути набагато менший і не Києвом. Бо Київ не підпалиш чотирма кінцями, і людей не виженеш за городські вали, і віри з Києва не візьмеш.

— Не за своє діло взявся, — вголос подумав Дуліб. — Треба вертатися до князя Ізяслава.

— А смерть у Києві? — трохи ображено поспитав Іваниця.

— Довідалися про все, більше не можемо.

— Оце! Коли є про що довідуватися, то чоловік довідається неодмінно. Як хворощів несила приховати від лікаря, коли вони є в тілі, так і тут. Побути нам треба в Києві.

— Добре тобі ведеться в Києві?

— Оце!

Надворі заіржали коні, задзвеніла зброя, незвані й негадані якісь верхівці оточили скит, ще Дуліб з Іваницею не встигли ні здивуватися, ні обуритися, а вже пропхалося до келійки кілька бородатих, забіяцького вигляду чоловіків, внесли з собою кінський дух, запахи реміняччя і марноти людської, передній без ласкавості й поштивості в голосі спитав:

— Дуліб хто?

— Я, — сказав Дуліб.

— Поїдеш з нами.

— Куди й чого?

— До боярина Войтишича.

— Я княжий лікар, — нагадав Дуліб.

— Князів багацько — Войтишич один.

— Я теж один. Звуся Дуліб. Лікар прибічний великого князя Ізяслава. Чули?

Бороданя трохи спантеличив спокій Дулібів.

— Просить тебе воєвода й боярин Іван Войтишич, — вже інакше повів він мову.

— Так і треба казати. Коли просить, то ще подумаю. А для цього всі вийдіть звідси, бо я хочу тут лишитися.

— Звелено без тебе не вертатися.

— То й не вертайтеся.

Іваниця вже випихав з келійки немитих бороданів, вони виходили, притримуючи широкі мечі, зиркали туди й сюди зарізяцькими очима.

— Оце! — вигукнув Іваниця, зачиняючи за ними важкі дубові двері.

— То що? — спитав Дуліб. — Поїдемо до Войтишича?

— А нащо він нам?

— Коли старий чоловік просить лікаря, то що має чинити лікар?

— А звідки той старий довідався про тебе?

— Не знаю. Не думалося про це.

— Зате знаю я. Ігумен сказав йому. Вони родичі. Войтишич ігуменову сестру за жону мав. Бездітна, як і сам ігумен. Весь рід їхній безплідний. Як сухе дерево.

— Від людей не залежать такі речі, — сказав Дуліб. — А про ігумена й мовити не слід, раз ми в нього в гостях.

— Поспитали б ігумена про того прибрамного.

— Гріх. Святі отці поза всякими підозрами. Та ще ігумен княжого монастиря.

— Вбито теж чоловіка не простого, а князя.

— Але ж це людьми Ізяславовими. А ігумен Ананія — Ізяславів чоловік, як і ми з тобою.

— Хто вбив, того й знайдемо. Хоч би сам Бог святий був. Ігумен же, коли хочеш правди, вельми не любить тебе, Дулібе.

— А тебе?

— І мене. Для цього й Войтишича намовив, щоб той нас умкнув до себе. Так ніхто про нас не відав — тепер знатиме весь Київ. Бо у Войтишича на дворі пів-Києва товчеться щодень. Боярин і за стіл трапезувати не сідає, поки не збере душ кільканадцять.

— Звідки відаєш?

— Так. Чув. Надто ж полюбляє, щоб були люди зайшли, з далеких країн, посли, гості.

— Цікавий до світу?

— Як знати. Один сам цікавий до світу, другий із шкури пнеться, щоб світ про нього чув. Войтишич, може, хоче, щоб не забувалося його ім'я. При багатьох князях був воеводою, тисяцьким. Був у Києві колись Ян Вишатич. Прожив мало не сто літ, перетривав князів у восьми колінах, був у походах з Святославом, Володимиром, Ярославом, з синами й онуками Ярославовими. Вже й на коня не міг сам залізти, то його висаджували, прив'язували до сідла, і так ішов попереду дружини. Сорок літ тому помер, а й досі в Києві згадують. Войтишич і собі, може, воліє такої слави.

— Вмовив ти мене, Іванице. Тепер бачу: треба їхати до Войтишича.

— Оце! Хіба я вмовляв?

— Вже так вийшло.

Вони ніколи не сперечалися. Треба — то треба.

— А як вирушимо? — поспитав Іваниця. — Кінно чи пішо?

— Раз ми князівські посланці, то личить кінно, — відповів Дуліб, складаючи своє приладдя для письма і згортаючи пергамент, в який вже чи й сподівався вписати будь-що нове, — А тим скажи, хай забираються. Поїдемо без них. Знаєш же, де двір Войтишича?

— Оце! — усміхнувся Іваниця і пішов проганяти Войтишичевих задирак і приводити коней.

Тепер розповідь переходить на Войтишича.

Він зустрічав Дуліба, ставши перед ворітьми свого двору. Виявляв честь княжому

лікареві, не забував і про себе, бо й хто б то не став перед таким двором, як у Івана Войтишича! Власне, й не двір, а два двори, з'єднані водне. Належали вони колись Яну Вишатичу і його синові Путяті, що був правою рукою великого князя Святополка цілих півтора десятка літ. Але кияни не прощають нікому надто довгого володарювання. Після смерті Святополка двори Путяти й Вишатичів були погромлені, бояр вигнано з Києва в їхні вотчини, а Володимир Мономах, сівши на стіл великокнязівський, віддав двори своєму воєводі Войтишичу, який і почався з того часу, як боярин київський, а не просто воєвода мандрований князівський — куди князь, туди й він. Хіба ж не ведеться воно так спервовіку: одні бояри кінчаються, другі починаються — на тому й стоїть Київ.

Отож, Войтишич вийшов зустріти гостя аж за ворота свого двору.

Розкрилював обійми ще здалеку, розливав усміх по широченній, колись, видно, золотистій, а тепер сіро-жовтавій від сивизни, покудланій бороді, голосом зривистим чи то на спів, чи то на крик загукав:

— Дорогий ти мій!

По той бік воріт стояв вимитий і вишкрябаний у кожній зморщечці ігумен Ананія, в новісінькій чорній рясі, весь у сяянні золота й самоцвітів, а позад нього в дворі кублилися оті немиті задираки, що намагалися силоміць приволокти Дуліба сюди, знехтувавши його високим званням князівського посла з надзвичайними повноваженнями. Аби не звання посольське, то Дуліб, забачивши ігумена й отих невмиваних зарізяк, спокійно б відвернув коня й проїхав повз Войтишича, мов побіля стовпа або сухого дерева, але становище зобов'язувало до відповідної ґречності, тому Дуліб зіскочив з коня, те саме зробив також Іваниця, годилося пішим вступити в двір, раз хазяїн вийшов зустрічати аж на вулицю, вони обидва, ведучи коней в поводу, наблизилися до Войтишича, і тут боярин нарешті зміг зімкнути розкрилля своїх обіймів, мов найріднішого, обхопив він Дуліба, виспівуючи йому в самі вуха:

— Дорогий ти мій!

— Нас двоє, — нагадав Дуліб. — Зі мною товариш мій Іваниця.

— Дорогі ви мої! — не розгубився Войтишич і розкришився обіймами до Іваниці. Мабуть, як звук замолоду обіймати жінок, то вже й не міг зупинитися, обіймав також тепер і чоловіків, але, як усе, позбавлене прямого призначення, обійми ці вражали нещирістю. Та Войтишич не бентежився несправжністю своєї поведінки, він щосили вдавав гостинного хазяїна, він готовий був обійняти не самих Дуліба та Іваницю, а навіть їхніх коней.

— Дорогий мій, — знов звернувся він до Дуліба, киваючи своїм невмивакам, щоб забрали в гостей коней, — як дійшла до мене чутка, що лікар князя Ізяслава, славний вельми повсюди Дуліб у Києві, то я намірився викрасти тебе, отак узяти й украсти, будь воно прокляте все! Що ти посол княжий, те мене ніяк не обходить, бо я вже давно відійшов від справ державних, маю свої власні клопоти, будь вони прокляті. Але ж мати під боком такого славного лікаря й не запросити його! Ні, ні! Тут вже хоч не для мене, а для мого родича ігумена Ананії — знаєтесь же між собою? А поглянь-но, який висушений мій ігумен! Ні випити, ні з'їсти — утроба не приймає.

— Бог не велить об'їдатися та обпиватися, — стулив губи Ананія, сухо киваючи Дулібові.

— Ніколи Бог не боронив людині випити й закусити, будь воно прокляте! — загиготав Войтишич, горнучи обіймами тепер ще й ігумена, попихаючи всіх своїх гостей до високого кам'яного терема, який був би, може, й вельми показний, коли б не занадто вузьенькі віконця в обох поверхах, власне, й не віконця, а щілини — тільки з лука стрелити на супротивника.

— Не переобтяжуй себе, сам ітиму, — ухилився від загребущої руки Войтишичевої ігумен і пішов попереду, посмикуючи голівкою догори за кожним кроком.

— Ігумен, мій родич, не зносить проклятьби, — весело пояснив боярин. — А що таке проклятьба? Це коли закликаєш у свідки дух на підтвердження щирості своїх слів. Ігумен не відає, що то бути воєводою. Я ж відаю аж занадто. Коли воєвода просить дружину: "Да благословить вас Бог вистояти в бою", — то вона побіжить од ворога при першій супротивницькій стрілі. Коли ж скажеш: "Хай буде проклят кожен, хто здригнеться!" — тоді вистоїть у найкривавішій січі.

— Ігумен має слухність, — зауважив Дуліб. — Навряд чи слід нині вживати проклятьби навіть для примовки. Адже на Київ і без того впало прокляття і сталося...

— Сталося? — Войтишич вводив своїх гостей до великої палати, де в світінні товстих свічок сяяв коштовним посудом пишно вбраний стіл. — А що сталося в Києві? Ось тут і тут сідайте, мої дорогі, ти, ігумене, сідай на своєму місці. Все, що може бути гідне увага, має відбуватися отут, за столом, з моїми дорогими гостями, а в Києві... В Києві вже давно нічого не відбувається. Колись було. Те позосталося в пам'яті. Легко можу пригадати безліч славних подій, хоч і відлеглих на цілі десятки років, будь воно прокляте. Але нині не відбувається нічого.

— Сталося вбивство, — сказав Дуліб. — Невже не чув, воєводо? Вбито князя Ігоря.

— Убивство? — здивувався Войтишич. — Яке вбивство? Вперше чую. Ігумене, то правда?

— Правда, — сказав Ананія. — Великий гріх содіяли кияни.

— Будь воно все прокляте, — замахав руками Войтишич, — я старий чоловік і нічого не хочу знати!

— Мене послано великим князем розплутати темну справу вбивства Ігоря, — мовив Дуліб.

— Розплутаєш, розплутаєш, дорогий. Хоч лікареві

годилося б дбати про живих, а не про мертвих. Небіжчиків хай виряджає на той світ наш ігумен. Мені ж старістю вже й не чути б про смерть, будь вона проклята! Бо, щиро кажучи, бачив смертей доволі. Скажи, ігумене!

Ігумен мовчки похилив голову.

У цьому похиленні голови малася б вичитуватися шанобливість до минулих заслуг Войтишича, однак Дуліб був далекий від таких почуттів, йому перед очима постало враз усе темне, відважне, часто злочинницьке життя воєводи, який легко посилав колись на смерть найближчих, тих, кого ще вчора обіймав і цілував, зраджував своїх

хлібодавців, змінював князів, мов бездомний пес хазяїв, жив без Бога в душі, маючи там тільки ідола, ідолом же тим був для себе сам.

Войтишич починався з Мономаха. Прийшов до Києва вже воєводою великого князя, утвердився в городі серед можних, у князя ж залічувався до найдовіреніших, бо коли треба було послати дружину з зятем Мономаховим, ромейським царевичем Леоном Діогеном супроти самого ромейського імператора Олексія, то послано було Войтишича. З допомогою половців Войтишич узяв кілька ромейських городів на Дунаї і, може б, пішов ще далі, загрожуючи імператорові, але в Доростолі царевича Леона вбили два підслані імператором сарацинські лучники. Мовби для відплати за смерть Леонову Войтишич ще взяв і поруйнував безліч ромейських городів на Дунаї, кількість поруйнованих городів перевищувала лічбу днів, проведених воєводою в поході, такої слави для руської землі ще, здається, не здобував жоден воєвода, то ж навіть по смерті Мономаховій, коли на стіл київський сів Мстислав, то не відтрутив Войтишича і не наставив свого тисяцького, як велось здавна, а довірився воєводі в усьому, і той служив новому князеві вірою й правдою в ділах славних, а іноді й несправедливих, як то було з повоюванням князівства Полоцького, що його Мстислав загарбав на час для свого жадібного сина Ізяслава.

Служив Войтишич і Ярополку, братові Мстиславовому, але, вичувши вчасно, що сила не на боці Мономаховича, і в руках у чернігівського загребушого князя Всеволода Ольговича, перекинувся з дружиною до того.

Коли по смерті Ярополковій у Києві засів В'ячеслав Мономахович і Всеволод прийшов з Чернігова, щоб захопити собі великокнязівський стіл, воєводою в нього був Войтишич, і палив Копирів кінець, викурював В'ячеслава з Києва теж Войтишич, бо ніхто б до такого не додумався, хіба що лихий такий половецький хан, як Боняк шолудивий.

На білім коні в'їздив тоді Всеволод у Київ. Вже літній, товстий чоловік, бородатий, окатий, довгоносий, їхав у супроводі тисяцького Войтишича, для якого такі урочисті входи були не первина. Нового князя зустрічали бояри і синкліт. Всеволод зійшов з коня і, приклавшись до хреста, піднесеного митрополитом, оголив лису голову. А Войтишич стовбичив над князем верхи, з коня не злазив, шолома не здіймав, наставляв на Всеволода свою жорстку бороду, мов забороло, мовби прикривав князя.

Змінювалися князі — Войтишич заставався. Покривав широкою своєю бородою всі злочини й неправди, всі підступи й зради, топив у широкому усміху всі темні діла, впливав з найбурхливішого вировиння, ховав князів, бойових своїх друзів, вмирали довкола нього набагато молодші, а він жив далі, уперто, мов шашіль у дереві.

Вмираючи, Всеволод домігся, щоб кияни цілували хрест братові його Ігореві, цілував хреста й тисяцький Войтишич, а за спиною в нового князя вже зговорився з воєводами Глібом і Лазарем, і послали гінців у Переяслав до Ізяслава Мстиславовича, прикликаючи того до Києва. Коли Ізяслав став перед київськими валами, Войтишич з полками перекинувся до нового князя, але, видно, вже втомився він бути воєводою кілька десятків літ, тому при Ізяславові відступився від справ, віддав князеві всю

видиму владу, полишивши собі незалежність і почуття вищості.

В його темній і відважній історії бракувало багатьох випадків, цілі роки його життя вмерли з людьми, що були, так чи інакше, свідками тих років, він зберіг з минулого лише згадування про вчинки героїчно-значні і тепер щосили вдавав з себе чоловіка занадто втомленого державно-високим життям, щоб перейматися дрібними клопотами і щоденними подіями, які неминуче відбиваються на побуті й настроях навіть такого великого міста, як Київ.

— Може, кияни й согрішили, — сказав він на слова ігумена Ананії, — я ж не грішу більше, а коли й грішу, то не з потреби, а тільки з нудьги. Маю дівку вельми вродливу, можу дати тобі, ігумене, на ніч або й дві. Спробуєш, будь воно прокляте?

— Коли я був у Царграді, патріарх сказав мені, — не слухаючи теревенів Войтишича, урочисто почав був Ананія, але боярин не дав йому докінчити.

— Я вже чув, а гостям моїм розповіси іншого разу, будь воно все прокляте! Тим часом вип'ємо по чарі, ти ж, ігумене, коли не п'єш, можеш заспівати нам тропар. Бо хто п'є вино, то не почує й тропаря, коли вп'ється!

Войтишич ляснув у долоні, забігали довкола столу служки, всунулося до трапези ще кілька мовчазних лизоблюдів, в обов'язок яких, видати, входило вислуховання похвалень і розбазікувань Войтишичевих.

Дуліб спокійно сидів поруч з боярами, звиклий до стриманості й спокою, Іваниця споглядав довкола цікавим оком, сподіваючись винести з цих химерних одвідин бодай якусь користь, бо не вірив, щоб їх отак покликали для самого трапезування в цей, може, найбагатший у Києві дім. Тут мало щось статися, бо завжди скрізь щось відбувається навіть серед найпростіших людей, цей же боярин мав за собою життя таке темне й запутане, як волосся в його покудланій бороді. Іваниця готов був наплювати сам собі в ковш з медом, коли б виявилося, що Войтишич запросив їх лиш для трапезування і вони поїдуть звідси, перепробувавши напоїв та наїдків, наслухавшись розбазікувань боярина, самі не мовлячи й слова.

При обіді стояло багато посуду золотого й срібного, великі срібні позолочені чаші, кубки, чарки дивної роботи, служки носили безліч страв: тетереви, гуси, лебеді, журавлі, рябці, голуби, кури, зайці, оленина, вепрятина, телятина; всілякі напої: вино, мед чистий і варений з корінням, квас. Слуги, обливаючись потом від поспіху, носили на пальцях тарілі з смажениною, інші обмахували боярина для прохолоди, ще інші тримали срібні умивальниці, несли гарячу воду, щоб змивати руки.

Час од часу ігумен Ананія, що не їв і не пив майже нічого, пробував завести своє:

— Як був я в Кведлінбурзі, то германський імператор сказав мені... — однак Войтишич не давав йому докінчити, кричав:

— Ігумен зітканий зі слів, як моя одіж з вовни, будь воно прокляте! Я ж збитий з діл, мов корабель з дубових дощок! Але всі славні діла в минулому, нині ж не відбувається нічого. Правда, лікарю, будь воно прокляте!

— Нагадати повинен, — сказав Дуліб, — що прислано мене великим князем Ізяславом, щоб гнати слід у справі вбивства князя Ігоря. Тиждень тому в Києві сталося

вбивство. Князь Ігор, відомо тобі, певно, прийняв перед тим схиму в монастирі святого Феодора, де ігуменом...

— Ігумена знаю, — засміявся Войтишич, — Ананія мені шурин, як праведний Лот був шурином Аврааму. І як Лот був єдиний праведник у проклятім Богом Содомі, так і Ананія в Києві! Бо вже коли цей город заслужив собі праведника, то ним може бути тільки ігумен! А ми несправедливі, будь воно прокляте! Я п'ятдесят літ махав мечем, мов ціпом, яке ж тут праведництво! А що Ігоря вбито — не чув, не чув... Князь нікудишній був, відступався від свого слова, ще й не договоривши до кінця, мужів ліпших перед киянами боронити не хотів, з першого дня пустив усе на темний люд, а тільки ж убивати його ні за що, бо вбивають лише гідних того, твердих супротивників. Як, ігумене?

Ігумен мовчав поштиво й урочисто-сумно.

Войтишич непомітно для гостей показував слугам, кому доливати, смачно поплямкав губами перед самим обличчям у Дуліба.

— Дорогий ти мій, я тобі скажу. Ти чоловік мудрий, але молодший за мене вдвічі, а то й більше, тобі воно ще не все відкрито, будь воно прокляте. Що таке князь? Це щит усієї землі. А що таке земля? Ліси, води, звірі й птиці небесні, небо й сонце? Ні, земля — це люди ліпші. Народжені чи вибрані, виокремлені, заслужені. Князь справжній той, хто вміє оберігати ліпших людей. Такі були Володимир і Ярослав, такі були Мономах і Мстислав, і Всеволод Ольгович теж такий, і князь Ізяслав нині теж такий. А Ігор? В той день, як став він князем, зібралися кияни до Софії, й цілували ми князеві хрест на покору, а він цілував нам хрест на захист киян — і все було б гаразд. Але якісь людці кинулися на Поділ, зібралися коло Турової божниці, заколотили нове віче, будь воно прокляте! Що має чинити справжній князь? Послати воеводу з дружиною та розігнати горлодерів, будь вони прокляті! А князь Ігор з братом Святославом та дружиною їде на Поділ і так лякається київських крикунів, що й не підступає до них сам, а посилає Святослава. А той цілує хрест на тому, щоб кияни самі собі обирали тіунів і тисяцьких. Чи хто й чув коли таке в Києві! Ігор і собі цілує хрест. Великий князь одним поцілунком віддає всіх ліпших людей — і кому? Тим, що повилазили з нір? Та на них не втримаєшся, бо вони й знов туди позалазять, будь воно прокляте, а під сонцем завжди зостануться тільки ліпші люди! Чи не так, ігумене? Мовчи, бо й так знаю, що скажеш. Погано, коли князь каліка тілом, ще гірше, як і душею теж каліка. Ігор слабував на ноги, а в Києві одразу виказав, що слабує душею також. Коли ж народ допускає, щоб ним правили каліки, то й народ такий — теж каліка. Ми, кияни, не такі, будь воно прокляте. А тому не стали триматися Ігоря і прикликали Ізяслава, князя справжнього, душі широкої, розуму високого, державного. А Ігоря відтрутили, бо Київ такий город, що відкидає все, що йому не годне. Відкидає, відтручує, але не вбиває. Ми князів не вбиваємо. Тут ніхто не вбиває князів.

— Але ж убито, — нагадав Дуліб.

— Дорогий мій, наставив па нього підняті долоні Войтишич, — ти мудрий лікар і повинен знати, кому які хворощі докучають. Хто на чому сидить, те в нього й болить.

Князів убивають тільки князі, будь воно прокляте!

— Оце, — сказав Іваниця.

Мовлено було з такою байдужістю, мовби для Іваниці давно вже відкрилися всі найпотаємніші закапелки Войтишичевої душі, і це стривожило воеводу так, що той хоч згодом і мав каратися в душі за необачність, швидко нахилився до супутника Дулібового і поспитав з усією можливою для нього доброзичливістю:

— Щось ти мовив, дорогий мій?

— Оце, — повторив Іваниця.

— Старий став, будь воно прокляте. Вже й не збагну, про що йдеться молодим. А колись і я теж — ого! — Войтишич розкинув руки, мовби наміряючись обійняти цілий світ. — Яка жона могла вислизнути з таких-от рук! Не самий лиш меч тримала ця рука! Було й ще дещо — ой було, будь воно прокляте!

Іваниця під ці розбалакування спокійно підвівся і попростував із-за столу.

— Бач! — зрадів Войтишич, що так легко позбувається загадково-небезпечного застільника. — Молодий — то й не хоче слухати старого діда!

— Слова діють мені на ноги, — відбувся жартом Іваниця. — Отак сидиш, слухаєш, ніби воно й нічого. А там знаходить на тебе щось таке: ще слово — і вже ноги несуть тебе геть, і нічого тут не вдієш.

Ноги винесли його в темні переходи воеводського дому, переходи заплутані й небезпечні, бо все тут будувалося так, щоб перепинити путь незваному, приголомшити й знетямити несміливого, влаштувати в потрібному місці засідку на зухвальця. Іваницю не обходило все це, він не знав страхів, він просувався по заплутаних переходах Войтишичевого дому з такою самою безжурною гідністю, як де-небудь у полі або в прозорому лісі, йому було радісно від того, як уміло виприснув він з-за воеводського столу, де сидінню, здавалося, не буде кінця і де ти сидів, мов зав'язаний у мішку, не відаючи, що твориться довкола тебе, а до такого стану Іваниця при звичаїтися ніколи не міг, та й не хотів при звичаюватися, бо чоловік повинен кинути оком навсебіч, коли не хоче опинитися в безвиході.

Відверто кажучи, Іваниця накинув оком на воеводське обійстя ще коли вони переходили двір і бралися до терема, його вразила похмурість і навіть убогість, як на такого багатого хазяїна, застільна пишнота не зменшила тривоги, яка поселилася в хлопцевім серці, він бачив, що Дуліб теж почувається зле в цьому домі, який за зовнішньою суворістю й зубожілістю ховає стільки розкоші, а може ховати й злочини — хто ж то знає!

"Коли спитають, — вирішив Іваниця, — скажу, що йду справити потребу". Та його ніхто не спитав, ніхто й не трапився йому на путі, лиш коли вже опинився в дворі, то мало не налетів на ошатно одягненого високого чоловіка, що йшов прямо на Іваницю, почовгуючи ногами так, ніби розгрібав сніг. Видно, теж гість Войтишичів, хоч і запізнільний, та й не з тих, що ждуть, поки їх покличуть та нагодують, бо вже десь ухопив краплину, якою, не гаючись, і похвалився, дихнувши на Іваницю таким густим смородом питв'яним, хоч з ніг падай.

— Ти хто такий? — хрипко і владно гукнув чоловік.

— А ти хто? — весело поцікавився Іваниця.

— Тебе питають!

— А я теж тебе питаю.

— Мене знає весь Київ!

— Я не знаю — от тобі й не весь Київ.

— Петрило. Чув?

— Ні.

— Не чув? А ось я застану тебе з непоштивою мовою супроти князя нашого, або вночі з світлом у домі, або... Знатимеш тоді восьминника Петрила.

— Не міг ти знайти щось цікавіше для роботи? — з усміхом поспитав Іваниця.

— Та ти хто, щоб отак мені суперечити? — закричав Петрило.

— Іваниця.

— Іваниця? А що це таке?

— Іваниця, та й годі. Чи тобі мало?

— Чого вештаєшся в сім дворі?

— Сидів за столом у воєводи, а це взяв та встав.

— Ти? В самого Войтишича за столом? Простий смерд? І встаєш поперед усіх?

— Час від часу доводиться відносити кудись паскудство, якого набираєшся за такими столами. Чи, може, мав берегти, поки ти прийдеш та забереш від мене?

— Уподобав тебе, — ляпнув Іваницю по плечу Петрило, — віднеси своє та й вертайся до столу. Вип'ємо з тобою. Вип'ємо і послухаємо старого Івана. Знаєш, куди тут іти?

— Знайду. До такого втраплю й без восьминника.

Петрило далі взявся розгрібати невидимий сніг, прямуючи до воєводських палат, а Іваниця почав тинятися по суворому обійстю воєводським, чимдуж вдаючи нестелепу і тим часом накидаючи цікавим оком на все підозріле або просто таке, що могло б пригодитися.

Зазначити треба відразу, що не визиривав нічого і повернувся до учти трохи стурбований, бо не звик до непевності й невідомості.

За трапезою нічого не змінилося. Так само безшелесно металися служки, носячи нові та нові переміни, так само просторікував Войтишич, так само пробував похвалитися почутим то від патріарха, то від германського імператора, то від короля франків, то від самого папи римського засушений на тріску ігумен, який, власне, за своє життя не виїздив з Києва навіть до Вишгорода, а брехав лиш для самозвеличення та ще, може, для надання ваги своєму родичеві Войтишичу. Дуліб, як і до того, в розмову майже не встрявав, тільки час від часу пробував повернутися до того, що йому найбільше допікало, однак Войтишич всіляко уникав навіть самого слова "убивство", в чому тепер мав спільника — Петрила, який, перегинаючись через стіл, гукав Дулібові: "Лікарю, скуштуй-но оцього! Плюнь на все й спробуй!"

Отож Іваниця не помітив нічого нового за столом, бо Петрило не міг вважатися тут

новим, просто ще один з лизоблюдів воеводиних, хоч і сам у Києві, виходить, чоловік не без значення; не мав Іваниця нічого й для Дуліба, що пригнічувало його вельми, але він би звеселився, коли б міг знати, що за цей час Дуліб уже збагнув хитру гру, затіяну Войтишичем і його друзями; він майже розгадав їхній хитрий задум, який зводився тим часом до уникання розмови про вбивство Ігоря, до уникання самого слова "вбивство", уникання ж якогось слова є несвідомим або ж заздалегідь заповзятим прагненням звернути на нього особливу увагу. Розмова їхня крутилася довкола незвичайної події, не називаючи самої події, мовилося про речі, здавалося б, геть віддалені й навіть просто безглузді, а чулося Дулібові тільки одне: смерть, смерть, смерть. Говорилося про городи, які Войтишичеві доводилося брати з своєю дружиною, говорилося про київські гори з золотими церквами й монастирями, такими любими серцю ігумена Ананії, говорилося про городські суди, які чинив Петрило, дбаючи про користь князеву і завдаючи при тому горя і кривди людям безіменним, а Дулібові якось воно все змішувалося в одне, він думав про своє, для нього зливалося в нерозривність: Ігор, і город, і гори, і горе.

Вже тільки дивлячись на цих трьох далеко не останніх киян, дослухаючись до їхньої безладної похвальби, споглядаючи розкіш і багатство столу, Дуліб бачив перед собою цілий Київ у всім багатстві його гріхів і цнот. Город убивства. Город смерті.

Ще кілька днів тому він їхав сюди хоч і без охоти, але й не лякаючись князівського доручення. Тепер переконався, що Київ не дається йому до рук.

Цей город видавався Дулібові, мов цілий світ, він навіть був мовби більший, ніж світ, коли що тут зникало — то зникало безслідно й навіки. Не було душі, яка не знала б таємниці вбивства князя Ігоря, але виходило так, що не було душі, яка б виказала таємницю.

— Мені здається, що в Києві прагнення одностайності перевищує прагнення до правди, — зауважив Дуліб, вже вкотре користаючись необов'язковістю їхньої розмови, при якій слова скакали, мов бульбашки на калюжах в час великого дощу.

— Бо ліпше помилятися одностайно, ніж бути правдивим самотньо, — пояснив ігумен.

— А як же слово Боже про блаженних праведних? — поцікавився Дуліб.

— Праведні в нас ті, хто з усіма.

Знов розмова точилася мовби про речі відлеглі, але так само, як щонайменша пряма лінія — то тільки відтинок дуги великого кола, яке так чи інакше має замкнутися в нерозривності, вона неминуче мала прийти до того, про що думали, чого не могли забути ніяк і ніколи.

— Я схильний прийти до думки, що в Києві немає винуватців, — ще не вимовляючи слова "вбивство", але вже підходячи до нього впритул, знову заговорив Дуліб. — Та й не може бути винуватців у цьому городі, де й не чувано про вбивство князів або когось із можних. Вигнати з города, розметати двір, спалити дома — це кияни могли завжди, але дійти аж до такого...

— А будь воно прокляте все! — гукнув Войтишич. — Я старістю вже й спати часто

не можу. То кличу отроків та послугувачів, обставляюся близькими й добрими, бонарід у нас добрий, і тоді одні тобі гладять ноги, другі ляскають по стегнах, по плечах, треті оповідають байки й усілякі сміхи, четверті сопуть на сопілях...

Але Дуліб вирішив бути впертим до кінця і не знехтувати нагодою, випитати в цих трьох, що ж вони думали про те, що сталося в Києві.

— Я ще думав про таке. А чи не могли Ольговичі, щоб заплямувати убивством великого князя Ізяслава, підслати своїх людей і вбити брата свого Ігоря? Кілька крикунів сколотили віче коло Софії, а там підслані скористалися з колотнечі й...

— Дорогий мій, — замахав на нього Войтишич, — братовбивство противне душі руській! Тільки в чистім полі, тільки з мечем у руці й з Богом у серці...

— А Борис і Гліб? — нагадав Дуліб.

— Вони вбиті Святополком окаянным. То був виродок серед князів і серед люду.

— А осліплення Василька? — знов нагадав Дуліб.

— То рука ромеїв дотягнулася аж сюди. Ти, лікарю, чи й знаєш ромейську вдачу, я ж набачився доволі, будь воно прокляте. А де це Ємець? Чи здоровий?

— Ти ж знаєш, воєводо, — мовив Ананія, — що Ємець тяжко карається синоюю втечею.

— Дорогий мій, бездітність твоя не дає тобі збагнути, що сини й виростають на те, щоб утікати від своїх батьків. Колись і я втік од свого батька, хоч він був не останній чоловік у городі, а справляв війтівство, будь воно прокляте. Не втік би — я теж став би війтом. А так з Божою поміччю та князівською ласкою послужив землі нашій рукою своєю і серцем...

— Тепер послужиш мудрістю, — докинув Петрило.

— Але Ємця треба втішити. І гостям моїм покажу Ємця. Бо ніде не побачать такого чоловіка. Подивимось, лікарю, дорогий мій?

Дуліб радий був нарешті підвестися після затяжливого, мало не камінного сидіння, про Іваницю ж казати в сім випадку зайве...

Знов опинилися вони в понурому дворі, але з появою Войтишича виникла мовби сама собою покірливість, звідкись виступали темні постаті, вклонялися й щезали, інші темні постаті супроводжували хазяїна з гостями, тримаючись запобігливо й поштиво на відстані. Щокроку вгадувалася тут готовність виконати будь-які веління, невидимі виконавці воєводиних бажань метнулися десь попереду, і все там мало підготуватися ще до приходу Войтишича, він не блукав по двору, не мав шукати те, що хотів бачити, — він просто йшов туди, де воно мало бути, і воно було там!

Десь у глибині двору, де висока дерев'яна огорожа заламувалася кутом, переходячи на іншу київську вулицю, вони знайшли високого похмурого чоловіка, що спокійно стояв, спираючись на важкий довгий спис з набагато більшим, ніж звичайно, наконечником. Вражало обличчя того чоловіка, вражало своєю блідістю, майже цілковитою знекровленістю і мертвим якимсь виразом. Коли ж Дуліб та Іваниця, які вперше бачили Ємця, підійшли впритул, то побачили, що в того на місці очей задавлені криваві рани, і тоді вони обидва збагнули причину мертвотності обличчя цього

колишнього воїна і водночас вражені були безглуздям його постави, бо спис в руках у сліпого, перестаючи бути зброєю, вже не міг виконувати свого прямого призначення і, отже, сприймався як річ цілковито безглузда.

— Дорогий мій, — майже розчулено мовив Войтишич, — тут ось мої гості, і вони б хотіли побачити, що з тобою зробили ромеї, коли ми разом ходили на Дунай. А вже ти їм покажеш, що воїн завжди лишається воїном. І в старощах, і в нещасті, і в горі — завжди воїн. Покажи-но їм, дорогий мій! Тут княжий лікар прибічний і його слуга.

— Товариш, — нагадав Дуліб.

— Товариш, — повторив Войтишич, — бач, як постарів ваш воєвода, будь воно прокляте, вже й слова забуваю. Покажи, дорогий мій Ємцю.

Ємець мовчав і не зворухнувся на мову воєводи, видно, звик стояти отак і дослухувати до кінця, навчився терплячості, знав схильність Войтишичеву до словолитства, тому зачекав ще трохи й по тому, як Войтишич умовк, грубим і мовби знайомим Дулібові голосом гукнув кудись у куток огороження дворового: — Ойко, кричи!

Дуліб з Іваницею разом глянули туди, куди послав своє веління Ємець, і побачили те, що мали б давно побачити: вкопаний у землю, збитий з грубих обаполів щит, широкий і високий, мов брама, і з-за того дубового, страшного своєю міцністю й нелюдською похмурістю щита вдарило на них дівчаче, майже дитяче, розпачливо-болісне голосіння: — Ой-ой-ой!

І важкий Ємець, змолоділо скинувшись, миттю замахнувся своїм списом і пожбурих його просто в те голосіння, і гостре залізо ввігналося в щілину між обаполами, так ніби хотіло проринути на той бік і вразити невидиму дівчину.

Несподівано швидкими були руки Ємця, але ще швидшим виявився Іваниця, бо полетів разом із списом, навіть мовби випередив списа, і поки вбивався гострий наконечник у міцне дерево, хлопець опинився за дубовим щитом і відразу висмикнув звідти невисоку чорняву окату дівчину, одягнену в білу лляну сорочку, в накинутім поверх сорочки корзні з білого козячого хутра, голоногу й босу, хоч осінній день не міг похвалитися теплом.

— Оце, — сказав Іваниця чи то здивовано, чи то зраділо, чи то навіть загрозово.

— А не займав би ти її! — невдоволено промовив Ємець, так ніби бачив усе, що діялося довкола. І знов Дулібові видалося, ніби чув цей голос і чув зовсім недавно. Він ще й досі дивився на спис, який ледь помітно здригався від удару, і спис той теж нагадував йому знайоме, не треба було й відбігати далеко спогадами, загадкова перша ніч в монастирі ігумена Ананії стояла в нього перед очима, не вірилося тільки, щоб оцей сліпий і, власне, безпомічний чоловік зміг пробратися за монастирські стіни, знайти кам'яний скит, виманити за двері його, Дуліба, і вдарити списом на смерть. Але все було те саме: і грубий голос, і великий спис, і вправне кидання на голос у темряві, бо сліпому байдуже, чи надворі світить сонце, чи залягає ніч. Для нього довкола вічна ніч, і він якось навчився в цій вічній ночі поціляти страшною зброєю так, як не зумів би й зрячий.

— Дорогий мій, — звернувся до Іваниці вже й сам воєвода, — слухай, що тобі каже цей чоловік.

— Оце, — безжурно відмовив Іваниця. — Не звик я, щоб отак збиткувалися з дівчат.

— Вона його донька! — гукнув Петрило. — Знай і не втручайся!

Донька — то й нічого. Однаково не допущу. Хочеш, щоб я за тебе обстав? — спитав він дівчину.

— А не хочу ж! — сказала вона голосом зовсім не таким, як кричала з-за дубового щита.

— Чом не хочеш?

— Не хочу, щоб тебе вбили.

— А мене вбити не можна, — засміявся Іваниця. — Он Дуліб, княжий лікар, він тобі скаже, що Іваницю вбити не можна.

— Князь пробував обстати за мене, та й того вбили, — сказала дівчина голосом сумним і безнадійним.

Ось воно! Слово мовлене! Тут не уникають цього слова, не оббігають його довкруг, тут лунає воно в усій неприхованій наготі й загрозливості.

— Князя? — підступився до дівчини Дуліб. — Ти сказала — князя?

— Сказала — та й уже. Вбили його. А хотів мене захистити отак само.

— Князя Ігоря?

— Інших ще не вбивали.

Дуліб мало не спитав: "А хіба й ще мають убивати?" — але вчасно стримався, глянув на Войтишича. Той теж глянув на княжого лікаря і розвів руками, мовби хотів сказати своє улюблене: "А будь воно все прокляте!"

— То виходить... — Дулібові аж віддих перехопило від нетерпіння. — Виходить, це ж як?

Йому ще не вірилося. Шукав у Києві, розпитували з Іваницею, ніхто нічого не міг сказати певного, ніхто не зраджував таємницю великого города, а тут ось... Як же це? Дозволь допитати Ємця, воєвода? Допитуй, будь воно прокляте. Ти знав про це, Ємцю? Питаєш, чи знав? А що може знати сліпий? Я спитав би тебе, видючого, ти знав про це завчасу? Та й тепер знаєш щось доладне? Ні, я спитав не так. Тебе треба питати навпростець: це ти вбив князя? За те, що той колись образив тебе, втрутився в твої родинні справи, взяв його та й убив? Так? Сліпий не може мати ні на кого серця. Бо сліпий не бачить. Тоді я так само не бачив, як і сьогодні, як і багато літ до цього, стояв собі й метав списа, щоб рука не забувала і щоб у плечі не свербіло, бо в старого воїна свербить у плечі, коли не маєш справи зі зброєю щоденно. Тобі се невтямки, бо чую по твоєму голосу — не воїн ти. Лікар я — ось хто. Ну, та однаково. А я маю щодень метати списа. І для себе, та й для мого воєводи, щоб розважити його старість, коли треба. Князь Ігор їхав повз воєводин двір. То був другий день князювання Ігоря в Києві, а ще мало бути лиш десять днів того князювання, та Ігор не відав, вважав, що вже сів тут довіку. Так він їхав, а я метав списа, Ойка кричала за моїм велінням, князь почув і рвонув у двір, ще й порубав челядинців воєводиних, які не відчинили брами вчасно й

миттю. Воевода Войтишич теж їхав з князем, та не постиг за ним, як той вдирався до його двору. Може, й княжої служби відцурався саме тоді. Та це діло воєводине. Ойці князь сказав: "Приходь до мене, і щоб волосини на твоїй голові ніхто не торкнув". Дівча дурне — піду й піду до князя, бо кликав. А хто ж не відав, які Ольговичі ласі до моложатини! Ойка ж сходила двічі до Ігоря, принесла нове корзно коштовне, Кузьма порубав його і знов зодягнув на неї стару козячу шкуру. А ти й пустив доньку до князя? Пустив, бо що може сліпий? Каже Ойка, що не далася, а ходити — ходила. Кузьма кипів, чуючи про Ігоря. Коли того вигнали з Києва, казав, що так йому й треба, а згодом дивувався вельми Ізяславовій м'якості, коли той випустив Ігоря з поруба, перевів з Переяслава до Києва та ще й дозволив бути в батьківському монастирі. Кричав Кузьма: "Вбити його слід! Вирвати коріння Ольговичів у Києві!" То він і на вічі кричав? Може, й він, може, й інші. Не був там. Метав собі списа, а Ойка кричала мені з-за обополів. Але ж до того Кузьма, син твій, кричав, що треба вбити князя Ігоря, себто вже й не князя, а ченця, схимника святого, вбивати якого гріх непростенний. Ти чув і мовчав. А хто мовчить, той теж мовби стає співучасником убивства, коли воно вже стається. Подобається тобі, лікарю, то можеш і мене вважати вбивцею Ігоря.

Тут втрутився Войтишич, хоч виглядом своїм показував, як то йому не хотілося втручатися.

— Ємець воїн, а не вбивця, — сказав він і ще розкрив рота, щоб додати своє звичне "будь воно прокляте", але передумав і лиш посопів у покудлану бороду.

— Досі не бачив різниці між сими, — пробурчав стиха Іваниця, але так, що Ойка почула і блимнула йому своїми іконними очима, в глибині яких цілі оберемки чортів.

Хто може зважити на якийсь там крик хлоп'ячий? Кричав і кричав собі Кузьма та погрожував-похвалявся. Крику на землі багато, діла менше. Так воно все якось і минає. Ну, а що тут не минулося безслідно, то вже ніхто б не міг знати. Тоді прибігли люди, сказали: Кузьма вбивав Ігоря. Завдав першого удару й останнього. Хтось там держав, хтось там смикав на князеві одіж, а Кузьма бив. Я навчив його кидати спис, а хто вміє кидати спис, той уміє бити також. І той чернець був з Кузьмою від самої брами і до кінця. Разом і втекли з Києва. Бо тут їм не жити. Який чернець? Прибрамний з монастиря. Відчиняв браму перед Кузьмою і вів усіх до церкви, де молився Ігор. Чому ж не сказав нам, ігумене, в перший день нашого приїзду? Бо ігумен святий чоловік. Несила йому втручатися в бруд і злочинність життя щоденного. Лиш такий відважний чоловік, як воєвода, має мужність говорити про все, не приховуючи.

— Та будь воно все прокляте, — зітхнув Войтишич.

А Ойка в цей час шепнула Іваниці: "В монастир не вертайтеся, перебувайте десь на Подолі. Я знайду тебе". Іваниця поправив на дівчині біле корзно, доторкнувся пальцем до ніжної Ойчиної шиї, відсмикнув руку, ніби опікся. Щось чортяче було в цій дівчині, нещасній і загадково незалежній водночас, незалежній ні від кого і ні від чого.

Гаразд, Ємцю, тяжка наша розмова, та не я тут винен, отож скажи мені ще одне. Скажи: це ти хотів мене вбити в монастирі? Ти кидав спис?

Сказали мені: Кузьма в монастирі. Ховається. Не мав я жалю до Ігоря, та й ганьби

на свій рід брати не хотів. Мій син — мав його сам і скарати. Пішов, покликав, метнув списа. Вгадав ти лиш наполовину. Бо зовуся справді Кузьмою. Мені більше й не сказано. Сказано: Кузьма в монастирі, в скиті князевім. Раз Кузьма — мій син. Більше Кузьми для мене немає. Звуся тепер Дуліб, про Кузьму ніхто й не відає тут, у Києві. Трохи дивно мені. Та все обійшлося, то й не будемо більше. Хоч ти б міг тоді поспитати ігумена. Він би й сказав тобі, що не син, а лікар княжий. Хіба ігумен зі мною стане говорити? Може, ти чув, щоб він обізався до мене бодай словом отут? Ігумен чоловік святий і стоїть високо, а ми внизу в темнощах і лихові.

Тут Іваниця вирішив, що вже годі приховувати свою нічну пригоду в монастирі, він схитнувся до Дуліба, щоб розповісти, як його виманювано тої ночі із скиту, але Ойка вхопила хлопця за руку, шепнула: "Мовчи, то була я!"

— Ти була? — не повірив Іваниця. — А чому біла? Ти ж чорнява!

— Чорнява, а вночі біла.

— І то ти мене водила й заманювала?

— Я.

— А куди щезла?

— Сюди.

— То ти хотіла вбити Дуліба? Може, й мене?

— Нікого ж не вбито, дурню. А сьогодні не вертайтесь в монастир.

— Ойко! — заgrimів сліпий Ємець. — Не сичи мені! За щит і кричи! Хай мій воєвода ще зігріє серце від списового польоту.

— А так, будь воно прокляте! — гукнув Войтишич. — Челядь, де мед і вино? Несіть сюди кубки, бо чи я ще й побачуся більше з моїм дорогим лікарем Дулібом!

А Петрило мовчав упродовж тяжкої сеї й заплутаної розмови, тільки сопів та почовгував ногами. Коли ж збагнув, що все тут сказано, висунувся наперед і звернувся до Дуліба:

— Обідати завтра в мене.

Схоже було й не на припросини, а на веління, однак Дуліб не був би сам собою, коли б так легко піддавався кожному. Схилив голову, дякуючи, а згоди не дав.

Обідали вони в Петрила і не в Києві, на князівській Горі, а на Подолі; і не за розкішним столом, а на старому дубовому пеньку, поставленому посеред хижі, повної протягів і темряви, щоправда, просторої, бо хазяїн любив простір; а їли хліб, та цибулину, та м'ясо таке старе й тужаве, що хазяїн сміявся: "Ця корова була ще старіша за мене". Хазяїна звали Кричко, і не через те, що належав до крикунів, хоч голос мав далекі не кволий, а передовсім тому, що все своє життя виплавляв крицю в невисокій домениці, поставленій на самому березі Почайни так само, як і хижа Кричкова. Чоловік він був віку невизначеного, тілом швидше кволий, ніж могутній, як уявлялося б, зважаючи на взаємини його з залізом. Хоч постачав крицю для мечів, стріл і списів, сам зброї не мав і не любив її, бо любив волю, а зброя волю не те що обмежує — просто знищує. Доменицю поставив коло самої Почайни, бо для роботи потрібно було багато води, хижу втулив теж там з замилювання до волі, ладен був щороку ставити нову хижу,

бо стару зносили весняні розливи Почайни, зате почувався незалежним отут, де кінчався Київ, де кінчалася влада, що нею напханий був город по саме нікуди, де не міг дістати Кричка навіть сам Петрило, сила якого кінчалася, згідно зі звичаєм і давніми правдами князівськими, ще від Ярослава Мудрого, на відстані від берега, рівній киненню палиці. Вибрав Крячків двір Дуліб. Сподобалося йому, що за Києвом, подумалося: "Ось незалежний ум, чоловік, до якого б мали прийти в перший день свого прибуття; цей знає найбільше, його знання безкорисливе, отже, чисте й правдиве". Кричко зрадив гостям, бо таких не мав ще ніколи. Приїздили до нього за крицею, брали своє, платили, їхали собі. Знічев'я перемовлялися словом, але йшлося завжди лиш про залізо та про залізо, а чоловік м'якіший од заліза; от і його жона, до слова кажучи, давно зійшла з цього світу, а залізо є, щодня закладаєш у доменицю руду, вапно, вугілля, дмеш міхами, палиш вогонь.

— Нам треба притулок на кілька день, — сказав Дуліб. — Заплатимо добре, будемо лиш спати, та щоб коні поночували.

— Коні можна й на пашу, — показав Кричко на зелену, вже трохи пожовклу подекуди від осінніх вітрів луку, — а ви будьте там, де я. Ні ліпше, ні гірше вам не буде. Хто ви, не питаю, бо й так бачу.

Дуліб сказав йому, хто вони і нащо в Києві, а Іваниця тільки зирив на Кричка своїми незатьмареними очима, а наприкінці додав те, про що забув Дуліб: що вони сюди просто з обіду в самого Войтишича.

— Чи, може, й не чув про Войтишича? — спитав Іваниця Кричка, викликаючи того на відвертість одразу.

— Чом би й не чув? Я все в Києві знаю. Від діда-прадіда киянин. Мої предки жили тут ще тоді, як і князів не було. Хто старший у роду, той собі й князь. Та й сьогодні ще так у нас ведеться. В своєму домі киянин — пан і князь. На вулиці — вільний чоловік. А вже на боярськім дворі — лизогуб і лизоблюд. Що до Войтишича попали — ваше діло. Та тільки я б, до слова кажучи, не пішов ніколи. Бо вже всяке бачив Київ, прощав багато чого й багато кому, бо город наш має лагідне серце. Проте Войтишичеві не можемо простити його зрадливості. Міняв князів, як бездомний пес хазяїнів!

— Деся я вже чув це, — зауважив Дуліб.

— Не любив цей чоловік нікого й ніколи, тільки себе, всіх людей ладен би перетворити на воїнів та розбишак, а сам би та загібав навойоване і зирив, куди переметнутися, де більше зиску. Зненавиділи його кияни, то він і сховався від нас за високим остроколом, і з служби князівської втік.

— Нам Войтишич поміг, — сказав Іваниця, — ніхто не наставив нас на слід убивства Ігорового, а він наставив.

— Все брехня, — махнув рукою Кричко, — у Києві не вірте нікому, отам на Горі не вірте. Там одні підкуплені Ізяславом, другі Ольговичами, треті Юрієм Довгою Рукою, четверті підкуплені всіма відразу, ці найгірші, вони просто мовчать. Трьом речам треба вірити: приятелям, Києву і правді.

— Войтишич — теж Київ, — мовив Дуліб.

— Войтишич не Київ. Ні Борислав, ні Мирослав, ні Гордята, ні Лазар, ні Петрило, ні Василь Полочанин. Київ до часу непомітний, він не пнеться до неба золотими церквами, не городить багатих дворів, не розсиджується на дубових лавах у трапезних, — він отут довкола, він підпирає Гору димами, цюканням сокир, дзвенінням молотів, він лягає спати й прокидається надголодь, він нікому не віддасть своєї волі, але не хоче волі нічий. Голос Києва треба вміти вловити. Дедалі це стає важче зробити, чують тільки люди із загостреним слухом. Колись можна було чути голос Києва на вічах, та то було давно. Тепер стають довкола князя наймані крикуни, пиховиті бояри, підкуплені зарізяки-горлодери, і вже то й не віче, а марне галасування.

— А на тому вічі, де знесли крик про вбивство Ігоря, ти теж був? — спитав Іваниця.

— Був. І коли Ігоря приймали, був. І на Подолі коло Турової божниці, коли знов князя потягли до себе і забрали в нього силу й владу, там теж був. Та не вийшло, бач, бояри прибрали Ігоря, приманили Ізяслава.

— То Ігор був милий серцю киян простих? — Дуліб кивнув Іваниці, щоб той приніс з саков пергамент і приладдя для письма, годилося записати все про Ємця, та й Кричко мав би сказати щось корисне для справи.

— Легко відмовлявся від своїх слів, а такий завжди підозрілий. Віри йому немає. Та вбивати його ніхто не думав. Виникло якось, ніби з неба впало. Так наче Бог почув наші благання і дозволив збунтуватися. Як здійнялася крикнява на вічі серед отих підкуплених горлодерів, то впав з собору згори чорний крук, і те прийнято як знак смерті, після чого вже не було рятунку для Ігоря. Та однаково й без нього ще багато князів. Тут вийшло так: кричали одні, а вже били, може, й інші, бити могли й усі і не самого Ігоря, а який князь попався в руки — того й били. Так і Володимирові дісталось, і малому Михалкові, могли б і затовкти на смерть обох.

— І ти бив?

— Не дотоптався.

— Мені сказали: вбив Кузьма, син дружинника Войтишичевого Ємця, сліпого віддавна.

— Брехня, мабуть. Не знаю Ємця, не знаю й Кузьми, а тільки коли тут замішаний Войтишич, то повинна бути брехня. Не міг один чоловік убити Ігоря.

— Удвох вони. Ще монах Прибрамний з монастиря святого Феодора. Відчинив браму, показав, де князь, сам перший кинувся бити. Не бачив?

— Сказав же: не дотоптався. І не шукав би я винних, бо тут винний цілий Київ, а город винний не може бути.

Хіба що Гора. Гора — то ще не Київ. Там від брами до брами легко пройде мала дитина, що тільки зіп'ялася на ноги. Простір незначний. Зате підлості — досхочу. А пристрасті? Дрібні. Лізуть один одному на плечі й на голови. Той, щоб вище зіп'ястися й діткнутися князівського столу, а той — дограбастатися вже й до самого Бога, вхопити його за бороду й першому чути Боже слово, щоб продати те слово з найбільшою вигодою. Хіба ж те все може називатися Києвом? Київ ось тут, вже наш Київ коли заклекоче, коли знесе свій голос вище усіх церков і палат, коли загримить своїм

чистим гнівом, — отоді й іде слава по світах про наш город! А наші слова, наш гнів і наші колотнечі викликаються завше потребами. Бо чоловік повинен жити потребами. Як народився на землі під чистим небом, то так і має жити, слухаючи поклику землі під зорями, місяцем і сонцем. Є люди, які вміють чути голос землі, — то віщі люди, перед ними вклоняємося, їх слухаємо. Коли ж їх немає, то слухаємо своїх рук, як вони гудуть по роботі, чого вони просять і що велять чинити. Ось де Київ!

І Кричко показав Дулібові свої руки, попечені вогнем, затвердлі від заліза, потемнілі від років, довгі, якісь мовби безкінечні руки, за якими стояла вічність і які Простягалися у вічність теж.

Іваниця приніс приладдя, Дуліб розташувався коло дубового пенька, записав у свій пергамент: "Володарі смертні, але потреби людські вічні".

Кричко визнавав тільки два стани для чоловіка: робота й розмова. Коли не стояв коло своєї домениці, то мав би наговоритися зі своїми гостями, посланими йому випадком.

— Смерть завжди комусь слугує, — сказав він Дулібові. — Треба шукати не винуватців, а тих, хто має користь від смерті того та того чоловіка. Раз убито князя, то й шукати треба серед тих, де він був: серед князів, бояр та ігуменів. Ти там і шукав, а опинився в нас.

— Не шукаємо тут — ховаємося, — сказав Дуліб. — Попередила нас чиста душа, щоб не zostалися там, де були. Та й убивців названо. Тепер треба йти їхнім слідом. А сліду не відаємо.

— Не гоніть сліду, коли хочете моєї ради. Шукайте корисливих.

— Повинні показати, що князь Ізяслав чистий перед Богом і людьми. Ось.

— Хіба він князь?

— А хто ж?

— Марнославний розбишака. Та ти його лікар, ото ж ліпше вмовкнути.

— Лікарі зикли дивитися правді у вічі.

— То вже й сказав тобі всю правду.

Дуліб записав: "Чоловік повинен жити потребами. Найперша потреба — правда".

Зранку другого дня вони з Іваницею поїхали на київський міст через Дніпро. Воевода Мостовик, весь у жовто-зеленій сивизні товстих, мов снопи, вусів на понурому обличчі, чоловік неописаних старошів, наставлений, здається, ще князем Володимиром Мономахом, за якого споруджено цей дивний міст, вислухав посланців Ізяславових, яким конче треба знати, хто проходив по мосту з Києва того дня, як було вбито князя Ігоря, вислухав уважно, довго мовчав, а тоді сказав ні до чого:

— Гарно, гарно.

— Оце! — не стерпів Іваниця. — Ми йому про смерть у Києві, а він нам: гарно.

Воевода звелів засідлати собі коня й поїхав з посланцями до мосту, де стояли два охоронці, люди віку невизначеного, обшарпані, зате з новими і гострими вже з самого вигляду сокирами на довгих держалнах і з очима теж гострими, як леза сокир.

— В ту п'ятницю хто стояв? — спитав воевода Мостовик, натискуючи на слово "ту",

бо тут, видно, запам'яталася п'ятниця вбивства київського і вже вирізнятиметься з-поміж інших п'ятниць ще досить довго, коли й не завжди, поки стоять над мостом наставлені київським князем воєводи.

— Микита й стояв, — сказав один з охоронців, киваючи на свого товариша, який не рвався виказати себе перед воєводою, ще не відаючи до часу, нащо Мостовик допитується.

— Гарно, гарно, — промурмотів Мостовик і кивнув Дулібові на Микиту: — Ось.

Дуліб поспитав охоронця, чи міг би він сказати, хто того дня перейшов через міст з Києва, та й не перейшов, може, а перебіг, утікаючи, переляканий чи просто збентежений, закваплений.

— Та ти хто? — поцікавився Микита, надаючи гострому своєму окові виразу хитрого, геть не очікуваного в такому, здавалося б, вірному воєводському слугі. Бо не завжди, бач, обшарпаність зовнішня свідчить про те, що й душа в людини геть обдерта.

Дуліб сказав, хто вони з Іваницею і яке тяжке діло покладено на них.

— На кожного, мать, щось покладено, — мовив Микита, — і кожен несе своє. Ваше діло шукати, а моє стояти. А вже що там повз мене йде, то мені однаково. Аби мито платило для нашого воєводи, та не припускалося забіяцтва. Бо вже тоді покажу, що маю топір.

— Так, добрий чоловіче, — спробував злагіднити Микиту Дуліб, — ти стоїш, і око в тебе пильне. П'ятницю теж маєш пам'ятати, бо в Києві сталося вбивство вельми злочинне, хоч, до речі, вбивства всі повинні залічуватись до злочинних. Але це було аж занадто злочинне. То ось. Чи не пригадуєш — не перебігали тої п'ятниці мосту два чоловіки? Один з них мався бути чернець молодий ще зовсім і, кажуть, розумний на вигляд, а другий — отрок з воєводської дружини, при зброї, певно, і з забіяцькими очима, а ти ж забіяк розпізнаєш з одного лиш погляду.

— Чернець? — Микита почухав за вухом. — Монахи не бігають через міст ніколи. Вони їздять і не верхи, а на повозах. І все щось везуть до монастирів. Вже туди понавозили, мать, стільки, що й не розгребеш ніколи. Може, й у ту п'ятницю переїздили мостом — хіба згадаєш?

— Хіба не пишете, хто проїхав? — спитав Дуліб. Микита не збагнув, що його питають.

— Пишете? А що це?

— Ну, заносити на пергамент усіх, хто пройде й проїде.

— Дак це ж грамоту, мать, треба знати, а в нас у Мостищі ніхто не знає. Сам воєвода наш не знається на грамоті, а вже коли воєвода чогось не знає, то як же можемо знати ми!

— Гарно, гарно, — промурмотів Мостовик, який набурмосено прислухався до розмови Дулібової з Микитою.

— А зарубки? — втрутився другий охоронець. — Забув ти, Микито, про зарубки.

— Зарубки? — Дуліб повернувся до того, потім знову до Микити. — Що це?

— А ось.

Микита взяв білий вербовий кілок, що стояв притулений до мостового гульбища. Кілок помережаний був глибокими зарубками, зробленими ножем.

— Це для нашого воєводи. Іде піший по мосту — йому вузенька зарубка. Кінному широка. А для повоза хрестик. Наш воєвода має знати, чи сповна здерто мито з кожного. Бо то ж, мать, дурні люди можуть думати, ніби міст поставлено, щоб вони переходили та переїздили через Дніпро. Міст поставлено, щоб лупити мито для нашого воєводи, та для князя, та чи я там знаю ще для кого.

— Гарно, гарно, — potwierдив воєвода.

— Оце! — не змовчав Іваниця. — Про мито не забуваєш, а на тих, хто йде, їде, маєш діряву голову. Тебе ж питають: їхав монах верхи чи не їхав тої п'ятниці?

— А може, й їхав, та я забув, — сказав Микита. — Тут таке діло: поїхав — не вернеться. Він мені не сват, а я йому не брат.

— То їхав чи ні? — твердо спитав Дуліб.

— Сказав, забув, то й забув. І з забіяцькими очима хіба тут один чоловік за тиждень проїздить! Як дружинник, то й забіяка. А коли їде їх десять чи двадцять, тоді десять або двадцять забіяк. А тільки тут вони тихі в нас, бо як гукнемо, та як сколотиться наше Мостище, та як прискочить наш воєвода з отроками!..

— Гарно, гарно, — сказав воєвода і наставив на Дуліба свої сіро-зелені вуса, мовби питаючи без слів, чого тому ще треба тут на мосту.

Поверталися ні з чим.

— Корчемницю наглядів я там, коло мосту, — зітхнув Іваниця, коли вони вже побралися на схил, по якому пролягав шлях на Київ, — та не станеш же обідати перед очима в того мамули воєводи! Не міг він пригостити княжого посланця!

Дуліб мовчав. Дедалі більше переконувався в своїй непридатності до справи, яку не знати й чому доручив йому князь Ізяслав.

Обідали, як сказано вже, на дубовому пеньку хлібом, та цибулею, та м'ясом, запивали простою водою з глиняного дзбана. Дуліб та Іваниця мовчали, бо нічого не виїздили. Кричко й собі мовчав, бо відчув, що в гостей невдалий день сьогодні, а чи коли й будуть дні щасливіші, то теж хто його знає.

За обідом застала їх Ойка.

З'явилася в хижі безшелесно, мов дух. Ось були вони самі, а вже й вона коло них, у своєму химерному козиному хутрі, довгонога, посвічує іконними очима, розкидає з них по закутках оберемки чортів, супить густі брови, що зрослися на перенісці всуціль, і від того очі ще глибші, а тьмаво-золоті вибризки ластовиння на носі й на щоках здаються такими несподіваними, ніби ось щойно хтось дав їх дівчині поносити на короткий час.

Вона привіталася чи то до всіх одразу, чи тільки до Іваниці, принаймні все виказувало в ній намір говорити лиш з ним, інших мовби й не помічала, їх для неї не існувало, вони становили щось схоже на отой дубовий старий пень, коло якого сиділи. Іваниця повівся з нею відразу суворо, ніби вже мав на неї неподільне право. Як могла знайти нас так швидко? Знайшла, та й усе. Чи тобі мало? Народилася й зросла в Києві, не так як дехто, не приبلуда в цьому городі й не гість. Все тут знаю. їсти хочеш? Хіба

що води нап'юся. Бо бігла сюди швидко. Не можу надовго відлучатися. Батько без мене безпомічний. Побачила, де ви, — треба вертатися. Проведеш мене трохи? Не сліпий, щоб тебе водити, та вже хай. Бо ти ж, мабуть, і від собак київських не оборонишся. Оборонюся й від собак, і від усього лиха.

Вони вийшли, ті двоє залишилися за пісною, бідною трапезою. Дуліб глянув на Кричка, всміхнувся.

— Вона звідти, з князівської Гори.

— Люди живуть скрізь, — знизав плечима Кричко. — Мій син теж там. Не казав тобі, бо не заходила про це мова.

— Де ж він там?

— А не знаю. Десь. Заліза йому мало. Ігумени взяли. Ще малим.

Розмова урвалася. Мов той вогонь, що в нього більше не підкладають дров.

— Молоді, — знов порушив мовчанку Дуліб, киваючи на двері, крізь які вийшли Іваниця та Ойка.

— Ти теж ще не старий.

— Не про мене мова. Маю вже це позаду.

— Кожен має щось позаду. Один озирається туди, бере там силу а чи сум, другий боїться.

А ті двоє йшли берегом Почайни, осіння трава була причаєно холодна, вона мовби зготувалася вже сховатися під сніг, який міг випасти найближчої ночі, бо в Києві сніг падає завжди зненацька, вибираючи для того найнесподіваніший час. Іваниця толочив траву чобітьми, полишаючи два темні ручаї слідів позад себе; Ойка йшла боса, ступала обережно, майже не доторкалася трави, не було після дівчини ніякого сліду, тільки червоніли від холодних доторків її ноги, і в Іваниці щеміло серце від того холоду, так ніби сам ішов босий по вдареній першими осінніми заморозками луговій траві.

Чому ти боса? Чи не маєш чого взути? Боса, то й боса. Хіба тобі про все розкажеш? Можеш не розказувати, знаю без того, що нещасна, і хотів би тобі допомогти, все б віддав, аби ти тільки стала щаслива.

Вона розхристала своє козине хутро, перса її стріляли врізнобіч під білою лляною сорочкою, вона всміхалася вже й не очима та устами, а здавалося, кожною своєю тьмаво-золотою веснянкою.

Що ти можеш? Ніхто нічого не може. Боярин Войтишич — і той не може. Князь пробував прийти на поміч, а де він тепер? У могилі? І ви з своїм костоправом шукаєте сліду і не можете на нього втрапити. Він не костоправ, він мудрий чоловік, творить чудеса. Чудеса — це коли воскрешають мертвих. А ніхто ж не воскресив ще нікого, і ви не зробите того. І батька мого видючим ніхто не зробить, бо очі йому випекли ромеї. І всі від мого батька втікають, мати втекла, як мене народила, Кузьма тепер утік, я сама лишилася. Не можу покинути батька, бо й що він може без мене? Таж він знущається з тебе. Хіба можна кидати спис у рідну дитину? Мусить кидати, бо за це його Войтишич годує. Кидав на матір, вона отак кричала, як тепер маю робити я; вганявся спис у дошки перед її обличчям, проломлювалося залізо крізь щілини, мало не дістаючи

материних очей; я мала ойкати за дошками, щойно зіп'явшись на ноги, так і прозвано мене Ойкою за те. Ненавиджу батька, ненавиджу воєводу Войтишича, зненавиділа цілий світ, а куди мені податися? Батько мій рідний, кинути його не можу. Князь Ігор заманював до себе, бігала двічі, думала — святий, а він тільки гидкий розпусник. І однаково жалко його. Брат не міг простити князеві, що той ввірвався в нашу родину, а я не Прощу братові, що він... А ти віриш, що твій брат убивав князя? Вірю? Хіба я казала, що вірю? Можу знати або не знати. Вже знаю, а дізнаюся ще більше. Тоді поможу тобі. Адже хочеш од мене помочі? Може, й ще чогось хочу, — сказав Іваниця і спробував покласти руку на оте, що стріляло з-під лляної сорочки. Але руку відкинуло різким і болючим ударом, почувся короткий сміх, мовби сміялася сама зловтіха; таке Іваниці ще й не траплялося в його численних пригодах з дівчатами, хоч, правду кажучи, з киянками він справи не мав ніколи, тож і не подивувався дуже, бо, може, вони так само незвичайні, як город, у яким живуть.

— Повернешся до Києва, тоді, може, й дамся тобі, — сказало десь ніби в травах чи над Почайною, бо, як помітив Іваниця, Ойка не розтуляла уст.

— Повернуся? Та я ще тут і не маю наміру звідси виїздити до часу.

— Поїдеш, бо маєш гнатися за вбивцями.

— А куди?

— Сказано буде.

— Та й хто знає, що вони втекли? Може, сидять у Києві, ховаються.

— В Києві не сховаєшся. Ви з своїм лікарем сховалися?

— А ми й не пробували. Вибрали оселю, відкриту для всіх вітрів.

— Оселю — так. А в монастирі? Знайшли вас і там.

— Ти хотіла мене вбити.

— Дурню! Коли б хотіла — давно вбила.

— А Дуліба? Метав же Ємець списа.

— Трохи полякав. А то ви обидва занадто неповороткі.

— Хочеш побачити, який я жвавий?

— Вже побачила. Стій тут, далі піду сама. Прийду до вас ще.

Вона зникла так само, як і з'явилася.

— Оце! — зітхнув Іваниця.

А вночі Ойка прибігла знову. Мала якесь незбагненне чуття, видно, бо в темряві безпомилково розрізнила з-поміж трьох сплячих у Кричковій хижі чоловіків саме Іваницю, штовхнула його стиха, прошепотіла: "Вийди-но зі мною". Він прокинувся миттю, вирішив, що це вона прийшла лиш до нього, смикнувся, щоб ухопити її й, може, затримати отут коло себе, бо саме вгрівся, гарно було лежати під хутром, а ще коли б там дівчина, то й ого! Але Ойка не далася йому до рук. "Виходь!"

Надворі, шулячись від холоду, Іваниця розгледів поруч з Ойкою якогось чоловіка. У темряві той видався чи не нужденнішим і розчухранішим за отого хитрого Микиту, що з ним мали бесіду на мосту.

— Коли хотіла, щоб я тебе поцілував, то могла б і без свідка обійтися, —

невдоволено сказав Ойці Іваниця.

— Цілуватимеш, як повернешся до Києва, сказала ж тобі.

— Нащо повертатися! Адже я тут,

— Був тут, а тепер не будеш.

— Коли ж маю їхати?

— А ось чоловік тобі скаже.

— Не збреше коли, то скаже.

Чоловік, хоч який убогий, образився вмить:

— А чого б мав брехати! Мене просили, я передав, а там хай хоч земля западеться.

— Хто ж просив тебе?

— Брат ось її. Кузьма, брат ось цієї дівки, виходить.

— Де ти його стрів?

— Там, де люди блукають. Подалі від князів та від бояр. Утікав він із ченцем гостроязиким, бралися в Заліську сторону, до Юрія Довгої Руки, в Суздаль, виходить.

— Звідки знаєш, що в Суздаль?

— А сказали ж. За язик не тягнув, самі сказали. Кузьма, виходить, і сказав. Не сказав, виходить, а попросив. Каже, ти, чоловіче, однаково на Київ берешся, то знайди в Києві воєводу Войтишича, його там кожен собака знає, а в того Войтишича на дворі, виходить, батько мій, себто Кузьмин батько, Ємець, дружинник є сліпий. Знайдеш, каже, то й передай йому. Кузьма, мов, син, просить прощення, шукати його не треба, бо побіг до князя Юрія Суздальського, а дасть Бог, то колись і повернеться, мов, до Києва, виходить, зі славою.

— Ти знав Кузьму давніше, чи як?

— Звідки б мав знати? І в Києві зроду не був. Зустрілися, чоловік і попросив. А мене коли хто попросить, то я... Мені що?

— І ото він тобі так зопалу й виклав, як на сповіді: і хто такий, і куди береться? А тепер ти думаєш, тобі повірять?

— Виходить, ще й не віриш? То й не треба. Хіба я плати від тебе хочу. Попросила дівка, прийшов, сказав тобі, хоч і тебе, виходить, вперше бачу і не знаю, що ти за таке. Моє діло, виходить, маленьке...

Чоловік повернувся й пішов собі.

— Ей, — тихо погукав його Іваниця, — куди ж ти?

Стривай, я ще маю тебе попитати.

— Напивався вже, — долинуло з темряви.

Чоловік зник, мов його й не було тут ніколи, і не повірив би в цю з'яву, коли б не біліла своїм козиним хутром Ойка. А ще хотілося вірити не лише в саму розмову, але й у правдивість чоловікових слів, надто вже він був нещасний на вигляд, а таким Іваниця вірив завжди.

— То ми їдемо, — сказав Іваниця до дівчини. — Може, й ти з нами? А то знайдемо твого брата, що з ним робити?

— Не знайдеш ти його.

- Оце! Чом же не знайду?
- Спиш багато. Коли не прийду — спиш.
- Оце! А ось я покажу тобі, що не сплю!

Він знов хотів упіймати її за руку, але вона вивернулася, відбігла подалі, сказала з відстані:

- Їдь. А схочеш повернутися зі своїм лікарем — ждатиму.
- Хоч доторкнуся до тебе, — заканючив Іваниця.
- Тоді й доторкнешся. Князям не давалася, а тобі...

Щезла — ні слуху ні духу. Іваниця зітхнув, ще трохи постояв, бо не вірив, що так безглуздо закінчиться його пригода з цією несамовитою дівчиною, але не діждався нічого, тоді пішов будити Дуліба.

Дуліб, щойно почув про новину, звелів сідлати коней.

— Повертаємося до князя Ізяслава. Не гаючись. Іваниця почухувався в темряві, кректав.

— Не дуже мені кортить вибиратися з Києва, Дулібе.

— А що маємо тут незроблене?

— Ти, може, й не маєш, а я маю. Дівку полишаю таку, що й казати гріх! Тобі-то воно однаково, ти до дівчат байдужий, а в мене мовби щось вступило. Ніде ще такого не було.

— Вступало й у мене, — зітхнув Дуліб. — Вступало, а доводилося все кидати й отак... Та й не так, а... Втікати довелося, Іванице. Не знаєш ти про це, і ніхто не знає...

— Оце! — подивувався Іваниця і пішов готувати коней.

Кричко підвівся, щоб провести гостей. Не спитав, чому такий поквап, не припрошував дочекатися ранку. Раз людям треба, то треба.

— Будете в Києві — не обминайте, — сказав на розстання. — А що повернетесь сюди, то знаю напевне. Бо хто раз побуває в цьому городі, не забуде його до смерті. Ви ж молоді, до смерті далеко, воля в руках, сів на коня — та й знову в цьому благословенному городі.

— Приїдемо, — обіцяв Дуліб, — ще й не раз приїдемо, добрий чоловіче. Іваниця готов уже й зараз розсідлати коня.

— Чув, чув, як він сокорив з дівчиною, та й ти, лікарю, ще ж маєш усе попереду.

— Важко про те судити, чи має щось чоловік попереду, а чи вже все лишилося позаду, — сказав Дуліб, рушаючи в путь, і був у його голосі такий неприхований смуток, що їхали вони з Іваницею мовчки і вздовж Почайни, і до самого мосту, і через дніпровський міст, і далі по князівській дорозі попід дубами, і весь той час думалося княжому лікареві про минуле, приховане від усіх очей відстанню й часом, приховане й затаєне від усіх, та тільки не від самого себе, не від власної пам'яті.

Легко було простежити напрямок спогадів Іваниці. Вони й досі блукали по зеленій почайнинській луці, никали за безслідно щезлою дівчиною в білім козинім хутерку. Зате Дуліб одбіг пам'яттю в такі неспогадані далі, що про це доведеться повести мову осібну, не лякаючись загрози розтягнути й без того задовгу нашу розповідь.

Отож розповідь переходить на Дуліба.

Почати з того, що жив чоловік на ймення Кузьма, прозваний Дулібом. І не через батька і навіть не через діда. Може, тільки пращури його походили з дулібів з-над Дністра, але де ті дуліби, важко й сказати, бо зникли й перекази про них, а відомо ж, як швидко зникає все те, що не полишає сліду в людських душах. Ну, то от Кузьма одержав своє прізвисько не тому, що лишився в ньому корінь дулібський, а мабуть, через свою спорідненість з тим давно зниклим плем'ям, спорідненість же ця полягала в загадковості. Бо коли пішов по людях і став виказувати своє лікарське вміння, то межувало воно з чаклунством і чарівництвом; чоловік цей не міг сприйматися нарівні з іншими, його хотілося вмістити в часи давно минулі, поміж людей, саме ймення яких відлунює незбагненністю.

Для самого ж Дуліба його вміння з'ясовувалося вельми просто. Він перейняв його від матері та від баби, а тим дісталось в спадок від їхніх матерів і бабів; прекрасне вміння лікувати людей переходило в їхньому роді від одної жінки до іншої, так тривало багато поколінь, може, ряд цей продовжився б і далі, в безконечність, але смерть малої доньки, а потім народження хлопця несподівано урвали безмежність жіночої лінії; постала загроза цілковитого зникнення їхнього вміння, допустити цього ніхто б не міг, тому малого Кузьму стали навчати того, на що, як досі вважалося, здатні були серед них лише жінки з їхньою чутливістю й витонченістю.

Власне, як подумати, то лікарняне вміння їхнє належало до найпростіших. Тут не важили навіть трави, а чи там солі, або ж усілякі дивогляди, як-то: сушені жаб'ячі лапки, товчений панцир від черепахи або пояс з турячої шкіри. Все робили руки, точніше, пальці. Відомо, що кінчики пальців, може, найчутливіші місця в людському тілі, а жінки з роду Кузьминого мали пальці, сказати б, надчутливі, і природа подарувала тим жінкам пальці особливої будови, з якимись мовби подушечками на кінцях, і ось тими подушечками лікарка розтирала, розминала, погладжувала зболілі місця в людини, іноді просто дотикалася, де болить, або там, звідки хворощі розходилися по всьому тілі, — і пропадав біль, зникала слабість, відступала неміч, все "ніби рукою знімало", та й справді рукою. Малого Кузьму навчали всього: і як з одного лиш погляду визначити характер людської недуги, і як вловлювати пальцями хворощі й викидати їх з людського тіла, і як поєднати понадприродну чутливість пальців з міцністю й витривалістю, бо в людей неоднакове тіло; є м'яке, як віск, є ніжно-шовковисте, є таке, мов сире тісто, а є міцне й затверділе, мов корінь або камінь. Іноді на тілі створюються ніби вузли з вірьовок, які б ліпше й не розминати, а просто розрубувати, вирізати, виривати, але не можна порушувати цілісність людського тіла, бо воно дається один раз і створене в прекрасній замкненості й досконалості, від найменшої ж рани стає схожим на дуплисту березу, яка щовесни болісно плаче своїм соком, або на сосну з жорстким надрізом на стовбурі, що з нього викапує живиця, або на липу, на яку жінки вішають усі свої прокляття для чоловіків, від чого на тім дереві так багато неприємних наростів.

Дуліб уже зажив лікарської слави на той час, коли в землях, де він мандрував між

людьми, переходячи від одного хворого до другого, поширилася чутка про хворощі князя Володаря з Перемишля.

Чи можна зажити лікарської слави, маючи вісімнадцять літ від роду? З жіноцтвом — інакше. Немічних приводили або привозили до всіх Дулібових попередниць, як йому розказувала мати, ще коли ті були зовсім дітьми. Вважалося навіть, що дитина чистіша і володіє більшою цілющою силою, ніж доросла людина. Багатолітній досвід до уваги не брався, бо хвора людина про досвід не думає, мудрості не потребує, — вона жде тільки чуда, а чудо може вилитися тільки з ясних дитячих очей. Це — про дівчаток.

Але чудо від хлопчика? Про таке не чувано. Малий Кузьма, переймаючи тонке материне вміння, мав покладатися не на чудо, а на самого себе, тому, не чекаючи, поки осягне всі складнощі й глибини таємничого мистецтва, відважно кинувся в плавбу по невідомих морях людських страждань, вибираючи попервах випадки легкі, майже незначні, пропонуючи свої послуги таким малим хлопцям, як і сам, лікуючи й не навсправжки, а мовби жартома, мовби ведучи якусь веселу гру, що тільки краєм зачіпала людську недугу, його й не сприймали всерйоз, дражнили то Розминайлом, то Розтирайлом, то Гладуном або Гладунчиком. Але випадки зцілень від доторку хлопцевих пальців множилися з часом, вони вели за собою чутку, далі — захват, а там і славу, що, як відомо, літає хоч і без крил, та проникає повсюдно. Іноді слава приваблює чоловіка, веде за собою, іноді штовхає навіть поперед себе. Так, зрештою, сталося й з Дулібом, який у вісімнадцять літ вже мав це прізвисько, oprіч того мав неспокій у душі й потяг до мандрів поміж людьми, переходячи від одного хворого до другого, не вибираючи собі немічних, серед яких могли бути багаті й бідні, знатні й геть невідомі, але перед недугою всі вони мали рівність, отож до кожного повинен був поспішати він, Дуліб Кузьма, зрадивши звичаєві цілих поколінь жіноцтва з свого роду, яке сиділо на місці, очікуючи хворих до себе. Зрада ця могла заноситися до лічби тих незчисленних зрад, які можна виправдати. Бо не кожний хворий має спромогу добратися до лікаря, лікар же, та ще коли він молодий і дужий, має собі коня і сподівається на гарний прийом повсюди, такий лікар добереться куди завгодно.

Дуліб добрався аж до Перемишля, і слава, залетівши поперед нього на князівський двір, запровадила молодого лікаря перед очі самого князя Володаря, правнука Ярослава Мудрого, сина відважного Ростислава Володимировича, який у Тмутаракані був отруєний грецьким катепаном, випивши вино з чаші, що з неї перед ним відпив катепан, непомітно впустивши потім у те вино отруту з-під нігтя.

Володар, чоловік уже немолодий, далеко за п'ятдесят літ, страждав нападами серцевої млості, яким передував тяжкий гнів, з роками гнівливість князева не вгавала, а ще посилювалася, відповідно посилювалися й напади млості, так що іноді князь упадав навіть у непам'ять. Не помагало ніщо: ні трави, ні заморські лікарі, ні молитви, ні бурмотіння знахарів. Пояснювали всі неміч князеву його тяжким життям, але від цього Володареві не легшало. Про своє тяжке життя знав і без нагадувань. Пам'ятав усе. І як лишилися малими сиротами після отруєного батька в далекій Тмутаракані Рюрик, Володар і Василько. І як жили у Володимирі на хлібах у князя Ярополка

Ізяславовича, не маючи ні волостей, ні навіть слуги, щоб осідлав коня. І як отримали від Всеволода Київського Червенські городи, але змушені були битися за них, то з своїми князями, то з ласькими. І як Святополк Київський осліпив брата Володаревого Василька, злякавшись зростання сили двох Ростиславовичів. Володар і сліпий Василько не покорилися і два десятки літ змагалися за свої землі з сином Святополка Ярославом, який колотився у Володимирі й околицях, то втікаючи до польського князя Болеслава Кривоустого, за яким була сестра його Збислава, то каючись перед Мономахом, то знов ламаючи клятву й розпочинаючи чвари.

Дуліба впроваджено до князівської гридниці запобігливими служками, які по дорозі нашіптували юному лікареві про тяжкий Володарів норів і ще про тяжче життя його, що, вочевидь, і спричинилося до зродження такого норову. Та хоч Дуліб не міг похвалитися зрілістю й досвідченістю в справах житейських, узвичаєння мав таке, що слова пускав повз вуха, надто ж коли йшлося про хворощі, бо в тому ділі вірив власним очам та чутливості пальців.

Тож коли став перед князем і побачив високого, одутлуватого чоловіка, з ясним, мовби аж золотистим волоссям, нездоровою червоністю на білому обличчі, якої не могла заховати й пишна густа борода, коли глянув на Володареві руки, дужі, короткопалі, неспокійні, готові щомиті вхопитися за меч або за ворожу горлянку, коли почув важке відсапування князеве, що видобувалося з глибин його могутніх грудей, то відразу збагнув, де гніздяться початки хворощів, які докучають немічному.

— Роздягнися, княже, до пояса, — звелів юнак Володареві. Вельможні, що обступали князя, пороззявляли роти від такого зухвальства, слуги перелякано позадкували, щоб щезнути безслідно, як тільки вибухне князівський гнів, а що він вибухне, в цьому ніхто не мав ніякого сумніву.

Однак сталося інакше. Князь майже розвеселено простежив, як зникають служки, тоді вказав на двері й своїм вельможам.

— Геть! — коротко звелів він, Коли ж ті терлися-м'ялися, вдаючи, що те "геть!" стосується до когось іншого, Володар гримнув на них: — Кому сказано? Геть звідси! Полиште мене з лікарем на чотири ока!

А коли всі вийшли, почав зривати з себе шати, зостався в самій сорочці, спитав мирно:

— І сорочку?

— І сорочку.

— Молодий, а князя оганьбити хотів: роздягти при всіх. Де такого навчився?

— А ніде.

Князь скинув і сорочку. Став голий, тіло мав біле, пухке, безволосе, колись, мабуть, було воно гарне своєю стрункістю, тепер обважніло від жиру, хоч подекуди бугрилися під товщами жиру тугі м'язи. Дуліб пройшовся кінчиками пальців довкруг грудей князівських, тоді сказав:

— Лягти б тобі, князю. Щоб я трохи розім'яв твої груди.

— І pomoже? — не повірив Володар.

— Побачимо.

Недовго й тримав князя на постелі, але ввігнав того в піт, та й сам добряче змокрів, бо тяжко було блукати пальцями в покладах жиру, відшукуючи під ними ледь жевріючі вузлики м'язів, пробуджуючи заснулі давно сили в грудях цього старого, знищеного не зрозумілими для Дуліба пристрастями чоловіка. Та ось зарухалися м'язи, ожили сув'язі між ними, заграла ціла грудна клітка, мов той ромейський варган багатоголосий, кволе борсання серця князевого замінилося дужими поштовхами, погнало кров по жилах веселіше, пружніше, ніби в далекій молодості, Володар задихав легше, вільніше, з насолодою, але ще не вірив, боявся повірити в таке дивне переродження своє, спитав Дуліба:

— Справді, це допоможе?

— Побачимо, — ухильно відповів той. — Можеш одягатися, князю.

— Як допоможе, то золотом тебе обсиплю. Назву прибічним лікарем своїм. Що хочеш — те й дам.

— Нічого мені не треба. Аби лиш хворий став здоровим — ото й усе.

— А брешеш же! — засміявся Володар. — Я б тобі міг щось збрехати, бо ти ще не був у моїх літах, не все знати можеш. Мої ж вісімнадцять хоч і минулися давно, та все пам'ятаю. Багато незабутнього. Ночі, зорі, дівчата. Чи ти й дівчатам отак мнеш тіло, як мені, мовби воно й не тіло, а глина, а ти не чоловік з крові та кісті, а Бог-Творець?

— Дівчата молоді, нащо їх лікувати? — усміхнувся Дуліб.

— Будеш моїм лікарем прибічним, — поклав йому руку на плече Володар. — Будеш?

— Не знаю. Не звик сидіти на місці, лікаря ждуть там, де він потрібен.

— А мені й потрібен. Я старий, і тяжко мені на сім світі жилося в усі роки від народин, а й тепер не легше. Будеш?

Дуліб змовчав, так ніби передчув, що події наберуть перебігу неочікуваного й зловісного.

Сталося це після того, як роззухвалений Ярослав Святополкович вже вкотре повернувся від свого кривного Болеслава Кривоустого з великою військовою силою і пішов на Луцьк, підступив і, вигарцьовуючи попід валами города, галасував, мов той підвойський, щоб відчинили йому брами, як єдиному законному володарю цього, та й не тільки цього міста. Коли ж повертався до свого війська, був убитий з засідки двома невідомими, яких згодом називали як могли, але всі сходилися на думці, що то робота братів Ростиславовичів і не так сліпого Василька, як зрячого Володаря.

Мабуть, Кривоустий був вельми засмучений смертю свого давнього спільника й брата першої своєї жони, та й не тільки засмучений, а може, й розізнений аж до того, що готов був сам іти війною на Русь; але його вельможі надто добре відали, що за Володарем і Васильком стоїть сила набагато більша, власне, як на ті часи, сила незламна: київський князь Володимир Мономах. Не дивно, що не всі вельможі Кривоустого підтримали князя в його намірі розпочати війну, багато хто відхитнувся від нього, з-поміж них найперший Петро Влостович, як його звано урочистіше, чоловік небаченого на ті часи багатства, яке дісталось йому не в спадок і

не якось інакше, як внаслідок багатолітнього розбійництва, що ним Петрок промишляв на морі Варязькому, нападаючи то на прибережні торгові города, то на купецькі кораблі, а то й на вікінгів, що поверталися з далеких своїх походів, обтяжені лупом, з приспаною від здобутих неправедно багатств пильністю. Ходили чутки, ніби Петрок з своїми зарізяками викрав скарби датських королів, після чого вже не міг лишатися коло узбережжя і заховався в глибинах материка, повернувшись в рідні краї, але не нікчемним пройдисвітом, яким звідти подався колись у світи, а чоловіком багатшим за самого польського князя.

Ну, то Петрок Власт, зачувши про наміри Кривоустого, не просто спротивився їхньому здійсненню, а взяв з тридцять своїх найвірніших людей і прискакав з Кракова до Перемишля вже як ворог Кривоустого і новознайдений друг князя Володаря.

Він усіляко вихваляв Володаря, щодня підносив йому та його доньці Марії коштовні дарунки; наблюкавшись по світу, знав Власт, як поведетися з людьми, підлещувався до князя, жартував з удовицтва Маріїного, бо вона в дванадцять літ віддана була в жони синові Мономаха Романові, але відразу й овдовіла, — слабкий здоров'ям Роман не витримав подиху прип'ятських боліт і помер, щойно засівши в Володимирі, куди посадовив його Момах на місце вигнаного Ярослава Святополковича.

Петрока не зіпсувало багатство, він не забув про своє просте походження, поки терся серед можних, умів стати кожному другом і братом, для кожного знайти властиве слово, прихилити до себе найпохмурішу душу.

Прибуття Петрока до Перемишля припало саме на час, коли Дуліб стосував своє лікарське мистецтво до князя Володаря, і чи то загальне піднесення, чи й справді Дулібове вміння стали тому причиною, але князь відчув себе набагато ліпше.

Влаштовувалися урочисті учти, веселі забави, потім Володар задумав содіяти розкішні лови в горах на ведмедя, і на ті лови найпершим запрошено було Петрока Власта з його товаришами. Дуліб поїхав не так заради ловів, як заради дбання про князя. Бо в того міг зненацька повторитися напад млості, а цього молодому лікареві не хотілося б допускати, бо звик робити своє діло чесно і дбайливо.

Лови були вдалі. В ластові дружинники закололи списами вепра, князеві стрільці встрілили кільканадцять вогненно-рудих лисиць, що вже одяглися в очікуванні зими в розкішне пухнасте хутро, взяли на рогатини навіть одного ведмедя, але Володареві все видавалося мало, він мав у собі так багато молодечої сили, що хотілося йому самотою покласти ведмедя, та й не простого, а з найбільших карпатських велетнів. Князь ганяв і ганяв коня, тягнучи за собою довжезний хвіст почту й Власта з його людьми, і таки домігся свого: отроки накричали на князя здоровенного руданя, та тільки ведмідь виявився запеклим боягузом, бо не став ждати й змагатися з чоловіком, а пустився навтьоки. Такої ганьби князь не міг стерпіти ні для себе, ні для ведмедя. Втікати, й від кого? Від нього, Володаря, якому належить тут усе: земля, вода, люди, звірі! Князь став на стременах і погнався за жалюгідним утікачем. Однак той подерся в такі чортоторії, де кінь пройти, може, й зміг би, але скакати — то вже ніяк, через що князь кинув коня і з самою рогатиною подерся слідом за клишоногим. Отроки княжі, незвичні до таких

ловів, не відали, що мають робити. Вони стали в долині і вирішили чекати. Не розгубився зате Петрок Власт з товаришами. Адже князеві щомиті загрожувала небезпека від такого звіра, який міг завести чоловіка в нетрі, а там зненацька напасти. Власт кинувся на поміч Володареві. Довго ждали повернення князя і його сприянених чужинців, але марно. Тоді шукали там, де він зник у погоні за звіром, але не знайшли ні ведмедя, ні князя, ні Петрока Власта з його відчайдухами. Поверталися в Перемишль без князя, а Дуліб — без свого недужого.

— Де ж князь? — спитала його Марія, п'ятнадцятирічна красуня вдова, сувора не по літах і ще суворіша з юним лікарем за те, що не догледів батька її, хоч, власне, в його обов'язки входило не таке доглядання.

— А де Петрок? — не розгубився Дуліб, натякаючи на їхню довірливість до колишнього розбійника й грабіжника, який, виходить, і не переставав бути розбійником, лиш змінивши на час личину.

В скорім часі стало відомо, що Володар ув'язнений при дворі Болеслава Кривоустого. Чи закололи тоді ведмедя, чи ні, а князя Властові люди сповили ремінцям й помчали через кордон до його ворога.

Дуліб, щойно почув про це, прийшов до Марії.

— Піду до князя, — сказав він їй спокійно, — він хотів назвати мене прибічним своїм лікарем, я відмовився. Тепер сам піду.

— Хочеш утекти? — зміряла вона його поглядом своїх ясно-голубих очей і не намагалася приховувати презирства в голосі.

— Піду до князя, — повторив він і вийшов з палати.

Засідлав свого коня, відгодованого князівським ячменем, і виїхав з Перемишля. Брався на Краків, самотній, відданий стихіям і людській підступності, а йому назустріч уже їхали до Володаревого брата, сліпого князя Василька, в Теревовлю посли від Кривоустого, точніше кажучи, від Петра Властовича, і везли звістку про величину викупу, яку призначено за звільнення Володаря. Василько вжахнувся, почувши про те, що брат його коханий у ворожій неволі. Ще більше вжахнувся й обурився він, довідавшись, що тому волоцюзі Власту мало всіх скарбів обох їхніх з Володарем князівств: в знахабнінні своєму він сягав неможливого, вимагаючи руки Марії.

Мало того, що, не питаючи, порушував її вдівство. За інших умов це не вважалося гріхом. Часи були каламутні, князі гинули в битвах або на ловах, помирили від незбагнених хворощів, і бувало, що деякі княгині змушені були виходити заміж і по три, й чотири рази.

Та тут ішлося про інше. Якийсь там вискочень, чоловік без роду й без імені, хотів зв'язати своє нікчемство з високим родом князівським, що йшов від Ярослава Мудрого, розгалужувався вже й не до Києва тільки, але й до Цареграда! Василько, попри всю любов і відданість до брата, не міг і в голову покласти собі примушувати племінницю до такого ганебного шлюбу, але Петрок, видно, не даром терся по світах, він знав княжі нориви навиліт, бо, споряджаючи послів до Василька, зумів зробити так, щоб і Марія взнала про його вимогу, хоч їй це було викладено, як неспіливе й палке бажання

польського воєводи.

Дуліб, опинившись у Кракові і довідавшись про наміри Петрока, ладен був завернути коня й податися до Перемишля знову, бо аж тепер відчув, що молода княгиня стала для нього чимось більшим, ніж дівчина-вдова, ніж донька князя Володаря. Однак виявилось, що до Кракова можна легко в'їхати, але виїхати звідти дано не кожному. Власт оголосив Дуліба своїм полоненим. Дуліб, хоч був ще молодий, мав достатньо твердості, щоб не поступитися ні перед ким власною волею, готовий краще вмерти, ніж стати чийось рабом, не поминаючи, може, самого Господа Бога. Але його й не трактовано як раба. Навпаки, Петрок відразу виставив йому такі умови, що їм позаздрив би не те що воєвода, а й який-небудь зубожілий князьок. В обов'язки лікаря входив нагляд за здоров'ям самого Власта і молоді боярині Марії, особливо ж боярині. Поза тим Дуліб мав цілковиту волю, а ще до того міг, коли хотів, дістати доступ до коштовних Властових книг, яких той мав так багато, що навіть князівське зібрання на Вавелі не могло похвалитися таким числом і значущістю. Знову ж таки завдяки незліченним багатствам своїм Петрок споруджував по всій Польщі багаті собори, дарував для них оздобу, посуд, книги, шати для священиків, тому мав серед духовництва немало близьких людей, серед яких найпершим другом вважався канонік краківський Матвій, чоловік високовчений, що з однаковою легкістю міг вести розмови про речі божественні, про світ і його закони, про історію, не виключаючи й лікарських знань. З ним Дуліб проведе не один і не два роки, візьме від нього так само багато, як і від цілого того польського города над тихою Віслою, города, що чимось нагадуватиме йому через багато років Київ.

Коли ж казати правду, то в Кракові Дуліб утримався два десятки років не заради вчення й щедрості Властової. Він залишався там, бо не міг відірватися від Марії.

Перші кілька років між ними не відчувалося нічого, окрім взаємної стриманості, навіть холоднечі, яка з боку боярині видавалася суворістю. Марія втішалася становищем жінки, найбагатшої в Польщі, була засліплена розкішшю, якою оточив її Петрок, безтямно закоханий в свою Білу княгиню, як він звав її. Марія цілковито віддалася веселошам і розвагам, що урвалися лиш на короткий час, коли з Перемишля прийшла сумна звістка про смерть князя Володаря, а з Теробовлі — про кончину князя Василька. В Марії ще надто багато лишалося дитячого; дивно, але Петрок своєю зашкарублою від злочинів душею тонко вичув дитячість, може, й затягну, і докладав усіх зусиль, щоб передчасно не порушити того блаженного стану, в якому перебувала ця жінка, далека від щоденного важкого життя.

Три літа тривала обережна гра досвідченого, вкрай зіпсованого, але зовні вміло-обережного чоловіка з незайманою чистотою Білої княгині. Петрок потурав усім примхам своєї юної дружини, він кружляв довкола неї, мов хижак, що на м'яких лапах, втягнувши пазури до часу, скрадається до своєї жертви. Власне, зачаєним хижаком щодо своєї дружини Власт видавався, здається, самому лише Дулібові, для якого стало мукою перебування коло цієї жінки; але й покінчити з своєю мукою, сісти на коня і зникнути назавжди поміж людьми він не мав сили. Карався, терпів, ждав. Чого?

Через три роки шлюб, про примусовість якого, здається, пам'ятав тепер тільки Дуліб, дав перший плід. Марія народила Петрокові сина. Названо його Святославом, з чого неважко здогадатися, що в душі Маріїній жив глибоко прихований сум за рідною землею.

Петрок не став противитися волі коханої дружини назвати первістка ім'ям руським. Цим зайвий раз засвідчував своє схилення перед Марією, можливо, також, що сподівався бодай частково спокутувати свою провину насильницького, кажучи прямо, привезення молодої княгині до Польщі, про яку навіть покійний хроніст Болеслава Кривоустого многомудрий Галл-літописець сказав, що вона віддалена від проторених доріг паломників і знайома лиш небагатьом, хто йде на Русь заради торгівлі.

В дар для дружини споруджує Петрок власним коштом великий тринавовий, з двома баштами собор у Вроцлаві на острові Пісковім. Собор оздоблюється тимпаном, на якому під зображенням Марії і сина її Святослава вирізьблюються слова: "Тобі, Марія Марії, мати матері і син мій Святослав". Цей божий дім був не перший і не останній із споруджуваних Петроком Властовичем, з роками налічувалося їх понад сімдесят. Божі притулки, будовані за награбовані багатства, — це мало б хоч трохи бентежити служителів церкви, які приймали Петрокові дарунки з удячністю й благословінням, але так тоді велося повсюди, та й важко, мабуть, знайти було в ті часи багатства, здобуті чесним шляхом; чесність могла хіба що дати чоловікові шматок хліба, як от Дулібові, але й не більше.

Однак Дуліб теж поповнив ряди людей безчесних. Творив безчестя в душі своїй, споглядаючи на розквітлу красу Маріїну, живучи з нею під самою покрівлею, доторкуючись до її ніжної шкіри (тільки як лікар тим часом!), дихаючи з нею тим самим повітрям.

Від природи стриманий, а від людей навчений стриманості ще жорстокішою, він насилу міг приховувати збентеження, опиняючись неподалік від Марії. Ясна річ, вони вели таке неоднакове життя, що зустрічі не могли належати до щоденних. Але з тим більшою силою врзалися вони йому в пам'ять і тим тяжче ставало приховувати в собі безчесну силу, яка штовхала його до цієї жінки.

Він чув її сміх серед розвеселених гостей, той сміх відлунювався в кожній часточці його тіла.

Він бачив, як, сидячи високо на коні, вся прикрашена коштовними речами й самоцвітами, виблискуючи золотом, у супроводі служниць, вона відправлялася в церкву слухати обідню, і сам готов був вічно жити у кадильнім диму й незрозумілих виспівах, аби лиш бути, де вона.

Він бачив її напіводягнену, без прикрас, його трактовано, як одного зі слуг, він мав опікуватися не душею і не чимось там, а тілом самого вельможі і тілом чарівної жінки, мав, отже, мовби владу над нею, але натомість вона заволодівала ним дедалі неподільніше. Від блиску її волосся тьмяніло золото. Коли вона розпускала волосся, воно сягало землі. Було шовковисте, мов божий льон, а між золотом сині очі, мов цвіт льону.

Перші три роки Марія неначе й не помічала Дуліба, а коли помічала, то тільки для того, щоб сказати йому щось різке й суворе. Він відповідав їй завжди стримано, але з гідністю, жодного разу не вловила вона в голосі Дулібовім догідливості, це дратувало звиклу до покори й запобігливості молоду жінку, та згодом вона поцінувала непоступливість і холодну ввічливість молодого русича: як-не-як Дуліб був для Марії нагадуванням про рідну землю, до того ж нагадуванням не найгіршим, бо вмів триматися гідно перед усіма, чи то був Петро, чи перевчений канонік Матвій, чи й сам князь Болеслав, якого старощі теж примушували звертатися за поміччю до вмілого молодого лікаря. З часом вона стала ловити себе на відчутті, що спокій покидає її, коли бачить вона цього надміру спокійного чоловіка. Чи то була заздрість до Дулібової душевної нескаламученості, бажання розтривожити його, щоб відчув, як то тяжко, маючи сімнадцять літ, побувати вже і княжою донькою, і княгинею, пережити смерть чоловіка-князя, батькову смерть, пережити ганьбу насильницького шлюбу і задихатися від багатств, кинутих тобі до ніг чоловіком чужим, але водночас і єдино тепер близьким; а чи то несвідоме, ще мовби дитяче прагнення схоронитися від болісних тривог світу й власної душі, а відомо ж — немає для слабкої, ніжної жінки надійнішого притулку, аніж спокійна рука чоловіка.

Та тут важило передовсім інше, в чому Марія ніколи б не могла зізнатися сама собі, хіба що згодом, коли стане зрілою жоною, досвідченою, мудрою і... зрадливою. Важила їхня молодість, бо з найближчого оточення Маріїно тільки Дуліб дорівнювався їй віком. Інші, включаючи й самого Власта, були люди, набагато старші за княжну, вони належали до іншого часу, до іншого життя. Попервах за втіхами й забавами це не відчувалося, а коли стала матір'ю і поглянула на світ мудрішими очима, то вжахнулася, яке все довкола зужите й пуста.

Дуліб вивищувався над усім своєю чистотою, від думки про яку в Марії заходилося серце.

Неспроможна змінити узвичаєної своєї поведінки щодо лікаря, вона все ж наважилася ніби в жарт сказати йому, коли прийшов, покликаний нею, подивитися малого Святослава;

— Ти вільно береш за руку і мене, і мого мужа, і тепер мого сина. А коли б хто взяв за руку тебе?

— Таке буває. Чоловіки, вітаючись, мають звичку тиснути один одному руку.

— А коли б жінка?

— Такого не буває.

— І ти шкодуєш?

— Іноді.

— Ну, йди. Ти вільний, лікарю.

Але не дала йому вийти, затримала коло дверей, і голос їй зрадливо задрижав, коли промовила:

— Забудь про цю розмову, лікарю.

— Вже забув, княгине.

Він уперто називав її княгинею, це лестило Марії; Петроку теж подобалося, підносило його у власних очах, а Дуліб тим самим мовби підкреслював свою незначність.

Ця дивно-несподівана розмова зламала між ним і Марією непереборну відстань, жінка мала б назвати його не лікарем, а Дулібом, проте не наважилася, досить було й мовленого, а веління забути все видавалося запізнілим каяттям і, власне, закликом не забути все, а повернутися ще до цього, піти далі, не обмежитися, можливо, самими словами, ай...

Згодом будуть не лише слова, але Дуліб найбільше запам'ятає саме цю, здавалося б, незначну розмову. Бо з неї, власне, все почалося вже не для нього самого, а для них обох.

Ще не одна крига мала скреснути на Віслі, поки дійшло до неминучого.

Ту ніч Дуліб не забуде довіку.

Дуліб сидів за книгами, що взяв їх у каноніка Матвія. Книг у Кракові було багато, їх привозили у посаг руські, чеські й німецькі княжни; тут були священні книги й хроніки про дії світу, рукописи коштовного виконання, золоте письмо; мистецькі мініатюри належали до справжніх скарбів; а Дулібові у його самотньому житті книги помагали забувати про невтишимий сердечний сум, вони давали знання, що їх він так охоче й залюбки звик здобувати ще змалку, перед ним проходили землі й люди, він ставав свідком історії й звичаїв. Головне ж — книги завжди давали потрібне відчуття часу, навіть не відчуття, а, сказати б, заспокоєння від часу, бо час може болюче уразити людину, катувати її, мучити: він то летить з несамовитою швидкістю, тоді як хотілося б його зупинити або хоч притримати, а то раптом зупиняється, вмирає навіки; і тоді й ти вмираєш разом з ним і в ньому, і немає спромоги порушити цей безрух, вибратися з його мертвоводдя.

Дуліб так заглибився в еммерамський кодекс, що йому відібрало слух. Очі його спочивали на вихоплюваних кволим вогником свічки рядках коштовної книги, чуттям і розумом відбігав він в далеку далеч, неквапливо стежив за розгортанням дій славних, а часто й ганебних салійського імператорського дому в Германії, імператори, колись могутні, пиховиті, забіяцькі й заводіяцькі, тепер покірливо ставали на суд до простого чоловіка, який у нічній тиші, в нескаламученому спокої вів перелік убивств, зрад, підступів, кривд, підлот, марно шукаючи чеснот і справжнього героїства.

Зненацька рядки кодексу мовби заяскріли, так ніби свічка подвоїлася чи й потроїлася. Дуліб у першу мить навіть не збагнув, що сталося, подумав, що, може, то від втоми, і прикрив очі повіками, та коли знову глянув на сторінку книги, рівне світло осявало не тільки виписані золотом і кіновар'ю рядки, але світився весь простір довкола Дуліба. Тоді він, украй стривожений, відірвався нарешті од кодексу, повернув голову трохи вбік, глянув собі за плече.

Позад нього в довгій нічній сорочці, тримаючи в руці трисвічник, стояла Марія. Це могло й примаритися. Бо Марія з чоловіком уже з місяць як поїхала до Олбіна, де Петрок вибудував собі двір, щоб бути ближче до своїх шльонських маєтностей. Отже,

з'явитися в Кракові, здавалося, бояриня-княгиня не могла б отак несподівано, без почту, без того стуку та грюку, яким Власт супроводжував кожен крок своєї повелительки. Коли ж і могла б з якоїсь невідомої причини прибути вона тихо й нічною порою, то як наважилася сама, без супроводу пробиратися аж до Дулібової комірчини, бо ж ніколи не покидала своїх палат без того, щоб за нею не тягнувся хвіст прислужниць. А найбільше дивувався Дуліб нечутності, з якою виникла за його спиною Марія, мовби злетівши з неба.

Розгубленість від цієї несподіванки в Дуліба була така велика, що він не здобувся ні на віщо, як просто сягнув рукою в той бік, де стояла з'ява Марії, не сподіваючись відчувати там нічого, крім порожнечі, але рука наткнулася на живе, гаряче, бунтівливе тіло; сорочка, власне, й не прикривала його, а тільки створювала ту непередавано гріховну спокусу, супроти якої безсила найтвердіша душа.

Тоді він розгублено глянув вище, побачив обличчя Маріїне, побачив усмішку на її мовчазних устах і сам теж не здобувся на жодне слово, не став ні про що питати, не спробував переконуватися в справжності Маріїній, від кинув обережність, вагання, острах, безвольно сповз зі свого стільчика, вклякнув коло ніг Маріїних, обхопив їх руками, припав обличчям до жіночих колін, готовий на все: на гнів, зневагу, кару, відразу.

Вона нічого не сказала, тільки ледь хитнулася, ставлячи трисвічник на столик з еммерамським кодексом.

Ось тоді й сталося між ними неминуче, і вже догорали свічки, коли вони спам'яталися і глянули одне одному в вічі. Але ще й тоді Марія не мовила жодного слова, Дуліб же не знайшов на своє виправдання теж нічого, окрім сказати:

— Ложе в мене тверде занадто.

— Не помітила, — сказала вона, а очі їй сміялися і розіскрювалися тисячоіскорно в пригасанні свічок на столику з еммерамським кодексом салійського дому імператорів Германії.

— Що ж тепер буде? — спитав Дуліб, спитав, власне, й не він, а його чесна душа хотіла знати, як вестися далі.

Марія пересмикнула голим плечем. Вона теж не знала, але не хотіла й знати.

Пішла від нього, так і не мовивши жодного слова, могла б і не прийти більше, і Дуліб був цілковито безрадний і безсилий будь-що зробити; однак вона, видно, не вважала ту ніч між ними випадково єдиною, бо незабаром поклікала його до себе, і хоч на той час Петрок теж повернувся з Олбіна і міг би щохвилі з'явитися коло дружини, Марія віддалася Дулібові на шлюбному ложі, а на його несміливі вимовляння коротко кинула:

— Нічого. Коханець повинен бути лякливий. Звикай.

Обом їм судилися довгі роки роздвоєного, затаєного

життя, обоє каралися тою нещирістю, але їхня молодість трощила всі незримі перешкоди порядності й забобонів. Неспроможні побороти таємну пристрасть, вони вигадували безліч виправдань для себе, коли ж ніякі виправдання не помагали, тоді

Марія на чергові побоювання Дулібові зі сміхом відказувала:

— Навіть хутро горностаєве, щоб виказати його ненаганню чистоту й білість пречисту, здобиться чорними хвостиками. Так і жона для високої цноти повинна мати цяточки зрадливості або хоч загонистості.

Вони приховували свою любов з такою вмілістю й винахідливістю, що іноді самі собі видавалися геніями подвійного існування, а то навіть не вірили, що можуть належати одне одному, всупереч волі цілого світу.

Та при всьому тому Дуліб твердо знав: ця жінка судилася йому самою природою, долею, всім сущим, і коли закони людського існування стали на заваді, треба було або ж їх зламати, або, коли неспромога, обійти з тою високою вмілістю, на яку надихає людей справжнє кохання.

Ще він знав: ніяка сила не відірве його від цієї жінки, і нічого йому вже не треба на цій землі, окрім Марії, окрім її поцілунків, окрім вогнистого, невиситимого її тіла.

Дуліб лиш посміювався на зневажливі слова про жінок, що їх щоразу вишукував суворий канонік Матвій, який сповідував целібат не лише для священиків, а готовий був і всіх чоловіків схилити до цього стану, який давав би їм цілковиту незалежність від жіноцтва, від чого в світі відразу зменшувалося вполовину злочинності й неправди.

— Мій друг Петрок Власт, — казав Матвій, — загинув у той самий день, як забачив очі руської княгині. Він став рабом і наполовину втратив свою мужність, а незалежність загубив цілком. Ти ж, лікарю, належиш до чоловіків справжніх, бо ще й досі не спокусився примарливою привабою невіст, знаючи, певно, що приваба та мимойдуча і несправжня. Ось що писав клюнійський абат Одо про жіночу красу: "Краса тіла їхнього міститься виключно в шкірі. Бо коли б люди могли бачити, що під шкірою, їм би зогидився самий погляд на жінку. Їхня приваба складається з флегми й крові, з вологості й жовчу. Якби хтось задумався над тим, що ховається в ніздрях, у горлі, в череві, він би дійшов до висновку, що там лиш нечистоти. Коли ж навіть кінчиком пальця гидуємо доторкуватися флегми або калу, то як же можемо прагнути обіймати торбину з лайном?"

— Дорогий каноніку, — казав Матвієві Дуліб, — вже досить довго блукаю поміж людьми, вивчаю людське тіло і те, що його оточує, і чим далі переконуюся, що кожній частці людського тіла можна знайти відповідники в оточенні, на землі й на небі, а раз так, раз усе існує в гармонії й нерозривності, то як можна зневажати одне, виставляючи щось інше? Як можна відкидати любов жінки, коли ми з тобою з'явилися на світ внаслідок такої любові і тільки завдячуючи жінці-матері, яка перед тим, як стати матір'ю, кохала і була кохана, тільки завдяки тій жінці ми з тобою можемо тепер насолоджуватися книжними знаннями, вивчати мови й нові науки, стежити за діями цілого світу і навіть вище: судити цей світ і все суще в ньому, судити з тою силою розуму й пристрасті, якими наділила нас знову ж таки хто? Вона, жінка.

— Твої слова приведуть тебе до падіння, лікарю! — в засторозі піднімав руку канонік. — Стережися, сину мій. І знай, що ніхто так не бажає тобі добра, як я, твій наставник і отець прибраний.

Нешастя прийшло звідти, звідки його ніхто й не ждав. Нешастя звалося Агнешка. Власне, звалася вона Агнесою, бо походила з німецького княжого роду, але в Польщі названо її Агнешкою, підкреслюючи тим не так її неминуче спольщення, як зневагу тамтешнього люду до норовистої й мстивої чужоземки, що стала жоною молодого князя польського Владислава, найстаршого сина Кривоустого.

Владислав пошлюбив Агнесу майже тоді, як одружився Петрок Власт. Нова княгиня походила з вельможного німецького роду Бабенбергів. Батько її був маркграф Австрії, мати — дочка германського імператора. Чотири предки Агнеси носили титул германського імператора, а по смерті останнього з салійського дому Лотаря імператором став зведений брат Агнеси Конрад з роду Гогенштауфів. Отож Агнешка мала за собою цілі покоління пихovitості й зневаги до всього, що нижче за імператорів і їхніх родичів; вона не привезла до Польщі такого великого посагу, як привозили руські княжни, зате була безмежно бундючна і, власне, прибула до цієї слов'янської землі не так щоб виконувати роль жони княжої, як самій правити землею й людьми, до того ж правити жорстоко, твердо і неправдиво.

Коли після смерті Кривоустого його син Владислав став на чолі Польської землі, настали для всіх лихі часи. Загрожені були не лише прості люди, а навіть вельможі, ніхто не знав, яка доля спіткає його завтра, кожен приготований був на все найлихіше, а хто не хотів покірливо ждати й пробував збунтуватися, той однаково нічого не досягав, тільки й того, що кривда падала на нього, сказати б, позачергово, коли може йти мова про черговість у таким похмурім ділі, як відбирання майна, вигнання, виколювання очей або й сама смерть.

Петрока Власта Агнешка до часу не зачіпала, може, вона й зовсім не хотіла усувати цього вельможу, багатства якого були їй знані досить добре, але не могла й відмовити собі в приємності бодай чимось відчутно дошкулити цьому чоловікові, який при бажанні міг би купити весь княжий дім заодно з нею, бабенберзькою княжною, гордою, але, на жаль, не вельми маєтною.

Заздрила Агнешка Петрокові ще й через його жону, що була так само молода, як і княгиня, але набагато вродливіша, славилася розумом, стриманістю, головне ж: чеснотами. В жіночі чесноти Агнешка вірити не могла ніяк, тому взялася простежувати життя Маріїне в найпотаємніших його виявах і врешті довідалася через щедро підкуплених, а ще більше заляканих прислужників про зв'язок боярині з лікарем.

На ловах, які Петрок влаштовував для князя Владислава в своїх шльонських лісах, князь мовби жартома кинув, що Петрокові не слід би гаяти час на вганяння за звіриною, бо його жона, користуючись тривалою відсутністю свого немолодого вже мужа, зраджує його з набагато молодшим і міцним лікарем прибічним.

На це Петрок, розпалившись від гніву, вражений самою думкою про те, що князеві слова можуть бути правдою, вигукнув:

— Дай моїй жоні спокій, бо ж і твоя, коли тебе немає вдома, втішається з німецьким рицарем!..

Дуліб теж був на ловах, але в Петрока стачило витримки, щоб не ставити перед

собою лікаря, він тільки послав до нього отрока з велінням, щоб Дуліб не смів нікуди відлучатися. А вже в Олбіні, куди повернулися по ловах, пізно вночі пробралася тайкома до Дуліба служниця від Марії і переказала одно лиш слово від боярині-княгині: "Зникай!"

Дуліб, як то він часто робив, коли їхав до свого вчителя Матвія, що став на той час уже єпископом Кракова, сам осідлав коня і виїхав у нічну безвість.

Може, Петроок і спорядив би за ним погоню, та вже не встиг, бо Агнешка, коли Владислав переказав їй зухвалу відповідь свого вельможі, не відступилася від князя, поки той не послав людей, які тої самої ночі схопили Петрока в його домі і відвезли до Вроцлава, де кинули до в'язниці.

Але й того було замало для мстивої Агнешки. Вона не вдовольнилася вирішенням Владиславовим відібрати в Петрока всі маєтності й вигнати того з Польщі, а домоглася, щоб вельможу віддали до рук ката, який виколов Властові очі, відрізав язика, і вже лиш тоді, сліпого, з закривавленим язиком, безмовного, ледь живого, вигнано його з землі, для якої він так багато зробив, хоч, правду кажучи, шляхом нечесним і злочинним. Улюблений син Святослав супроводжував батька свого в його безнадійній мандрівці, а йти вони мали в ту землю, де Петроок уславився найбезчеснішим своїм злочином: у галицьку землю, до Маріїного брата князя Володимира.

Дуліб почув про все вже згодом, коли загубився між людьми назавжди, вернутися не міг, хоч як карався душею, послав звістку Марії, сподіваючись, що прикличе вона його, може, не так для продовження їхнього потаємного зв'язку, як для помочі покаліченому чоловікові, якого не покинула в найтяжчу хвилю, однак відповіді не одержав. А сам повернутися не наважився. Щось мовби вмерло в ньому, переполовинило йому серце, відчував себе тепер безнадійно постарілим і знищеним, не вірив, що віднайде ще колись у собі всі людські цінності, намагався надолужити власну ущербленість цілковитим самозреченням, несамовито метався поміж тяжко хворими людьми, не брав майже ніякої плати за поміч і ось у тих безнадійних, сумних своїх мандрах натрапив спершу на Іваницю, потім опинився прибічним лікарем у самого великого князя київського Ізяслава.

Тепер довелося розплутувати йому великий злочин, хоч і досі ще не мав певності, що саме йому належить судити людей за їхні злочини: адже не міг похвалитися бездоганним і безгрішним життям, боявся озирнутися назад, нікому, навіть Іваниці ніколи не розповідав про своє крадене кохання в чужій землі, ніхто, власне, й не знав, що Дуліб так багато літ провів на чужині, коли ж виказував він несподівано ті чи інші знання, то це викликало не підозру до нього, а ще більшу повагу і шанобу.

До Ізяслава в услужіння пішов, щоб покарати себе самого, а може, несвідомо прагнув бодай у чомусь непомітним ще хапатися за порваний зв'язок з Марією.

В Польщі несподівано помер Владислав, до влади прийшов Болеслав, прозваний Кучерявим, він негайно повернув з вигнання коміта Властовича з дружиною і сином, і Петроок, не забувши про своє минуле і, хоч сліпий і без'язикий, запрогнув кинутися хоч не сам, але народом своїм у хрестовий похід, до якого закликав Європу несамовитий

цистерціанець з французького міста Клерво Бернард. З єпископом краківським Матвієм написав Петро до Бернарда Клервоського листа, в якому просив того прибути до Польщі для проповідування хрестового походу. Бернард відгукнувся на запитини без зволікань, але питав у листі ще й про можливість проповідування на Русі. Ті два схвально поставилися до наміру Бернардового, хоч і зазначили, що "руський народ, багаточисленністю своєю подібний до зірок, не бажає пристосовуватися ні до католицької, ні до грецької церкви".

Та одне діло народ, інше — князь. Бо коли Петро все ж намовив Болеслава Кучерявого влаштувати свій власний, оплачений Властом, хрестовий похід проти пруссів, які вперто сповідували поганство, то київський князь Ізяслав послав туди і своїх воїв, щоб забезпечити собі союзництво польського князя. Магдебурзький анналіст написав про це: "Проти пруссів виступили також по безцінній волі Божій з великим množеством озброєних воїнів руські, відмічені все ж, хоч, можливо, й менше, ніж католики, печаттю імені християнського. Всі вони, маючи задосить обладунку й харчу, з подиву гідною відданістю справі вторглися з різних боків у поганську землю, і вся земля здригнулася, і за час коло трьох місяців проникнувши вглиб, вони все спустошили, міста й городища віддали вогню, спалили святилище з ідолами, яке було коло міста Мальхін, укупі з самим містом".

Так встановлювався зв'язок між Дулібом і Марією: обоє силою обставин і безвихіддю, яка панувала в тому світі для чистих душ, повинні були перебувати коло людей злочинних, хоч і високо поставлених багатством або походженням.

Життя має ціну лиш доти, поки воно доцільне. Навіть коли тайкома цілуєш чужу жону, то й тоді, виходить, справджуєш доцільність свого існування на білому світі. Може, й за розслідування в Києві Дуліб взявся лиш з несвідомого прагнення заповнити порожнечу в душі, яка утворилася ще з тої ночі, як він мав утікати від Петра, утікати від Марії і, власне, від свого життя. Чи ж віднайде він коли-небудь повноту життя?

Квапився тепер до князя Ізяслава, який за своїм забіяцьким узвичаєнням десь палив міста й села у верхів'ях Остра і Борзни. Пробивалися з Іваницею крізь дощ і розливи річок, Дуліб не дозволяв навіть найменшого перепочинку, так ніби сподівався, що князь Ізяслав, почувши про заспокійливі наслідки їхнього розслідування в Києві, єдиним словом зніме з Дуліба тягар останніх двох років.

Тому вже час повести мову про Ізяслава. У цьому чоловіку зібрана була кров з усіх усюд. Відомо, що дід його Мономах мав за матір візантійську принцесу, батько Мстислав походив від доньки англійського короля, мати самого Ізяслава була шведка; і ось цей високий, русявобородий чоловік, за своїм родом, і походженням, і питомістю — руський князь, десь у глибинах свого єства мав таку мішанину, чужа кров нуртувала в ньому так нестримно й потужно, що від самого свого народження не знав він спокою, відзначався непосидючістю, зухвальством, легко піддавався нападам гніву, ще легше схилявся до намов учинити якусь несправедливість, захопити десь місто або й цілу волость, когось пограбувати, когось прогнати.

Він був би вельми показний із своїм високим зростом, шовковистим, як у вікінгів,

русявим густим волоссям, білотілий і білозубий, але все псували йому золотушні червоні очі, які ніколи не загоювалися, завжди боліли князеві, відлякували від нього людей, а багатьом сповнювали серце огидою. Колись ворожка порадила князеві якомога частіше дивитися на вогонь, обіцяючи зцілення для очей, може, тому й любив Ізяслав метатися по землі й палити дерев'яні городи, які палахкотіли навіть у пору осінніх дощів або зимових зав'юг, він палив і ті городи, які йому не піддавалися, і ті, що брав на щит зі своєю дружиною, і ті, що з них утікали оборонці, беззахисні й покірливі.

Сидів верхи на коні, втупившись у червоне полум'я, очі йому червоніли ще дужче, ніж звичайно, ятрилися пекельним вогнем, і горе було тому, хто, не відаючи Ізяславових звичок, наважився б у таку хвилю потурбувати князя.

Він легко спалахував гнівом, ще легше переходив до каяття й молитов, міг поплакати прилюдно, розмазуючи сльози по щоках і з посмішкою, ще не стерши сліз, звеліти зітнути голову полоненому половецькому хану або неповідному смерду.

Дуліба він прикликав до себе, власне, й не для помочі в хворощах, бо ж однаково очей йому вилікувати ніхто не міг, а напади люті, що їх Дуліб зумів би бодай пом'якшити, князеві були навіть милі, як вияв його князівського характеру. Просто любив Ізяслав оточувати себе для підкреслення власної значущості всілякими людьми, які виходили за межі узвичаєного: чужинецькими посланниками, хіромантами й астрологами, блазнями й виродками, дармоїдами, брехунами, хвальками, пройдисвітами. Поповнити таке товариство ще й славним у всіх землях лікарем, який ховається від світу й уникає великих городів і князівських дворів, — хіба ж від такої спокуси міг відмовитися цей князь, сівши на золотий київський стіл? Дуліба знайшли, вмовили, примусили, припровадили.

І ось, мовби винагорода князеві за його забаганки, Дуліб виявився тим чоловіком, який порятував Ізяслава від змови чернігівських князів, власне, від смерті, а хто б же то хотів помирати, щойно ставши великим князем київським і ще не впокоривши всіх тих, хто з причин, які перелічувати не варто, а брати до уваги то й поготів, — ніяк не міг змиритися з тим, що в Києві засів онук Мономахів тоді, як ще живі були Мономахові сини В'ячеслав і Юрій.

Ізяслав чи й ждав Дуліба з Києва в скорім часі. Головне — послати свого чоловіка для розслідування. Головне — вчасно поплакати прилюдно, пролити сльозу над убієнним князем Ігорем.

А там — роби своє. Для каяття часу немає. Каяття — для часів спокійних. А йому час відпущений для впокорювання та для помсти і відплати за власний страх і... за смерть Ігореву, яку вбивці хотіли, з усього видно, віднести на його, Ізяславів карб, щоб підняти проти нього весь люд.

Вчора звечора Ізяслав спалив Бохмач. З города втекли майже всі люди, почувши про наближення сили київського князя; він стояв перед Ізяславом безборонний, шмаганий холодним дощем, сумно сірів дерев'яними заборолами посеред зелених лук і жовтолистих лісів: такий город можна зайняти на час, щоб дружина понишпорила по домах і погребях, можна обминути, не побоюючись удару в спину, однак Ізяслав не став

зраджувати свого звичаю й звелів підпалити Бохмач чотирма краями і до пізньої ночі грівся коло вогню, спочивав поглядом на пожарищі, так ніби був не християнський князь, у якому змішано кров аж он скількох королівських та князівських родів, а дикий степовик, що визнає на світі лиш три стихії: сонячну жароту, мертве світло місяця й задимлене вогнище посеред полинної рівнини.

Зрання Ізяслав звелів поставити перед собою карликів Льопа й Шльопа. їх возили за ним усюди з того часу, як воевода Іван Войтишич подарував карликів князеві, за своїм звичаєм кленучи все на світі й заприсягаючись, що відриває шматок власного серця для улюбленого князя. Карликів возили в двох клітках, зроблених з міцного дубового пакілля, і хоч обидва вони були однакові на зріст — не більші за лікоть звичайного чоловіка, клітки навмисно були зроблені неоднакові. У Льопа більша, у Шльопа майже вдвічі менша. Цим підтримувалася вічна ворожнеча між карликами. Бо Шльоп заздрихав Льопові, вважаючи, що має право на таку саму клітку, як і той. А Льоп жив у вічному страху, що Шльопові справді вдасться або ж відібрати його клітку, або домогтися собі такої самої завбільшки, отже, зрівнятися з ним, Льопом, на що Шльоп через свою убогість і мізерну душу не мав ніяких підстав.

Тож коли їх випускали з кліток і ставили перед очі князеві, карлики вмиг зчіплялися між собою, валили один одного в багнюку, билися до крові, до знесилення й розпуки, аж поки Ізяслав, доволі натішившись, махав рукою, щоб Льопа і Шльопа знову вкинули кожного в його дубовий дім і везли далі за князівським походом.

Сказано вже, що сьогодні вранці Ізяслав до сніданку звелів показати карликів, їх витрусили з кліток просто перед князівським шатром. Поли шатра були розсунуті, і під прихистком сіли снідати разом з Ізяславом його брати Ростислав і Володимир; один прибув з дружиною з Смоленська, другий — з Києва. Були там ще тисяцькі Лазар і Рагуйло з Києва, а також Іванко — від князя В'ячеслава, який зі страху перед своїм могутнім племінником посилав йому воїв щоразу, як Ізяслав того вимагав.

Дощ не переставав цілу ніч, він не дав догоріти як слід Бохмачеві, і князь Ізяслав не приховував свого невдоволення, не тішився він і бадьорою готовністю своїх братів і тисяцьких вести дружини далі, аж до самого Чернігова, щоб остаточно розгромити Ольговичів, покарати їх за все зло, що вони вдіяли вже і намірялися вчинити великому князеві київському.

Тому й захотілося Ізяславу розважитися трохи биятикою карликів.

Льоп і Шльоп, витрушені з кліток просто на зелену луку, відразу кинулися один на одного і на втіху князям та дружинникам взялися до свого звичного діла з таким завзяттям, що вмиг змісили собі під ногами траву, а тоді, мовби ждучи, поки під ногами зачавкотить грязюка, стали валити один одного в багновисько, качалися в ньому, неначе дикі кнурці, постогнували й похекували, підвивали й кляли, скреготали зубами, шморгали носами, плакали від злості, що жодному не дано втоптати в болото супротивника так, щоб той уже й не підвівся і не зворухнувся. Сумне й ганебне для людської натури видовище являли ці два недоростки, яким відміряно було так скупі тіла, зате щедро наділено їхні душі злістю, заздощами і нікчемністю. Таких би

пожаліти або хоч не помічати їхньої убогості, а не виставляти на глум, та ще й перед очі можних всього світу. Та що подієш, коли роблено це за велінням самого великого князя київського, який хотів бодай трохи розважитися, бо ж не знав ніяких радощів у житті відтоді, як кинувся здобувати собі стіл спершу переяславський, а потім київський. Походи, походи, походи...

І поки карлики били один одного до крові й затоптували в багнюку, між князями та їхніми воеводами мовилося знов про походи. Молодий Володимир хвалився, як зумів вивести з Києва, збунтованого й дико непокірливого, не тільки своїх дружинників, але ще й багатьох охочих, а Ростислав похвалявся, як швидко й уміло обпалили його дружинники Любеч, пливучи з Смоленська по Дніпру на підмогу Ізяславу. Ростислав те тільки й знав, що припливав з Смоленська на поміч своєму здобичливішому, ніж сам він, братові і щоразу палив Любеч.

— Дивно, брате, що ти палиш-палиш цей Любеч, а він не згорає, — зауважив Ізяслав півжартом.

— Сам дивуюся щоразу! — скинув брови Ростислав, зовні дуже схожий на брата, з тою лиш відмінністю, що очі мав здорові й не потребував, виходить, лікувати їх спогляданням на пожежі, хоча в пожежах кохався не менше за Ізяслава.

— Ото вже доведеться київській дружині добратися до того Любеча, — сказав тисяцький Лазар. — Вже ми як спалимо, то ніхто так не спалить.

— А ніхто, — докинув і Рагуйло.

Тисяцький князя В'ячеслава Іванко мовчки кутуляв собі твердий шматок м'яса і в розмову не встрявав. Був старий, як і його князь, може, й покірливості навчився в князя В'ячеслава. Власне, покірливості могли навчити його й оці два старші Мстиславичі, рідкісно зухвалі й непоштиві щодо всього роду Мономахового. Торік, коли в Києві помер великий князь Всеволод Ольгович, В'ячеслав, зрадівши кінцю Ольговичів і вважаючи, що він тепер серед Мономаховичів старший, кинувся займати свої колишні городи на Волині, в Турово-Пінській волості. Та Ізяслав швидко нагадав своєму стриєві про себе. Послав на В'ячеслава свого брата Ростислава, той повідбирав усі городи, намісників В'ячеславових позаковував у залізо, зайняв навіть Туров, де закуто було в залізо тисяцького Іванка, і тільки щире каяття старого князя допомогло йому трохи зласкавити крутого племінника.

І ось тепер Іванко, якого Ростислав заковував торік у залізо, сидів з князем за трапезою, ще й мав змогу втішатися суто князівською розвагою, дивлячись, як б'ються до крові, до напівпритомності два жалюгідні карлики, його душа старого воїна повнилась гнівом і погордою до цих Мстиславовичів, але сказати про те не смів.

Ізяслав помітив мовчанку тисяцького, але не став прискіпуватися до старого воїна, який щосили вдавав, що ніяк не розжує твердого шматка. Князь був чоловік розумний і знався на обходженні з людьми, а що не звик гамувати в собі невдоволення, то зиркнув туди-сюди своїми ще більше роз'ятреними від споглядання пожеж очима і з подивом відзначив, що за трапезою немає священика.

— Де ж отець Іоанн? — спитав Ізяслав свого стольника Держила, чорнобородого,

червонопикого, немов половець після просяного пива, чоловіка. — Чом не поблагословив трапезу? Чи, може, трутизну зготував для свого князя?

— Гріх таке мовити, князю! — захрестився Держило. — Та ми ж для тебе... Життя власного не...

— Пожартував, жартував, — благодушно мовив Ізяслав. — А все ж без отця Іоанна не звик я трапезувати. Чом би це він? Вже й митрополита я свого, руського настановив. Тепер малися б бути вдячні своєму князеві й слухняні...

— А митрополит Климент уже й супроти тебе пише послання, — гнівливо мовив Ростислав. — Докоряє тобі за твої походи, за те, що поскромнюєш бунтівливих князів. Коли б був грек митрополит, то не втручався б.

— Греки мені без потреби, — відмовив Ізяслав. — Чи ти, може, знаєш, коли ромейські імператори допомогли Києву бодай одним воїном? Не знаєш і не пригадаєш, бо не було такого. То й нащо вони мені. І митрополит їхній ні до чого. Союзників шукаю лиш таких, що помагали б мені. Ось поки Юрій доскочить до мене з свого Суздаля, а король угорський або князь польський вже тут, вже зі мною! І митрополит буде зі мною, раз наш чоловік. Супроти сили й доблесті ніхто й ніщо не вистоїть. А хіба ми не сильні й не доблесні?

— Митрополит мав би вгамувати киян коло Софії, — сказав молодий князь Володимир. — Як закукали звідти та звідти, що треба піти та вбити князя Ігоря, то митрополит мав би наслати на голови отих крикунів анафему, а він тільки піднімав хреста — ото й усе.

— Бо звик більше писати, — дошкульно всміхнувся Ростислав, — філософом люблю йому зватися. Проповідує на письмі, а хто те письмо читає? Голосом треба, криком та гуком, як дружина в полі! Дивися, брате, щоб не провели тебе твої перевчені прислужники. Бо й митрополит у тебе вчений, і Петро Бориславович, боярин найближчий, усі науки знає та все десь у чужих землях вештається, тепер, кажуть, ще лікаря вельми вченого взяв, а в поле йдеш з воїнами, і славу тобі несуть воїни, не хто ж. Ігоря-бо кияни вбили — то твої вчені й не запомогли...

— Плакав я над смертю брата мого нещасного, — зітхнув Ізяслав, — плакав і поклявся відплатити Ольговичам, бо, вірю, це їхній підступ, вони хотіли запламувати мене вбивством. Дружина моя зі мною, ви, мої братове, теж зі мною. Що ж до вчених людей, брате Ростислав, то знай...

Але тут просто перед князівське шатро прискакало кілька верхівців. То були дружинники-сторожові, а посеред них змучені дорогою, змокрілі до рубця, на знесилених геть конях Дуліб та Іваниця. І тої самої хвилі, мовби чаївся десь за шатром, знаючи про наближення цих вісників добра чи зла, всунувся за князівську трапезу миршавий тілом, але доволі пиховитий виглядом, схожий чимось на ігумена Ананію князівський священник отець Іоанн. Ізяслав без захвату зауважив появу отця Іоанна, міг би й не приходити, раз не освятив початку трапези, та коли вже всунувся, то хай. Надто ж, беручи до уваги, що Дуліб привіз вісті втішні, інакше навіщо б мав так квапитися.

Ізяслав самим поглядом показав отрокам, щоб мерщій прибрали з-перед очей гидких карликів, знаючи, що Дулібозі незносно дивитися на нівечення людської природи, для виліковування якої він віддає своє життя. Іншого разу князь не потурав би будь-чийм смакам, але сьогодні підсвідомо запобігав перед Дулібом, бо так чи інакше опинився під владою цього чоловіка. Ось він злізе з коня, підійде до князівського шатра, вклониться і... Може сказати слова втішні, слова, якими остаточно знято буде страшний тягар з князя, які очистять Ізяслава назавжди і перед людьми, і перед Богом. Але ж може все статися. Недаром брат Ростислав щойно так переконливо доводив про неприрученість і, може, непридатність занадто вчених людей для князівської служби, яка потребує здебільшого дій простих, рішучих, часто жорстоких. Що, коли цей Дуліб, про якого князеві нічого до пуття й не відомо, окрім того, що своїми спокійними пальцями вміє виганяти з тіла найтяжчу лють і знемогу, коли цей чоловік, який півжиття протоквся десь у далеких світах, знехтує всім святим і отут, при свідках, бовкне ні з того ні з сього несправедливо й умисне на безвинного свого хлібодавця: "Твоя вина, князю!"

Тоді не допоможе нічого. І те, що Ізяслав справді не відав нічого про чийсь наміри вбити Ігоря, та й тепер не здогадується, чия це робота, хоч і кортить йому звинуватити Ольговичів, а ще дужче найнебезпечнішого свого суперника, рідного стрия — князя Юрія Довгу Руку з Суздаля. Не допоможе й те, що Дуліб, як чоловік учений, міг би добрати якогось пом'якшеного вислову, скажімо:

— Деякі прикмети вказують на те, що ти, князю, не можеш вважатися доконечно невинним.

Не допоможе й те, що Ізяслав звелить заткнути горлянку зухвалому лікареві та його мовчазному помічникові Іваниці. Бо коли слово мовлене, то воно розходитьсь поміж людьми, як світло або пітьма, стримати його ще нікому не вдавалося.

Тому чи слід казати, як зблід і без того завжди блідий князь Ізяслав, як ятрилися йому невидгою хворі очі, як замерла його рука з кубком на півдорозі до уст, поки Дуліб та Іваниця зсідали з коней, розминали затерплі ноги, підходили неквапом до князів, мовчки уклонялися за звичаєм. А тоді Іваниця постеріг у княжій руці срібний кубок з питвом і зненацька... всміхнувся. І за той усміх Ізяслав віддав би цьому руському сіроокому хлопцеві десяток не спалених ще городів! Він підвівся з-за трапези, швидко вийшов навстріч Дулібові й подав йому свій кубок.

— Випий з дороги.

А з другого боку меткий Держило вже подав посудину з вином Іваниці.

Дуліб пив повільно, дивився уважно поверх кубка на князя, але дивився спокійно, без осуду, хоч і без усміху, як Іваниця; Ізяслав наосліп простягнув руку, Держило здогадливо вставив у неї ще один кубок з вином, і, коли лікар допив перший, князь одразу подав йому ще. Однак Дуліб пити більше не став, а передав кубок своєму товаришеві, молодшому, а отже, й пожадливішому вдвічі.

Поки Іваниця пив, Дуліб мовчав. І всі мовчали, бо перше слово належалося Ізяславу, великий же князь питати ні про що не хотів, бо ще нависав над ним

смертельний переляк від неймовірного звинувачення в тому, в чому не почувався винним.

Нарешті Дуліб заговорив:

— Повернулися ми, князю, з Києва.

І так ясно було звідки, бо ж туди були послані.

— Нелегко нам було. А кому тепер легко?

— Не все вдалося розплутати. Ніхто й не просив усе розплутувати.

— Та деякі прикмети вказують на те...

— Які прикмети? — покриваючись смертельною блідістю, закричав Ізяслав, переляканий, що збуваються найтяжчі його передбачення. — Що ти верзеш, лікарю?

— Маю тверді докази, — спокійно мовив Дуліб, дивлячись по черзі на всіх Ізяславових сотрапезників і, отже, мовлячи до всіх, а не до самого князя київського. — Встановив убивць, маю імена їхні, не схопив їх лише з тої причини, що одразу по вбивстві втекли вони, ніким не помічені й не затримані. Сліди ж ведуть у заліські землі, може, й до князя Юрія.

— Довга Рука, — прошепотів Ізяслав, повертаючись до життя, — я так і знав. Довга Рука дістає повсюди!

— Ще немає доказів, — обережно нагадав Дуліб. — Самі лиш передбачення та... підозри.

Але Ізяслав не слухав більше свого лікаря. Нарешті, нарешті мовлено те слово, якого йому не стачало всі ці роки! Князь Юрій, далекий, недосяжний, неприступний, гордий і чесний перед усім світом, тепер буде знеславлений, заплямований, зганьблений; одне лиш слово, мовлене щойно ось цим загадковим чоловіком на ймення Дуліб, дає право йому, Ізяславу, до кінця днів своїх (або ворога — так буде ліпше!) битися з Юрієм Довгою Рукою, щоб покарати його за той злочин у Києві, за злочин, що його не спокутуєш нічим, окрім хіба що смертю.

— Що ж маю діяти, діти мої милі? — не властивим йому голосом вигукнув Ізяслав, притискуючи руки до грудей і обводячи поглядом роз'ятрених очей братів своїх, воевод, дружинників — усіх, хто був там присутній. — Поки я клопотався справами Києва, Юрій кликав Святослава Ольговича в Москву. Пили там, змовлялися. За моєю спиною готувалося злочинне діло братовбивства, щоб кров Ігорева упала на мене. Але Бог усе бачить. Він не допустить, щоб залишалося щось некараним. Ми підемо на Юрія і не дамо йому спокою, аж поки...

— Стривай, князю, — перепинив його Дуліб. — Сказано ж тобі, що нічого не відомо. Подумай, перш ніж братися до нової війни. Князь Юрій — рідний брат твого батька. Мономахів син. Чи піднімеш руку на свій рід? Утекли вбивці до нього. А чи знав він про це? Може, не відає й досі?

— Ні, ні, — швидко промовив Ізяслав. — Не те говориш, лікарю. Зайве і непотрібне. Сам сказав про Юрія Довгу Руку.

— Та що сказав? — дивуючись, що ніхто не підтримує його, вигукнув Дуліб.

— Вже сказав, — квапливо мовив Ізяслав. — А ми чули. Всі чули. Треба записати.

Нема мого вірного боярина Петра, нікому й записати. Отець Іоанн, знаєшся на грамоті, запиши сказане Дулібом.

Отець Іоанн закашлявся від такого несподіваного доручення.

— Не маю приладдя до письма.

— Принесуть, принесуть. Гей, там, принесіть отцю Іоанну все потрібне для письма. Чи, може, ще щось треба? Може, буквиці позабував за жирними наїдками князівськими та питвом безмірним? Га? Ні? То пиши! А Петро Бориславович повернеться від угорського короля, тоді й перепише, бо ти, отче, однаково так не зумієш, як мій боярин.

— Що писати звелиш? — націлюючись на пергамент відразу писалом і бородою, поспитав священик.

— Не велю, а прошу. Запиши слова Дулібові про те, що сліди вбивства ведуть до князя Юрія Довгої Руки.

— Не вбивства — убивців! — поправив Дуліб.

— Убивці — то саме вбивство і є. Однаково, Не було б убивців, не сталося б і вбивства. Так, діти мої й братове? Бачу, що так. Ось і пиши, отче. І пиши, як ми дали слово помститися Юрієві за вбивство. З дружиною своєю і братом Володимиром я піду супроти союзника Юрієвого Святослава Ольговича та всього його роду. А ти, брате Ростислав, тобі Бог дав верхню землю по Дніпру, отож там і піди супроти самого Юрія, там у тебе і смоляни, і новгородці, і ратники твої, ти там удерж Юрія, а вже як мені дасть Бог поквитатися з Ольговичами і Давидовичами, тоді...

Ізяслав перехрестився, перехрестилися його брати князі, перехрестилися воєводи, перехрестилися дружинники. Дуліб дивився на все це і не йняв віри. Як же так? Він висловив тільки припущення. Власне, переказав те, що почув у Києві, підтверджень не мав ніяких, не знав навіть, чи існували взагалі оті два чоловіки, що їх названо вбивцями — Кузьма, Ємців син, і прибрамний з монастиря святого Феодора. Може, їх вигадав Войтишич і наплів-накрутив довкола вбивства лиш з єдиною метою: щоб потішитися над княжим лікарем, який узявся не за своє діло?

— Стривай, князю, — Дуліб спробував напоумити Ізяслава. — Все, що я довідався про вбивство, довідався від воєводи Войтишича або з його поміччю. Сам не переконався. Передав тобі почуте.

— Войтишич служив самому Мономахові, а потім моєму отцеві. Це найвірніший нам чоловік у Києві, — зрадів Ізяслав. — Коли сам Войтишич стверджує все, то так воно і є.

Дуліб міг би нагадати, що Войтишич служив не тільки Мономаховичам, але й Ольговичам, вчасно перекидаючись на бік сильного, але йшлося йому не про Войтишича, і не про Юрія Суздальського, якого не знав, — ішлося про істину.

— Князю, — твердо мовив, — не так витлумачуєш мої слова. Криво тлумачиш.

— Ні, брате мій, — щосили вдаючи суцільну лагідність, знову приклав до грудей руки Ізяслав, — не тлумачу твоїх слів ніяк. Велю записати їх — ось і все. Щоб усправедливитися перед дітьми своїми і нащадками.

— Але не так називаєш речі, як належить. Вбивців називаєш убивством, а це ж

неоднаково.

— Любий мій лікарю, чи помітив, що всі мовчать після того, як почули від тебе, куди ведуть сліди вбивства?

— Убивць! — гукнув Дуліб.

— Перебиваєш князя, бо втомився в дорозі й випив надто міцного вина. Навіть мої братове князі мовчать, чи помітив, лікарю? А це тому, що я, Ізяслав, великий князь київський, у таку тяжку хвилину змушений брати на себе, і тільки мені судилося мовити слова, від яких залежить доля цілої землі нашої. Всі слова і їхнє тлумачення належать мені. І все підлягає моїм словам. Я називаю речі — без моїх слів вони не існують. Поза моїми словами не існують теж.

— Помиляєшся, княже, — підвівся Дуліб. — Безліч речей існує поза тобою і незалежно від тебе, і найперше: справедливість, а ще — істина.

— Істина? А що то таке? Стривай, отче, не пиши, поки нам лікар не розкаже, що то таке — істина? Може, Бог? Але Бог завжди з нами, він у серцях наших, а поза нами його нема, бо тоді б довелося визнати бога і для коней, і для дерев, як ведеться ще й досі серед диких поганів, од яких, хвала нашим князям першим, ми відбігли навіки, прилучившись до світу християнського. Коли ж так, то що тоді, лікарю, твоя мова про істину?

— Істина — це те, що дає змогу бути справедливим у вчинках. А в тяжкій ділі вбивства Ігорового все ускладнюється безмірно вашими князівськими незгодами. Тому перша потреба — встановити істину, а вже лиш по тому звинувачувати остаточно того чи іншого. Ти звелів мені почати се діло, хоч і незвичне для мене й протиприродне моїй натурі, дозволь і докінчити. Для цього відпусти до князя Юрія в Суздаль, де спробую відшукати вбивць, а також довідатися, хто їх намовив.

— Хочеш, щоб дозволив?

— Так.

— І не боїшся Довгої Руки?

— Заради істини чоловік не повинен нічого боятися.

— Багато істин загинуло непомітно. Відаєш вельми гаразд, як те робиться. Цінний ти для мене чоловік, лікарю. Шаную і люблю тебе, як брата. Плакатиму невтішно, коли спіткає тебе лихо в Суздалі.

— Зготовлені ми з Іваницею на все.

Ізяслав зітхнув, сльоза скотилася йому з ока й потонула в густій забіяцькій бороді.

— Що маю діяти, брате й сину мій? Хочеш — то їдь. Дам у супровід вірних людей.

— Дяка, князю. Звикли вдвох з Іваницею.

— Дорога далека, шляхи неznані.

— Звик іти не шляхами, а за орлиними гніздами. А ще: від чоловіка до чоловіка. Не скажу, що була моя путь завжди праведна, та, може, спокутую, коли вдасться.

Ізяслав пустив ще одну сльозу в світлу варязьку бороду, розвів руками: хочеш — іди, шукай, спокутуй, може, справді свого досягнеш, а може, й загинеш. Він перехрестився, і всі перехрестилися, окрім Дуліба та Іваниці.

Хрест, як водилося, мав би вінчати всю справу, однак Дуліб не хотів, щоб відмахнувся князь отак просто від нього, мов од мухи, бо в узвичаєно-ритуальному помаху руки була водночас і урочистість, і зневага: тебе ніби й благословляли на діло почесно-благородне, але ніби й закреслювали в своїй пам'яті, в самому житті, замикаючи саме ім'я твоє в безнадійність отого холодного, байдужого перехрещення.

— Відаю, князю, — сказав Дуліб на прощання, — що не вважаєш мене більше своїм слугою прибічним, бо й хто я тобі? Але хотів би сказати на розстання...

— Сину мій! — занадто урочисто вигукнув Ізяслав. — Завше любий будеш моєму серцю. Сам ідеш, без спонуки, і тим ще дорожчий мені. Хочу й молюся, щоб вернувся. Хай Бог тебе боронить і моє князівське слово, допоки воно владне!

— Ну, так, — Дуліб не піддався Ізяславовій нещирій улесливості, за якою легко вбачав безсилу роздратованість. — Ти від свого не відступишся, князю. Можу їхати чи не їхати до Юрія — однаково виступатимеш супроти нього, бо став ти проти цілого роду Мономаховичів — це вже ваша князівська суперечка. Та не я в цій ділі суддя. Лікар єсьм, відаю про хворощі тіла, душевні немочі теж знайомі мені так чи інакше, державні ж розв'язання належаться лиш володарям. Однак перед від'їздом наважусь сказати тобі, князю, таке. Бував я серед людей трохи, знайомився зі світом і з книжною премудрістю, хоч і не можу дорівнятися тобі в досвіді, ученості й знанні потаємних чинників державних, які знаєш не лише завдяки своєму князюванню в своїй землі, але й через розгалужені зв'язки з володарями чужоземними. То дозволь, коли так, нагадати тобі слова польського князя Владислава Германа, сказані десь тоді, коли ти щойно прийшов на світ, а мене ще й не було. Помираючи, Владислав розділив землі між своїми синами Болеславом і Збігневом. Коли ж вельможі спитали, кому він віддає первородство, себто старшинство, Владислав одповів: "Моє діло розділити волості, бо я старий і слабкий, але возвисити одного сина перед другим або дати їм правду та мудрість може тільки Бог єдиний. Моє бажання: щоб ви впокорювалися тому з них, хто виявиться справедливішим за іншого і доблеснішим при захисті землі рідної". Даруй, князю, коли вважаєш зухвальством повторювання цих слів. Та мусиш відати, що їду на діло тяжке, може, й смертельне, їду заради тебе, заради істини, заради честі землі нашої. І тому прошу тебе, князю: молися! І не за нас з Іваницею, не за себе, бо вірю в твою, чесність, а за землю нашу, яку маєш любити понад усе!

— Молитимусь! — вимовив Ізяслав з такою високою урочистістю, аж отець Іоанн шмаркнув од розчулення й розбавив атрамент сльозою, від чого слово "молитимусь" на пергаменті вийшло смішно спотвореним: "милитимусь".

По всьому тому Дуліб міг їхати куди хотів. Не дав собі бодай незначного перепочинку, не стали вони з Іваницею міняти й коней, ні верхових, ні для поклажі, а тільки погодували їх, бо в далеку дорогу завжди слід брати те, в що віриш, а в своїх коней вони вірили.

Дорогу їм значили спалені князем Ізяславом городи й пограбовані княжими дружинами села. Коли ж перебралися через Сейм і заглибилися в праліси, то не було в них ні позаду, ні попереду нічого й нікого, окрім безмовних дерев, причаєно оголених

перед настанням зимової холоднечі, байдужої до людської долі, хоч якою б вона заповідалася — лихою а чи розкішною.

Зненацька за одну ніч упав сніг, і тепер пущі лежали під холодним блідаво-голубим небом якісь мовби затишніші, вирізьблювалося виразно на сніговій білості кожне дерево, яскріли під сонцем широкі галявини, причаєно темніли далеко попереду чорні бори, немов загроза для зухвальців, які наважуються до них наблизитися.

Двоє, навіть навіки здружених, все ж неоднаково дивляться на світ, бачать теж не те саме. Це нагадувало струмок у лісі, на обох берегах якого стоять сумно-зчорнілі вільхи. Все тут мовби однакове, і похилені до води вільхи, і засніжені береги (влітку вони зелені від густої трави); і вода тече між берегами однаково, тече вічно, напуває коріння дерев з однаковою щедрістю. Та тільки неоднаковою буде доля цих дерев. Обое мають рано чи пізно впасти, але одне впаде від натиску вітру, може, ще молодим, а друге достойтись до глибоких старощів, коли вже не витримає власної ваги і зломиться коло самого кореня або ж стане поступово ламатися від вершини.

Людське око також вибирає собі довкола те, що найбільше відповідає душевному настроєві. Тому Іваниця вже першого снігового ранку щоразу натикався поглядом на горобину з кетягами темно-червоних ягід на гілках, притрушених снігом. Горобина чомусь нагадувала Іваниці босу дівчину на морозі — так би й зігрів її, заховав коло самого серця. А там трапилися на путі два дуби, що зрослися до купи коло самого кореня багато літ тому. Один, молодший, потрапив мовби в обійми до старого, вріс у нього нерозламно, з'єднав своє життя, свою долю з цим старим, могутнім, без марних побоювань, що той колись має звалитися під ударами бурі. Має впасти, та не впаде: молодший, син і брат, — утримає старого.

Дуліба найбільше вабили чомусь берези. Але не оті стрункі й білокорі, що збиралися в цілі гаї, звідусюди прихищені розложистими дубами. Щоразу впадали йому в око поодинокі берізки на узліссях, на голих буграх, відкритих усім вітрам і віялицям, нещасні, покручені, мов пальці в старого чоловіка, з хворобливими темними наростами на білій колись корі — вони були зовсім не схожі на отих гордих, пречистих, струнких, що ховалися в лісових захистках. А ті ще й дивилися на нещасних з жалем і погордою, так ніби вони самі були винні в своєму нещасті, а не безглуздий випадок, яким занесено колись насіння старої берези на таке голе, відкрите всім негодам місце.

Ось так і сам Дуліб — мов нещадно покривлена вітрами на буграх береза. Кинуло його, ще молодого і незахищеного, в несамовите вітровиння, і він поріс убоки, змарнував півжиття на темну, гріховну пристрасть і тепер чи й зуміє спокутувати своє пустоцвіття. Було тяжко на душі й водночас трохи смішно шукати схожість між власною долею і отими берізками на голих буграх. Бо то тільки на перший погляд усе довкола нагадує чимось людину з її незбагненною долею. Насправді ж людина неповторна в усьому: і в найвищому щасті, і в горі, і в біді, навіть у дурощах своїх. А він, Дуліб, коли подумати, окрім мудрого вміння, успадкованого від жінок свого роду, здається, нічого в своєму житті не мав. Почати б від служби в князя Володаря, далі — любов до його доньки, тепер розслідування київського вбивства, яке закінчилося

несподіваною мандрівкою в далекі заліські землі, мандрівкою, слід визнати відверто, добровільною і від того, здається, ще безглуздішою. Бо чого б мав чекати від князя Юрія Довгої Руки? Коли той справді винен, то ніхто йому не завадить прибрати таких небажаних свідків, як приبلуда лікар та його товариш. Коли ж немає в ньому ділі його вини, тоді князь з неменшою жорстокістю може покарати їх за образу гідності. Князь Ізяслав мав би не пускати їх у цю безнадійну подорож, та, видно, образився він Дулібовими словами про істину й справедливість і дав змогу своєму непокірливому слугі спробувати всі можливі приваби і наслідки отої химери справедливості, яка існує, цілком ймовірно, лише в уяві бездомних, безмаєтних людей, схожих на Дуліба та Іваницю.

Тепер розповідь неминуче має перейти на Юрія, в землю суздальську. Сказано-бо в одній вельми давній книзі так: "Се повість велика єсть, але ми, ліності ради, від многа мало ізбрахом".

Князь Юрій мився в баньці. Лежав на дерев'яній лаві, гарячі клубки пари бурхали від купи розпеченого каміння, на яке бризкав ківшиком воду князівський розтоптувач чобіт Вацьо. Від скаженої пари в грудях так пекло, ніби туди нагорнули сухого палого листу; мало хто міг витримати це. У Вацьові обов'язки, власне, й не входило висиджувати разом з князем у баньці та ще й поливати водою розпечене каміння, першим приймаючи вибухи пари; з нього досить було самого розтоптування нових чобіт для князя, більшого ніхто й не вимагав, але Вацьові полюбилися баньки мерянського племені, ще більше любив він свого князя, тому й ковтав, покректуючи та поахкуючи, кляту пару, вигукуючи при тому:

— Вацьо, як я попарю мого князя, то ніхто так не попарить!

А в цей час жилавий, білявий меря, чоловік, що навіть імені ще християнського, здається, не встиг здобути, шмагав щосили князя віником, і від того віника пахло березою, дубом, ялівцем і ще чимось хмільним. Князь змолоділим голосом покрикував:

— Ой же ж гарно! Ну ж бо ще!

Непростеженим рухом меря відкинув розтріпаний уже віник і вихопив з дерев'яного чаника віник новий, замашніший, набагато довший, хльосткіший, бо вплетено в нього було між густим листям колючу гіллячку з священних лісів племені меря. За першим ударом князеві ще не дошкулило, він крикнув, як і перше:

— Ой же ж гарно!

Але тут меря, примірявшись до князевих сідниць, усмажив Юрія так, що той од несподіванки перевернувся на спину, тоді сів на лаві, продираючи очі, задихнувшись од болю, гніву, найбільше ж — од здивовання.

— Ти чим мене вдарив?

— Вдарив, — спокійно повторив меря.

Вацьо брязнув ковшиком об каміння, враз прискочив до князя, перепуджено плямкнув своїми великими, як перепічки, губами:

— Що тобі, князю, вацьо?

— Цей дурень мене шмагонув якимись колючками, — засміявся Юрій.

— Ти що! — вхопив за плечі мерю Вацьо. — Кого б'єш? Князя б'єш, вацьо!

— Князя б'єш, — повторив добродушно меря. — Думав, не князь — чоловік, думав. Віник для чоловік.

— Князя треба знати, вацьо!

— Голий чоловік — голий чоловік. Нема князь. Є чоловік або нема чоловік. Віник для чоловік. Для голий чоловік.

— Ну ж я тобі! — заgrimів розтоптувач чобіт, але Юрій не дав йому розходитися:

— Облиш його, Вацьо. Він хотів як ліпше. Чоловіком хотів мене зробити. Бо князем може бути кожен дурень, а от чоловіком...

Поки ж Юрій випарювався в баньці, його улюблені слуги та отроки, що завжди супроводжували князя, готувалися до невеликої, але урочистої, як водилося, учти.

Князь не любив учтувати ні з воєводами, ні з боярами, з старшою дружиною сідав до трапезування лиш при доконечній потребі, а здебільшого мав перед очима своїх улюбленців, приємно йому було споглядати на молоді, чисті лиця, на які життя ще не наклало відразливих машкар хитрощів, хтивості, запобігливості й жорстокості — цієї дикої, протиприродної мішанини властивостей чужих і ворожих людині, та водночас і рокованих їй не знати за які гріхи.

Ще мав звичай князь Юрій: у походах, тяжких і виснажливих, та й у короточасних об'їздах своїх волостей, не міг обійтися без гарної мерянської баньки, для чого завжди споряджано попереду княжого походу вмілих теслів, і вони ставили нову, з запахом стружки, чисту й світлу, як мед у щільниках, баньку і неодмінно в місцях мало приступних не те що для людей, а й для звірів: то на острові посеред річки чи озера, або в пущі, то в дикій ярузі, виритій за тисячі літ невтомним струмком. Так і цього разу поставлено було баньку на острівці посеред річки, і хоч річка не була глибока і до острівця князь легко добрів верхи на коні, все ж видимості неприступності дотримано й цього разу, і заповідалося, що Юрій вийде після миття в настрої піднесеному і гарно посидить з своїми людьми, слухаючи вже вкотре хвалу собі й славу, мовлену, проте, устами незрадливими, породжену в серцях незіпсованих і чистих.

Князь після купання пив лише половецьке пиво з проса, пив охоче й багато, це вже знали всі, тому везли за Юрієм достатні запаси цього трунку; ще відомо було, що князь ревниво стежить за тим, щоб пили і їли всі, хто сидить з ним за столом, бо, як він вважав, чоловік щирий і правдивий має пити і їсти, не відмовляючись, разом з усіма; коли ж вередує, або ухиляється всіляко, або й геть відмахується, то в такого, за всіма прикметами, нечисте сумління. Здоров'я тут до уваги не бралось, бо сказано вже, що князя Юрія оточували тільки молоді наближені, сам він, попри свої п'ятдесят сім літ, вважав себе, та, власне, й почувався молодим, ніби мав вісімнадцятку.

Князівські учти, хоч з якого б приводу влаштовувані, відзначалися хіба ж такою зтяжливістю, а відомо: що довше сидіння за столом, то менше від нього пожитку. Сам Юрій жартома визнавав перед своїм старшим сином Андрієм, який не раз картав батька за марнування часу, що коли на цих учтах і не народжувалися справді великі думки, то зате багато великих думок тут було поховано навіки.

Та, може, воно й ліпше. Ніхто ж не знає, де загубиш, а де знайдеш. Згодом знайдеться чимало охочих докоряти Юрієві за те, що оточував себе улюбленцями і гайнував з ними час на учтах, але якось ніхто не задумався над тим, скільки непотрібних, а то й злих людей удалося уникнути князеві таким чином. А чи не уникав Долгорукий отаким дивним робом і самого життя? Тут не може бути однозначної відповіді, не міг би дати її навіть сам князь. Хоча безліч прикмет свідчило про відсутність таких намірів у заліського володаря. І коли отак спокійно випарювався він у баньці, сховавшись від цілого світу на час якийсь, там, у тому світі, діялося в цей час багато справ, в яких почувалася рука суздальського князя Довга Рука. Яка ще? Могутня, справедлива, щедра, єдинодержавна? Не слід намагатися дати відповідь передчасно. Бо й сам Юрій ще не міг цього зробити. Навіть старанний меря, шмагаючи князя віником з вплетеним у нього тернинням, не вибив би з князя ніяких визнань. Ну, та коли людину б'ють, то в неї вбивають знання чи що, а не видобувають там щось.

Юрій, здригаючись від колючих шмагань, міг би скупчуватися думкою лише на чеканні нового удару, а міг і пересилити єство і відбігати думкою у далеч, перебирати події неспокійного літа, ще раз дивуватися загадковій смерті князя Ігоря в Києві, клопотатися не досить успішними діями сина свого Гліба, який ось уже друге літо змагається з Ізяславом київським, помагаючи Святославу Ольговичу, метаючись між Переяславом, Курськом, Черніговом і Городком Остерським.

Міг ще Юрій думати про осінь, яка цього року теж мовби увійшла в змову з якимись ворожими силами. То наробила лиха несподіваними повеннями, розлилися озера й ріки, позатоплювали шляхи, людські поселення. То вдарили морози, вода стала покриватися льодом, але тут налетіли вітри, зламали нетривкий ще лід, погнали воду валами, почався вже справжній потоп, а що безпричинно така біда ніколи на людей не звалюється, то й пішов поголос, ніби то все за гріхи. А чиї гріхи входять у лік? У простого чоловіка життя убоге, гріхів або нема, або ж вони геть мізерні. У бояр та воевод гріхи не держаться, бо ті люди мають досить сили, щоб перетнути свої гріхи на когось. Лишається хто? Знову ж простий чоловік. А ще — князь Юрій. Бо від знатних відірвався, до простих не пристав, поставив себе самотою між усіма, отож і матиме те, що належить за таку химерну свою поведінку.

Ну, та то все невловимість, чутки, пересуди. Про таке чи й станеш думати, коли твоє тіло набуло якоїсь невагомості, сам ти пронизаний парою, стаєш уже мовби парою чи Божим духом, і навіть в жорстоких ударах колючого віника вже немає болю, а ніби суцільне блаженство.

Блаженний стан князів порушений був досить брутально, в спосіб неприпустимий.

До баньки влетів стрепенний, вскочив у кожусі, в шапці, осліп і одурів од пари, якою бурхнув йому навстріч Вацьо, закричав перелякано:

— Князю, заливає!

— Зніми кожух — не заливатиме, — порадив Юрій.

— Не мене — острів заливає.

— Навіщо кричиш! Не заважай мені. Вацьо, випхай його геть.

Але стрепенний, випханий Вацьом у спину, влетів знову.

— Князю, якісь люди б'ються крізь воду!

— Подбай, щоб не втонули.

— А може, не підпускати до острова?

— Казав же — залило острів? Вацьо, випхай цього крикуна.

Та вже знав: не дадуть докупатися, як хотів.

— Давай одягатися, Вацьо, — звелів своєму розтоптувачеві чобіт Юрій.

Він вибіг у маленький передбанничок, залишивши немало подивованого мерю з занесеним для удару віником. Перехід із стану невагомого блаженства до звичного відчуття тіла відбувся миттєво.

Вацьо вже подавав Юрієві одяг, однак голому чоловікові кортіло ще бодай трохи побути голим, отже, вільний од усього, він закружляв по передбанничку, не прикриваючи сорому, сам милуючись молодечою гнучкістю свого тіла, його слухняністю й досконалою легкістю, і мимоволі примушуючи милуватися свого простосердного Вацьо.

— Простудишся, князю, вацьо! — не витримав розтоптувач чобіт, який, може, готов був виправдати отаке бігання голого князя, але сам без одягу стояти соромився. Відчуття мав таке, ніби йому щось невидиме лоскоче все тіло. Зодягатися ж поперед князя не годилося.

— Застудишся, князю, он який вітер, вацьо! — знову завів він своєї, а вітер знадвору справді бив у стіни баньки з такою люттю, ніби хотів перевернути цю дивну перешкоду, що зненацька, в одну ніч, виникла тут, у його вільному царстві.

— Та вже давай, — піддався вмовлянням Юрій і швидко, по-хлоп'ячому став напинати на себе одяг, взув м'які, вигідні чоботи, обперезався мечем, накинув корзно, рвонув двері, які відлетіли з гуком і грюком, вдарені вітрюганом.

— А шапку! — закричав услід Вацьо, але його крику, розшарпаного вітровою силою, князь уже не почув.

Став під вітром, який гнав просто на нього важкі чорні хмари з-за безмежних розливиськ вод; хмари мовби зроджувалися з води, а вода теж схожа була на хмари і своєю загрозливою чорнотою, і суцільністю, і летючістю, бо летіли хмари на чоловіка, і вода теж ніби летіла бурунами-крилами, і дивно було, що й досі ще не залила цей низький безборонний острівець з його лагідними пісками і промерзлими, лякливо-зчорнілими травами.

До князя бігли його люди. Стременний вів сіру широкогруду кобилу.

— Хочеш, щоб мене швидше здуло вітром? — засміявся Юрій. — Внизу хоч сякий-такий затишок, а вгорі он аж стугонить.

Він пішов ближче до води, де пологіший берег уже затопило, але буруни ще не дохлюпували. В траві чавкотіло, і сліди від князевих чобіт умить заливало.

— Куди ж ти, князю? — мало не заплакав стрепенний, хоч такому здоровенному отрокові, як він, плачі не личили ніяк.

— Чого злякався? Ті он не бояться! — і князь показав на двох верхівців, загублених

посеред знавіснелих вод, відчайдушних, видно, майже шалених у своєму намаганні добратися до острівця. Нащо вони тут і чого їм треба? І хто вони? Сміливо вдарилися по здибленій воді, так ніби знали, що річка лиш лякає, а насправді не страшна, бо неглибока. Але ж не могли цього знати, бо й звідки? Може, мали рідкісно розумних коней, які чуттям уміють знаходити дорогу й на сухому, й по воді, і відважно віддавалися їхньому чуттю? Тоді ці люди здалеку, бо в далеку дорогу чоловік пускається, лише маючи доброго коня.

Хоч як там воно було, але вже бачив Юрій, що ті двоє зможуть добитися до острівця, отож треба було належно зустріти їх, тому знетерпеливлено махнув стремленному, щоб подавав кобилу. Легко злетів у сідло, виїхав на суше, ще й знайшов мовби згірок, щоб справити на прибульців належне враження, відразу поставивши їх нижче себе, бо в цих землях ніхто вище стояти не міг.

Сидів на кобилі молодю виструнчений, біляве довге волосся шарпав йому вітер, кидав пасма на обличчя, від чого князь видавався зовсім молодим, так що коли незнайомі верхівці вибралися на острів і стали перед цим вельможним верхівцем, то мали б прийняти його не за князя Юрія, а хіба що за одного з його численних синів.

Є стихії, які знікчемнюють людину. До таких насамперед належить вода. Перед князем стояло двоє безрадних верхівців, самі змокли до жалюгіддя, на змоклих конях, з двома кіньми для поклажі, власне, тепер і не кіньми, а нещасними шкапами. Однак ці люди на оцих конях пробилися крізь розливиська чужих вод, щось вони мали в собі, якась сила чи пристрасть штовхала їх сюди, і дух їхній не похитнувся і не зламався від тяжких змагань зі стихіями, бо старший з двох, щойно вони під'їхали до Юрія (а під'їхали до нього, бо тільки він один серед остров'ян був на коні), поспитав:

— Ти князь Юрій?

— Мабуть, він. Хіба несхожий?

— Я подумав інше.

— Що ж ти подумав?

— Подумав: оце або дурень, або князь.

— Тішиш мене своїми словами. Чим же я дурень?

— Бо забрався в таку безвихідь.

— Не звик нікого питати, куди мені забиратися. Ви хто суть?

— Дозволь перше зсісти нам з коней. Бо всі твої люди піші. Та й не гоже мені перед князем отак...

— Зоставайся на коні. Ведучи перемови верхи на конях, кожен зберігає рівність і безпеку. Щомиті можеш поїхати собі. Тут недовір'я поєднано з певністю сил. Піший довірливий, але й безпомічний. Коли зсідають з коней, тоді або міцний мир, або безмежна впокореність. А тобі личить більше, як бачу, сміливість.

— Мені сміливість ні до чого. Я — лікар.

— Лікар? Не кликав лікаря.

— Не твій. Князя Ізяслава лікар прибічний. Дулібом звуся. А це мій товариш Іваниця.

— Апостол Петро мандрував завжди з супутницею. Ти тільки з супутником? Та вже гаразд. Коли так, то сидіть обидва верхи. Справедливіше буде.

— Ти говориш про справедливість, князю?

— Чом би мав не говорити? Князь — теж чоловік. А всі люди люблять справедливість.

— Щодо самих себе. А щодо інших?

— То вже хто як. Про себе не казатиму. Хвалитися не звик. А чути про мене ти міг мало, коли ж багато, то лиш лихого, раз приїздиш від, ворога.

— Він твій небіж,

— Тому й ворог. Старшого брата поважав би, терпів його старшинство, як було до цього. Ізяслав сам став на війну супроти мене.

— Я прибув не від нього.

— Від кого ж?

— Від власного сумління.

— Далеко воно тебе загнало.

— Потреба.

— Казатимеш тут, на вітрі, чи сховаємося в затишок?

— Боюся, що не смакуватимуть мої слова. Хай чує тільки вітер.

— Тоді кажи.

— Про справедливість згадував, князю. А сам зробив діло неправедне.

— Назови. Бо сам не завжди знаєш, що праведне, а що ні.

— Убив у Києві князя Ігоря.

— Сидячи в Суздалі?

— Не своїми руками, так чужими.

— Не лякаєшся, лікарю, своїх слів?

— Іноді чоловікові кортить прикусити язика. Але вважаю ліпше вмерти з чистою совістю, аніж з прикушеним язиком.

— Говори сміливо, але не бездумно. Бо чує вітер, але чує також і Бог святий. Про себе мовчу. Звик до наговору.

— Маю докази.

— Покажеш?

— Ще не знайшов, але приїхав сюди, щоб звинуватити тебе і шукати докази.

— Не знайшов, а вже маєш? — Князь вхопив рукою вітру, розтулив пальці, показав порожню долоню. — Ось так?

— Вбивці, дружинницький син Кузьма Ємець і монах з святого Феодора, побігли до тебе. Відомо про це в Києві, Під твою руку втекли — ось і твоя вина починається.

Під мою руку? А скільки втекло? Двоє? А чи знаєш ти, лікарю, що тут самі втікачі? І ті, кого бачиш коло мене, — он вони, і решта. І я не просто собі князь Юрій, син Мономаха, внук Всеволода, правнук Ярослава — я князь над утеклими або вільними. Вільний люд, який зібрався звідусюди, замешкав оці землі, і я, вийшло так, князь над вільними, а отже, й сам вільний. Вільний князь — чув про таке?

— На князях не знаюся.

— То знай. Берешся не завжди за справи лікарські — не завадить дещо знати. Чи, може, хотів душу мою полікувати? Але нема потреби.

— Прибув лише, щоб сказати тобі про твою вину. А тепер поїду далі — шукати вбивць.

— Відразу й поїдеш?

— Відразу.

— Де шукати — знаєш?

— Шукатиму.

— А квапливість твоя звідки? Чи лякаєшся, що затопить мене? Тоді глянь на мою бороду. Сивизна скаже тобі про мої літа. Багато їх проминуло в цій землі, довгі були, зтяжливі. А не затопило.

— Оце! — подав нарешті голос Іваниця, який уперше бачив князя, що стояв би на отакому вітрі й вів розмову з простими людьми, мов з рівнею. Такий князь не міг не подобатися. Іваницю брав подив на Дулібову черствість. Затявся з цим убивством і неспроможний побачити, який чоловік стоїть перед ним!

— Зсідайте із своїх коней та підемо ліпше до столу, бо добра їжа й питво створюють гарний настрій, а це якраз те, чого завжди бракує людям! — сказав князь і мигнув своїм отрокам, щоб вони впорали гостей і їхніх коней, як то водилося тут, швидко, ненабрижливо, але й з належною непоступливістю.

— Беру тебе, лікарю, з твоїм Іваницею в полон, — засміявся князь, коли переодягнені в сухе обидва всідалися за довгий стіл навпроти Юрія, і знову дивувався немало Іваниця, бо не доводилося ще йому сідати за стіл з князями — далі бояр і воєвод не пробивався.

— Злагіднити нас хочеш? — ще не піддавався Дуліб.

— А нащо? Жалощі беруть, коли бачу марноту зусиль. Оце б ти знов потопав у холодних водах, а там, може, вибрався б на сухе, то й куди далі?

— Сказав: шукати вбивць, які заховалися в твоїй землі. А може, ти їх сам заховав.

— Коли сам заховав, то ліпше відаю, де шукати. Посидь коло мене, а я знайду тих двох та припроваджу до тебе.

— Убивць припровадиш? — не повірив Дуліб.

— Коли вони тут і коли вбивці. Та сам згодом переконаєшся.

— А як викажуть тебе, твою вину?

— Нащо забігати у таку далеч? Перш ніж вепря засмажувати, уполюй.

Чашник наповнив усім посудини для пиття, але не одступив назад, як водилося скрізь у князів, а став за столом, звернувся до Юрія:

— Дозволь, князю, слово мовити?

— Говори. — Князь відсьорбнув пива, буденно зауважив: — Солодкаве.

— Свіже, — сказав чашник, так ніби не просив щойно дозволу говорити щось урочисте, а тоді відразу почав: — Ось маю притчу про коня. Був собі князь, а в князя кінь. Та не про цього коня воно йдеться. Бо набігли половчани, а чи ще яка сила

насунула на землю, князь повів дружину, а тут під ним убито коня. Взяв у воєводи — і того коня вбито, бо відомо: коні безборонніші за людей, гинуть частіше.

— Щось ти довге зачав, — кинув Юрій, посьорбуючи пиво. — Я ж то попиваю пиво, а всі інші ждуть, поки ти договориш до кінця.

— Мова моя буде теж до кінця, князю. Але до такого кінця, що має продовження, себто й не кінчається ще. Початок же відомий: іде битва, а в князя й коня вже нема. І ніде нема коней. Погинули. Або не витримали походу, бо зажирні та пещені. Тоді що? Метнулися отроки сюди-туди, глянь, а там ратай шкрябає свою нивку сохою, а в соху впряжений коник гніденький, миршавий, таке ніби й не кінь, а лиш голова, та чотири ноги, та хвіст. Нема ради: вихопили гнідка з мотузяного запрягу, штовхнули ратая межі плечі, щоб не набридав голосінням за свою худобину, повели коника до князя: сідай і веди нас! Сів князь і повів. Чи довго, чи коротко тривав той похід, а тільки ворога вигнано й загнано світ за очі, військо захопило незліченну здобич, були там багатства, були раби, були й коні, але князь не пересівся зі свого гнідка, бо той став йому як брат. І ось так повертався князь до стольного города землі своєї, а вже там зготовляли пишну стрічу, жони, в золоті, сріблі, в паволоках і квітах, виходили на городські вали, боярство чіпляло поверх коштовних хутер золоті ланцюги, священики надягали золоті ризи і кадили ладаном у соборах і на вулицях, по яких мав проїздити князь. Ну, все б воно так і скінчилося, як починалось, і притча моя була б ні до чого, та підповзли до княжого вуха шептальники-солодкомовники: і верхи на церквах київських, мовляв, золоті, і ворота в городі золоті, і вулиці засипані червоним цвітом, і жони виглядають свого князя гожі, мов рожі, то хіба ж не повинен князь з'явитися на білому коні, з червоним сідлом, золотою вуздечкою, і щоб чілка золота, і ворворка, і чепрак теж червоний у золоті.

І забув князь про все, пересівся на князівського, вбраного для золотого Києва у все золоте коня, а гнідка покинуто край дороги, прив'язано до обчухраного дерева; не підклав йому й сінця ніхто, і сумно споглядав коник, як його князь під срібні виспиви сурм в'їздить у Золоті ворота Києва, а вже що думав той коник, то хто ж то відає. Тому й урву тут свою мову, та давайте вип'ємо за нашого князя Юрія, щоб він ніколи не зміняв непоказного суздальського коника на розгодованого, здобленого золотом та червінню київського. Здоров будь, князю Юрію!

— Здоров будь! — ревнули всі й вихилили всяк свій келих; змушені були пити й гості, хоча щодо Іваниці слово "змушений" слід вжити з застереженням, бо йому якось відразу все припало до серця: і дивно вільні молоді дружинники князеві, і їхня мова, навіть їхній вигляд, Іваниця мав око метке на людей, він умить збагнув, що князь, якого оточують такі незвичко розковані люди, й сам має бути незвичний, особливий князь, а коли так, то чому б і не випити за його здоров'я. Що ж до лікаря, то він вівся стримано поштиво, ось і все, що можна сказати.

Юрій вільною рукою притягнув до себе чашника, обійняв.

— Спасибі, — мовив із щирою розчуленістю. — Не зміняю, ти правду сказав. Та Київ і не пришле мені золотого коня. Ждав я — не діждався, мабуть, і не діждуся. Тепер

бачу і знаю. І не солодкомовців присилає, а з мовою гіркою і образливо-неправдивою. Що, лікарю: сказати моїм людям, за чим прибився в наші краї?

— Дочасно, — спокійно відповів Дуліб, хоч тут важко було зібратися на спокій: усе вказувало на те, що на одне лиш скинення бровою князеве обох київських прибульців розшарпають оці молоді здоровані без жалю й вагань, — така безтямна залюбленість в Юрія малювалася на їхніх лицах, читалася в їхніх поглядах, вичувалася в кожному порухові плеча, руки, тіла. Гра була смертельна, почалася вона ще того дня, як вирушив Дуліб, ніким не посланий, до Юрія; тепер єдину оборону мав: власну стриманість, мужність і правду, заради якої жертвував навіть власним життям. Все інше залежало від волі Юрія. Той теж знав це вельми добре і міг награтися з простодушним правдолюбцем київським досхочу, а забави, як переказувано, князь любив безтямно.

— Доведеться нашого коника вводити в золоті брами київські? — чи то запитав своїх, чи то ствердив Юрій, а тоді зненацька до Дуліба: — Чом не хочеш відкрити свої заміри перед усіма?

— Бо тільки обмежені уми сподіваються отримати перемогу з багатолюдді.

— А ти за прикладом апостольським вважаєш, що інакомислячих слід розбивати поодинці?

— Не хочу вважати тебе, князю, умом обмеженим.

— Але й себе не забудь.

— І себе.

— Хвала за відвертість. Ти непоступливий і жорстокий, як усі правдолюби. — І знов несподівано, без видимого переходу, до всіх: — То, може, пісню?

— А яку, вацьо? — з готовністю видивився на князя розтоптувач його чобіт. — Про сидельце чи про весельце?

— Про князя Іванка.

І сам завів одразу, а всі підхопили, навіть Іваниця.

Гей, там, на лугах, на лугах широких,

Там же горить-сяє терновий вогник,

Сам молод, гей, сам молод!

Сам молоденький на кониченьку,

Сам молод!

Коло вогню ходить широкий танок,

А в танку ходить княгиня Іванка,

На голівоньці сокола носить,

В правій рученьці коника водить,

В лівій рученьці гусельки носить.

Ніхто не бачив, лиш княжі слуги,

Скоро ввиділи, князю сказати.

"Ой їдьте, їдьте, Іванка зв'яжіте,

Іванка зв'яжіте, сюди приведіте.

Соколонька пустіте до сокільниці,
Гусельки шмарте до гусельниці,
Коника вставте до кінничейки".
Соколик квилить, головою хоче,
Гусельки грають, Іванка споминають,
Коничок гребе, до поля хоче,
Іванко плаче, до милої хоче.

— Ось як, лікарю, в мене й князі втекли є, не самі смерди та раби. Не чув ще про князя Івана Берладника? То тільки в пісні його впіймано, пісня всіх уловлює, мов сіть. А він виприснув і прийшов у нашу землю, хоч яка далека, бо ніколи не задалека для чоловіка воля. Для князів теж.

— Служив я Берладниковому дідові, князю Володарю. Знаю весь рід їхній.

— То не відмовишся поїхати зі мною до князя Івана? Зібрався оце до його людей. Люблю вельми його. Ти й собі, може, полюбиш?

— Лікар має любити всіх людей, не самих князів.

— А коли вбивця?

— І хворого вбивцю на ноги ставитиму.

— Щоб віддати під меч здоровим? Гладячи щоку, відкусити носа? Кажуть, у франків а чи то в англійців закон не дозволяє карати смертю невинну дівчину. Тоді, щоб догодити законові, кат гвалтує дівчину, часто й під шибеницею. Не чув про таке?

— Закони пишемо не ми, їх складають володарі світу, княже.

— Я таких не писав. Спитай моїх людей, які знають закони.

— Буде змога — побачу.

— А тепер заспіваймо ще, — задумливо сказав Юрій, уриваючи не зовсім приємну розмову, вмить забуваючи про Дуліба, і сам завів гарним соковитим басом: "Дунаю, Дунаю, тиха вода в тобі".

І, дружно відкидаючи цього старого вже чоловіка до літ молодості, сили й краси, доспівали за князя його вірні побратими:

"Не кажи, дівчино, що я був при тобі".

Так і пішла ця пісня далі на два голоси — один князів на перший рядок, а другий, що належав усім, на завершення.

Перший: А скажи, дівчино, що я траву косив.

Другий: Дам тобі я гривну, що від князя носив.

Перший: Коника сивенький, винеси з травоньки.

Другий: Бо інакше втрелю тебе в головоньку.

Перший: Втрелю в головоньку ще й до твого бочка.

Другий: Як не знесеш мене з отого горбочка.

Перший: Отая дівчина мені сподобалась.

Другий: Що на бистрій воді личко умивала.

Перший: Личко умивала, хусткою втиралась.

Другий: Отая дівчина мені сподобалась.

— Оце! — Іваницю так вгонобили цим співом, що наважився він зламати мовчанку, хоч годилося йому не мовити жодного слова аж до тої пори, поки не звелить Дуліб, нагоди ж такої ждати, з усього видно, довелося б ще довго, чи й діждешся взагалі, а Іваниця не звик приховувати занадто далеко те, що лежало на серці, тут же йому на серце відразу лягла зичливість і легкість така, як, може, тільки в дитинстві бувала або ж з гарною дівчиною, якої не забудеш з того дня, коли побачив.

— Оце! — повторив він, бо сприкрилося йому лиш підспівувати цим княжим молодцям та самому князеві, закортіло проспівати їм і свої пісеньки, може, й про Дунай теж, може, хоч отакої: "Видай же мене, моя мамусю, видай, бо я вже виросла, встидай же ся, встидай. Бо вже я виросла, як у полі сосна, видай мене молодю, як ранкова роса. Віддай мене, мамусенько, за кого захочу, бо як ти мене не видаш, до Дунаю скочу. Скочу до Дунаю, де найглибше буде, отоді вже й подивлюся, чи жаль тобі буде".

То малася б бути, поза всім, вельми гарна пісня, але Іваниця вловив недвозначно-осудливий погляд Дулібів і вимушений був відмовитися від заповзятого наміру, хоч і кортіло йому подарувати цим гарним людям гарну пісеньку, де зухвальство молодості досить вдало перепліталася з тугою, а на серці в Іваниці, попри все, коли казати відверто, було досить-таки тужливо, він збагнув, що віднині безжурному життю настав кінець остаточний, до Києва вороття не бачив, про неприступну Ойку мав би забути навіки, все лишалося позаду, а попереду чигала невідомість, яку Дуліб всіляко намагався перетворити на загрозу в безвихідь. Як на Іваницю, то не дратувати цього дивного князя мали б вони обидва, а забавити його піснею, а чи байкою, а тим часом роздивитися, що воно тут і як, може, й не хитруючи занадто, але й не пручи напролом, як тур крізь дикі хаші.

Іваниця в усьому звірився на Дуліба. У землях, густо залюднених, він щоразу почувався набагато певніше за свого старшого товариша. То правда, що Дуліб перевершував його досвідом і знанням багатьох наук, простому чоловікові не відомих навіть на ймення, зате Іваниця побивав лікаря там, де йшлося про швидке зближення з людьми, надто ж з дівчатами. Взяти хоч би ту київську Ойку, що навела їх на слід, та й не знати ще, куди завела. Але хоч як воно там буде, а все те його, Іваниці, заслуга.

А ось тут, у чоловічому товаристві, де не було ніяких сподівань на жіноцтво, Іваниця геть розгубив свою впевненість і байдужу готовність приймати як належне все найліпше, що може дати життя; тут його відразу відкинуто на узбіччя, в непримітність і звичайність, може, його занадто поспішлива захопленість князем і його людьми теж зродилася з почуття нижчості, яке чоловік так чи інакше мав відчувати тут через цілковите своє безсилля? І як же пишався тепер, наприкінці вечері, Іваниця своїм старшим товаришем Дулібом, що той зумів триматися з високою гідністю, так що сам князь, з усього видати, пройнявся шанобою до нього і вже й геть неочікувано запросив обох, Дуліба й Іваницю, лягати спати разом з ним у тій самій баньці, де він удень парився і де тепер настелене було на підлогу соснове лапате віття, покрите кожухами.

Вацьо присвічував смолоскипом, поки вони вкладалися. Роздягатися довелося до

пояса, бо в баньці повітря було парке, важке і мовби липуче якесь, хоч бери та вмирай. Навіть Іваниці, незвичному до такого спання, стало трохи млосно, і він знову заздрісно поглянув на Дуліба, який сьогодні заповзвся витримати всі випробування, пропоновані князем, не подаючи виду, з спокійною гідністю. А сам князь, у якого, просто диво брало, тіло було ніби юнацьке, нічого й не зауважував: ні гнітючості, ні паркості повітря, ні низької стелі, з якої покапувала зрідка вода, утворювана зі згуслої пари.

"Ось щасливий чоловік, — думав про нього Дуліб, досвідченим оком окидаючи постать Юрієву. — У нього тіло, яке не змінюється з роками, не обростає жиром і непотребом, як у більшості людей, що мають змогу сито їсти й досхочу пити. Коли й смерть прийде, то застане вона це тіло дужим, гнучким, молодод-прекрасним, таким, як воно й жило, майже таким, як народилося! Ось життя і щастя!"

Легкість і насолода від усього: дихати, сміятися, їсти, цілувати жінок, ходити в походи, на лови, на грища, і ніколи не піддаватися літам своїм, хоч які вони високі й довгі. Бути переможеним ворогами — не страшно, бо це тимчасове, і ти завжди зможеш сам звияжити. А от переможений літами — то вже безповоротно, то назавжди.

— Чого дивишся, лікарю? — спитав князь таким голосом, ніби він не пив ніякого пива й не сидів кілька годин за столом. — Хворощі якісь на тілі моєму бачиш?

— Ніяких. Здоров еси, князю.

— А вже п'ятдесят і сім маю! Тобі скільки?

— Чотири десятки!

— Ну, а тому хлопцеві, мабуть, чи й два десятки нашкребеться? — засміявся Юрій.

— Уже й більше перешкреблося, — гуцикнув на пружному вітті Іваниця, шулячись від лоскотливих дотиків кожущини. — Я вже й старіти став коло мого лікаря. Інших розминає та розтирає, а мене хоч би турнув межи плечі. Каже, здоровий.

— Не лінуйся, то й не старітимеш, — зауважив спокійно князь, а тоді, за своїм звичаєм, зненацька спитав: — З вас ніхто не хропе?

— А ми як спимо, то не чуємо, — вихопився наперед Дуліба Іваниця.

— Зате я чутко сплю, щоб ти знав, хлопче. Сплю, як Бог святий. Знаєш, за віщо Адама Бог вигнав з раю? Зате, що наш праотець хropів, як кнур, і не давав спати Богіві.

— Оце! — зацмокав Іваниця майже так, як княжий розтоптувач чобіт.

— Спимо! — упав князь на кожухи, Вацьо прибрав смолоскип і причинив з того боку двері, темрява вмить наповнила невеличке приміщення, поглинула трьох чоловіків, і незабаром всі вони вже спали, лежачи покотом на цупких кожухах, майже доторкуючись один до одного голими плечима, сплітаючись уві сні руками й зітханнями, хоч навіть уві сні кожен з них залишався, як і за білої днини, той князем, той лікарем, а той все-таки слугою й коноводом. І сні вони відповідно теж бачили неоднакові, княжі сні лишалися таємницею, як усі думки володаря й наміри, Іваниця мав сні прості, як дихання, в тих снах були білотілі дівчата, голорукі й босоногі, там

ішла босими ногами Ойка по прибитій першими приморозками соковитій траві, а на Дуліба напливало щось тяжке, заплутане, безладно-темне, чулося хлюпотіння й дзюркотіння води, вода шуміла, розбивалася об твердий берег, вона розбризкувалася, ніби в час веселого багатолюдного купання, і крізь ті багатоманітні голоси води пробивався дивно знайомий — чи не краківського каноніка Матвія? — людський голос, без кінця набурмочуючи просто в вухо Дулібові латинську притчу про безсоромника, який, забувши страх перед Богом, помер, купаючись з дівчатами в бані: *timorem dei oblitus sum mulieribus in balneis balneans*. Дулібові хотілося запитати, до чого тут *sum mulieribus*, ще охочіше запитав би про це каноніка Іваниця, коли б знав латину, та заодно знав і каноніка Матвія, бо як можна лякати передчасною смертю від купання з дівчатами людей, які купалися тільки під холодними дощами та в каламутних водах рік, а дівчат уже й не згадують, коли бачили. Але канонік не давався до запитань, він і не існував зовсім, суцільний був лиш його набридливий голос, який без кінця повторював під хлюпостання води про *timorem dei oblitus*, і, щоб якось порятуватися від цього бурмотіння, Дуліб спробував зосередитися на якій-небудь думці, але виявилось, що вві сні це зробити тяжко, просто неможливо, бо думки його, коли можна говорити про думки в сонній голові, знову ж таки крутилися довкола купання і згадування напівжартівливого установлення щодо купань: у понеділок купаються п'яні, у вівторок багаті, в середу дурноспіх, в четвер паршиві й вошиві, в п'ятницю впертюхи й негідники, в суботу — вищі особистості. Таким чином, можна б легко визначити, хто вони з Іваницею, та лихо в тім, що Дуліб геть забув, який день був учора і який настав сьогодні, до того ж, ні вчора, ні сьогодні вони по-людському не купалися, а тільки сплять у цій князівській баньці, яка, з усього видно, призначена виключно для вищих особистостей. Тоді що ж?

Але тут ударив вітер у береги водяними валами, вода вже й не хлюпотіла, не капотіла, не лилася ласкаво — вона вдарила загрозливо й важко, від неї пішов неземний холод, з якого несподівано зродилося світло, могутнє, різуче, нестерпне, аж Дуліб закрив руками очі.

Дуліб прокинувся. Над ними металися червоні язички смолоскипів — один, два, три... безліч. Над смолоскипами, під темною, охолодою за ніч стелею баньки, височіло дві постаті в коштовних хутрах, з коштовною зброєю, з усього видно, князі, так ніби з одного князя Юрія відразу стало два; але Юрій сидів на кожусі, так само прикривав рукою сонні очі, мурмотів невдоволено на вторгнення непроханих гостей, і вони, хоч які пишні й ошатні, позадкували від нього, показали отрокам, щоб прибрали смолоскипи, окрім одного, тоді нижчий з гостей сказав:

— Світає, князю. З новим тебе днем, отче.

— Здоров будь, князю Андрію, — відмовив йому Юрій. — І ти, князю Ростиславе, здоров будь. Не кликав вас. Чого зволили?

— Маємо вісті тривожні, — сказав князь Андрій, а Ростислав, не відповідаючи на батькове запитання, спитав, не приховуючи зневаги:

— А оті — хто вони?

— Гості мої, — сказав, підводячись, Юрій. — Теж принесли мені вісті, і теж лихі. Як і ви, синочки мої. Не відаю, хто мені й дорожчий тепер.

Князя Андрія батькова насмішка не зачепила. А Ростислав ображено відсунувся до дверей, даючи зрозуміти, що він собі поїде звідси, коли його так приймають, бо гідності своєї навіть перед рідним батьком не дасть принизити.

— Від Гліба прискакали гінці. Ізяслав позабирав і попалив усі городи, йде на Чернігів, — стривожено мовив Андрій.

— Маю гінців од самого Ізяслава, — показав Юрій на Дуліба й сонного ще Іваницю, — їхня звістка набагато похмуріша. Коли охота, то почуєте. Гей, лікарю, скажи моїм синам, за чим прибув!

Дуліб сів поряд з князем, так само голий до пояса, так само по-молодечому гнучкий і чистий тілом, хоч мав за собою багатотижневу путь. Він одразу збагнув, що прибули сини князеві — найстарший Ростислав і другий за ним Андрій. Ростислав, колишній князь новгородський, вражав своєю поставою, був високий, пишний, справжній князь у кожному порусі, в кожному поблиску великих темних очей; Андрій, на голову нижчий за Ростислава, не мав у собі тої пихovitості й пишноти, як у старшого брата, зате вражав міццю своєї постаті, незборна сила вчувалася в його неспокійних руках, якими стискував наголів'я меча, в широких плечах, в крутому повороті шиї, навіть у короткому покучерявленому волоссі теж ніби відчувалася прихована сила, як у того біблійного Самсона, хоч, здається, той мав волосся довге, через що, може, й позбувся своєї сили, бо довге завжди легше обстригти, аніж коротке.

— Чом же мовчиш, лікарю? — пощулився від холоду Юрій. — Кажі, не бійся. Мої сини звикли слухати і правду, й неправду. На те й князі.

А Дуліб ніби й забув про взятий на себе нелегкий і, сказати б, невластивий для нього обов'язок довести до кінця справу з розкриттям убивства Ігоревого в Києві, знову ставав він лікарем, пробудилося в ньому невмируще вміння його роду, він дивився на молодих (порівнюючи з Юрієм — молодих!) князів оком досвідченим, проникливим, від якого не може сховатися ніяка щонайменша неміч, він милувався міццю князя Андрія так само, як учора милувався нестаріючим тілом його батька, але коли споглядав на Ростислава, високого, розкішного, з справді княжою поставою, то тривожився за цього чоловіка, бо не було життя в отій пишноті, а лиш його залишки, тут легко вичувався кінець, як вичувається наближення кінця в розкішній квітці, яка щедро й невтомно розпустила свої пелюстки і купається в сонячному теплі й красується перед усім світом, тоді як поруч квітка майбутня ще тримає свої пелюстки в тугому зеленому сповитку і соромиться своєї нерозвиненості, своєї неповноцінності, ще тільки мріючи про право називатися колись квіткою. Та вже завтра ота пишнота осиплеться безслідно, а молоді пружні пелюстки, розгорнувши зелений сповиток, заяскріють перед світом соковитими барвами й ще довго викрасовуватимуться над мертвою, зниклою безслідно пишнотою.

Дуліб міг би навіть сказати, скільки ще проживе князь Ростислав. Може, п'ять, від сили десять літ. Йому самому стало страшно від своєї здатності читати майбутнє

людини, тільки глянувши на її обличчя, на руки й постать, він легко здогадувався, що відповів би бундючний князь Ростислав, почувши від якогось невідомого заброди похмуре передвіщення свого кінця. Той сказав би, мабуть:

— Подбай про себе і подумай, чи вдасться, тобі зустрінути бодай один схід сонця.

Так мав би сказати князь Ростислав, справжній князь у кожному поруху свого пишного тіла, в кожному звукові свого голосу, чоловік, який народився князем і вмер ним, певний свого призначення на цій землі і повний зневаги до всіх інших людей, які не є і ніколи не будуть князями.

Тому Дуліб мовчав.

— Чого ж мовчиш? — нетерпляче повторив Юрій і гукнув: — Вацьо, одягатися!

— А що казати? — Дуліб усміхнувся, торкнув за плече Іваницю. — Сказав тобі, князю, все. Повторювати не годиться.

— Тоді одягатися, снідати і гайда до князя Івана, — майже весело промовив князь Юрій, помахом руки випроваджуючи синів з тісної баньки, і вони вийшли, як і належалося за їхніми узвичаєннями: Андрій боком, виставляючи наперед широке дуже плече, не вийшов, а вискочив, так ніби за дверима його ждав супротивник і треба було мерщій зчепитися з ним у поєдинку; а Ростислав вийшов повільно, урочисто, щоправда, довелося нахилити голову в низьких дверях, але й це Ростислав зробив вишукано-прекрасно.

— Бачив, лікарю, моїх синів? — Князь Юрій одягався швидко й уміло. — Ростиславу годилося б бути імператором ромейським, тут йому нудно. Землі хоч і багато, а людей не стає. Йому ж князювати тільки над людьми, а не над землями. Зродилася в ньому кров усіх великих попередників наших, — ось тобі князь милістю Божою, а не силою рук своїх чи бистротою розуму. Андрій-бо повторив свого діда Мономаха. І лицем так само красний, очі великі, волосся рудувате й кучеряве, чоло високе, і на зріст не вельми великий, та міцний тілом і дужий незмірно. Так само у воїнстві хоробрий і хитрість має у влаштуванні війська, і спить мало, як дід його, і книги читає, і дітей своїх наставляє в тім, що честь і користь князеві полягають у правосудді, працьовитості й хоробрості. А в Ростислава й дітей немає, видно, Бог не спроможен витворити щось подібне і через те обездітнив мого сина, хоч, як сказано, Бог всемогутній, і нема для нього неможливого ні на сім світі, ні на тім.

— Сподобалися вельми твої сини мені, — сказав Дуліб, — надто ж що не схожі ні в чому на тебе.

— Дяка, лікарю, що хоч моїх синів до вбивців не залічив.

Дуліб відчував цілковиту безсилість перед цим чоловіком. Аби в ньому помітив бодай зародок якихось хворощів, то відразу одержав би над ним владу, яку лікар завжди має над немічним, але Юрій не піддавався своїм літам, видно, було в житті цього чоловіка або ж багато радощів, які підносять дух і зміцнюють тіло, або ж безмір праці, яка загартовує дух і ще міцнішою робить плоть, так що чоловік не трухлявіє, як гниле дерево, не йде до свого кінця в болях і терпінні, а вмирає, коли має настати смерть, відразу, мов той лісовий дуб, зламаний бурею при самому корені.

Цей князь наганяв страх самим своїм іменем: Долгорукий. Мовби простягав свої довгі, чіпкі, загребущі руки над усіма землями, до щонайдальших закутків, в усе втручався, все хапав, усе хотів загарбати. Хоч так про нього думали тільки можливі: князі, бояри, воеводи, їхні підгавкувачі. Простий люд прозвав князя Долгоруким за щедрість, за готовність допомогти людині, за те, що роздавав милостиню, відчиняв князівські комори в голодні роки, годував безліч сиріт, немічних, заблуканих, нещасних, безпритульних людей, яких ніколи не бракувало в заліських землях. Хоч так, хоч інак, Долгорукий мав бути сильний, рішучий, може, й суворий зовні, як личить усім тим, хто не вагається в учинках, надто ж у ділах добрих і справедливих.

Але князь цей, якого застав на острові Дуліб і з яким ось другий день уже мав розмову, їв хліб, навіть спав під тою самою покрівлею, цей князь не був схожий на витворену чутками постать чоловіка, він і на князя не був схожий, в ньому ховалося, це вже виразно бачив Дуліб, ще багато несподіванок, загадковості. Сподіватися на те, що Юрій розкриється перед тобою за один день, не доводилося, в цьому Дуліб ствердився ще вчора, майже з перших слів, мовлених князем. Та й чому б мав квапитися з цим? Адже зумів просидіти в цій заліській землі п'ятдесят років, піввіку, посаджений у Суздаль ще Мономахом, відвезений у санях шестилітнім хлопчиком, просидіти мирно, загадково, набудувати тут городів, побрататися з сусідніми племенами, зібрати довкола себе незнаних світові людей, серед яких, мабуть, були неймовірної хоробрості воїни, великі майстри будівництва, може, були й мудреці, книжники — ніхто не відав нічого ні про цього князя, ні про його людей, а тільки одні боялися, а другі переповідали розмаїті дива.

За сніданком Юрій знову пив своє просяне пиво, князь Андрій теж пристав до батька і посьорбував брунатний трунок, запиваючи холодне м'ясо; Ростислав, кривлячи губи на батькове й братове посьорбування, відпив трохи меду, націдженого йому чашником з коштовного срібного дзбана; видно, мед для Ростислава привозили звідкись здалеку, чи й не од самих ромеїв, або ж тут ситили його великі знавці й довго витримували в старих бочках, які надають трункові того нещоденного смаку й запаху, що його стрінеш тільки серед вистояних медів руської землі.

Розсідатися зрання ніхто не став, кожен з дружинників, укинувши щось там у рот, порався коло коней; ладнався в дорогу й Іваниця, за столом сиділи тільки князі та Дуліб, мовчки їли, тоді Юрій спитав:

— На острів як добралися: вблід?

— Подіями, — відповів Андрій, а Ростислав знову зверхньо всміхнувся на батькове простацтво, бо хіба ж міг хто допустити, що він, пишний і розкішно-прекрасний князь Ростислав, брьохався в отій холодній, каламутній воді?

— Знайшли мене як? — допитувався Юрій.

— Язик до Києва доведе, — сказав Андрій, і тепер обидва княжичі посміхнулися трохи зверхньо, бо хоч як пробивався їхній отець до Києва, але не доводив його туди ні язик, ні спис, ні меч.

— Гліб просить допомогти, — повторив Андрій. — Переказує, що не витримає сам цілу

зиму.

— Взимку пошлемо дружину, — спокійно мовив Юрій.

— Відкладати не годиться, — Андрій пошукав очима підтримки у Ростислава, і той усім своїм виглядом виказав, що згоден з братом і заздалегідь відкидає всі слова князя Юрія, про які мало сказати, що вони нерішучі.

— Я не Бог, — підлив собі пива Юрій, — річок не заморожу. Малася б давно вже настати зима, так бариться. Може, Ізяслав ублагав Бога, щоб він одрізав нас на час якийсь від Чернігова та Києва, поки там Мстиславичі палять городи.

— Пішов би й по цій воді, — зітхнув Андрій, — пусти мене, отче, проберуся.

— Знаєш вельми добре, що не відпущу тебе. І нікого не відпущу, поки дорога не стане. Багато вже ми ходили туди, все не до ладу. Ось Ростислава ще пошлю.

— Чом Ростислава? — підскочив Андрій.

— Поглянь лиш на нього: князь із князів! Він самим своїм виглядом нажене ляку на Мстиславичів, прийдуть вони поклоняться й цілувати руку.

Ростислав справді виклав на стіл товсту, білу, пещену руку, хоч відразу й цілуй хто хоче.

— Я піду, — сказав він, цідячи недбало слова, — чом би мав і не піти? Вже он який рік сиджу без землі. Могло й набриднути. Принижує мою гідність харчування в тебе, князю Юрію. Та вже коли піду на південь, то не сяду ні в Курську, ні в Чернігові, ні в Переяславі, а вдарю на Київ! Здобуду тобі золотий київський стіл одним замахом!

— Любо мені слухати таку мову, та чи побачу київський стіл і чи годиться мені думати про той день, сини мої? — зітхнув Юрій, і тільки Дуліб вловив у тому зітханні вдаваність, а обидва молодші князі стривожилися насправді і майже разом вигукнули:

— Що з тобою, князю? Що?

— Ось, — показав Юрій на Дуліба, — посланець од Ізяслава. Посол і суддя. Назвав мене вбивцею.

— Тебе? Вбивцею? — Андрій схопився з-за столу, взявся за меч. Ростислав і собі зворухнувся загрозливо, і в тому порусі було ще більше погрози, ніж у Андрієвому намірі дістати з піхов меч.

— Скажи їм, лікарю, хай знають.

— Сказати? Можна й сказати, — Дуліб знов був спокійний, як мертвий. Щиро кажучи, він уже й не радий був, що встряв у цю тяжку справу, чомусь дедалі менше впевненості мав у своїх підозрах щодо руки Юрієвої у київському вбивстві, але оці молоді князі трохи роздратували його, вони велися так, ніби за ціле життя своє не допустилися жодної несправедливості. Тому Дуліб твердо й переконано повторив синам те саме, що вчора повідав їхньому батькові, але наслідки від цього сьогодні були зовсім не такі, як учора.

Ростислав усміхнувся зневажливо, Андрій метнувся туди й сюди, не дивлячись на Дуліба, гукнув:

— Гей, там, принесіть-но мого лука!

Отрок приніс Андрієві лук, князь не взяв його в руки, звелів отрокові:

— Напни!

Той стояв, дивився на князя.

— Кому сказав! — тупнув ногою Андрій.

Отрок мовчки попробував зігнути лук, нічого в нього не вийшло.

— Поклич когось дужчого!

Той вибіг, за хвилю повернувся з дружинником, дужим, як тур, той пововтузився з луком трохи довше, але й він нічого не зміг зробити.

— Бачив? — відпроваджуючи геть помахом руки дружинників, спитав Дуліба молодий князь. — Може, хочеш спробувати?

— А навіщо мені? Я не лучник, — знизав плечима Дуліб. — Я лікар.

— Лікар, а берешся за справи, чужі для тебе.

— Істина не може бути чужа для чоловіка.

— Ну, то ось, — Андрій легко зігнув лук, напнув тятиву, — поглянь, який у мене лук. Отут тобі й істина. Повезу тебе до Володимира, прив'яжемо до брами й розстріляю з оцього лука. За неправду. За наклеп. За...

— Нічого цим не досягнеш, — спокійно мовив Дуліб. — Я сказав свої слова, вже їх почуто, вже вони нікуди не дінуться. Це однаково, що написав би я слова оці на своїх долонях, щоб люди довідалися навіть після моєї смерті. Повинен би ти знати силу слів, князю.

— А звідки ти знаєш, що я повинен, а що ні?

— Князь Юрій сказав мені, що ти любиш книги. А що таке книги? Слова. Може, й життя людське — теж слова самі. Ще не знати, що чим породжується: чи слова ділами, чи діла словами. Ще забув я додати, що не послано мене князем Ізяславом, не посол я нічий, сам поїхав, спонукуваний лише власним сумлінням. Коли б виявилось, що винний князь Ізяслав, то що ж? Доказів ще не маю. Відомо тільки мені, що втекли вбивці сюди, сказано навіть так: до князя Юрія.

— Знаєш їх? — уперше подав голос Ростислав.

— Ніколи не бачив, бо не киянин я, та й Іваниця мій теж не з Києва. Знаємо, хто вони, як звуться. Один Кузьма Ємець, син старого дружинника Войтишичевого.

— Войтишич — славний воїн, — докинув поважно Ростислав, — його сюди вплутувати не годиться.

— Не вплутую, кажу тільки, що батько цього втеклого Кузьми — старий дружинник Войтишичів, сліпий Ємець. Харчується при дворі у воєводи, чоловік, з усього видно, поштивий, а син не вдався в батька. Другий же — чернець, прибрамний з монастиря святого Феодора. Розчинив браму перед убивцями, повів їх до князя Ігоря, сам убивав. Утік разом з Кузьмою Ємцем. Зветься Сильвестром, або просто Силькою.

— Ну! — князь Андрій пожбурих свого лука, всівся за стіл навпроти Дуліба, підпер щоки кулаками, втупився в лікаря своїми великими очима, в яких нуртувався гнів, — повтори, як звався той отрок і як звався чернець.

— Кузьма й Сильвестр. Сильвестр ще вельми вчений. Вів записи монастирські, в ігумена Ананії вважався найздібнішим послушником.

— От брехня, — вже заспокоєно промовив князь Андрій. — Або ж ти сам брешеш, лікарю, або тебе ввели в оману недобрі якісь люди. Князю, — повернувся він до Юрія, — той монашок у мене в Володимирі. Вже ось два місяці.

— Коли він у тебе, — засміявся Юрій, — то брехуни ми з тобою, а не лікар! Виходить, знав чоловік, за чим забивається в таку даль. Хвалю, лікарю. Бо наполовину правда — вже правда. Даруй моему синові його нестриманість, гарячий норів має. Поєднав у собі Мономахову гордість і половецький вогонь. Гей там, винесіть-но звідси лук князя Андрія! Тепер тут ніщо не повинно нагадувати про слова, мовлені в запалі й гніві. Ти ж, лікарю, вибирай: чи сидітимемо тут, ждучи, поки припровадять сюди втеклого монашка київського для розпитувань твоїх, а чи поїдеш зі мною, як згодився вчора, до князя Івана, а монашка тим часом припровадять туди, а може, хочеш прямо до Суздаля, то їдь, а я в скорім часі теж там буду.

— Роби як хочеш, — відповів Дуліб, — єдине хотів би: розпитувати монашка при тобі.

— Це мій чоловік, і нікому не віддам його! — тупнув ногою князь Андрій.

Юрій глянув на сина впівока.

— Повчись у брата свого Ростислава князівської гідності. Знаєш монашка свого два місяці, а ставиш за нього свою честь.

— Ти знаєш лікаря день лиш єдиний, а хочеш поставити вище своїх синів і вище самого себе! — скипів Андрій.

— Не його хочу поставити — правду. Вона й без того стоїть над нами, хоч що ми чинимо. Вищий суд нашим діям і мислям, сину. Коли твій монашок справді вбивця...

— Не вбивця він! Такий не може стати вбивцею!

— Звідки відаєш?

— Книжний чоловік вельми.

— А хіба за книги не вбивали людей?

— Вбивали, та не ті, хто писав книги. Це люди смирні й мирні. Вони найближчі до Бога. Подумати, то Бог промовив уперше до всього люду лиш завдяки тим, які зуміли записати його слова. То чи назовеш злочинцем того, хто пише книги? Такі люди не можуть убивати, слова не вбивають, тільки меч.

— Справедливо, брате, — докинув і Ростислав з вершини своєї зневажливої насмішкуватості, — щодо меча справедливо мовив. Бо князеві ліпше дружину з мечем мати, аніж монахів з писалами. Навіть гарний повар дорожчий за книгописця.

— Припровадимо цього монашка сюди й спитаємо його тут, лікарю, — вирішив Юрій, — пошли, князю Андрію, гінця, хай приведе сюди твого книгописця.

— І маємо нидіти в сьому бруді? — гидливо скривився Ростислав.

— Тебе не затримуємо. їдь до Суздаля, лаштуй дружину до походу. Як ударять морози, то й з богом! А нам треба тут.

— Не дам свого монашка, — твердо повторив князь Андрій. — Ти, князю Юрію, не цінуєш таких людей, знаю. А дарма. Потомним не буде діла ні до твоїх дум, ні до замірів високих. Знатимуть про тебе з того, що зостанеться. А що зостанеться? Написане.

Одвіку так ведеться.

— Діла зостануться, забув ти, сину.

— Навіть діла зникають і поростають забуттям. Всесвітній потоп не змив з лиця землі книг. Людство може вимерти — книги перетривають. Написане зостанеться. Ось ти сидиш у сій землі п'ятдесят літ, скільки наставив городів, скільки людей пригрів, скільки добра зробив. А приїздить чоловік з Києва, і чоловік не темний, учений, лікар, і що? Не відає ні про які твої добрі й славні діла, а називає тебе вбивцею. Був би коло тебе вірний дієписець, він би простежив кожен твій учинок щонайменший, і ти поставив би сього лікаря перед пергаментом, хай би читав.

— Діл не так багато в князя, щоб він сам їх нездатен був записати. Учив я всіх вас, мої сини, не народилися ви лиш князями, народилися для великих трудів, і вже коли ти князь, то будь ним у всьому й до кінця! Вмій обійтися з мечем і з веслом, з конем і з писалом. Згадайте діда вашого Мономаха. Згадайте Всеволода, Ярослава.

— Хто сам пише про себе, лиш затемнює суть і свій образ. Постійне писання відриває тебе від дбання про долю землі й люду. Водночас не можна знехтувати написаним, бо воно здатне зробити нас або ж примарами, або всемогутніми. Хіба не бачив, князю, як люди в церквах падають на коліна перед книгами й цілують сторінки, неспроможні прочитати бодай літеру? — сказав Андрій. — Ти святий чоловік для нас, отче, вважаємо тебе взірцем у всьому. Ти досконалий твір Бога нашого і часу. Та хоч те, що досягло досконалості, вже не може досконалитися далі, однак розум не перешкоджає вшанувати цю досконалість і віддати їй належну шану умілим писанням.

— Замість слів мовлених, а надто писаних, досить гарного наміру, — посьорбуючи пиво, спокійно зауважив Юрій.

— Ось і маєш за свої гарні наміри! Ізяслав убив Ігоря і тебе ж звинуватив.

— То не Ізяслав, то я! — твердо мовив Дуліб, про якого мовби й забуто в розпалі суперечки між батьком і сином.

— Однаково, — відмахнувся від нього Андрій, — вони там у Києві готові відібрати в нас усе: і гідність нашу, і ліпших людей наших, і багатства наші, й свободи, і саме життя наше. Вмремо ми всі колись, і ніхто не довідається про великі труди наші в цій великій і часто неласкавій до чоловіка землі. То чому б мав я не пригріти такого вмілого чоловіка в писанні, як монашок Силька?! І не повірю ніколи, що він міг вчинити злочин. І не віддам нікому. Вже назвав його своїм прибічним дієписцем. Ліпше перетерпимо ненависть зловивих, князю Юрію, ніж неславу замовчування.

— Нема нічого такого, що сам князь не зміг би записати, — Юрія, здавалося, аж ніяк не зачепили запальні слова Андрієві. Видно, вже не вперше між батьком і сином відбувалися такі сутички, і, видно, Ростислав теж звик до цього, бо спокійно сидів і чистив собі нігті, мабуть, пропускаючи повз увагу всю розмову. — Не слава, а добрі діла потрібні. І жодного зайвого слова про твої діла. Напиши: пішов туди, поставив город, уклав мир, переміг ворога, — ось і все. Не треба ніяких старань і вміння особливого. Найголовніше ж: не допускати зайвих слів. З молитов визнаю найкоротшу. В усьому, що не стосується діла, схиляюся тільки перед необхідним. Зате лишаються тоді в тебе

сили для головної мети твого життя. Можеш іти до неї щонайдальшою дорогою, аби добратися без крові й шкоди для народу, а тільки для користі.

— Коли б ти полишив по собі навіть найбільшу у світі державу, а не полишив книг, — запально вигукнув князь Андрій, — то й тоді б навряд чи втримався в пам'яті поколінь. Без книг нема держав і нема народів. Може з'явиться купа людей, які можуть когось там поконати, захопити якісь землі, але згодом неминуче згинуть безслідно, як обри, розметані й розвіяні вітрами часу. Мудрі володарі знали ціну історії й людей, які пишуть історію. Александр Македонський, сплюндровавши Фіви, лишив неторканим дім, у якому колись мешкав славетний співець Піндар, спартанці з пошани до великого поета Евріпіда утрималися від знищення Афін. Коли Карл Великий розбив лангобардів, то Павла Диякона, їхнього історика, за надмірне прославлення сього войовничого народу баронами було засуджено до відрубання рук. Але Карл помилював його, сказавши: "Коли ми відрубаємо його руки, то хто ж так гарно писатиме історію".

— Нагадую тобі, що сам можеш записувати все, гідне уваги й пам'яті, бо коли ти поставлений найвище в землі, то й судити про все належиться тобі найпершому, — Юрій і далі не піддавався запалові, з яким вів суперечку князь Андрій, здавалося, цього чоловіка ніщо не може вивести з рівноваги, похитнути його переконаність і певність себе. — Чом ти гадаєш, ніби якийсь утеклий монашок київський зможе ліпше за тебе самого описати все, содіяне тобою? Отець мій, а твій дід великий Мономах вісімдесят разів ходив у походи і не ждав, що хтось усе це опише, мав грамоту в руках, сам брався за перо, возив з собою книги і пергамент.

— А чи написав про вбивство половецьких ханів, які здалися на його ласку і яким обіцяв зберегти життя? — жорстоко спитав князь Андрій, у якому, видно, заговорила половецька кров його матері. — Або про ганебну поразку коло Триполя, де втонув князь Ростислав, — про це написав Мономах? І що колись напишуть про це інші — знаєш, князю?

— Не треба про це, — тихо мовив Долгорукий, — про Триполь Мономах не міг без сліз згадувати до самої смерті. Не пам'ятав отих вісімдесяти своїх перемог, а карався єдиною поразкою, бо вважав, що улюблений брат Ростислав утонув у Стугні з його вини. Виграти вісімдесят битв, а одну програти і втратити улюбленого брата? Навіщо тоді все? Великий біль носив у серці своєму Мономах, і не слід було б тобі, сину, згадувати про сю подію. Мертві для нас усі однаково близькі, не важить — помер чоловік день тому чи тисячу літ. Всіх повинні бачити і розуміти. Для живих усе доступне: вчинки, слова, успіхи, поразки, слава, ганьба. Ми розглядаємо дії вмерлих, ніщо не ховається від нас, тож будьмо справедливі — передовсім!

— Ото й хочу, щоб не судили про нас потомки як забагнеться, простежити сам усі записи і поставити записи ті у відповідність з нашими діями, — сказав Андрій. — Для цього треба чоловіка вмілого і стороннього. Сила стороння — завжди дужча за самого себе. А кому не хочеться підкорити собі те, чим не володієш сам? Аби Мономах не лиш писав свої поучання, а й простежив, що літописці скажуть про всі його дії, хіба

говорили б ми з тобою, отче, про вбивство половецьких ханів, яке так і лишиться темним, а то й ганебним.

— Досить про це вбивство, князю. Може, хоч мене вже не станеш звинувачувати в убивствах?

— Я ні. А інші? Як тебе прозвали? Довгою Рукою.

— Ти ж знаєш, за що і хто назвав.

— Ну так. А тепер сей лікар. Ким назвав тебе? Благодійником? Ангелом? Вершителем волі Божої на землі?

— Дозволь, князю, втрутитися в розмову вашу, хоч і не годиться простому чоловікові це робити, — звернувся до Юрія Дуліб.

— Хочеш стати на мій бік? Але мене можна боронити від будь-кого, окрім моїх синів.

— Ні, хочу виступити також проти тебе.

— Вже виступив. З тобою теж ніхто не позмагається. Назвав мене убивцею, не спитавши, чи звелів я вбити бодай одного чоловіка за все життя. Чи, може, не хочеш розпитувати того монашка, не сподіваючись підтверджень?

— Я хотів про інше. Про книги й тих, хто їх пише, і про володарів держав, тобто про таких, як ти, князю. Книги — це розум народу, себто поступальність; влада ж являє собою порядок у державі, себто непорушність, усталеність. Поки ці дві великі сили розокремлені, вони взаємно виправляють одна одну і одна одній протидіють, тоді також у народнім бутті зберігається потрібна рівновага. Та коли обидві ці сили зливаються, вступають у змову, то неминучим наслідком такої змови буде пригнічення в державних діях і раболіпство в книжнім. Отож не маєш слушності, князю, коли заперечуєш користь від умілих книгописців. Але не можемо признати слушності також і князеві, який хоче купити собі книгописця, поставити собі на службу, забувши про його незалежність, яка може бути лиш тоді, коли він служить не комусь одному, а цілому народові, державі, себто істині. Літописець повинен сидіти не в княжому теремі, а в келії, далі від світу, збоку від пристрастей і сутичок і писати з серцем спокійним і розумом, не потьмареним користою й нечистими думками.

— У літописців є найстрашніша зброя, — кинув князь Андрій, — замовчування. Ніби й не було тебе, і не жив ти, і нічого не зробив. Ми не можемо сидіти й ждати, хто про нас колись там щось напише з незатьмареним умом і нескаламученим серцем. Так вони напишуть згодом про синів і онуків Мономахових, що вони не содіяли нічого, гідного згадування. А хто те зможе перевірити? Повірять написаному.

— То й що? — зітхнув Юрій. — Так пишуть завжди й про всіх. Та це ще не причина, щоб сидіти склавши руки. Треба прикрашати землю, будувати городи, наводити лад у державі, зробити сю державу єдиною, як тіло людське, а не розірваною на клапті.

— Городи! — засміявся Андрій. — Камені мовчать. І все на світі мовчить. Мовлять лиш книги. Сподіватися на великодушність нащадків — занадто велика розкіш, їхні судження викликаються то лінькуватістю, то нерозумінням, то ворожістю. Коли є нагода й можливість самому простежити записування дій своїх, то чому мав би

знехтувати? Може, з цього й починається справжня велич князівства, отче?

— Життя ніколи не починається з величі, сину, зате його можна так закінчити. А з монашком твоїм зробимо так. Вирушимо всі до Суздаля, там маєш поставити перед нами свого монашка, лікар хай питає його, що треба, на тому й кінець. А тепер у путь!

— Давно б так, — зітхнув знудьговано Ростислав, — бо я вже злякався, що доведеться й ночувати в цій баньці на брудних кожухах.

— Ночуй чи не ночуй, однаково кияни про суздальців кажуть, що вони кожухами смердять, — засміявся Юрій.

— Суздальці, та не князі.

— А ми князі суздальські, ото ж суздальці.

Вони вийшли до берега, і тепер уже Дуліб цілком був у руках суздальців, бо не мав навіть Іваниці коло себе, не мав коней; посаджено його з князем до найбільшої лодьї з червоним князівським парусом на щоглі, і лодьї відпливла від острова. І віднині кожна дошка ставала людською долею, а в складках червоного паруса ховався не самий тільки вітер, а може, й чиясь смерть, зате в дужих ударах весел билося життя, і від отих весел в дужих руках добірних суздальців неспокійні, зухвалі, розгнuzдані води видавалися Дулібові мовби геть не загрозливими, а втихомирено-ласкавими.

Князь Юрій посадовив Дуліба коло себе на лавиці; князь проймався коли й не цілковитою ще довірою до цього дивно-добровільного служителя істини, то принаймні став поважати його після того, як довідався, що Дуліб не просто прибув од зухвалого Ізяслава для неправедних звинувачень, а підкоряючись голосу сумління й деяким вказівникам на сліди, підтвердженням чого був отой монашок, якого так запекло боронив князь Андрій.

— Не став я дратувати свого сина Андрія, — довірливо мовив до Дуліба Юрій, — а то б ще розповів казочку про того бога, що винайшов письмо. Він і не бог був, а напівбог, покровитель купців і шахраїв, яким подарував лічбу й гру в карти. Для людей же приготував уміння писати. Пішов до царя тої землі й похвалився своїм новим мистецтвом. На що цар відповів йому: "Великий винахіднику! Справа одних людей винаходити те чи інше мистецтво чи вміння, іншим же людям належить знання про те, що несе людям це вміння: благо чи нещастя. Ти стверджуєш, що вміння писати зробить народ мудрішим і пам'ятливішим. А я тобі скажу, що мистецтво письма, навпаки, внесе в душі тих, хто навчиться його, забуття, бо, покладаючи надії на могуття письма й пам'ятливість інших, вони не стануть нічого затримувати в своїй пам'яті, і ось виявиться, що винайшов ти не цілющий засіб для божественної пам'яті, а нікудишнє вміння записувати, і прославиш мудрістю не справжніх мудреців, а буквоїдів і книгоїдів". Не книгами й письмом треба боротися з забуттям, лікарю! О ні! Дивися на цю землю. Довго й важко пливтимемо, і дивися пильно. Не побачиш того, що далеко на півдні. Тут усе інакше. Не думай також, що нам не любе все київське. Ще дитиною вивезено мене звідти, але виніс саме з тих країв замилювання до трав, дерев, птиць, звірят, небесних світил, ранків прозорих і вечорів у сонячнім вогні, до тихих снігів, до голосів, барв усього суцього. Не забуду ніколи того дива землі теплої й погідної, але й

без сеї могутньої землі тепер не прожив би. Поглянь, лікарю, чи й побачиш ще де таке в світі.

Вони пливли кілька день то по широких, збурених розливах вод, то по вузьких лісових річках, важкі холодні тумани залягали над посрібленими інеєм травами, безжально холодне небо настромлювалося на колючо-чорні соснові бори, яким ніхто не відав кінця, та й цій землі ніхто не відав кінця, принаймні північні її межі ховалися в не приступних для людини холодах і вічній кризі.

— Дивися, лікарю, — мало не з юнацьким захватом звертався до стриманого Дуліба князь Юрій, — це єдина безмежна земля на світі. В ній загубиться, втоне, зникне, щезне все, хоч яке велике буде, її не можна ні завоювати, ні підкорити, ні купити, вона гідна лиш одного: об'єднання. Хто це зможе зробити? Бог не зумів, він роз'єднав людей, розкидав їх по всіх усядах. А чи зможе чоловік слабкий і смертний dokonати цієї великої справи? Навіть коли цей чоловік князь.

Дуліб мовчав, і князь Юрій, який сам би не зміг пояснити своєї відвертості й навіть розчулення перед цим спокійним чоловіком, трохи пошкодував, що безпричинно став розкривати свою душу. А може, й не безпричинно? Прибув цей чоловік з Києва, привіз тяжке звинувачення князеві теж з Києва, а не відає того, що цей князь при спогаді про Київ стає дитиною, малим хлопцем, який не може забути теплих ночей над Дніпром, неба лагідного, мов материні очі, батьківських сліз радості, які щоразу проливав Мономах, повертаючись до своїх дітей.

Але чи ж личать великому князеві такі спогади? І чи збагне цей чоловік, що земля не може бути роз'єднана, не повинна бути роз'єднана, так само як не можна розірвати надвоє людську душу, переполовинити серце, лишивши одну його частку в солодких і незабутніх краях дитинства, а другу закинувши в сувору далеч холодної зрілості.

Дуліб почувався вельми зле. Так було в нього хіба що в Кракові, коли їв Петроків хліб і обдурював коміта з його жоною. Але тоді усправедлилювалося все любов'ю його до Марії, вони обоє горіли високим вогнем, який дається людині молодістю і в якому треба горіти, бо то життя. А тут? Що відстоював Дуліб на противагу цьому дивному чоловікові, який легко переходить від насмішкуватості до сповідальництва, розкриває найпотаємніші, найсвятіші свої заміри перед незнайомим, перед ворогом, власне, вступає в не зовсім приємну суперечку з рідним сином при небажаному свідку, та ще й допускає цього стороннього свідка в їхню князівську розмову, уважно вислухує, намагається довести свою слушність не грізним покриком, не погрозами, а розважливим словом.

До такого б князя в спільники, в прибічники, в помічники, у вірні слуги, а він до нього — з найтяжчим звинуваченням. Та й хто він? Який з нього спільник і помічник? Що він уміє? Лікувати людей? Але ж вони однаково вмирають, ще не народився той, хто б міг порятувати від усіх хворощів, а смерть подолати не дано нікому довіку. Навіть у своєму вмінні він не міг вважати себе досконалим. Не мав потрібної чутливості, якою володіли тільки жінки з його роду. Здається, найвище спалахнуло це вміння в його сестри, якої не знав, бо народився після її смерті. Був єдиний спадкоємець, тому й став

лікарем, а не кимсь іншим. Його ж сестра, було помічено, вже від перших днів після свого приходу на світ, володіла дивним даром зціляти людей. Досить було доторку її долоньки до того місця на тілі, де в чоловіка щось боліло, як неміч зникала, справді знімало її наче рукою. Першою помітила це мати, жартома попросивши немовля покласти їй руку на чоло, "бо в мами голівка болить". Дитя приклало руку до материного лоба — біль зник. Було ще кілька таких мовби жартівливих зцілень, тоді показали малій сусідку, в якій болів попереk. Мале зняло своєю долонею біль. Чутки про чудеса розлітаються швидко й широко. До Дулібів валом повалив люд, вже й не казали, в кого що болить, — мала сама з першого погляду бачила, де й що, мовчки, ласкаво посміхаючись, прикладала свою долоньку — і знімала з людей хворощі, так ніби послана була на землю вищими силами для спасіння роду людського.

Так тривало кілька років, поки мала зненацька заявила, що нікого більше не зможе зцілити, бо через три дні вмере. В це ніхто не повірив. Дівчинка мала сім чи вісім літ, нічого в неї ніколи не боліло, вона й не знала, що таке біль у власному тілі, шукала й знаходила його тільки в інших, тож слова її про смерть сприйняті були, як дитячі пустощі, однак сталося так, як сказало дивне дитя. Через три дні, після сходу сонця дівчинка лягла на своє маленьке ліжечко, заплющила очі — і відійшла у вічність. Видно, переповнилося її серце отими людськими немочами, що їх вона з такою великодушністю знімала з усіх, хто до неї приходив. Продовжувала життя іншим, вкорочуючи його собі, і вмерла, ще й не живши.

Дуліб народився вже після смерті своєї сестри, знав про неї з материних розповідей, і коли читав священні книги або слухав у церквах слова священників про ангелів, то всі ангели малювалися його уявою в образі його покійної маленької сестрички. Ангели чи й були і чи й могли бути, а сестричка його жила на світі й полишила по собі безліч добрих діл. Що лишить він? Гріховну любов свою, від якої боягузливо втік світ за очі, та оці підозри, що ними сповнився до людей, може, й благородних, послушавшись князя Ізяслава і взявшись за невластиву йому справу розслідування смерті в Києві?

Князь Юрій, видно, відчувши, як карається в душі Дуліб, став розпитувати про його лікарство, про хвороби. Звідки беруться? Чим пояснити, що люди живуть на тій самій землі, під тим самим сонцем, під тими самими дощами й снігами, а кожен має свою хворість або не має ніякої, як ось він, князь Юрій, хоч вбився вже в он які літа. А ось син Святослав одержимий злою хворістю від народження, Ярослав, якого назвав на честь Ярослава Мудрого, — слабоумний, Борис тихий душею і слабкий тілом, нездатен носити меч.

Дуліб не вмів цього пояснити. Лікував — і все. Вмів побачити хворобу. Але звідки вона й чому? Хто ж то знає? Як ото питається без відповіді в священних книгах: чи є в дощу батько? Хто роджає краплі роси? Із чийого лона виходить лід та іній небесний у воздуху — хто його родить? Щоправда, дехто схильний пояснювати хворощі й здоров'я відповідним впливом планет. Теплота, холод, вологість і сухість суть складники людської натури. Вони залежать від небесних світил і змінюються від їхнього

положення. Тож і доля всього живого обумовлена й визначена небесними тілами і їхнім рухом. Два з складників — тепло й волога — зумовлюють життя й плодovitість, бо з ним усе розвивається, через них з'єднується між собою і зміцнюється, а два інші — холод і сухість — приносять шкоду, смерть і заціпеніння, від них усе сохне й пропадає. Так само й між небесними світилами два діють благотворно: Юпітер, зігріваючи й зволожуючи, і Венера, більше зволожуючи, ніж зігріваючи, — два ж інші світила — холодний Сатурн і сухий Марс — діють руйнівню, неприязню, зловороже. Однак, вірити в зорі — не вірити в Бога. Тому, щоб узгодити віру в Бога з вірою в неухильну дію світил, ще апостол Павло помандрував між зорі, де й побачив ангельські сили, які відповідно покеровують світилами й стихіями, підкоряючись велінням Божим. Одні носять сонце, другі місяць, треті — зорі, ще інші вітрами керують, а ті хмарами, громами, лик землі напувають для проростання плодів, посилають на землю весну й жнива, осінь і зиму.

Але заговоривши про ангелів, Дуліб не стримався й розповів Долгорукому про свою покійну сестричку, яка, може, й була єдиним справжнім ангелом на цій грішній, багатостраждальній і прекрасній водночас землі.

Так пливли вони по скаламучених ріках, які з невідомих причин не бралися льодом тої зими. Перед самим Суздалем пересілися на коней, щоб зігрітися і в'їхати в город урочисто-батьорими, як і належалося великому князеві з його синами та дружиною, хай невеликою, зате добірною.

Вирвалися з лісів, опинившись на хвилястій рівнині заліського опілля, чимось схожій на прикиївське поле Перецетове; може, й вибрали місце для города перші втікачі з Києва, вражені подібністю цієї землі до рідних місць, з яких вигнала їх примхлива доля.

До города під'їздили вже вночі, ніч була місячна, бралось на морозець, земля яскріла в сріблястому повітрі, темні ліси нечутно розступилися, випустили з себе тиху річку Кам'янку, схожу чимось чи то на київську Либідь, а може, на Почайну, а може, ще на якусь річку з київської, переяславської, чернігівської землі; хвиляста рівнина м'яко брижилася, переходила за річкою в пологі, лагідні горби, що теж нагадували мовби київські гори, тільки поменшені, і город на тих горбах також нагадував Київ своїми валами, і церквами з-над них, і довгими місячними тінями від церков, але Київ поменшений, якийсь несправжній, ляльковий, хоч, як і в Києві, все тут було біле, світле, тихе, прекрасне. І Дуліб відчув, як тужив оцей бородатий, високий чоловік, що їхав поряд з ним на буланій князівській кобилі, за далеким Києвом, як намагався перенести він на оці пагорби образ вічного слов'янського града, як помагали йому всі прості люди, надто ж ті, в кого душа рвалася до полишеної дідизни. П'ятдесят літ провів князь Юрій у цих землях, дитиною вирваний з країв, де народився, де вперше побачив Дніпро й Десну, де, сидячи в князівському візку, слухав шелест дубового листя і дивився на теплі зорі на синьому небі. П'ятдесят літ! Страшно подумати. Сім синів і дві дочки народилося в Юрія, померла дружина, маленька половецька хатуна з ханського роду Осеневого, помер торік, ідучи на поміч Святославу Ольговичу, син Іван.

Це смерті недавні, близькі, мало не вчорашні. А смерть Мономаха? Всі сини тоді з'їхалися до Києва, щоб покласти останки Мономахові в Софії поруч з Всеволодом і Ярославом; Юрій приїхав з найдалшої далечі. А смерть його матері, княгині Євфимії, жінки простого роду, яку Мономах узяв після смерті своєї першої жони Гіти, доньки англійського короля. Мономахові не могли простити зашлюбін низькорідної Євфимії ні князі, ні бояри; навіть ігумени й монастирські літописці поставилися до неї зі зневагою, забувши, що перед Богом усі рівні. Народжена в Києві, вона дожила там свого віку, і син Юрій поховав її в церкві Спаса на Берестовому, після чого знову мав забиватися в свої далекі краї. Раз він спробував наблизитися до Києва бодай краєм, вимінявши в старшого свого брата Ярополка, коли той сидів у Києві великим князем, за частину ростово-суздальських земель Переяславль і закріпившись в Остерському городку, закладеному колись ще Мономахом. Однак при Всеволоді Ольговичу ця угода була знехтувана, племінник Ізяслав теж не хотів допускати Долгорукого до Переяслава, виганяв звідти його синів, чинив несправедливість за несправедливістю; Юрій, видно, тяжко переживав це, тому й слав синів своїх на південь, бо ж скільки може сидіти отут за лісами й ріками чоловік, народжений там, у теплі й лагідності, народжений, може, для великої справи, яку здійснити ніколи не пізно?

П'ятдесят літ! Дуліб знав, що то таке. Його відірвано від Марії два роки тому, а здається — минула вічність. Вічність має властивість стати безнадійною, коли не бачиш попереду нічого, окрім щоденних дрібних клопотів. Дуліб щодалі більше вгрузав у страшну щоденність, через те й ухопився за смерть у Києві, забувши про своє справжнє покликання. А в Юрія? Яке в нього покликання? Здається, там, на лодії, він казав щось, звіряючись чужому чоловікові у найпотаємніших замірах? Дуліб чи почув його слова, чи й не почув, але не ввійшли вони в нього, бо думав про своє, тривожився тим, що жде його при зустрічі з утеклим монашком, вже й сам не знав, чи хоче, щоб ствердилися його найлихіші припущення щодо князя Юрія, чи, навпаки, щоб усе насправді вийшло не так, як він собі намислив.

...Щоразу, коли доводилося наближатися до незнайомого города, Дуліб переживав мовби подвійне відчуття. Втолене далекою дорогою і негодами тіло жадало відпочинку, мріялося про затишок, вогонь, смачну вечерю, теплу постіль, а водночас з такими звичайними бажаннями в душі маячила пересторога; там гніздився страх перед невідомим, мимоволі хотілося, щоб той незнайомий город якомога довше не наближався, щоб до нього ще їхати та їхати, щоб стелилася путь коневі під ноги ще довго-предовго, щоб були ще якісь пригоди на шляху, милі серцю несподіванки, люди, птиці, дерева. Оцю роздвоєність відчував і тепер, коли їхній нечисленний гурт наближався до Суздаля. Темні високі вали суздальські зродилися перед ними з хвилястої, покритої вечірньою імлою рівнини, важка висока брама, наглухо зачинена, нагадала Дулібові лук князя Андрія і погрозу молодого князя, яку той мав ще змогу здійснити будь-коли. Іваниця впритул під'їхав до Дуліба, коли вершники збилися перед брамою, прошепотів:

— Оце! І не думав, що в цих лісах може бути такий город.

Хтось з Юрієвих людей загрюкотів у браму, з заборолу гукнули:

— Хто там?

— Князь Юрій з синами! Відчиняйте мерщій! Брама гучно зарипіла, повільно розповзлися її стулки,

утворивши вузький прохід, в отворі з'явився вершник, весь у залізі, з щитом і списом, видивився на прибульців, упізнав князя Юрія, вклонився:

— Здоров будь, князю!

І відступився вбік, пропускаючи повз себе князя з синами і їхній супровід.

Кілька вершників помчало попереду, видно, щоб повідомити кому слід при прибутті Долгорукого, сам Юрій їхав повільно, піднявши догори обличчя, мовби вслухався в звуки свого Суздаля, вбирав його запахи, купався в місячному сяйві, яке тут було особливо щедрим і густим, так ніби зібрано його з усіх усюд і кинуто тугими снопами між вали міста, на його білі церкви, на світлі дерев'яні доми, на князівський двір, просторий, відкритий для всіх поглядів, з безліччю забудовань, іноді химерних аж так, що чоловік невтаємничений нізащо не міг збагнути їхнього призначення.

Перед брамою княжого двору Юрія з синами зустрічав тисяцький Суздаля Гюргій Шимонович, онук того варяга Якуна, який бився колись під Лиственем за Ярослава і загубив, утікаючи з битви, свою золоту луду, яку він зняв колись чи не з самого германського імператора. Якун прославився не так своєю хоробрістю, як золотою лудою, про неї склалися перекази, співалися пісні, ніхто якось не звернув уваги на те, що Якун загубив у руській землі річ набагато ціннішу, аніж; золотий плащ, і річ та звалася: серце. Бо войовничий варяг, заблукавши в цю далеку й загадкову землю і побачивши київських красунь, лукавооких і вогнистих, таких, що під кожною на три лікті вглиб горіла земля, вже не зміг повертатися до гордих скандинавських дів і, коли відчув, що рука неспроможна далі тримати меча, одружився в Києві на гарній дівчині з простого роду, і жона народила йому сина, якого названо Симоном, а що народився він від батька вже підтоптаного, до того ж чужого в цій землі й від того маломовного, то й син ріс не дуже балакучий, ще й шепелявив, так що називав себе не Симон, а Шимон. Так і ввійшов він у київський побут Шимоном-варягом. Якун не змарнував життя, втрата золотої луди не позначилася на його багатстві, здобутому шляхом не праведним, а таким, що про нього розповідати не став би навіть сам колишній варязький воїн. Шимонові дістався спадок мало не князівський, а що хлопець з дитинства горнувся серцем не до воїнів, а до людей книжних і священиків, то він і віддав майже все, що мав, на розбудову й прикрашення Печерської обителі, за що був належно прославлений отцями церкви, які ніколи не забувають добродійства, як не забувають, до речі, й своїх ворогів, переслідуючи тих не тільки за життя, а й по смерті всіма доступними засобами.

Чоловік багатий, хоче він того чи не хоче, стає поміж володарів світу, бо триматися осторонь безглуздо, а виступати супроти них ще безглуздіше: знищать і тебе, і пам'ять по тобі. Так Шимона залічено було до княжого оточення, а вже сина його Гюргія Володимир Мономах поставив пестуном до свого сина Юрія і відправив його з малим

князем до Суздаля, де вони з тих пір і вели життя: один — великий князь, другий — його права рука, доглядач, порадник, замітник і що завгодно.

Він мав уже десь під сімдесят літ, але роки не позначалися на цьому високому чоловікові, не пригорбили йому широких плечей, може, не дуже посріблили сивизною і русяву бороду, хоч цього в темряві Дуліб і не міг розглядіти. Здивувало його вельми те, що тисяцький тримався з суто князівською гідністю. Він не вклонився ні синам Юрієвим, ні самому великому князеві, не помічалось запобігливості в його рухах, навпаки, все в ньому сповнено було урочистості, маєстатичності й самоповаги. Він став у брамі, поклавши руку на кругле наголів'я меча, поспитав якось мовби по-батьківськи:

— Як з'їздив, князю?

На що Юрій без образи, спокійно, сказати б, навіть слухняно відповів:

— З'їздилося, може, й гаразд, та тільки не доїхав, куди хотів.

— Іншим разом доїдеш, — заспокоїв його тисяцький, не знати, жартуючи а чи справді всерйоз, і вже аж тоді привітав по-справжньому:

— З поверненням тебе й твоїх синів, князю, бо повернення — це завжди щастя і свято для тебе й для нас.

— Вечерю для всіх, — коротко кинув Юрій, в'їжджаючи в двір. — Маємо гостей з Києва, батьку.

— Знаю, — сказав тисяцький. — Гінець був, сказав. Веління твоє, князю, сповнив. З Володимира припровадять того чоловіка.

— Сам приїде, — втрутився князь Андрій, який уже проїхав був повз тисяцького, а тепер притримав коня. — Не пустять ваших людей до Володимира. Послав свого чоловіка. Сильвестру сказано бути тут, і він буде без нікого. До моїх людей не дозволю стосувати насильство.

— Воля великого князя, — нагадав тисяцький.

— Знаю. І князь Юрій знає.

— З пошани до велінь великого князя слід було б того чоловіка належно пильнувати, — тисяцький ішов за князем.

— Великому князеві судилися самі незручності від його високого становиська, про пошану промовчимо, — обізвався князь Юрій, — давай вечеряти, батьку, та не станемо псувати собі ніч тим втеклим монашком, бо вже мені лікар і так попсував кілька день. І ще, видно, попсує немало днів. Так, лікарю?

— Не знаю, — сказав Дуліб. — Істина вимагає іноді від чоловіка речей несподіваних, а то й геть неможливих. Справедливість так само. Знаю лише одну силу, яка на завжди визначила свої вимоги до всього сущого, що дає можливість відповідно ставитися до тих вимог, чи то приймаючи їх, чи відкидаючи. Здогадаєшся вже, княже, що сила та — Бог. Я ж звичайний чоловік, нічого божого в собі не маю. То що можу тобі наперед сказати?

— Не подобається мені твоя мова, лікарю, — втрутився знову князь Андрій, що їхав поруч з Дулібом, непомітно, але наполегливо відтерши Іваницю, щоб той не вискакував поперед князів. — В словах твоїх вичувається зневага до Бога, вона ж породжена в тобі

зневагою до людей, яка досягла своїх меж, бо замахнувся ти на людей найліпших. Бог же, про якого ти так непоштиво висловився, гласом апостольським застерігав усіх нас: "Коли ви одного гризете й з'їдаєте, бережіться, щоб не знищені були один одним". Або каже Матфей: "Всяке царство, що розділилося само в собі, спустошиться, і всякий город чи дім, розділившись сам у собі, не вистойть".

— Не я, князю, обіцяв розіпнути тебе на брамі й розстріляти з тугого лука, — нагадав йому Дуліб.

Вони вже зсідали з коней, яких нечутно й швидко забирали в них і відводили в темряву меткі білолиці отроки, тут можна було б струснутися, розім'ятися після далекої дороги і квапитися до сіней княжого палацу, де скинеш з себе важкий одяг, підставиш долоні під струмінь чистої води, що проллється з срібного рукомія, подаваного гарною суздальчанкою, візьмеш у іншої, ще ставнішої суздальчанки ляний рукотерник, розправиш вуса, пригладиш чуба й попростуєш до гридниці, до щедрого столу, над яким витають добрі домашні боги й боженята. Однак, видно, перш ніж потрапити під опіку тих добрих богів домашнього затишку, треба було вирватися з лабет дияволів незгоди й колотнечі. І вже коли й Дуліб, зрадивши своєму узвичаєнню, не стримався й відповів князеві Андрієві так шорстко й, сказати б, зухвало, то молодий князь, що не відзначався стриманістю ніде й ні в чому, аж ніяк не хотів полишати останнє слово за київським прибульцем і, загородивши вхід до сіней не тільки Дулібові, а всім, навіть великому князеві, запально вигукнув:

— Можу й ще раз повторити свою обіцянку! І не лише для тебе, а й кожному, хто заблукає в безкрайні простори нашої землі з вашої київської тісняви!

Долгорукий спокійно відтрутив сина з дороги, махнув рукою всім, щоб йшли за ним, на ходу сказав з усмішкою в голосі, але водночас і з достатньою серйозністю:

— Належимо до єдиного народу і народу великого. Щоб бути великим народом, потрібні не безкрайні простори, а люди, і не так їх кількість, як одностайність.

— Те саме казав і я, — вже стягуючи з себе кожуха, кинув князь Андрій.

— Кажеш, а потім власні слова нищиш марними погрозами, — Юрій підставив руки під струмінь холодної води, яку лила йому вродлива висока дівчина.

Для кожного, хто входив до сіней княжих палат, хтось невидимий з потаємних глибин приміщення висилав щоразу небувалої вроди дівчину з срібним рукомієм, так що навіть незворушний Дуліб зачудовано переводив погляд з одного личка на друге, а вже про Іваницю то й казати годі, хлопець просто знетямився від такого чуда. Тут були високі, горді мерянки, що сяяли північною вродою, чистою, мов перші сніги, були ніжні булгарки з-за Волги, вогнистоокі й витончено-вмілі в поведженні з речами, не обійшлося без половчанок, вигинистих, витких, мов зелений хміль, а над усіма сяяли сіроокою красою суздальчанки, очі яких ввібрали спокійну привабу північного неба, освітлювали обличчя, панували над ними, були самим обличчям, бо помічав ти тільки ті очі, а більше нічого.

Т за столом, за який сіли всі, зголоднілі й спраглі попервах київські гості не помічали ні наїдків, ні напיתків, бо й там слугували учтувальникам тільки дівчата. Ще

вродливіші, ніж з рукомиями, ще рідкіснішої й незвичайнішої статі, найбільше ж дивувало Дуліба те, що ні князі, ні їхні люди не зважали на красунь, вони мовби й не помічали їх зовсім, видно, це належало до узвичаєнь суздальського княжного дому, може, велося так завжди. Добре це чи зле? В київських пересудах про Долгорукого натякалося недвозначно й на розпутництво суздальське, і ось ці служебки, здавалося б, мали зміцнити Дуліба в тому переконанні, однак він, сам не знаючи чому, схильний був бачити тут лише чистоту, цнотливість і незатьмарену красу, до якої людська душа ніколи не може бути байдужою.

Що ж до Іваниці, то цей, розбалуваний жіночою увагою й прихильністю, хлопець, звиклий до потаємності в цих справах, був приголомшений, ошелешений, розгублений до краю; ще там, у сінях, видавалося йому, що то для нього виставлено відразу стільки молодих і прекрасних суздальчанок, щоб вибирав, котру запрогне, або щоб котрась з них вибрала його, бо ж він — наймолодший і найпригожіший, а ще: прибув з далекого Києва, який мав би світити своїми золотими соборами цим закинутим за безмежні ліси людям навіть у їхніх снах. Однак дівчата не квапилися вибирати Іваницю, вони поминули його увагою там, у сінях, поминали тепер і тут, за столом, хоч сюди входили вже інші, нові та нові дівчата, обносили всіх, хто сидів за столом, не відрізняючи навіть самого великого князя Юрія, не те що якогось безіменного отрока київського.

Гідним подиву було ще й те, що старий тисяцький Гюргій стояв кінець столу, не сідав, не збирався ні їсти, ні пити, водночас був тут старшим не над самими тільки служебками, а й над князями, бо сам Долгорукий поштиво звернувся до нього за дозволом почати трапезу.

Тисяцький нахилив на знак згоди голову і подав знак чашнику. Той підвівся і теж спитав не в Юрія, а в його тисяцького:

— Дозволиш, батьку, сказати слово?

— Скажеш.

Чашник, беручи то в одної, то в другої з служебок дзбани з питвом, з належною вмілістю й знанням розлив напої кожному до смаку і взявся розповідати нову свою притчу, ясна річ, знову про коня й про князя:

— Жив на волі дикий кінь-тарпан і бігав так швидко, що не встигали похилитися йому під копитами трави, однак ніколи не міг тарпан подолати в прудкості оленя, який бігав ще швидше, і тоді кінь прийшов до чоловіка і сказав: "Поможи мені". — "А як поможу тобі? — спитав чоловік. — Адже маєш чотири ноги, а я лиш дві". — "Сядь на мене, — сказав кінь, — і вклади вудила мені в губи й поможи наздогнати оленя".

Чоловік так і зробив. Сів на коня, вклав йому в рота залізні вудила, і кінь наздогнав оленя.

Не забувай, князю, що ми твої коні, не бійся вкладати вудила нам в уста і будь завжди здоровий, князю!

— Будь здоровий, князю! — крикнули всі.

— Будь!

— Будь! — гукнув і князь Андрій, тільки Ростислав, якому не вельми смакувала

така, на його гадку, занадто простацька похвальба, не подав голосу, прикривши срібним кубком зневажливу посмішку.

Іваниця ж, зрозпачений неувагою суздальчанок і скориставшись веселою крикнявою, що здійснюлася за столом, спробував ущипнути одну з дівчат, зробив це, як йому здавалося, з такою меткістю, що й сама дівчина не постерегла, чия то рука вихопилася до неї, однак від всевидячого ока князя Андрія нічого не могло сховатися, він помічав усе, і коли випив за здоров'я свого отця, нахилився до Дуліба:

— Знай, лікарю, що ми часто з дружиною й з жонами веселимося, та ні вино, ні жони нами ніколи не заволодівають до непам'яті. Звели своєму чоловікові, щоб не розпускав рук.

— Він вільний почути це не лише від мене, а й від князя.

— Лікарю, — обізвався Долгорукий, видно, запримітивши, що між Дулібом і князем Андрієм зав'язується нова сутичка, — повинен бути веселішим за столом. У нас не люблять похмурих людей. Похмурим ніколи не вір.

Дуліб усміхнувся.

— Ось так! — вигукнув Юрій. — Налийте-но лікареві суздальського нашого меду!

— Я всміхнувся, згадавши слова одного святого чоловіка, — сказав Дуліб.

— Такі слова завжди повчальні, — з викликом, що видався недоречним і йому самому, мовив князь Андрій.

— Що ж сказав святий чоловік? — мляво поцікавився Ростислав, який нудьгував за столом, ще тільки сівши за нього, і не приховував свого нудьгування ні від кого.

— Сказав, що той, хто займається лиш базіканням, скаканням та іржанням, уподобляється жеребцеві.

— Це не наш святий, — засміявся Юрій. — Бо й чом би мав так зневажливо ставитися — вже не кажу до чоловіка — до жеребця! Ану, чашнику, чи знайдеться в тебе щось про жеребця?

— Про суздальського? — підхопився охоче чашник.

— Про суздальського.

— Притча така. Та й не притча, а бувальщина. Продав один наш боярин, а хто — не скажу, бояринові київському, а якому — теж не скажу, бо не бояри тут важать, — продав ото ж наш боярин бояринові київському буланого суздальського жеребця.

— Того, що з-під нього моя кобила? — примружив око Юрій.

— Може, й того. Ну, то продав, і відвели жеребця в далеку далеч, аж за Дніпро, на соковиті та солодкі трави, солодших за які, кажуть, нема й у цілому світі. Це так кажуть, а я не знаю, бо не пробував, конем не був, коли стану колись, то, може, й попробую, тоді й іншим скажу, які то трави. Ага. То став пастися той наш жеребець на тих травах та попасатися, а вже де жеребець, то там і кобилиці, бо для того ж і жеребець, щоб коло нього кобилиці були, а тут ще жеребець куплений для відомої роботи, без якої б перевелось все коняче плем'я.

Так. Довго чи недовго все те було, з весни почалося, а там і зима, і сніги, і занесло наш заліський край снігами так, що й птиця не пролетить. Та враз заіржало, затупотіло

коло боярського двору, застугоніла земля, вдарили копита в дубову браму. Вибіг боярин, глянув: його жеребець! Пробився крізь сніги, обріс довгими бахманами, здичавів і знавіснів, а дорогу додому знайшов, утікши з солодких пасовиськ, та тільки втік не самотою, а заманив з собою сотню а чи й цілу тисячу київських кобилиць, може, вивів з тої землі всіх боярських кобилиць, вже й не знати, що він там їм натурчав у вуха на своїй конячій мові, а тільки відважилися вони замандрувати в незнану землю, слухняно йдучи за своїм повелителем. Отакий був собі суздальський жеребець!

— Та й ще ж такі є? — весело поспитав князь Юрій.

— Скільки захочеш, князю!

— Є та й ще будуть!

Вони сиділи довго, підвелися з-за столу розвеселені, навіть знудьгований Ростислав трохи розворушився і зігнав з лиця кислий усміх. Дуліб жартував, що перестає вже бути лікарем, бо став череворобітником; а Іваниця знетерпеливлено вичікував, коли позбудеться пильнування князівських очей і піде спати, куди йому вкажуть, маючи поперед себе одну з тих дівчат, яка нестиме свічку крізь довгі темні переходи; що довші вони будуть, то більше ймовірності, що по дорозі щось може статися приємне.

Знову порядкував усім темнолиций Гюргій-тисяцький, який, коли прибрано половину свічок, у напівпітьмі здавався живою скам'янілістю, і якби хтось сказав, що живе цей чоловік на землі вже дев'ятсот літ, як той біблійний праотець, то навряд чи хто став би заперечувати.

— Тобі, князю, приготовано коней, — сказав тисяцький Долгорукому.

— Поїдемо зі мною, — звернувся Юрій до Дуліба та Іваниці. — Тут залишати не хочу. Сховаю вас у Кідекші.

— А що воно таке — Кідекша? — наважився спитати Іваниця, неспроможний побороти свого розчарування. Знов кудись їхати, кидати тепло, затишок, кидати оцих білолицих, окатих, тонкостанних! Навіщо й задля чого?

— Кідекша — село над Нерлю. А в ній двір мій. Там спокійніше і надійніше. Сховаю вас там. Бо зникнення ваше для мене і небажане, і неvigідне. Ви зникнете, а звинувачення зостанеться. А навіщо воно мені? Сам ти вигадав, лікарю, звинувачення, сам і зняти повинен.

— Віриш, що зніму? — глянув на князя Дуліб.

— Не вірю, а знаю. Ми з тобою в цьому ділі рівні. Ти не бачив ніколи монашка, я теж не бачив. І того сина дружинницького так само.

— Аби мав я справу з сином твоїм Андрієм, який так досконало знає слова Божі, — не витерпів Дуліб, — то відповів би словами Луки: "Говорю вам, що так само на небі радітимуть більш за одного грішника, що кається, аніж за дев'ятдесятьох і дев'ятьох праведників, що не потребують вони покаєння". Але це сказано не про тебе, князю. Тому вмовкаю і впокоряюся твоїй волі. Іваниця теж залюбки поїде з нами.

— Оце! — не без гіркоти крeкнув Іваниця.

їхали в темряві мовчки. Коні несли їх легко й охоче, дорога видалася короткою — ще не встигли полишити за собою суздальську браму, як забілили на високім березі над

тихою річкою кам'яні будування, з усього видати, ще й не докінчені, не огорожені валами, нічим не захищені, але, як придивитися зблизька, то досить неприступні самі по собі: товсті могутні стіни, високо від землі вузькі віконця-бійниці, непробивність і непроникність, мов у обличчі сліпого.

Не сказав би Дуліб, що хотілося провести ніч (та й як знати, чи одну тільки ніч!) у такому будівництві; трохи заспокоювала присутність князя Юрія, яка могла обернутися й на гірше, та й на гірше теж. Ще похмурішим передчуттям сповнилося його серце, коли під'їхали вони до кам'яної князівської оселі. Тут не було урочистих повітань, не виходив назустріч тисяцький або княжий тіун, коней відпровадили ті, хто їхав з ними та князем; важкі, ковані залізом двері відчинили чиїсь невидимі руки, в просторах сінях не було жодної живої душі, тільки горіли товсті воскові свічі, горіли якимось червоно, пускаючи поверх вигостреного полум'я чорні хвости диму, які щільними сувоями бгалися в темному просторі над головами тих, що ввійшли, нагнічуючи їх своїм тягарем.

І враз метнулося з тихої темряви щось біле, війнуло мідявим волоссям, крикнуло: "Тату!" ~ вже повисло на шиї у князя Юрія, а він невміло розставив руки, нахилився, стояв незграбно й розгублено, так наче боявся впустити на землю оте біле, щоб воно не розбилося, мов крихке заморське скло.

"Тату!" — крикнуло воно ще раз, і засміялося, й загорнуло бородате лице Юрієве своїм мідявим волоссям, таким м'яким і ласкавим, що Дуліб навіть на відстані відчув його м'якість і ласкавість, про Іваницю ж ліпше змовчати, бо й що тут скажеш!

Тоді Юрій, оговтавшись, звів руки, легко підніс дівчинку, поставив її між собою і Дулібом, сказав:

— Донька моя. Княжна Ольга. Мала б спати вже, та не спить. А це, Ольго, лікар з Києва Дуліб.

Дуліб вклонився.

— А то Іваниця.

— Оце, — зітхнув Іваниця, не знаючи, куди сховати свої руки, такі вправні й меткі завжди, коли доводиться мати справу з дівчатами, і геть непотрібні зараз, перед оцією тоненькою дівчинкою у білому хутерку, м'якому й пухнастому, з небаченим мідявим волоссям і пронизливо-дитячими очима, перед якими відчував себе цілковито безборонним і немовби нагим, чи що.

— Ти приїхав, щоб узяти мене з собою? — спитала Ольга голосом, ламким подитячому, але вже з справді жіночим відтінком вередливості. — Ти ж не був у князя Івана? Повернувся, щоб узяти мене з собою?

— Не доїхав. Та й не знаю, чи виберуся тепер. Маю справи, які не можуть ждати.

— Ти поїдеш і візьмеш мене з собою.

— Де Євфимія? — спитав Юрій.

— Я тут, князю.

З темряви виступила ще одна дівчина, трохи старша за Ольгу, так само висока й тонка, але чорнява, трохи аж сувора з лиця. Вона поцілувала князя в щоку, Юрій пригорнув її.

— Друга моя донька, княгиня Євфимія, повесні заручена в Москві з князем Олегом Святославовичем. Живу тут з доньками. Сини самі собі дають раду. Вже дорослі. А князь старий. Ось так, лікарю, ведеться. А тепер будемо спати. Доброї ночі.

— Доброї тобі ночі, князю. Дивуюся не тому, що в тебе багато дітей, а що такі вони всі неоднакові.

— А як гадаєш: ліпше воно чи гірше?

— Мабуть, ліпше. Бо на світі нічого однакового нема і не повинно бути.

— З дітьми воно не так. Хочеться, щоб усі були однакові. Однаково мудрі, однаково щасливі. Ну, та Бог все робить по-своєму. Вас проведуть.

Князь ляснув у долоні, але Ольга вхопила найближчий трисвічник, окреслила світляне півколо між темрявою, з якої мав показатися хтось із слуг, і київськими гостями, сказала відважно й мовби з викликом:

— Я проведу!

— Негоже, сестро, — зауважила Євфимія, що, мабуть, при звичаювалася вже давно до становища княгині й правила тут, у цьому недобудованому, самотньому пристанищі Юрієвому, за господиню.

— А чому? — подивувалася Ольга. — Князю, хіба в цім є щось погане?

Юрій з усміхом махнув рукою, не знати й кому: чи то доньці своїй, чи то слугам, які мали десь з'явитися, а може, й стояли отут у неосвітленому куті грідниці.

— Ходімо, — поклікала княжна Дуліба та Іваницю і пішла попереду, вигинисто вираюючи тоненькою спиною в білому хутерку і легко й уміло несучи важкий трисвічник.

— Може, я понесу? — вихопився наперед Іваниця. — А то ж важке,

— Зумію сама, Ти ж надто незграбний для свічок. Дихнеш — і загасиш.

Іваниця відстав, присоромлений і зніяковілий, бо це йому вперше в житті довелося говорити з княжною. — Оце! — зітхнув він.

— Ти справді лікар? — спитала тим часом Ольга Дуліба.

— Лікар.

— Із Києва?

— З Києва.

— І приїхав, щоб зцілити мого брата?

— Брата? — Дуліб не міг збагнути, про що йдеться Ользі.

— Князя Ярослава, брата мого. Знаєш про його неміч?

— Я справді приїхав з Києва до князя Юрія, але... — Дуліб затнувся, він не знав, що сказати, ця дівчина вражала несподіванками, вона жила в світі, не підвладному законам світу дорослих, там ще не діяли жорстокі сили необхідності, там панувала чистота, і чи ж міг він ось так відразу, кількома словами скаламутити чистоводдя її душі тільки на тій підставі, що все на світі рано чи пізно повинно слугувати пошукам істини?

— Я покажу тобі Ярослава, лікарю. Князь Юрій не знатиме. А коли й довідається, то нічого, він добрий. Князь Юрій — найдобріший з усіх князів і серед людей — теж

найдобріший. Правда ж, лікарю? Ти давно знаєш князя Юрія?

— Кілька день. Але здається мені, що вже давно знаю, мовби від самого свого народження знаю твого отця.

— Ярослав теж добрий. Він найдобріший з усіх моїх братів. Ти побачиш, лікарю. Сюди.

Вона сміливо штовхнула високі важкі двері, просунула за двері руку з свічником, перекинулася туди, махнула вільною рукою Дулібові з Іваницею, щоб ішли за нею, ступила до високого білокам'яного, як усе тут, покою. Вони слухняно й відважно пішли вслід, але на порозі обидва стали, вражені тим, що відкрилося їхнім очам.

У великій, складеній з важких кам'яних брил пристінній печі з гуком і тріском палали дубові дрова, червоно освітлюючи просторий і не знати від чого похмурий pokій, в якому вражало суто князівське презирство до справжнього призначення речей. Коло вогнища просто на кам'яній підлозі виставлені були срібні кубки й ковші, мовби для того, щоб уловлювати своїм химерним карбуванням відблиски дикого вогню, а на великому столі посеред палати стояли чоботи. Дерев'яне ложе під стіною світило пустою, а всі покривала й скори, які мали б лежати на постелі, були порозвішувані безладно на тій самій стіні. В узголів'ї ложа замість подушки стояв товстезний пень з прибитим на самій середині зрубу людським черепом. На іншій стіні чорною вуглиною понадряпувано було зображення різноманітної зброї: сокири, мечі, списи, луки, шестопери, бутурлики, між тою намальованою зброєю начеплена була на великий залізний гак пергаменна товста книга, а столик для читання лежав перевернутий у кутку коло оббитої ромейською коштовною паволокою, облямованої горностаєвим хутром посудини, досить ганебного, щоб згадувати, призначення. І серед цього похмурого безладу, не зважаючи на тих, що ввійшли до палати, не зауваживши їхньої появи, блукав господар житла, син Долгорукого Ярослав, як про це сказала Дулібові княжна Ольга; на його князівське походження вказувала і ця палата, і срібне начиння, виставлене коло вогню, і дорогі хутра, розвішані на стінах, і оті чоботи, що стояли чомусь посеред столу, і дорога, проткана золотими грифонами хламида, накинута князеві на плечі поверх білої полотняної одежі. Сам же князь Ярослав не мав у собі нічого слов'янського, це був справжнісінький половець, невисокий, широкоплечий, вузькоокий; з ріденькою чорною борідкою і гострими, як стріли, вусами. Босий, зводячись навшпиньки, мовби скрадався до невидимої здобичі, з хитрим поблиском у чорних очах; зачепивши залізною кочергою велике звуглене поліно, що немилосердно диміло, він скрадався кудись у дальній куток покою, просувався не прямо, а з викрутами, волік по кам'яній білій підлозі чорне поліно, прокреслюючи криву своєї мандрівки, розвіюючи довкола дим і чад.

— Брате князю, — покликала його сестра, — ми в гості до тебе.

Ярослав зіщулився, вдав, що нічого не чує, і закрутився довкола стола з своєю полінякою, то попихаючи її поперед себе, то ловко відскакуючи вбік.

— Князю Ярославе, ти мене чуєш? — підійшла до нього впритул Ольга.

— Га? Що? — скинувся той. — Хто тут? Це ти, Олюню?

— Кинь оте поліно в вогонь, нащо воно чадітиме?

— Вважаєш, що треба вкинути?

— Так.

— То я вкину. Ось тільки допроваджу його. Знаєш, куди маю допровадити?

— До вогню.

— Ай правда. Все йде до вогню. Від вогню нічого. Самий дим. А до вогню — все!

Він ухопив поліно руками, відніс до печі, пожбурих у вогонь, обернувся до сестри, обтер руки об свою проткану сутим золотом хламиду.

— Ось приїхав до тебе лікар, брате князю, — сказала Ольга, і Дуліб відійшов од порога, щоб показатися князеві.

— Лікар?

— Лікар з Києва.

— Ти з Києва? — спитав Дуліба Ярослав.

— З Києва.

— У Києві живе Ярослав, прозваний Мудрим. І я теж Ярослав.

— Він давно не живе, — сказала йому сестра. — Ярослав Мудрий умер. У Києві похований. У святій Софії в мармуровій корсті білій, а на ній квіти й птахи вирізьблені, як на суздальських соборах.

— Ярослав Мудрий у Києві, а я в Суздалі. А чом названо мене Ярославом? Щоб мудрим був? Мудрість передається в третьому коліні.

Він став загинати пальці на руці.

— Всеволод — перше коліно. Мономах, дід мій, — коліно друге, а третє — князь Юрій, отець мій. Ось він і мав називатися Ярославом, а не я. Ти лікар, все знаєш. Навіщо мене названо Ярославом? Для глуму?

Дуліб мовчав.

— Чому мовчиш? Приїхав аж з Києва, то маєш говорити!

— Не знаю, що мовити, — тихо сказав Дуліб, — не моя справа втручатися в справи вищі, хворощі насилаються не людьми, імена ж даються людьми. Знаюся на хворощах, на іменах ні.

— Не говори покірливо, бо нагадуєш мені про власну мою покірливість, якої соромлюся і яку ненавиджу. Згадав про справи вищі. А чиї вони?

— Князівські, — втрутилася Ольга, — ти князь і з князівського роду.

— А чому я князь?

— Бо народився ним.

— Хіба можна князем народитися?

— Все залежить від волі Бога, брате князю.

— Чому ти називаєш мене братом?

— Бо я твоя сестра.

— Не знаю тебе. І нікого не знаю. Маю лиш одного брата, зветься Китан. Ти чула про нього?

— То наш брат князь Андрій. Китаном звала його покійна мати.

— Не знаю князя Андрія. Нікого не знаю. Бо ви руські, а я половець. Я половецький хан Семичуга.

— Хан Семичуга помер цього літа.

— Я не вмер. Я сховався в грозі, а тоді впав на землю й проповз у травах ящіркою і опинився тут, щоб не дати вирубувати лип. Як вирубають липи, то не буде меду. А я люблю мед. Липи безборонні. Вони виростають повільно, набагато повільніше, ніж люди. Тому кожному, хто зрубає липу, треба відтяти голову й прибити її до пенька. Он той пеньок, ти бачиш його?

— Не можна допускатися жорстокостей, князю-брате. Бог покарає тебе за жорстокість, ти не захочеш гнівити Бога.

— Бог не карає нікого. Взагалі нічого й ніколи не робить. Тільки люди. Людям судилося робити щось лихе або ж добре. В цьому їхнє призначення, їхня радість і їхнє одвічне прокляття. Бо коли щось робиш, то при цьому неодмінно маєш когось скривдити. Я не допущу, щоб кривдили дерева. Бо вони безборонні.

— За дерева можна молитися.

— А що таке молитва? Слово для слів. Суцільна безвихідь. Бога замкнено в молитві навіки, він не має виходу звідти, він освітлюється зсередини, мов перлиста мушля, а зовні його не видно й не чути, і його ніколи нема. Самі слова. Тому люди повинні самі давати собі раду. Он бачиш череп? То пересторога всім. Я довго не міг знайти собі черепа. Мені прислав його Петрило з Києва. Восьминник Петрило. Ти не знаєш його. Він добрий до мене. Завжди присилає дарунки з Києва. Ти бачив Петрила в Києві, лікарю?

— Так, — відповів Дуліб, не знаючи, як йому ставитися до цього малоумного князя, — ми були з ним на обіді в Івана Войтишича, воєводи.

— Ти, Олюню, не знаєш Петрила. Це той, що вбив боярина Кучку в Москві. Наш отець йому простив.

— Князь Юрій усім прощає. Він добрий.

— Добрий? Нащо ж послав на смерть мого брата Івана?

— Хіба він хотів йому смерті? Він послав братів Івана, Андрія та Ростислава на поміч Святославові. Розповідала тобі про це не раз.

— Розповідала? Не знаю.

Ольга стрибнула на стіл, вмостилася там, поставила свічник на краю.

— Ти знаєш князя Юрія. Він хоче, щоб усім людям було однаково.

— Ніколи однаково всім не буде, — вигукнув запально Ярослав. — Ніхто неспроможен дати всім відразу однакову землю. Ні землю, ні воду, ні навіть повітря. Одні дихають зеленими вітрами рівнин, інші млосними випарами боліт, ще треті гнилизною лісів. За віщо ж тоді вмер мій брат Іван?

— Кажу ж тобі, князю-брате, що до отця нашого прислав того літа колишній запеклий ворог Святослав Ольгович. Писав: "Брата мого Всеволода Бог узяв. Ігоря Ізяслав захопив. Іди в руську землю, в Київ! Змилосярдсь! Визволи брата, а я тобі буду, надіючись на Бога і силу животворного хреста, помічником". Тоді й послав князь

Юрій полки з Іваном, братом твоїм.

— А його отруїли Ольговичі.

— Він застудився й умер.

— Вони його отруїли, там усіх труять, я знаю. Ось лікар скаже, він знає. Лікарю, скажи: в Києві всіх отруюють?

— Дивне твоє запитання, князю, — намагаючись не роздратувати малоумного, сказав Дуліб.

— Не вмієш відповісти? Боїшся? А ти не бійся. Князь Юрій, отець мій, найдобріший з-поміж князів, а я найдобріший з його синів. Не треба й питати нікого. Всі це знають. І в палатах наших всім ведеться завжди якнайліпше. Тут їдять чотири рази на день, кожен засинає, коли захоче, і спить, де йому заманеться. І скрізь тут є все, що треба, і оте є. Бачиш оте в паволоці й горностаєві? То для князівського заду. Бо й він має свій норів. А що ти вмієш лікувати? Тіло чи й душу? А може, ти й не лікар? Може, тебе прислали, щоб отруїв мене? Але ж не знаєш, хто я. Вважаєш мене Ярославом, а я хан Семичуга. І половці не знають, де їхній хан. Вважають його мертвим. У темну грозову ніч плакали над ним, роздирали собі лиця від розпуки, що вмер їхній хан і не від ран, не від хворощів, а просто через те, що набридло йому жити і він відмовився від життя. А тобі ще не набридло жити, лікарю? Кого ти ще привів до мене? Мовчи. Бачу й так. Він прийшов зрубати всі липи в суздальській землі. Та не буде цього. Ось я зараз зігну йому голову та й приб'ю гвіздком її до пенька. Тримай його, я миттю!

Припавши спиною до стіни, на якій намальована була зброя, він став сунутися по ній, лихоманково перебирав пальцями, шепотів:

— Де моя сокира? Ота, що найгостріша? Ага, ага... Стривай...

Так почовгом добрався до намальованої на стіні величезної дволезної сокири, довго вицілювався, простягав то одну, то другу руку, намагався вхопитися за держално і страшенно дивувався, що сокира не дається йому до рук. Ольга зслизнула зі столу, вхопила свічник, майнула ним перед обличчям у Дуліба:

— Полишмо його!

Вивела обох у перехід, вказала на двері:

— Там спатимете. Брата не бійтеся. Він добрий.

І пішла, забувши їм присвітити.

Однак виявилось, що в їхньому приміщенні так само горіли, пострілюючи, дубові дрова в пристінній печі, і в червоних відблисках вогню побачили вони свої постелі, м'які й чисті, побачили стіл з питвом і кубками, лавки, застелені ведмежими хутрами.

— Оце! — зраділо кинувся до постелі Іваниця, — А то вже думав, що на цім світі й не посплю ніколи на м'якому та в теплі! Як можеш витримувати, Дулібе, все це?

— А як тобі князь?

— Який? Ніколи зблизька не бачив князів, а тут вже скоро цілий десяток буде. Сплю з князями, трапезую. Скоро й сам князем стану.

— А цей — Ярослав?

— Так безумний же ж!

— Коли цей безумний, то хто ми з тобою і всі ми?

— А хіба що?

— Нічого. Давай спати.

— Це в нас, як у тої лисиці, що вскочила в пастку. Вскочила та й каже: "Хоч рано, а ночувати доведеться". Погано, коней забрали. Повели кудись, а куди — не примітив. Коли не знаєш, де твої коні, то як утечеш? Не втечеш ніколи.

— Втікати не станемо. Не для того забралися сюди. Спи.

— Ну, сплю.

Дуліб чи й спав залишок тої ночі. На короткий час провалився в безгучність забуття, але відразу й виринув звідти, трохи полежав, стежачи, як згасають останні жарини в недавно ще буйному вогнищі, тоді тихо одягнувся й вийшов у перехід. Довго блукав у пітьмі, якісь двері траплялися йому на путі, він без вагань штовхав їх, проходив далі, один час йому здавалося, що він блукає в безвиході, кружляє на тому самому місці відчаєно й безнадійно, але саме тоді, штовхнувши ще якісь важкі двері, опинився під досвітнім небом.

Під ногами в нього був сніг, на білій землі стояли білі, примарливо довгі князівські палати, внизу спокійно темніла річка, а за річкою здіймався ліс, покояшано-сивий знизу, в стовбурах, і незатьмарено-зелений у верхів'ях, соковиті барви яких не приглушувалися ні снігом, ні світанковою імлою.

Все було мовби знайоме Дулібові давно-давно... Він справді мав спогад про таке місце. Тільки там був не палац, а проста ловецька хижка, і під високим берегом текла інша річка, і стояв він тоді під світанковим небом, очікуючи сонця, не сам, а вдвох з Марією. А перед тим вони мали ніч у хижці серед снігів, і тіло в Марії теж було біле, мов сніги довкола, тільки не холодні, а гарячі, гарячі сніги. Це належало до явищ протиприродних, такого бути ніколи й не могло, він не хотів піддаватися спогадам; навіки втрачене минуле викликало в його серці лиш тупий біль і цілковиту байдужість до життя, а він ще мав жити коли й не для самого себе, то бодай для довершення справи, на яку наштовхнув його випадок, а тепер надихало прагнення послужити істині.

Так він стояв у білій тиші, вдивляючись у далекі загадкові бори і відганяючи болючі спогади про свою потаємну любов, яка ніколи не вернеться і яка чи й була, бо любов має дивну властивість; попервах вона вимагає прихованості, вона хоче весь світ замкнути лише між двома — ним і нею, — але згодом не вдовольняється вже цим, їй потрібен розголос, потрібне загальне визнання і освячення, їхня любов не стала та й не могла стати такою. Вона не об'явилася світові, отож чи й була коли-небудь? Ця любов чомусь нагадувала Дулібові його розслідування вбивства Ігорового. Тут так само прихованість, таємничість, так само світ стоїть осторонь, у цілковитому незнанні, так само з часом виявиться, що ніхто не знав про його, Дулібові, поневіряння заради встановлення істини, і важко буде довести не лише про його чесність і відважну наполегливість у цій справі, а й взагалі про його існування на землі в ці часи. Коли б він, зібравши свої докази, став перед людьми, перед якимсь повноважним вселюдським

собором і виклав свої звинувачення й висновки, то це б могло прислужитися істині, а так він блукає від одного князя до другого, цілковито відданий на їхню волю, веде смертельну гру, не чекаючи нізвідки підтримки й захисту, і все це примарливе, як ота сиза імла за рікою, все це, мабуть, видається збоку так само божевільним, як дикі перескоки думок у голові малоумного княжича Ярослава.

Тупіт копит вихопив Дуліба з тяжкої задуми. Кілька вершників їхало по Суздальській дорозі, всі озброєні, в шоломах, з круглими щитами, на добрих конях; попереду, на білім, як світанкова імла, коні, в золотому панцирі поверх князівських хутер, скакав князь Андрій, а поруч з ним, на невисокій конячині, без зброї, але зодягнений майже в такі, як у князя, теплі й пухнасті хутра, пострибував круглолиций, крутлоокий парубійко, якого Дуліб за інших обставин мав би за якогось із синів Юрієвих, такі вони всі були не схожі між собою, однак тепер він здогадався, що князь Андрій припроваджує до Кідекші не одного з своїх братів, а, з усього видати, отого втеклого монашка Сильку, на якого падає підозра в убивстві князя Ігоря в Києві. Силька, — а це мав бути неодмінно він, — коли проїздили повз самотнього Дуліба, креснув по ньому поглядом, видно, передчуваючи все лихе для себе від цього незнайомого чоловіка. Дуліб так само пильно поглянув на колишнього монашка, сподіваючись відразу побачити в ньому щось виразно злочинне, але нічого не помітив, навпаки, ота округлість, що нею позначене було не саме тільки обличчя Сильчине, а й уся його постать, надавала парубійкові вигляду мирного й лагідного, очі його, меткі, допитливі, цікаві до всього, не мали в собі сподіваного нахабства. Ще запримітив Дуліб: у Сильки не було при собі ніякої зброї, навіть звичайного ножа на поясі, та й пояса не було — чи то князь Андрій завбачливо відібрав у нього зброю, а чи хлопець, може, й не носив її ніколи, в що легко вірилося, беручи до уваги його чернецтво, але зовсім не узгоджувалося з нинішнім його становищем прибічного літописця княжого, бо бути хроністом у такого князя, як Андрій, означало бути учасником усіх походів, збройних сутичок, перемог і поразок, себто справ, які вирішуються насамперед зброєю.

Князь Андрій, коли проїздив повз Дуліба, змахнув йому трипалою червоною рукавицею з добродушністю, не жданою для нього, надто ж коли згадати обіцянку прибити лікаря до брами й розстріляти власноручно з найтугішого в Суздалі лука. І отой примирливий помах трипалої рукавиці, тихий засніжений поранок, далекі загадкові бори, що нагадали йому про найсолодші дні його молодості, осяяної незабутнім, хоч і краденим коханням, — все це наповнило серце Дулібові бадьорістю, молодю силою, і він подумав, що, власне, його життя не тільки в минулому, бо ніколи не пізно творити добро і служити високій людській справедливості.

З таким настроєм повернувся до палат, щоб знайти князя Юрія і разом з ним розпочати допит втеклого монашка Сильки.

Вони зібралися не в гридниці, великій і незатишній, а в повалуші, де князь Юрій і спав, і працював. Там було нешироке самітницьке ложе, дбайливо накрите узороччям, був стіл посередині для трапезування, а під стінами ще стояло кілька столиків для письма і читання з поставленими на них великими книгами. Ще безліч книг

громадилося стосами просто на підлозі; над пристінною піччю, в якій яскраво палали дубові дрова, вирізьблено було білого лева, готового до пострибу, на стіні, над ложем прикріплене велике срібне розп'яття тонкої, високомистецької роботи. Не було тут стільців з високими спинками, а стояло кілька довших і геть коротеньких ослінчиків, накритих м'яким хутром; це створювало затишок і якийсь настрій простоти, а всі оті книги й численні столики для письма й читання робили помешкання схожим на покій мудреця, високовченого монастирського настоятеля або високого ієрея церкви, що віддався наукам, але нічого спільного не мали з князівством, владою, суворими державними справами.

Щоправда, мальовничий безлад і ота навмисна, мовби показна недбалість, з якою господар помешкання ставився до речей, кожна з яких становила неабияку цінність, відразу вказували на те, що тут задомовився чоловік непростий, навіть незвичайний; бо й хто б це інший міг кидати на кам'яну підлогу книги, за кожную з яких можна було купити кілька сіл, а то й невеликий город? Однак можновладців упізнавали не по їхньому багатству, а насамперед по силі, якою оточувалися, по зброї, якою виблискували самі і їхні прибічні. Вже багато віків дієписці володарів світу слухняною рукою виписували славу залізові, на кшталт того сенгалльського монаха, що в захваті Карлом Великим, здається, перевершив усіх своїх попередників і нащадків: "Навіть кінь його шерстю і силою здавався залізним. Залізом покрилися поля і дороги. Воно яскріло на сонці, й на залізі відбивалися промені його. Народ, оціпенілий від страху, поклонявся холодному залізу, і жах блиску його проникав у самі надра землі".

Власне, Дуліб навіть не зауважив браку суто князівських прикмет у помешканні Долгорукого; йому сподобалося отак сісти серед книг, коло живого вогню, який весело тріскотів, заглушуючи половину мовлених слів, можливо, слів несуттєвих, бо завжди значна частина сказаного людьми не має значення і повинна вважатися коли й не шкідливою, то принаймні непотрібною. Але князь Андрій, який теж поставив необхідною умовою свою присутність на допиті Сильки, не поділяв Дулібового захоплення, бо відразу спитав батька:

— Чому не в-gridниці, княже?

— Хочу тут, — сказав Юрій, — гріх буде, коли цей чоловік казатиме неправду моїй людській оселі, де я вже й не князь, а просто чоловік, як і всі. Казатимеш правду, Силько?

— А чому б мав брехати? — здивувався Силька, якого князь Андрій привів із собою і лишив тим часом стояти коло дверей. Сам сів поряд з батьком, тоді як Дуліб примостився на маленькому ослінчикові коло великої, гарно оздобленої книги, в якій з чималим подивом упізнав один з відомих латинських кодексів.

— Хай сяде перед нами, — запропонував князь Андрій, — хоч і не знаю, чи довго триватиме твоє розпитування, лікарю.

— Повинен стояти, хоч як довго б ми питали, — сказав Долгорукий, — хто сидить, зрівнюється з нами. Чи ти хочеш пристати до лікаря, зрівнявши мене з цим чоловіком, на якого падає тяжка Підозра?

Силька метнув очима сюди й туди, ворухнувся не так злякано, як здивовано, але змовчав чи то від поштивості, чи то ждучи, в чому ж його звинуватять, а чи й справді почувуючи провину.

— І треба все записувати, — виставив вимогу князь Андрій. — Хоч ти, князю Юрію, і не визнаєш докладних записів, але тут без них обійтися неможливо.

— Я запишу, — подав голос Дуліб, — Іваниця має принести приладдя для письма. Пішов шукати коней. Там у в'юках мої пергаменти.

— Мав би ти берегти їх пильніше, — посміхнувся князь Андрій.

— Перебуваю під рукою великого Князя, не маю, отже, ні про що турбуватися.

— Гаразд чиниш, — похвалив його Долгорукий, — тобі ж, князю Андрію, відомо гаразд, що в Суздалі багато літ ще до твого приходу на світ ведуться докладні судові книги. Не заохочую до писання докладного про побут і дії щоденні князівські, бо для значних випадків досить згадок коротких і вичерпних; змальовувати життя в подробицях не слід, бо подробиці здебільшого ганебні й брудні. Судові ж випадки щоразу нові, тому їх слід записувати для пам'яті потомних, а також для справодавства державного, бо держава має стояти на правді й чеснотах.

Іваниця приніс письмове приладдя, Дуліб прилаштувався писати, кивнув Іваниці, щоб той теж сів коло нього.

— Ми з Іваницею ведемо цю справу спільно, тому дозволь, князю, щоб він був присутній при всьому.

Долгорукий мовчки кивнув на знак згоди, князь Андрій гнівно ворухнувся, відчувши себе ображеним тим, що зрівняно його з простим слугою, але змовчав, сподіваючись належно поквитатися з лікарем в час допиту Сильки, де два князі, поза будь-якими сумнівами, мали переважити двох незнатних захисників сумнівної справедливості з Києва.

Силька переступав з нога на ногу вже трохи налякано, йому не сподобалися такі задовгі готування, не сподобалася й коротка, хай і невисловлена суперечка між князями й отими двома незнайомими людьми, хоч і простими, а, видно, значення й сили чималих. Єдине, що його втішало, це прихильність князя Андрія, тому він щосили намагався не виказати свого збентеження і тихенько пошикував, зволожуючи горло, яке чомусь зрадницьки пересихало, так що не здобудешся й на мову, коли тебе спитають про віщось, а питати, видно, зготувалися його докладно й суворо, хоч знову ж таки, ніяк не вгадаєш, про віщо.

— Підійди ближче і стань отам, — звелів Долгорукий. Силька слухняно наблизився, став якраз між князями і тими двома з Києва, але спитати його ні про що не встигли, бо нечутно відхилилися важкі дубові, ковані товстим залізом двері, й до палати вслизнув половчанин. Босий, у білому полотняному вбранні, з накинутою зверху хламидою, протканою золотими грифонами в колах, він швидко оббіг князів, підскочив до вогню, вихопив палаюче поліно, перекинув його в долонях, пожбурих назад у вогонь, тоді тільки поглянув на тих, хто сидів у палаті, ще більше звузив свої половецькі очі, гукнув клекітливо, мов справжній степовик:

— Китан!

Князь Андрій підвівся, підійшов до Ярослава, обняв брата.

— Не хотів тебе будити, брате, думав, спиш ще.

— А я не сплю. Ніколи не сплю. Поки спиш, багато зла твориться на світі. Не можу спати. Князь Гюргій скаже тобі про це. Поки спиш, можуть приїхати люди з Києва, а Київ завжди має лихі наміри. Не був ніколи в Києві лиш через слимачу лінкуватість свою, а ти, брате, був і можеш засвідчити правдивість моїх слів.

— Сину, — озвався князь Юрій, — піди до своєї палати, бо маємо тут справу невідкладну. По закінченні князь Андрій завітає до тебе.

— Не знаю Андрія. Це Китан! А ти не Юрій і не Гюргій, і не Дюргій, а Дюр, як називала тебе моя покійна мати. Ти ж називав її Фро, що означає дощ або щедрість. Забув, князю? А що таке Дюр по-половецькому? Теж забув?

Ярослав швидко заговорив по-половецькому, князь Юрій відповів йому так само скоромовкою: до них приєднався й князь Андрій, і ось уже перед Дулібом та Іваницею були мовби справжні половці, навіть Силька немало подивувався такому несподіваному перетворенню.

Князі говорили запально, гнівливо, вони переконували в чомусь один одного, хоч і безглуздим здавалося переконувати будь у чому малоумного Ярослава, який метався по палаті, сяючи своїми грифонами і хижо поблискуючи вузькими половецькими очима. Нарешті батько й син перемогли безумного, той ще раз оббіг палату, доскочив до Сильки: пильно вдивився йому в очі, доторкнувся пальцем до грудей, сказав майже пошепки:

— Небезпеки звинувачень і суду хоч і людські, а насилаються дияволом. Засоби ж диявола невичерпні, так і знай. А ти не винен! Не винен! Не винен!

Він намірявся ще раз повернутися до батька й брата, але від дверей його покликав тонкий, срібний голос:

— Брате-князю, жду тебе давно вже, а ти не йдеш.

Ніхто не бачив, коли ввійшла княжна Ольга, тепер усі повернулися туди, до дверей, очі усіх спочили на тоненькій білій постаті, всі скупалися в сірих водах незвичайних очей, а безумний Ярослав підбіг до сестри, упав перед нею на коліна, поцілував ноги, закричав:

— Веди мене звідси, веди, Олюню-сестро!

І вони зникли, полишивши по собі збентеження, зненацька відкинувши всіх тих, хто сидів тут на становищі суддів, з стану загрозливої урочистості до буденної чулості. Силька трохи збадьорився несподіваною підтримкою химерного князя-половчанина, хоча й досі не міг збагнути, в чому його можуть звинувачувати.

Дуліб з Іваницею опинилися мовби посередині між князями й звинуваченим Силькою. Вторгнення божевільного Ярослава ще більше підкреслило їхнє непевне, можна б сказати, двозначне становище. Для них уже були або мали стати ворогами і ті й ті, та й будь-яка стороння сила, навіть така, як цей блаженний, відірваний від світу, чистий душею княжич, виходило, так само виступала, ясна річ, цілком несвідомо, їхнім

супротивником.

Дуліб вписав у свій пергамент: "Кожен — це або тиран, або раб. А ті, хто посередині, терплять звідусюди".

— Питай, лікарю, — подав нарешті голос князь Юрій, — бо вже пишеш, ще й не маючи що записувати, перевершуючи в цьому навіть князя Андрія.

— Записую думку, яку шкода було б забути.

— Правду сказав філософ, що винахід письма ослабив людям пам'ять. То можеш починати, лікарю.

— Тебе звуть Сильвестр, або Силька? — спитав хлопця Дуліб.

— Так.

— Ти з Києва?

— З Києва.

— Був монахом у монастирі святого Феодора?

— Послушником.

— Як же міг стояти прибрамником, не маючи чернецького сану?

— Не стояв я при брамі.

— Поясни.

— Не стояв, — сказав Силька і метнув туди й сюди своїми допитливими очима, неспроможен збагнути, чого від нього хочуть.

— Чув, що сталося в Києві?

— Там багато всього буває.

— Про смерть князя Ігоря чув?

— Чому б мав не чути?

— І що взято його з монастиря, де ти був, — знаєш?

— Знаю.

— І що браму відчинено перед юрмою — теж відаєш?

— Е-е, — враз збагнув Силька, куди хилить цей загадковий чоловік, — ловець з тебе хитрий, та не дуже метикований! Заплутати мене хочеш і вплутати в сю тяжку справу, а я не дамся, бо й чому б мав даватися! Шукаєш, хто відчинив браму, і кинувся задля цього аж сюди, а воно задалеко, лікарю, коли ти справді лікар, як тебе взиває великий князь Юрій. У Києві й шукав би! Там усі, там ігумени Ананія і братія вся на місці, коли не розбіглась після того вбивства. Мене ж не зачіпай. Я не винний. Не винний! І не був прибрамним, і в чернецтві не був, а переписувачем книг при ігумені Ананії — ото й усе, а більше нічого. І не лови мене, лікарю, бо я тобі не заєць і не перепілка.

— Коли виїхав з Києва — скажеш? — спитав Дуліб.

— Чому б не сказати, коли припадає саме на той день, коли вбито князя Ігоря.

— Відчинив браму, а тоді злякався й утік того самого дня?

— Вгадав: того самого дня. Та тільки брами не відчиняв, бо не був прибранним, а день, як відомо кожному, має свій початок, середину й кінець, то знай же, що виїхав я з Києва не в середині й не в кінці дня, а на початку, і не на початку, а вдосвіта. І не втік, не вийшов, а виїхав верхи на коні, а ти мав би спитати, звідки в мене кінь, коли вже

хочеш про все довідатися.

Згадування про коня збентежило Дуліба. Про коней він якось не подумав, а тоді в Києві ніхто про них не згадував, хоч ясно ж, що ні в Кузьми Ємця, ні в монашка не могло бути коней, отож вони мали їх украсти, щоб утікати. А де вкрали, в кого й чому ніхто не домагався повернення коней, чому ні Войтишич, ні ігумен не згадували про коней?

— Не ти мене питаєш, — спокійно сказав Дуліб. — Кажеш, що виїхав з Києва вдосвіта в п'ятницю, коли вбито князя Ігоря. Чим доведеш?

— А на мосту знають. Міст ще був закритий на ніч, і ми довго торгалися в браму, поки нам відчинили. А тоді не хотіли ми платити мито, бо в Кузьми була гривна княжа, він показав її, і нас пропущено, як посланців до князя Ізяслава.

— Кузьма? Про якого Кузьму говориш?

— А про Ємця. Разом виїхали з Києва. Зустрілися перед мостом, зговорилися, вийшло, що їдемо обидва в Суздаль.

— І Кузьма був з конем?

— Аж з двома. Одного мав для поклажі.

— Хто дав тобі коня?

— Ігумен Ананія.

— Навіщо?

— Сказав: їдь у Суздаль, князеві Андрієві потрібен чоловік, вмілий у письмі. Поблагословив мене в путь. Ігумен добрий до мене був завжди. Ще малим забрав мене в батька, навчив письма, книжної премудрості.

— А хто послав сюди Кузьму? Хто дав йому коней, гривну?

— Його й спитай.

— Де він?

— Десь у князя Івана.

— Серед берладників?

— В них.

— Чому ти не поїхав з ним туди?

— А що мав там робити? До зброї не привчений. Кузьма спис метає, як ніхто, а я писалом лиш умію. Завернув до князя Андрія, він прийняв мене.

— Обіцяв тобі ігумен Ананія ще щось?

— Благословив — і все. Дав срібла на дорогу.

— Ігумен Ананія — святий чоловік, і негоже піддавати сумнівам його вчинки, — зауважив князь Юрій.

— Я вже чув про святість ігуменову, — сказав Дуліб. — Чув у Києві від того самого чоловіка, хто назвав убивцями князя Ігоря Кузьму Ємця і ченця-прибрамного, які втекли після вбивства.

— Брехня! — запально гукнув Силька. — Ніколи не був я прибрамним і не тікав ні від чого, все брехня!

— Хто ж той чоловік? — незважаючи на Сильчин крик, спитав у Дуліба Долгорукий.

— Воєвода Войтишич, коли знаєш його.

— Знаю.

— Мовлено ж було при ігуменові Ананії.

— А ігумен? Невже не сказав, що то неправда? — аж нахилився до Дуліба Силька.

— Сказано ж тобі: питаю лиш я. Ти відповідаєш мені.

— Гаразд, — усміхнувся Юрій. — Тоді спитаю я, лікарю. Що сказав ігумен, почувши звинувачення проти його прибрамного?

— Не був я прибрамним! — гукнув Силька.

— Помовч, — махнув на нього князь Андрій.

— Я сам спитав ігумена, — потер чоло Дуліб, пригадуючи всю ту дивну, тепер мовби й геть неіснуючу розмову, — спитав його, чому не сказав про підозри на вбивців у перший день нашого приїзду до Києва. Бо ми з Іваницею приїхали просто до монастиря святого Феодора і відразу сказали ігуменові, за чим приїхали. Розмова ж у Войтишича відбулася напередодні нашого від'їзду з Києва, коли вже хотіли ми повертатися до князя Ізяслава ні з чим, бо в Києві несила було знайти винних, винний був увесь город, а отже — ніхто.

— І князь Ізяслав не вельми б удовольнився такими твоїми вістями, — ущипливо зауважив Долгорукий, — він ждав од тебе вістей інших. Йому хотілося звинуватити в братовбивстві Ольговичів та Давидовичів.

— Ніхто й слухати не хотів про братовбивство. Ні князь Ізяслав, ні воєвода Войтишич, ні Ананія-ігумен.

— А вказали тобі на мене? Не повірю в таке.

— На тебе ніхто не вказував. Це вже я сам, коли довідався, що вбивці втекли до тебе.

— Які ми вбивці? Що ти кажеш таке, лікарю? Бійся Бога! — вимовив Силька таким відчаєним і докірливим голосом, що всі мимоволі поглянули на цього хлопця, і кожному стало ніяково за цей допит, за нічим не підкріплені звинувачення, підозри, за переповідання чийхось слів, напівзабутих, несуттєвих, може, й безглузвих, але обов'язок довести справу до кінця штовхав їх до нових розпитувань, вони мали наражатися на нові незручності, між ними не повинно було лишитися нічого нез'ясованого, інакше не могли б вони вийти з цієї палати, хоч і не пильновані грізною сторожею, не стримувані ніким, окрім високого обов'язку — встановлення істини.

— То що ж мовив тоді ігумен Ананія? — повторив своє запитання князь Юрій.

— Він промовчав, а за нього сказав Войтишич. Войтишич сказав майже те саме, що ти, князю. Що ігумен святий чоловік і несила йому втручатися в бруд і злочинність життя щоденного. До цих слів ігумен додав свої, але не про себе, а про Войтишича. Мовляв, лиш такий відважний чоловік, як воєвода, має мужність говорити про все, не приховуючи.

— На що Войтишич, мабуть, сказав: та будь воно все прокляте, — засміявся полегшено князь Юрій, тішачись, що міг вгадати не тільки перебіг тієї далекої і тепер давньої вже розмови, а й послідовність висловів, навіть окремі слова.

— Вгадав, князю.

Дуліб розумів, що треба припинити розпитування Сильки, відіслати його, йому вже не хотілося тепер шукати й Кузьму, бо передчував, що той скаже те саме, хіба що, крім ігумена Ананії, назве ще когось, але хіба ж від цього стане легше йому, Дулібові? Не вірити цьому круглоголовому хлопцеві, в якому нічого не було монаського, Дуліб чомусь не міг, а повірити — означало тим самим відмовитись від свого припущення про участь у київському вбивстві князя Юрія, визнати марність своєї тяжкої мандрівки, просити пробачення у Долгорукого, найголовніше ж — і це найсумніше — доведеться пристати до думки, що в Києві існувала (та ще й досі існує) якась дивна змова, спрямована не знати й проти кого: чи то проти Долгорукого, чи проти Ольговичів, чи навіть і проти самого Ізяслава; до змови тієї причетні ігумен Ананія, причетні, мабуть, і Войтишич та його люди, але навіщо вона, і чому цим людям треба було пуститися аж на такий неймовірний злочин, як прилюдне вбивство князя Ігоря, — цього б ніхто не вмів ще сьогодні сказати. Ясна річ, можна було відкинути все сказане Силькою, звинуватити його в неправдивості, звести з Кузьмою і спробувати впіймати на неточності, на розходженнях у відповідях, — і тоді справдяться підозри Дулібові, і він наполягатиме бодай на покаранні цих двох, коли не зможе довести провини самого Долгорукого.

Однак треба було вже тепер подумати й про той ймовірний випадок, коли все сказане Силькою потвердить Кузьма. Подумати про змову тих далеких і підступних у Києві, бо дуже схоже було саме на це. І оті запросини на обід до Войтишича, щоб не випустити з Києва слідчих князя Ізяслава з пустими руками. До Войтишича їх запросили не для трапезування просто, а щоб назвати імена вигаданих убивць. Потім підіслано Ойку, яка мала сказати, куди втекли вбивці. На мосту всіх, може, й самого воеводу Мостовика, підкуплено, аби не казали правди про те, коли проїхали по мосту Кузьма й Силька. Змова, змова! Але навіщо?

А Силька не винний або ж боїться сказати правду при князях. Хоч як там насправді, далі допитувати його безглуздо.

— Хай іде, — сказав Дуліб. — Далі питати нічого.

— Іди собі, — сказав Долгорукий. — Та не спробуй утікати. Чи, може, лікарю, відправити його до Суздаля та посадовити там у поруб, бо в Кідекші нічого не маю належного.

— Не треба, хай гуляє на волі, — сказав Дуліб.

Силька, недовіжливо позираючи то на князів, то на Дуліба, висунувся за двері. Там, мабуть, став і не знав, куди йти.

— Піду відведу його до отроків, — підвівся князь Андрій. — Залякали хлопця. Ліпше б спитали його щось книжне. Знає безліч цікавих речей. А ви його тут мов останнього раба, затурканого й нездарного. Хіба можна так з розумними людьми? Бога б побоялися!

Дуліб почував себе цілковито виснаженим. Не здобувся на відповідь князеві Андрієві, не здатен був ні на що. Схилювся над пергаментом, трохи подумав і, коли за

Андрієм зачинилися двері, повільно записав: "Хто починає з втрати незалежності суджень, кінчає втратою сил душевних".

Це — про себе.

А про ігумена Ананію вписав таке: "Під личиною вченості й побожності він ховав зловивість, мсту, вбивство".

І тут зненацька обізвався Іваниця, який промовчав увесь цей час, мовчав терпляче й самовіданно, дивуючись, навіщо Дуліб посадовив його разом з князями, не вірячи в глибині душі, що можна чогось буде довідатись в цього бистроокого Сильки з допомогою простого розпитування. Та ще дужче здивувався Іваниця, коли Сильку відпустили, власне, нічого так у нього й не випитавши; а він сам від зневіри в оте перекидання словами несподівано перейшов до зацікавленості всім, що тут мовилося, та й більше: йому закортіло щось сказати таке, про що й у гадці не мали ні князі, ні сам глибокомудрий Дуліб!

— А він не все вам сказав, — обізвався Іваниця.

— Хто? — поцікавився Дуліб.

— А Силька.

— Звідки знаєш?

— Оце! Та він же на мене зиркав, як заєць з-під капусти! Вас усіх знає, мене ж — ні. Я для нього незнаний і загадковий. От і злякався. А коли чоловік боїться, то так і знай: щось він приховує. Щось у нього є недоговорене.

Це могло сприйнятися як натяк на те, що Силька боявся при князеві Юрієві говорити до кінця. Долгорукий мав би образитися на Іваницю за таку відверту нетактовність, коли не сказати різкіше. Однак Юрій, — і Дуліб ще раз пересвідчився в цьому, — не належав до звичайних людей, він не відав почуття образи в щоденно-простацькому розумінні, йому невласлива була мстивість, бо інший володар на його місці не став би слухати ні такого, як Дуліб, ні тим більше Іваницю, а вже давно б звелів обох або ж сховати навіки в підземеллі, або й знищити зовсім.

Долгорукий сприйняв слова Іваниці так, ніби йшлося про щось стороннє, що його ніяк не обходило. Зі спокоєм філософа, якому найбільше залежить в дошукуванні до суті справи, він роздумливо мовив:

— Не сказав усього, то скаже. Подождемо.

— Згоден з тобою, князю, — подав голос Дуліб.

— Поїдемо, не відкладаючи, до князя Івана, — підвівся Долгорукий, — знайдемо там ще того Кузьму та попитаємо. Тоді обох зведемо. Воно все й роз'ясниться тобі, лікарю, хоч, мабуть, і так вже стало роз'яснюватися. Чи ще ні?

— Їхав до тебе з Києва з тяжким звинуваченням, а тепер, бачу, доведеться змінити його на любов до тебе, даруй за лестоці.

— Князів любити не треба. Досить для цього й жінок, — з цими словами Долгорукий відпускав, власне, на сьогодні Дуліба й Іваницю. Іваниця схопився й мерщій вискочив з палати, бо кортіло йому запопасти отого меткого Сильку й, не чекаючи, поки за нього знову візьмуться поважніші, самому потрясти, як чорт суху

грушу. Дуліб же, перш ніж скласти своє писемне приладдя, записав: "Усвідомлення власного невігластва — однаково несподіване, болісне й образливе".

Іваниця знайшов Сильку в збройні. Тут уже не намальовані, як у божевільного Ярослава, а справжні висіли на стінах щити, мечі, сокири, списи, луки. Щити прикрашені золотою випуклою оковкою, а то й всуціль золочені, з мистецьким карбуванням, навіть з емалями, хоч мали б ті емалі пооблітати в першому бою, від перших ударів. Тут висіли дорогі луки з шовковими тятивами і княжі тули, обтягнуті шкірою пантери, яка має чудовий запах, або хутром бобра задля пихи.

По збройні літали соколи й кречети, ширяли попід високою стелею, билися об стіни, хотіли волі або принаймні спокою, який їм скаламутив своїм вторгненням цікавий до всього сущого Силька.

Як він потрапив до збройні, як знайшов її серед інших палат цього недоладного, недокінченого, химерного пристанища князівського, цього б не сказав, мабуть, і сам Силька, але стояв він тут, з усього видно, вже давно, поводив своїми допитливими очима, розглядаючи зброю, крутив головою, стежачи за льотом хижих птахів, найдивніше ж: не робив щонайменшої спроби вхопити меч або спис чи сокиру й кинутися рубати своїх суддів, може, й неправедних.

— Чого тут стоїш? — спитав його Іваниця, трохи збентежений отим ширянням соколів та кречетів над головою.

— А тобі що? — ліниво відказав Силька.

— Не для тебе це місце.

— Для мене скрізь місце.

— Це ж чому така зухвалість?

— Повинен усе бачити й знати.

— Постарієш — узнаєш.

— Дуб хоч і тисячу літ стоїть, а все дуб. Ти ж сам молодий і мав би знати, що розум не від старощів залежить, а від того, чи є голова на плечах.

— Пащекований ти вельми. Ігумен Ананія навчив?

— Сам навчився.

— А в ігумена що робив?

Силька зиркнув на Іваницю з ледь помітним ляком.

— Сказав уже: був послушником.

— Що робив у нього, питаю!

— Ти хто, щоб мене питати? Князі питали — і годі.

— Бачив, хто я, — загадково відповів Іваниця, — і коли хвалишся, що маєш надто цінну голову на плечах, то міг би й здогадатися. Питаю ж тебе, що робив у ігумена Ананії, Послушникував — знаємо. Письма й книжної премудрості навчався — знаємо. А що робив для ігумена?

Силька закрутився, заметався. Тобто він і далі стояв на місці, зовні лишався непорушний, але водночас усе в ньому мовби роз'їхалося увсїбіч, розсмикалося, розскочилося: очі, руки, плечі, спина. Він ладен був ускочити в Іваницю, щоб вивідати,

чи той знає щось про нього, чи тільки бере на ляк; він напружував пам'ять, щоб пригадати, чи не зустрічався з цим білявим красенем у Києві, а коли стикався, то де і за яких обставин, йому кортіло б довідатися, чи Іваницю послали сюди князі, чи той діє на власний розсуд; якби Іваниця поставив оте запитання там, у палаті князя Юрія, то Силька б відкрутився: бо завжди легко відкинути запитання, яке належить тільки одному. Двоє, знаючи те саме, не можуть довести свого знання нікому, коли немає третього, який би посвідчив. Але ж як знати, чи не послали цього загадкового мовчуна і князі, й той київський суддя? Може, вони всі знають про потаємні справи Сильчині в ігумена Ананії і тепер лиш перевіряють його щирість і правдивість?

Все це Силька обміркував умить, ще не встиг Іваниця переступити з ноги на ногу, обміркував і збагнув з усією ясністю, що тільки послідовна правдивість порятує його від страшного звинувачення і дасть змогу втриматися коло князя Андрія, де Сильці вперше в житті жилося солодко й привабливо.

— А коли й робив, то не сам, а за велінням ігуменовим, — сказав Силька, ще не відкриваючись до кінця, але вже ступнувши на кладку, де не розминешся з відвертістю.

— Хвалишся головою, а слухався, мов останній дурень!

— Спробував би ти не послухатися ігумена! Не знаєш ти цього чоловіка. Скільки він з світу зжив, того ніхто не відає.

— Довго ж ти там?

— Як міг довго? Поки був малим хлопцем, він лиш навчав мене. Та й не так він сам, як інші ченці. Там були вельми вчені мужі. Знали й по-грецькому, і латину, і болгарську, і німецьку. Книги всякі. Ти й не чув, мабуть, ніколи.

— Ну, ну, багато ти знаєш, що я чув, а що не чув. Що ж робив?

— Знаєш, то навіщо питати?

— Хочу, щоб сам сказав. Маємо тобі вірити у всьому, все й кажи. Інакше яка ж віра? Силька засоромлено похнюпився.

— Дівчат йому, — прошепотів, і червоні випіки взялися йому по обличчю, аж Іваниці стало шкода хлопця.

— Водив для ігумена?

— Так.

— Як же водив? Сам знаходив?

— Він накидав оком. Щодня їздив по Києву. Невтомний був. На трапези до бояр і воевод, вимитий і вичищений, коло нього кілька послухників приставлено для самого миття та чищення. їздив у дорогому повозі, бо верхи не терпів, казав, що йому всі нутроші від того колотяться. І все зирив на вулицях, у дворах, на торгах, у церквах. Мене з собою мав на той випадок і відразу стріляв оком і велів: "Привести". І не молодичь, а самих дівчат, уночі, потаємно, коли всі сплять, навіть монахи сплять після останньої молитви. Ставлено мене мовби прибрамним на ніч, а насправді пускався я в мандри по Києву, іноді й не знаходив, а то натрапляв на незгідливих, бувало, що й били мене мало не до смерті — страшно й казати про все.

— Чим же зваблював?

— Обіцянками, дарунками, на які ігумен не скупився ніколи; іноді вдавався до погроз, хоч і не вмію погрожувати людям як слід, але дівчата надто дурні, щоб розпізнати суть чоловічу, завжди вірили або лякалися.

— Втопити б такого в Дніпрі, — майже лагідно сказав Іваниця. — Я, правда, знаю лиш лікування людей, але тебе б, мабуть, утопив. Може, щоб полікувати решту людей від такого виродка.

— Хіба я мав щось від того? Мене змушувано — ось і все. Відмовишся — лежатимеш під деревами в монастирі. Бачив, скільки там дерев? Під кожним закопані непокірливі. Під деревами й під камінням. Ананія нещадний.

— Чом не сказав про це князям сьогодні?

— Не повірять. Чув, як князь Юрій про ігумена? Святий і непорочний. А я знаю все!

— Втекти б мав від нього.

— А куди? Я сам з Києва, в мене там батько, якого не бачив он скільки літ, соромився до нього й поткнутися. Він робить залізо, а я...

— Кричко твій батько?

Силька глянув на Іваницю ще з більшим ляком, змішаним з повагою. Цей знав про нього все. Ось доля людини! Наздожене тебе, хоч де заховаєшся, проб'ється крізь ліси, перебереться через ріки й озера, розшукає на краю світу.

— Ігумен знайшов би мене скрізь. Це страшний чоловік, аби хто знав, який він. Все перед ним гнулося й упосліджувалося. А тоді накинув він оком на Ойку.

— Ти! — гукнув Іваниця, захопивши Сильку за груди й труснувши так, що той аж зубами клацнув. — Це ти, ігуменів посліде! Ойку!

— Я нічого, я... — заскімлив Силька, пробуючи пручатися, але Іваниці подесятерилися від зненависті сили, війнуло на нього з неймовірної віддалі дикуватістю отої дівчини в козячому хутрі, бачив сліди босих її ніг на примерзлій траві, з радістю відчув би пронизливу свіжість і незайманість її поцілунку, а цей все споганив, утоптав у бруд одним тільки словом, брудним натяком, двозначним згадуванням, поєднанням її пречистого, дитинного імені з підлякуватим ігуменом, вичищеним і вишкребеним зовні й гнилим зсередини, як шолудивий псюра.

— Ти, підляку, нечисть собача, вишкребок монастирський, котельна пригарина! — сичав Іваниця Сильці в обличчя й тягнув його до стіни, де висіли гострі мечі й сокири; вчорашній послушник метким переляканим своїм оком устиг запримітити все оте гостре, різуче і вирішив, що настав його останній смертний час, бо рятунку нізвідки ждати не доводилося, крику ніхто не почує в цій наглухо замурованій зброївні, де тільки товсті стіни, непробивні двері, та безшелесно ширяють над головою розбуджені з сплячки хижі птахи, мовби очікують, коли проллються перші краплини твоєї крові, щоб кинутися на тебе і терзати твоє тіло, розшматовувати, донищувати.

Нічого не лишається в чоловікові в таку хвилю, все набуते зслизає, мов шкіра з гадюки, коли знав книги, то не згадаєш їх, навіть подивуватися не встигнеш, навіщо гайнував життя на їхнє вивчення, коли вони не можуть тобі ні в чому допомогти, смішним видавалося Силькові знання його письма й велике уміння заносити на пергамент усе,

що відбулося, бо не зможе він ніколи й ніхто не зможе записати про те, що сталося з ним, з якої причини і навіщо, молитви теж не могли прислужитися — це вже знав Силька напевне, адже пробував колись порятуватися молитвами від злої волі ігуменової, а що з того вийшло? Однак лишилася ще в ньому крихта здорового глузду, і Силька зачепився за неї, вірячи, але не маючи більше нічого для свого порятунку. І ось, шматований розлюченим Іваницею, вже маючи перед самими очима безжальні леза мечів і сокир, вже мовби простежуючи, як тягнеться Іваницина рука до зброї на стіні і як замахується, щоб... Ось тоді Силька здобувся на здавлений крик, на крик, може, й останній, відчаєсно-щирий крик, який подавав надію не тільки йому, а й Іваниці, Іваниці, може, й передовсім, хоч жертва дбала не про свого ката, а все ж таки про себе.

Силька крикнув, простогнав, проскімлив:

— Ойка н-не... не далася!

Іваниця відкинув од себе Сильку, потім знов ухопив, притяг до самих очей.

— Брешеш!

— Хрест святий!

— Поклянись матір'ю!

— Вмерла мені мати.

— Покійницею.

— Клянуся покійницею.

— Батьком.

— Клянуся батьком своїм рідним.

— Києвом.

— Києвом клянуся і всім, що є на світі найдорожчого!

— Хрест цілувати можеш?

— Готов!

Іваниця пошукав очима хреста. Мечі, списи, щити, сідла, хижі птахи свистять крильми над головою. Хреста не видно ніде.

— На собі маєш хреста?

— Маю. Кипарисовий, ромейський. Сам ігумен Ананія подарував. Привіз його... Чотири буквиці "Б" викарбувано на хресті: бич Божий б'є біса.

— Бараном був, бараном будеш. Оце! — сказав Іваниця зі злим усміхом. — Не треба мені цього твого хреста.

Іваниця знов відпустив Сильку. Важко дихали обидва, Силька поправив на собі одіж, виказуючи чепуруна, отже чоловіка пустого й безвартісного, як на Іваницину гадку.

— Кому ж не далася: тобі чи ігумену? — спитав.

— Обом.

— Як же було далі?

— Ігумен не повірив мені. А щоб помститися, дав знати сліпому Ємцеві, батькові Ойчиному. Той запрягнувся пробити мене списом. Страшний чоловік. Сліпий, а кого хоч проб'є списом на самий звук голосу. Ігумен, видно, обмовив мене перед Ємцем.

Сказав, що я хотів збезчестити його доньку. А перед тим на неї накидав оком князь Ігор. Тому помститися обіцяв Кузьма, брат Ойчин. Про це я довідався від Кузьми. Вже коли втікали разом. З Києва мене ігумен спровадив, вдаючи, що рятує від сліпого Ємця. Дав коня й на дорогу всього і сказав, куди мені братися. А тим часом, вийшло, спровадив він і Кузьму, нашептавши, що того за погрози невинному схимникові Ігорю князь Ізяслав кине до поруба, де йому й кінець прийде. Кузьмі дав коней і князівську гривну для вільного проїзду по всіх землях. Обіцяв і ще дати золота, коли добереться до Юрія Суздальського і пристане до того в дружину.

— Довідалися один про одного в дорозі?

— А так.

— Ім'я про ігумена один одному сказали?

— Сказали.

— Що обдурені ним, збагнули?

— Чом же обдурені? Врятовані — так вважали.

— А тепер ким себе вважаєш? Дурнем?

Силька ще, мабуть, не до кінця вірив, що вибавився від цього страшного чоловіка.

— Хто ж ти є? — спитав тихо.

— Запишеш, може, в князівські пергаменти? Шкода зусиль! Для мене там місця не відведено. Я Іваниця. Ото й усе. І затам собі: нікому про те, що ми отут говорили, ні пари з уст.

— Клянуся милосердним Богом. Ум мій від знесилення падає ниць перед тобою.

— Я не Бог і не князь, передо мною падати не треба. Іди і мовчи — ото й усього. Та кажи завжди правду до кінця. Бреши, та не ловись. Впійманий раз — дурень, двічі — негідник, на третій раз позбувається язика. А ти міг позбутися життя.

Вони розійшлися врзнобіч, мовби нічого між ними й не сталося, тільки й було сліду від їхньої сутички, що ширяння потривожених соколів та кречетів у князівській зброївні.

Дуліб стояв на тому самому місці, що й удосвіта. Хотів самотності, щоб дати такий-сякий лад думкам, але не міг зосередитися ні на чому: заважав засніжений ліс за річкою, який наганяв спогади, оповивав душу сумом, нагадував про зникомість і марність усього на світі, окрім єдиного, чого він, Дуліб, тепер не мав і вже не матиме ніколи, і те єдине суще на світі, скрізь, нині й прісно — любов.

Яка сила могла штовхнути його зануритися в світ жорстокої ненависті, в ганебний і нелюдський світ, де панують закони неправди, де люди схожі на риб, які ковтають одна одну, де порушення прав не відновлюється, злочини лишаються безкарними, забобони не викриваються, де найбрудніші наміри освячуються благословенням Божим, де марнота людська, вирядившись у багатий одяг правителя, тримається при владі завдяки страху, байдужості або первісній тупості оточення.

Він карався думкою, дивлячись на загадковість борів, линував туди поглядом, так ніби повертався в молодість, де була чистота, бо де жінка, там завжди святощі й чистота, хоч що б там казали, він сміявся з жалюгідних засобів своєї обмеженої

вченості, що завели його в таку безвихідь, вкинули в цілковите знікчемніння, йому було боляче в цьому холодному чоловічому світі, жорстокому й безжальному, де не було порятунку, де спервовіку задовилася ворожнеча, прикривана пустими словами або ж розбивана час од часу брязкотом зброї. Шукав істину, а що знайшов?

Його самотність порушив Іваниця. Мав досить поваги до Дуліба, щоб тихо підійти й помовчати якийсь час, сподіваючись, що той обізветься перший. Та лікар не виявляв охоти заговорити, тоді Іваниця недбало, мовби про безвартісний дріб'язок, кинув:

— Ананія випровадив з Києва обох. Обдурив і налякав. Сам споряджав у путь, давав коней, усе. І обіцянки і погрози. Все від нього.

— Знаю, — сказав Дуліб.

— Ти не знаєш, здогадуєшся, Дулібе, а я видавив з Сильки.

— Допитував? Як смів?

— Наткнувся на нього, він і не втерпів. Дуже мене вподобав. А негідник — світ обійди й назад вернись — не знайдеш такого. Дівок водив ігуменові в Києві. На Ойці спіткнувся. Обидва вони на ній спіткнулися: він і Ананія.

— Ми теж спіткнулися на ній.

— Це я винен, Дулібе. Я повірив їй.

— Я теж повірив.

— Але я перший. Ще й досі не можу забути цю козу. Невже вона продася ігуменові? Отак збрехати!

— Не збрехала. Все правда.

— Але ж усе казала, як хотів Ананія! Навіщо? Чом?

— Батькові годила. Боїться його й любить.

— Оце! Все переплелось. Як же нам тепер перед князем?

— Треба їхати до Києва.

— Наїздилися! Туди вже не доберешся. Перестрінуть — і все!

— Інакше не можна. Тоді ми не вірили Долгорукому, тепер він не вірить, щоб ігумен або ще й Войтишич були причетні до такого злочинного діла.

— То ми й снуватимемо, як ткацькі човники, поки нас викинуть геть?

— Куди маємо подітися? Тут нам місця немає, а в Києві... Там нас уже поховали, можемо повернутися тільки з новою силою, а сила та — правда.

— Сховатися між людьми. Як давніше: від хворого до хворого з поміччю.

— Не зможу. Після всього не здатен лікувати людей. Щось у мені порушилося. Може, й назавжди.

— Будемо жити, вдовольняючись добродієм, — наполягав Іваниця.

— Ми переступили з тобою межу, де кінчається просто людське й розпочинається щось тисячократ важливіше.

— Що ж воно?

— Ще не можу висловити, але вже відчуваю. Коли хочеш, то я сподівався сьогодні від Сильки саме таких зізнань, ждав, що він кількома словами зведе нанівець усі мої підозри й звинувачення щодо князя Юрія. Поясненню це не підлягає.

— А я князя теж уподобав. Побачив — і вподобав! Веселий чоловік вельми.

— Повинен знати, Іванице: веселих правителів любить народ, але не історія. Для неї вони завжди видаються занадто несерйозними. Привабливі зблизька — здалека вони вже стають незбагненно-химерними, про них починаються пересуди, плітки. Чув, що говориться про Долгорукого в Києві?

— А ким? Боярами та воєводами? А чув ти, Дулібе, що мовить про нього простий народ? Довга Рука — щедра рука. Ось так! Бояри ж не люблять і бояться цього князя. Ти бачив коло нього бодай одного боярина? Сини та улюбленці. А улюбленці хто? Прості люди, як ми з тобою. Прибився до нього якийсь Іваниця безрідний з Києва, привіз безневинному тяжке звинувачення, а він що? А він садовить мене з собою за стіл, а тоді кладе поруч спати. Де ти бачив таке, Дулібе? І хочеш, щоб наші бояри любили такого князя? Історія твоя теж боярського роду, коли знехтує таким чоловіком.

— Вона не моя, Іванице. Не належить нікому. Стоїть над нами, а ми їй слугуємо.

— Оце! Слугувати, а кому — і не знаєш! Споганив я собі руки цим Силькою, а тепер ще й того Кузьму треба нам шукати та допитувати? Чи, може, годі?

— Хіба хочу цього? Змушений, Іванице.

Князь Юрій так само вважав, що повинні знайти вони ще й Кузьму Ємця, для чого треба було їхати до Івана Берладника, до якого, власне, Долгорукий перед тим і добирався, але виходило так, що Дуліб своєю впертістю завернув князя до Суздаля. Тоді Юрій просто втік непомітно до князя Івана, щоб спочити від державних клопотів, тепер доводилося вирушати після належних приготувань, з дружиною, ловчими, наблизеними, дармоїдами, соколами, ловецькими псами, тягти за собою валку порожніх саней для полюддя, яке збиратиметься по путі, бо шлях до Берладника нелегкий і довгий.

Тут з'ясувалося, що князь Іван Берладник не має постійного місця перебування; він не просто був князь безземельний, себто позбавлений власної волості й вимушений через те найматися на службу до інших, — життя зробило його чоловіком блукливим, непосидючим; він, вже й маючи пристанище і можливість сидіти десь на одному місці, зривався щораз то в більший похід, то в менший, незмога було вгадати, де він опиниться завтра, тому "їхати до Івана Берладника" означало мандри затяжливі й плутливі. Тут треба було або ж зриватися несподівано, як то зробив був Долгорукий ще до снігу, або ж вдатися до великих приготувань, як тепер. Дуліба Долгорукий уникав, зустрічалися лиш за обідом, але обіди в Кідекші відзначалися стриманістю, не було здоровлення, не розповідалося притч, не співалося пісень, пилося пиво та вода, зрідка мед; коли й згадувано про когось, то найчастіше про Берладника, особливо нестримна в розмовах про князя Івана була Ольга; це були просто вигуки, неприховане захоплення, відверте вихваляння того загадкового бездомного князя, про якого Дуліб, хоч і знав трохи ще з свого побуту коло Марії, яка

доводилася тіткою Берладникові (той сидів тоді в Звенигороді), та з того часу багато зайшло змін; отож перш ніж вести докладну мову про Берладника, треба було до нього доїхати.

І вони нарешті вирушили.

Вдарили морози. Води зашерхли, а тут налетіли віялиці, насипали в той шерх снігу, і все взялося вже й не кригою, а якоюсь струпуватою корою, і ріки лежали, мов довжезне, вмерле навіки, сіроспинне гаддя, озера перетворилися на великі галяви посеред соснових борів, а болота затвердли в рівнини, по яких, випереджаючи сніговиці, гасали поночі табуни легконогих вовків, світячи лиховісними вогнями своїх очей у безбережжях неосязної сеї землі.

Зникли мовби назавжди зорі з неба, не було й сонця, воно лиш іноді вгадувалося в невиразному свистінні хуги, і тоді здавалося, що в тому місці з неба сиплеться не сніг, а жовтий пісок, твердо порошить на землю, шкулько шмагає все, що трапляється йому на путі.

Долгорукий ждав, поки вгамується завірюха і вляжеться сніг на дорогах; тим часом князь Ростислав мав готувати в Суздалі дружину для походу на південь, добирати коней, ладнати сани й лижви для воїнів, яких князь Юрій щоразу набирав з простого люду. Торішньої зими Ростислав з Андрієм ледь не встигли на поміч своєму братові Івану, який стояв разом з Святославом Ольговичем проти Ізяслава, вони впали б тоді князеві Ізяславу, мов сніг на голову, з своїми лижварями, про яких ніхто й не чув ніколи, та довелося затриматися під Рязанню, а там помер, може, й справді отруєний, брат їхній Іван.

Нарешті показалося сонце. Виповзло з-над борів, барвлячи неприродною жовтістю небосхил, велике, з розмитими, невиразними краями, глянуло на землю, припікаючи морозом, і скотилося в темні безвісті.

Наступного світанку великий князь вирушив з Суздаля на полюддя. Так було сказано всім, та й нічого не було дивного в цім поході, бо щозими кидав князь великі городи і виводив свою дружину на прохарчування до волостей, зупиняючись по великих селах на гостину, чому й села ті звано погостами; збирав данину збіжжям, хутрами, дичиною, рибою, медом, воском, деревом і навіть каменем, бо білий камінь, який ламали на Оці, везено до Суздаля й Володимира, Ростова, Переяславля-Заліського та інших городів для спорудження церков і теремних дворів.

Вирушали так. Попереду — князі Юрій та Андрій. Обидва при оружжю, в панцирах і шоломах, бо до кожного походу треба ставитися з належною повагою, а все починається з князя, і коли він знехтував чимось, то ще більше знехтують його люди, військо втратить лад і розбіжиться від самого тільки ворожого погуку, вороги ж зроджуються завжди там, де їх ніколи й не сподіваєшся. За князями тримався Дуліб, коло якого їхав Вацьо, розтоптувач чобіт, чоловік мовби й не вельми потрібний у поході, але без нього Долгорукий не вирушав нікуди й тримати звик коло себе найближче. За тими двома трималося кілька найближчих людей великого князя, серед них замішався й Іваниця та Силька, якого випущено наперед не так з пошани, як для того, щоб мати на оці меткого монашка, далі їхали вистелені килимами сани, в яких сиділа княжна Ольга, що не хотіла відставати від батька, та, власне, й князь теж не дуже рвався від доньки, інша річ старша Євфимія, вона вже княгиня, має готуватися до

шлюбної поїздки, Суздальський край для неї — це щось минуле, колишнє, досить має довгих зимових поневірянь, коли вони з Ольгою, ще дітьми, з покійною матір'ю, яка не полишала батька в жодному поході, отак вирушали щоразу в морози, в сніги, в безмежжя лісових доріг і переходів, на кінці яких не завжди було тепло й притулок, бо часто доводилося вдовольнятися й звичайним вогнищем, в той час як дружина цілу ніч відганяла вовків, що в неперевершеному звірячому нахабстві лізли мало не в самий вогонь, не лякаючись обшмалити свої морди.

За саньми скакала нечисленна дружина, бо Юрій не любив мати коло себе багато людей, окрім того, багатьох лишив Ростиславові. Далі їхали ловецькі з псами й хижим птаством, везли припаси для князівської родини на санях і на в'ючних конях, замикала похід валка порожніх однокінних саней, було їх багато, розтягували вони похід у довжезну вервечку, так що голова не бачила хвоста, хвіст не бачив голови, і Дуліб, озираючись, з подивом думав, як же князь зуміє вмістити в будь-якому селі отаку лічбу людей і коней, адже тут вистачило б на десяток сіл!

— Ось так, лікарю, — посміювався злегка Долгоруий, дивлячись на нескінченну валку саней, — минає ціле життя наше, як оця валка, в якій голова не бачить хвоста, хвіст не бачить голови. Бо хіба князь спроможен побачити весь свій люд, і хіба всі людове побачать коли-небудь свого князя? Ідеш до них і ніколи не дійдеш, не стачить тобі цілого життя. А куди й доберешся, то знайдеш повсюди боярина. Вже сидить, вже там, вже тебе випередив. Ось про це тобі мовив, хоч знаю: тобі цей клопіт чужий. Ти стоїш між життям і смертю.

— Всі стоїмо, — сказав Дуліб.

— А я ще між людом і боярами. Ніхто цього не збагне.

— Хотів би це збагнути і намагатимуся, — з несподіваною відвертістю мовив Дуліб, — стоїть мені в голові вчорашня наша розмова, князю.

Перед від'їздом Дуліб мав розмову з Долгоруким. Юрій сам запросив його до своєї повалуші, там, не вигасаючи, горіли з гуком і тріском, як у всіх палатах у Кідекші, дубові дрова, князь, легко зодягнений, попиваючи улюблене своє просяне пиво, сидів за столом, переглядав якісь грамотки, деякі з них, як зауважив Дуліб, мали печаті свинцеві, срібні, а то й золоті, отже, прислані були від великих володарів. Запрошений сидати, Дуліб відразу почав був про свої сумніви й вагання щодо київського діла, сказав, що б'ється думкою, навіщо було такому чоловікові, як ігумен Ананія, кидати підозру на князя Юрія, чи, може, хотів цим відомстити за те, що Юрій виступив проти обрання митрополитом Клима Смолятича, а всім відомо, що Клима, монаха Зарубинського монастиря, радив на митрополита князю Ізяславу саме ігумен Ананія, хоча це теж точно не встановлено.

— Передчасно про це, — спинив його Долгорукий, — покликав тебе, лікарю, не для цього. З'ясувавши справу до кінця, коли знайдемо тобі ще другого чоловіка, тоді й скажеш усе. Не заважатиму тобі. Сьогодні хотів про інше. Не знаю, чи й треба. Та їдеш зі мною по моїй землі, побачим, може, багато чого. Належиш до людей, які вміють думати, я пересвідчився вже. Не стану закликати тебе подумати про п'ятдесят літ, які

провів я тут, на цій землі, що шуміла лісом або тряслася багнами, тонула в водах, ховалася в диких хащах. Не люблю згадувань, хвалитися не люблю теж. Навчився цього від батька свого Мономаха. Всі згадують великі походи, а він завжди пам'ятав той найкоротший і найбезславніший похід проти половців на Триполь, коли улюблений брат Ростислав утонув у Стугні. Мономах карався тим до самої смерті.

Ось так і в мене. Ти чув мою суперечку з князем Андрієм про письменство. Точиться вона в нас іздавна. Не сходимося з сином. Справа це наша, не обходить вона нікого, з тобою б теж не говорив, коли б не приблукав ти до мене і не гостем, не другом, а ворогом, щоправда, ворогом несвідомим, а за незнання карати людей не слід.

Тому й хотів тобі дещо показати. Ось пергамент. Тут зшити кілька шкір. Ніхто не відає про них, ніхто не бачив ніколи, хоч немає тут ніякої таємниці. Спробував я вміщувати свої роки, проведені в цій землі, на пергаменті, не даючи їм виходити за межі одного рядка. На кожен рік — не більше рядка. Поглянь просто так, бо читати тут нічого, коли ж поїдемо, побачиш, скільки позосталося щоразу поза рядками цими, і вже тоді подумай не так про мене, як про тих людей, які змагаються тут за свій побут, і про всю нашу землю, яка щодалі розпадається, роздрібнюється, роз'єднується, і нема сили, яка б зібрала всіх докупи.

Він посунув по столу до Дуліба велику, в товстій шкірі книгу, яка мала в собі лиш кілька пергаменних хартій, скріплених шнуром і золотою печаттю, з зображенням готового до пострібу лева, під яким стояв ще якийсь знак, схожий на перевернутий лук з накладеною на тятиву стрілою.

— Це лук? — спитав Дуліб.

— Вгадав. Саме лук.

— Чому ж націлений не на лева, а вниз?

— Лев — то сила. Летюча сила, якої спинити нікому не дасться. А лук спрямований у землю. Знак миру. Бо людина повинна жити в мирі. Це мій князівський знак.

— Тим часом ведеш війни на півдні і вже багато літ.

— Веду й вестиму. Ще побачиш і мої війни, лікарю. Все побачиш. На те потрібен час. Я не звик будь-що приховувати.

— Однак записи, сам кажеш, вів такі, що тут більше приховано, аніж сказано.

— Поглянь і на записи. Можеш питати. Про все. Поки я живий, про все можу сказати.

Дуліб глянув на пергамент. Дві хартії, по двадцять рядків кожна, ще десять — на третій. Ціле життя.

Записи про народження дітей. Смерть батькова і братів. Смерть матері, жони Єфросинї, або Фро. Походи. Закладання городів: Переяславля, Москви, Городця, Стародуба на Клязьмі, Костроми, Галича, Звенигорода, Вишгорода коло впадіння Протви в Оку, Коснятина.

Простежено також, хто й коли сидів у Києві. Були роки пусті. Нічого значного, отже, пустий рік.

Найбільше ж — і це впадало в око відразу — позначено років голодних. Вони стояли

то самотньо, то йшли один за одним, то чергувалися з щедрими, але однаково неподільно панували з-поміж цих п'ятдесяти років літа голодні, коли вимокало все від дощів, або вибивалося несподіваними морозами, або випалювалося сушею, або просто гинув врожай од Божого гніву, і люди їли конину, псів, хто що міг знайти, вмирали по всій землі, і трупи лежали на торжищах, на вулицях, на дорогах. І від смороду живим несила було вийти з домівок. Голод розливався по землі, мов каламутні води, оратаї кидали свої рала, розбігалися по городах, пухли там і вмирали, а хто лишався в селах, їв, мов худоба, траву й гниле дерево, і так само вмирав, і не було їм числа, і не було кінця.

— Спомини маєш, князю, — зітхав Дуліб. — Казав же: нічого не хочеш згадувати. Кожні п'ять літ — голодний мор. Кожних півроку — воєнні спустошення, пожежі, страждання. А ради чого? Може, заради Бога? Але ж Бог не думав про людей, страждаючи, то чи випадає людям страждати заради Бога?

— Доводиться, — сказав Долгорукий. — Їх примушують.

— Тебе ж не примушує ніхто. Ти князь. Стоїш над усіма.

— І Є сили вищі за князя. Незборимі й незбагненні. Хочеш чи не хочеш — ти підкоряєшся їм, дієш несвідомо під їхнім тиском, і все кінчається голодом — ось у чому жах! Найвищі наміри, найчистіші прагнення, найсвятіші думання — все йде на шкоду, за все розплачується народ, і розплата завжди та сама: голод. Люди сіють жито, збирають мед і віск, добувають хутра, ловлять велику рибу в холодній воді; все це в трудах щоденних, невпинних, тяжких, їм усе дається нелегко, благословінь завжди менше припадає на їхню долю, ніж проклять; над ними завжди маячать привиди голоду й холоду, незримо літають примари хворощів і смертей, земля не хоче віддавати їхньої праці, води заливають їх з малими дітьми, небо насилає град, громи, пожежі спалахують несподівано, дикі звірі підстерігають кожного необачного, та все це люди долають, і ось тоді, коли має настати час блаженства або ж хоч простого вдоволення, з'являється хтось і заявляє: "Віддай!" Але ж чому? Бо так ведеться здавна. Бо є князь, воевода, боярин, тіун.

— Сам їх наставляєш.

— Наставляю тіунів. Бояр і воєвод застав тут. Сиділи спервовіку. Вацьо якось розповів мені, звідки взялися бояри. Може, й про князів так само б можна розповісти, але передано мені саме про бояр. Мовляв, сталося так, коли Бог сотворив чоловіка з глини, то чорт, щоб перевершити Бога, зліпив свого чоловіка з пшеничного тіста. Собака біг мимо та й з'їв пшеничного чоловіка. Чорт ухопив пса за хвіст, собака з переляку стрибнув і випустив з себе відомим шляхом... боярина.

Бояри захопили землю. Коли і як — ніхто не знає. А хто володіє землею, той керує державою. Не хочуть слухати, що перш ніж керувати народом, треба його нагодувати. Князь тут безсилий.

— Як можна годувати народ? Він сам годується і годує всіх.

— Коли його не оббирають. Але я князь, я захищаю землю, мені треба годувати дружину. От я приходжу і кажу: "Дай!" А там уже нічого нема, бо прискочив воевода,

забрав, а боярину й прискакувати не треба: він сидить на місці й гребе все до себе. Чому? В день твого приїзду сказав тобі, що я вільний князь. Вільний від бояр — так мені хотілося. Ще не завжди. Однак вони наді мною не владні, не крутять мною, бояться.

— І ненавидять?

— І ненавидять. Знаю: київське боярство через те й горнеться до Ізяслава, що той слухняний. А я Довга Рука.

— Тобі там не можуть забути, що вбивав своїх бояр.

— Не вбивав нікого й ніколи.

— Боярина Кучку в Москві звелів убити?

— Про Кучку розповім колись. Не так воно було, як іде поголос. Та, мабуть, і ти не повіриш. Не належиш до тих, хто вірить словам.

— Зучений вірити очам.

— Вже впевнився. Може, розмова ця зайвою тобі видається, та вже нехай. Маю некнязівську звичку: розголошувати свої думки, а не тримати при собі. Часто це йде на шкоду. Зате завжди лягаєш спати з чистим сумлінням.

— Коли б знав про тебе, князю, бодай трохи з того, про що довідався тут, не ворухнувся б із Києва.

— Сказав же: передчасно про це. Поїдемо до князя Івана — там і поговоримо.

Отож служба князева їхала на полюддя, бо так усім казано, а Долгорукий та Дуліб знали, що їдуть вони, власне, для розмови з отим незнаним Кузьмою Ємцем, який заховався десь між берладниками князя Івана.

Ясна річ, Кузьму можна було припровадити до Суздаля так само, як і Сильку, але тоді б не було цього пишного походу, не було б розкішних вершників на баских конях, встелених килимами саней, блиску золота й срібла на зброї, не чуто було б сміху княжни Ольги, що зігрівав найтвердіші серця і найчерствіші душі.

Першого дня їхали швидко, обминали близькі поселення, звідки давно вже взято все належне для Суздаля, бралися в глибінь пущ, скаламучуючи їхнє віковичне безгоміння людськими перегуками, дзвенінням зброї, пирханням коней, рипінням полозків.

Траплялися їм поодинокі осади, похмурі й неприступні, — чотирикутні тісні двори, обставлені звідусюди міцними забудуваннями з необхватного колоддя, глухі, як беззоряна ніч. Селища теж складалися з таких неприступних дворів, тісно притулених один до одного, накритих однаково зсірілим від негоди тесом, мовби схованих під величезним суцільним щитом.

Ще нагадували потворних, небаченого розміру черепак, що виповзли на освітлювані сонцем колорічкові схили, на береги озер, на краї галяв. Не вели туди широкі дороги, а лиш манівці поміж лісами й трясовинами, коли й були тут улітку сякі-такі стежки, то позавалявав їх сніг, і людські поселення здалеку вражали своєю відрізаністю від світу і здавалися мертвими, тільки зблизька, коли княжий похід зачіпався за край смачного диму, прибиваного морозом до землі, коли око запримічало людський рух поміж: дворами, коли темніли коло річкових ополонік зігнуті постаті

жінок, що прали шмаття, коли в стайнях назустріч княжим коням іржали сивки й вороньки, тоді тебе огортало передчуття тепла, спочинку і чогось незнаного, очікування пригоди й приємної несподіванки від зустрічі з людьми.

Для князя та його людей, здавалося, не було тут нічого незнаного й несподіваного. Ніхто не віддавав ніяких наказів, усе робилося мовби само собою, а тим часом князівська валка щораз меншала, розповзалася по зустрічних оселях, розходилася вбоки, охоплюючи цей лісовий край широким засягом, — тільки головний загін, очолюваний Долгоруким, і далі прорізував нетрі навпростець і йшов швидко, без зупинок і без заїздів.

— Мономах за день їздив з Чернігова до Києва, — казав Юрій Дулібові, — а ми й половини того не здужаємо, бо день зимовий, а шляхи, лікарю, в нас нетоптані.

Дуліб довідувався, що тут є села княжі, які дають хутра, мед і віск, утримують княжих ловців з псами і соколами, дають підводи для княжого товару, воїнів для походів, хоч воїни ті озброєні бувають і найгірше: загострений дрюк править за списа, а кількаразово пропарена шкіра з грубого звіра йде на панцир, коли це так можна б назвати. В селах боярських більше вирощувано хліба, і осідав він у коморах теж боярських. Грубий звір у лісах здебільшого вважався власністю можних, простий люд міг полювати безкарно лиш на дріб'язок: зайця, червону лисицю, білку. Турів і лосів бито й солено для військових запасів, на ведмедя, оленя, вепра лови влаштовували тільки княжі та боярські ловці, навіть рибу ловити в багатьох місцях дозволялося тільки стоячи на ногах, себто простою снастю, бо вже, скажімо, невід можна запускати слов'янським звичаєм не інакше, як лежачи над водою на човні.

Поза всім, до найзвичніших старань і обов'язків, водночас і до найтяжчих, належало насипання гребель на багнах, ставлення мостів на ріках і ручаях, пробивання просік у борах. Хоч лісу було тут доволі, та не всяке дерево дозволене було для люду, іноді, окрім хмизу для палива, міг чоловік зрубати хіба що деревця для оскіпища, на більше ж замахнутися безкарно не насмільювався. З особливою пильністю зберігалися липові гаї, які давали мед, і дубові ліси. Дуби в цій землі, надто ж довкола Москви, росли такі високі й рівні, що ціновано деякі з них і в сто гривень. І це тоді, коли цілі села куповано за два воли, за шість ліктів сукна брунатного і за кілька шкурок лисячих або за двадцять гривень срібла і за дві сукні.

Та то все було десь, мов у казці: весела риболовля, пухнастий звір, світлі дубові ліси. А тут тягнулися без кінця соснові бори, перелітали між деревами важкі, пухнастосиві од морозу птахи, проламлювався подеколи крізь хащі великий звір, світилася на урвиськах пісна глина, на понурім тлі замерзлих боліт і лісів сіро тьмяніли нечисленні людські оселі, — ніщо не вабило тут ока, і треба було довго їхати Дулібові, аж поки збагнув він, що тільки запекле змагання з дикою природою зробило дорогою для людей оцю неласкаву землю.

Видно, і князь оцей, хоч пам'ятає все життя Київ і рветься до нього серцем і душею, любить свою землю і навряд чи зміняв би її на щедру, теплу й запашну землю півдня.

Надвечір в'їхали вони в невеличке селище. Становило собою, власне, одну нерівну

вулицю, тісно обставлену дворами, кожен з яких був окремим світом, укріпленням, родом, господарством, мало не державою. Але проскакав по вулиці княжий підвойський, оголосив про прибуття високого гостя, і хоч неохоче, але стали відчинятися двері, відхилитися ворота, вигулькнуло одне, друге, третє обличчя, вийшов зустрічати князя його тіун, розведено всіх на ночівлю — князів до тіунової оселі, Дуліба з Іваницею до сусіднього двору; дружинники мерщій взялися різати худобу, розкласти вогнища. Якби взимку могла налітати сарана і добиратися аж до цих північних країв, то цей наїзд можна б сміливо було зрівняти з отим лихом, але, правду кажучи, княжі посіпаки страшніші були за сарану.

Господиня Дуліба та Іваниці, висока, маломовна жінка, відвела їх до холодної горниці, де, здавалося, стіни заінеїлися від морозу навіть зсередини.

— Оце! — цмокнув Іваниця. — А тепліше нема?

Жінка мовчки показала їм темну, задимлену половину, де коло вогню тулилося двоє дівчаток, третя дівчина, висока, білява, стояла під стіною і без особливої привітності дивилася на ночувальників.

— Господаря не маєте? — співчутливо поспитав Дуліб, щоб злагіднити серце хазяйки своєю доброзичливістю.

— В лісі, — сказала жінка. І не знати було, чи господарчі потреби загнали чоловіка в такий мороз до пущ, а чи просте небажання траплятися на очі княжим людям.

Іваниця тим часом не гаяв часу, мерщій підступився до високої дівчини.

— Як звешся? — спитав тихо.

— А ніяк.

— Я Іваниця. З Києва. Не княжий. Сам по собі.

— То й гаразд.

— І не скажеш, як звати тебе?

— Нащо тобі? Удосвіта поїдеш.

— Поїду, — зітхнув Іваниця. — Але вернувся б.

— Не вернешся. Ніхто не вертається.

— Гаразд, переспимо під кожухами, — сказав Дуліб, — не звикати. А часто у вас княжі люди бувають?

— Коли хочуть, — була відповідь.

Тут прийшов Вацьо і повідомив, що Дуліба та Іваницю запрошує до вечірньої трапези князь Юрій.

Княжий тіун, на відміну від інших поселян, мав будинок на два поверхи. Внизу була поварня і помешкання для тіунової родини, верх відведено під велику горницю і дві затишні повалуші. В горниці й у повалушах палали в камінних печах дрова, було тепло, але й димно, окрім князів та княжни, товклося там чимало людей, в поспіху накривався довгий стіл, порядкував усім високий чоловік — княжий тіун, для якого приїзд Долгорукове був і святом, і клопотом, і випробуванням неабияким власної меткості й відданості.

Не горіли ні свічки, ні смолисті похідні — горниця освітлювалася вогнем печі, і від

цього всі обличчя набирали червонуватого відтіння, князь і його люди схожі були на веселих розбійників, що, поблискуючи очима, всідаються за стіл після вдалої виправи, яка дала чималу здобич.

На столі була риба в сметані, а до неї тугі солені гриби, були смажені рябці, до яких можна брати квашену лісову ягоду, холодне темне м'ясо на дерев'яних тарелях стояло між білими гірками тонко шаткованої капусти; чашник, діставши з поклажі срібне начиння для пиття, вміло розливав у кубки кожному його звичне: Долгорукому просяне пиво, Ользі — солодкий мед, князеві Андрієві — вино. Дуліб попросив міцного меду для зігріття, Івакиця й собі підсунув кубок, хоч і докинув, що від холоднечі, в якій доведеться ночувати, врятувала б хіба що дівчина, та де ж тут, хай дарує княжна, взятися такому добру?

— Як то? — здивувався Долгорукий. — А мені сказано: тут самі невісти. Чоловіків нема. Тіуне, як воно в тебе?

— Повтікали мужі до лісу, — винувато схилив голову княжий прислужник. — Не встиг. Боялися, що братимеш на війну.

— Повтікали, а нам лишилося пиво, — засміявся Юрій. — Що, вип'ємо, чи як?

— Дозволь слово, князю?

— Кажі.

— Слово моє коротке, бо перехід був довгий, а попереду — ще довший. Ну, а в поході що дорожче — чоловік чи кінь? Для князя — кінь, для чоловіка також кінь. І тільки для жінки — чоловік. Чував я: германський імператор, коли збунтувалися непокірливі городи, пішов на них, взяв усіх, лиш один не піддавався, хоч облога тривала вже довго і надії не було ніякої. Тоді імператор послав до города гінців, щоб сказали, що за день город буде спалено і перебито всіх захисників, але імператор дозволяє вийти з облоги всім жінкам, які можуть узяти з собою найдорожче з того, що мають. Жінки вийшли з города, несучи на плечах своїх чоловіків.

Ото вип'ємо за здоров'я великого князя, щоб, пам'ятаючи про своїх коней, завжди найвище ставив він мужів своїх! Здоров будь, князю Юрію.

— Здоров будь! — закричали наближені, підводячись і ще більше скидаючись на розбійників.

— Не я від мужів утікаю — вони від мене! — вигукнув Юрій. — То хто ж кого не поважає?

— Боятися тебе, — зауважив князь Андрій, — і, може, воно так і треба, щоб князя боялися.

— Не треба, щоб мене боялися, — сказав Юрій, — ліпше, щоб поважали.

— А я люблю тебе, князю! — вигукнула палко Ольга.

— Бо ти моя донька.

— Але ж ти добрий!

— Для тебе.

— Хто служить князям, — знову втрутився князь Андрій, — повинен любити Бога.

— А пісню ми заспіваємо сьогодні? — несподівано, як завжди, поспитав Юрій, і

Вацьо, що, мабуть, тільки й ждав цих слів, заплющив очі і несподівано чулим голосом стиха почав якусь нову для Дуліба та й для Іваниці пісню:

Гей, брате мій, голова болить,
Зелений птах клюнув мене в голову.
Стримай свого птаха.

Всі підхопили приспів, усі просили отого невідомого брата, щоб він стримав свого зеленого птаха, який боляче клюється. Мокрі від питва бороди задерлися довірливо й безпомічно, в розкритих ротах було щось мало не дитяче, в червоних відсвітах вогню очі в усіх зблискували зрадливо чи й не сльозою, вже нагадували застольники не князя з прибічними, а сумну розбійницьку ватагу, сиділи тут люди діла, борці проти боярства, за правду і силу справжню землі своєї.

Та закінчилася пісня, чари зникли, знову був серед людей великий князь і його син, теж князь, і донька княжна, і всі вони були їм підлеглі, слухняні, покірливі; навіть вільні кияни не могли становити винятку, бо цілковито залежали від волі Долгорукого і його примх; відомо ж, що чоловік, який править іншими людьми, не завжди владен над самим собою.

— А тепер спати, — підвівся Долгорукий, — бо завтра вставати рано і далі в путь!

Вацьо і собі підскочив, махнув руками до своїх, і вони дружно проспівали:

— Доброї ночі, доброї ночі, доброї ночі, князю ти наш!

Проспівано Юрієві, Андрієві, Ользі, на тому й розійшлися.

Дуліб з Іваницею не вельми охоче міняли тепло княжої горниці на холодну непривітність своєї оселі, тому не дуже квапилися, повільно одягайся в сінях, постояли внизу, в задимленій, але теплій поварні, де покотом уже спали дружинники, тоді вийшли на мороз, який після ситого їдва та доброго питва, здавалося, пом'якшав, аж Іваниці закортіло прогулятися по вулиці, розім'ятись після цілоденного сидіння на коні та висиджування за князівським столом.

— Оце! — поцмокав він. — Дулібе, всі чоловіки втекли, а жінки й дівчата сидять тут, і, може, котрась жде мене, а я не знаю! Ну, де тут шукати, в оцих сліпих дворах? Ох. От же люди, отаке навергали!

— Спати, — коротко мовив Дуліб. — Забудь про все. Спати!

Іваниця, бурмочучи собі щось під ніс, поплентав за Дулібом, та коло самого їхнього двору зненацька виник якийсь рух, якась метушня, якась змаганина, кілька темних постатей вовтузилися довкола тоненької, світлої постаті, чулася лайка, потім прорізав тишу високий дівочий голос.

Іваниця перший доскочив туди, Дуліб за ним. Від воріт двору, де був їхній нічліг, двоє людей намагалися випхати старшу доньку їхньої господині, а тим двом помагав княжий тіун, підганяючи своїх помічників, стиха кленучи й погрожуючи.

Іваниця, не вагаючись, вихопив короткий свій меч, кинувся на тих двох нападників, гукнув:

— Геть руки! А то посічу!

Ті відступилися, але тіун набіг ззаду, вхопив дівчину в оберемок. Тоді Дуліб

спокійно відсторонив його, сказав:

— Тиж чув? Геть!

І така сила була в його голосі, що тіун відступився, але не йшов, а похмуро став між ворітьми й несподіваними захисниками дівчини.

— Нащо вам ця дівчина? — запитав суворо Дуліба.

— Не твоє діло, — похмуро відповів тіун.

— Питаю, — отже, моє.

— То знай: для князя.

— Для Андрія?

— Не вгадав.

— Для Юрія? Не повірю. Та однаково. Не дамо. Не допустимо, щоб перед нашими очима діялося насильство. Іди, дівчино, до хати.

— А що скажу князеві? — в тіуновім голосі чулася вже розгубленість.

— Нагадай слова отця його Мономаха: "В поході блюстися п'янства і блуда".

Дуліб кивнув Іваниці, і вони пішли спати, покинувши княжих прислужників, які старалися чи то й справді, виконуючи княже повеління, а чи то в запопадливості своїй хотіли справити своєму повелителю милу несподіванку.

Тепер все змінилося в поведінці їхньої хазяйки. Вони застали її за досить несподіваним заняттям: переносила сонних малих дітей в холодну половину, звільняючи теплу для гостей. Дуліб обурився:

— Невже дозволимо, щоб малі діти гинули на холоді?

— Ви ж такі добрі люди, — тихо мовила жінка. — Такі добрі. Вклоняюся вам до землі.

І справді вклонилася і спробувала знайти Дулібову руку, щоб поцілувати.

— Не треба, — сказав лікар. — Перенесіть малих у тепло, — ото й усе. А нам нічого не станеться й у холоді.

А вдосвіта, коли вони в темряві збиралися вже покидати своє пристанище, щось невидиме опинилося коло Іваниці, війнуло на нього теплом молодого тіла, шепнуло на вухо: "Оляна мене звать". Іваниця хапнувся рукою, але впіймав пустоту, а Дуліб уже відчиняв двері в мороз, в путь, в безконечність, і хлопець тільки зітхнув важко: "Там Ойка, тут Оляна. І ніде не можеш побути бодай день, все тебе пхають кудись, а куди й чого? Ех, вернутися б та..."

Їхали мовчки до самого дня, тільки сніг порипував під кінськими копитами та полозками саней, та покрикувало іноді щось у лісі, чи то розбуджене зі сну, чи збираючись на здобич, а чи вітаючи новий день.

Князь Юрій скоса позирав на Дуліба, мовчав затято й уперто, але врешті не стримався:

— Мономах учив: "На коні їздячи, коли мовчиш, зови втайні: "Господи, помилуй"". Це ліпше, ніж безліпицю мислити, їздячи. Досить нам з тобою безліпиці. Ти дмешся на мене, я злий на тебе. А винен хтось інший.

— Хто ж ще, крім тебе, князю?

— Негаразд вийшло вчора вночі. Та не моя то вина. Тіун сказав, що є молодиця, яка хотіла б князя. Гріха в тім немає. Поки чоловік живий, він живе.

— Тобі завжди так казатимуть, при тому чинячи насильство.

— Ти ж не допустив насильства.

— Випадок. До цього п'ятдесят літ мене при тобі не було.

— Гадаєш, усі п'ятдесят літ до мене тягали дівок мої тіуни?

— Не знаю.

— Іноді виправдання лунають недоречно. Тому знову заляжу в мовчання.

— Не треба про це, князю. Був випадок, і нема його.

— Показував тобі мій пергамент, лікарю, бачив ти записи і мав би вичитати звідти, що є речі, перед якими безсилий не тільки князь, а може, й сам Господь всемогутній.

— Згода, князю.

— Та буває, однак, що навіть у найлихіші часи чудо спускається на землю в поміч людському безсиллю.

І чудо те — жінка. Може, не хочеш цього збагнути, хоч мав би, бо ти ж не тільки чоловік, а ще й лікар, знаєш гаразд людську природу.

— Знаю, князю, чудо найвище. Зветься воно: любов.

— То не для князів. Одружуємося з міркувань державних, все підкоряється державі, доводиться забувати про своє людське, коли ж нагадає воно само, тоді може довести й до шалу. Забуваєш про справедливість, про святощі. Борешся з собою, але не завжди дається перемога. Однак, вважаю, свідомі вчинки від цього страждати не повинні. Та менше про це. Обіцяв показувати тобі, а не розказувати. Шкодую, коли показали не те, що бажалося.

— Я тобі не суддя, — сказав Дуліб. — І не праведник, за якого мене вважаєш від першого дня знайомства.

— Але жорстокий, як усі праведники.

Знову їхали цілий день без перепочинку, бралися у верхоріччя волзьких допливів, віддалялися від звичних шляхів, які починалися від Суздаля або Ростова, перехрещувалися в недавно закладеній Юрієм Москві, вели на південь до Чернігова та Києва.

Колись ще Мономах уперше проїхав з Києва в Ростов найкоротшою дорогою крізь вятичів. Тоді він пройшов повз селище боярина Степана Кучки коло впадіння річки Неглинної в Москву. Долгорукий повторював кількаразово батьків шлях, і щоразу на путі ставала річка Москва, і все сходилося коло Куччиного селища, так ніби боярин навмисне захопив це стародавнє поселення, де схрещувалися всі дороги заліського краю. Верхньою притокою Істрою Москва близько підходила до Лами, притоки Шоші, яка впадає в Волгу. Так Дамським волоком, знаним новгородськими купцями з давніх-давен, Москва поєднувала верхоріччя Волги з середньою Окою. З другого боку селище Куччине стояло на зламі ріки, при її повороті на південний схід, де вона притокою Яузою майже впритул підходила до Клязьми, по якій ішов через Москву поперечний шлях з заходу, аж від Смоленська, на схід, до самих булгар. Від Москви йшла,

пролягаючи Куччиним полем, велика дорога на Володимир і Суздаль, або ж по Яузі й через рогозькі поля на Клязьмі теж до цих городів, які Долгорукий розбудовував і зміцнював на противагу боярському Ростову, що ніяк не міг забути про своє первородство. Власне, на Ростов і Переяславль-Заліський дорога з київського й чернігівського півдня також пролягала через Москву, йдучи від Лопасні.

Та всі ті шляхи zostалися десь позаду, князь Юрій скеровував свій похід далі від звичних напрямків пересувань, в обхід тих великих селищ, які виникли на кінцях коротких переволок з одної притоки межиріччя до іншої, він заповзявся пробитися в найдальші нетрі лісового краю, вони їхали день крізь день, їхали місячними ночами, ночували в селах то княжих, то боярських, іноді й коло вогнищ у лісі, бо не зустрічали людських осель, здавалося, що земля ця спервовіку лежить у недоторканості, а коли й заносила сюди доля чоловіка, то щезав він безслідно, не полишивши по собі ніякого сліду, хіба що тільки потемнілі копички сіна на колишніх луках коло річок, але не близькістю людською віяло від копичок, а задавненим сумом і холодною безнадією, бо ніколи не знаєш, хто косить оте сіно, хто складає в копиці, не знаєш і не вгадаєш, і копиці стоять вічно, мовби поставлені духами, в пустельних снігових долинах, серед безлюддя, під холодним зимовим місяцем, і тільки коні, мабуть, знають таємницю цих причаєних копиць, як відкривається їм ріст трави влітку і мова плинучої води, яка завжди тече світ за очі, а куди й чого — хто ж то відає? Може, не відають навіть коні?

В плутливих мандрах своїх напоткнулися вони на незвичайне селище. Власне, й не одне, а троє селищ, поєднаних трьома дорогами — нижньою, середньою і верхньою, що відповідно вели до розташованих на різних рівнях понад рікою поселень, сходячись у долині, заставленій такими самими копицями злежалого сіна, як траплялися в отих примарливих підмісячних долах, де не знати було навіть людського духу.

Долгорукий, вважаючи селище мерянським, послав наперед гінців для розпитування, однак вони повернулися із звісткою, що село руське, але нічیه.

— Як то нічیه? — здивувався Юрій.

— Нічیه, вацьо, — розвів руками княжий розтоптувач чобіт, який теж їздив на розглядини, бо намагався випередити свого князя скрізь, щоб застерегти від ймовірної небезпеки а чи від неприємності.

— А люди там є?

— Є.

— Тоді хай підвойські скачуть наперед і скликають люд.

Сам князь тим часом повів своїх людей на рівноділ коло нижнього селища, сподіваючись, що люд вийде йому назустріч.

Однак марно гасали підвойські, гучно покрикуючи коло міцних зачинених воріт, щоб люд виходив на повітання великого князя. Нижнє селище мовби вимерло, і коли б не дим, що стелився від дворів, сягаючи рівнодолів, де купчилися чужі вершники, то можна було б мати ці оселі за втечища безтілесних лісових духів, отих самих, що розставляли сіно по далеких річкових долинах.

— Негоже князеві стояти внизу, мов жебракові, — гнівно вигукнув князь Андрій. —

їдемо до верхнього селища! Не знати, яке тут плем'я мешкає, та видно, що взяли вони норів свій од давніх племен: слухаються лиш тих, хто над ними, що у селитьбі верхній.

І похід гучно-бучно проскакав через нижнє і середнє селище і звивистою дорогою пройшов на самий верх; але й тут панувала пустка, хоч як ревли княжі підвойські, помагаючи собі дуттям у великі роги й тоненькі верескливі дудочки-самбуки, на які завжди охоче відгукується жіноцтво, котре, коли й не наважується поткнутися за двір само, то принаймні випихає чоловіків, щоб ті довідалися, що воно там і як, а вже тоді дали знати і своїм повелителькам.

Нарешті зчинився на одній з вулиць рух, кілька чоловіків, зібраних у щільний гурт, поволі просувалося назустріч князям, ішли піші, без коней, ніхто й не мав тут коней, а може, не хотіли показувати. Долгорукий, кинувши повід свого коня стременному, теж спішився, виступив наперед, до нього приєднався князь Андрій. Дуліб і собі став за князями в несвідомому прагненні якось урівноважити ці дві неоднакової сили й значення людські купи, бо за одною не було нічого, крім причаєних, безборонних, власне, осель, а за другою стояла залізна забіяцька сила, яка могла б розметати й розшматувати все довкола на одне покинування княжого пальця.

Очолював гурт селищан високий сивобородий велетень у важкому кожусі, в чорній ведмежій шапці, з товстезним ціпурою в руці — такий ціпок міг би при потребі правити й за зброю, хоч старий не схожий був на тих, хто прагне биятики, щось було в ньому мирне й незацепливе: і в тому, як ступав, і як розгладжував бороду, перш ніж мовити слово до прибулих, і в спокійному погляді глибоких очей з-під кущуватих старечих брів.

Дідуган став перед Долгоруким і дивився на нього мовчки, не схиляв голови, не вклонявся, і ніхто з його селищан не вклонявся.

— Князь перед вами! — гукнув князь Андрій. — Вклонитися треба!

— Ви приїхали, ви й вклоняйтеся, — несподівано молодим голосом відмовив дід.

— Хто такі? — спокійно спитав Долгорукий.

— Люди. Хіба не видно?

— Чиї люди?

— Чиїми ж можуть бути люди? Нічийі. Самі свої.

— Боярин у вас є?

— Нема й не треба.

— А князь?

— І про князя не чули.

— Про що ж чули? Київ знаєте? Суздаль?

— Ніхто не знає. Хіба що я, бо найстарший. Але й те залежить від потреби.

— Тобто як? — немало подивувався Долгорукий.

— А ось так. Коли була б потреба, то міг би розповісти дітям чи онукам про Київ або Суздаль. Але потреби такої нема.

— Бога хоч знаєте? — знову не стерпів князь Андрій.

— Може, й знаємо, але свого. Який він десь, до того діла нам немає.

— Знаєте хоч, що руські? — поцікавився Долгорукий.

— Це знаємо.

— Зовешся як? Я — Довга Рука, Юрій, коли чув.

— Може, й чув. Я — Кібець. І села наші — теж Кібці.

— Я князь над руськими. Інші племена теж визнають мою зверхність. Добровільно, без примусу визнають.

— Ти, князю, прийшов і підеш. А ми зостанемося на цій землі. Самі її знайшли, засіяли нивки і добуваємо звіра без тебе, то навіщо ж ти нам?

— Боронити вас мушу від нападів чужинських.

— Самі й оборонимося. Втікати не станемо ні перед ким, бо землю не понесеш з собою і нивку засіяну. Худобу можна загнати в ліс, мед, скори та збіжжя сховати, а сам нікуди не дінешся, судилося лишатися на своїй землі, хоч би й умерти мав на ній. Опріч того, на мале село мала й сила може піти, а від неї відіб'ємося. Велика ж сила йде завжди стороною, так само як велике щастя завжди обминає бідного чоловіка.

— А коли звелю позабирати у вас усе майно і спалити ваші селища? — вдавано грізно насупився Долгорукий.

— Тоді ти не князь, а простий грабіжник, хоч, правду мовлячи, не кожному дано розрізнити, де той, а де інший.

— Так і кортить мені взяти лука! — погрозово промурмотів князь Андрій, але в старого, видно, було вигострене вухо, він почув князеві слова і не забарився з відповіддю, виправивши її належним усміхом, хоч прихованим у густій бороді, але достатньо виразним, щоб його зауважили ті, до кого він спрямовувався:

— Теж маємо свої луки. Та й не прості, а такі, що самі ходять до лісу і стріляють дичину, а ми лиш кажемо їм, куди стріляти.

— Нагодувати моїх людей можете? — мирно спитав Долгорукий.

— Коли ви гості, то будете в нас найдорожчими людьми, — відповів старий і махнув своїм провожатим, і ті відразу взялися розводити княжих людей по всіх трьох селищах і так хитро розосередили всю дружину, що не могла б зібрати її ніяка сила при потребі, відомо ж, що сила розокремлена вже не сила, як пальці, не стиснуті в кулак, ніколи не зможуть нанести удар.

Не можна було сказати, що нічия селитьба відзначалася надмірним достатком. Пісні нивки в піскуватих проліссях рили зерно скупю й неохоче, перекисла земля на заболочених луках з більшою охотою булькотіла та лущилася влітку під сонцем, аніж застелялася густою зеленою травою. Відомо ж бо, що коли вже ніхто не спокусився тут ні лісом, ні землею, не дістали сюди ні руки боярські, ні рука князя, то не шукай тут розкошів. Хто ж забреде в гостину до цих людей, то хай не сподівається, що ломитимуться столи від наїдків. Може, буде пісна полевка та каша, та шматок хліба, часто й без солі. З м'яса трапиться хіба що зайчатина, якої ні князі, ні бояри й не вживають, вважаючи нижче своєї гідності їсти це м'ясо, яке тхне вічним переляком, або ж дрібна пташка, бо в ці нікчемні ліси порядний птах і не залітав.

— Живете не в достатках, — сказав Долгорукий, покуштувавши пустої полевки та пісної каші, якими пригощано його в хаті самого Кібця.

Подавали до столу станисті дівчата вроди такої, що Іваниця тільки покректував, коли теплими птахами літали коло нього дівочі руки, ставлячи на стіл то одну мису, то другу, то кладучи хліб або ложку.

— Зате на волі, — беззубо прожовуючи твердий окраєць, відповів князеві Кібець. — Ніким не звойовані. Наша бідність добровільна, а це не те саме, що нестатки з примусу. Завойований, позбавлений волі люд стає не тільки бідний, а й затурканий, легковірний; легковір'я позбавляє людей здатності й бажання самим думати, воно породжує покірливість, сліпий послух, запобігливість.

А що то за життя! Поглянь, князю, які в мене онуки! Тут виростають тільки вродливі дівчата. Може, ніде немає таких, як у нашому селищі. А чому? Бо на волі.

— У тебе багато дівчат, у мене багато молодих воїнів, — засміявся князь, — може, породичаємося?

— А це треба поспитати самих дівчат та їхніх матерів.

— Шкода, що треба їхати далі, не можемо затриматися, — зітхнув Долгорукий, — справили б весілля, та й не одне!

— Ще як сказати, — загадково мовив старий.

— А коли мої дружинники одну та другу скрутять реміняччям та вкинуть у сани та гукнуть на коней?

— Казав же: маємо луки, що самі ходять по лісу і самі стріляють, куди звелимо. Досить лиш свиснути.

— Може, й свого Солов'я-розбійника маєте? Так той, кажуть, у Бринських лісах.

— Хочеш, то спробуй, може, й на Солов'я напотькнешся.

— Не маю часу, сказав уже, — відбувся жартом Долгорукий, — але такі хлопці, як от Іваниця, спробували б тут свого щастя. Аж з Києва добувався, щоб побачити наших суздальських красунь.

— Оце ж! — потер руки Іваниця.

Тоді поїхали далі, і дорога здавалася далекою-далекою, бо ніхто ще не відав, де спіткають вони блукливого князя Івана Берладника, та Долгорукий і не квапився, складалося враження, ніби кружляє він, заточуючи великі кола, щоб охопити якомога більше своєї землі, придивитися до неї пильніше, допитливіше.

Подорож — не те саме, що переїзди від одного знайомого місця до другого, там просто прогаюєш час, він вмирає в переїздах марно, бо не бачиш нічого нового, а цим лиш вкорочується життя людське, та й годі. Подорож, мандрівка приносить щоразу відчуття збагачення, відкриваються тобі нові світи, ти мовби народжуєшся то для сього, то для того, переживаєш пригоди, проникаєш у найпотаємніші закутки краю, опиняєшся серед людей, найближчих до землі, несподівано відкриваєш, що в цих людей більше високої гідності, ніж у мешканців городів, але й більше забобонності, бо їх оточує таємничий, загадковий світ, незбагненність вмирання й народження дерев, проростання зерна, барвистості квітів. Життя тут просте й жорстоке, побут суворий, стихії лютують цілорічно, в людини немає помічників, самі лиш супротивники, вороги.

— Бачите все, — казав Долгорукий своїм київським звинувачам, — лежить моя

земля відкрита перед вами. Не течуть тут молочні й медові ріки. Не цілують великому князеві ніг і слідів копит його коня. Не вселяє ім'я Долгорукого надії в серця, бо часто й не знають сього імені, не знають про саме існування князя.

— А сказати тобі, князю? — хитро примружився Іваниця, який за цей час уже почувався між князів так само вільно, як серед людей звичайних.

— Скажи.

— Думав я тоді, як ми прибилися з Дулібом до тебе на острів, що ти нас одразу до порубу.

— Не було ж там порубу! — засміявся Долгорукий.

— То в воду! Ще ліпше.

— А ось трапиться по дорозі озеречко, я вас і вкину!

— Тепер не кинеш.

— Вгадав.

— Ще я думаю, князю, так: чи ти дуже мудрий, а чи геть дурний.

— Це ж чому?

— А ось скільки з нами вбиваєш часу. Возиш по лісах, шукаєш якогось там київського Кузьму, якого, може, й на світі нема. Може, то Силька збрехав, як брешуть усі монасі, а ти повірив.

— Може, й мені самому треба отак поїздити подалі від городів, та від князів, та бояр і подумати? Звичай велить думати з воєводами, з дружиною, з мужами ліпшими; всі його дотримуються, Ізяслав тим і милий серцю київських бояр, а я князь нікудишній. Тільки Бог святий знає, що думаю-гадаю, ні з ким не раджуся, нікому не звіряюся в своїх намірах, бо розтягнуть, розбалакають, здрібнять, зведуть на ніщо.

Дуліб із жалем подумав про свої пергаменти, які лежали десь глибоко заховані в саквах. Залюбки сів би десь у затишній монастирській келії в Києві або в Юрієвій повалуші в Кідекші, погрів бо ноги коло вогню, зробив би кілька записів, що так і просилися на хартію.

— Тобі загрожує неминучість осамотнення, князю, — сказав він роздумливо, тим часом як його кінь ішов голова в голову з буляною високою кобилою Долгорукого. — Окрім того, щоразу ставиш під загрозу все своє князівство. Бо коли все залежить від одного чоловіка, то воно не може бути міцне і тривале. Як тільки розумний князь змінюється обмеженим або й нездарним, то все валиться, бо народ, звиклий до відданості, йде за кожним, хто його веде, не задумуючись, і слухатиме нездару так само, як слухав великого чоловіка. Коли ж люд втручається, піддає сумнівам, перевіряє кожен крок правителя, тоді він може мати спокійний побут і навіть за геть нерозумного володаря.

— А чому вважаєш, лікарю, ніби я, відкинувши оті думання з дружиною і боярами, тим самим розокремився зі своїм людом? Казав тобі, що йду до своїх людей всі свої п'ятдесят літ, намагаюся наблизитися до кожного чоловіка, стати поруч з ним, поставити його коло себе, як поставив свого Вацьо, своїх отроків, але чи ж дійдеш до кожного? І чи задовольниш усіх? До людей треба мовити так і те, що вони хочуть чути.

А чи є така змога? Слава покинула нашу землю, шматують її уособиці — ось все, що можна сказати.

Іваниця неприховано нудьгував і від цих розмов, і від нескінченних мандрів, і від лісів, у яких вони, здається, загубилися навіки, впавши на саме дно, заплутавшись серед бездоріжжя.

Він би ще якось зніс усе це, якби десь пристали вони бодай на кілька день, щоб дати спочинок тілу, щоб кинути оком туди й сюди, зачепитися за якусь людську, кажучи прямо, жіночу душу, зігрітися серцем після отого клятого морозу, але князь гнав далі й далі, давав лиш короткі перепочинки для кількохгодинного сну, відомо ж, що нікому ще не вдавалося домовитись з жінкою, коли вона не сподівається від тебе готовності лишитися ще й на завтра, бо, навіть відчуваючи, як її обдурюють, вона потребує бодай незначного доказу, хоче вірити, а для віри потрібна якась пожива. Поживою ж такою могла обіцянка лишитися. І не до ранку, не на день, не на два, а на отой прекрасно-невизначений час, що вміщується у вичерпне слово "надовго". Побудь тут день або два, але тільки скажи оте загадкове "надовго" — і тобі дароване буде найвище і найпотаємніше. Однак Іваниця не міг вимовити чарівного слова, бо був чоловік чесний, коли розуміти, ясна річ, чесність в межах досить умовних взагалі, але цілком сприйнятливих для волоцюжного побуту цього хлопця.

Ще проклинав Іваниця Кузьму Ємця. Не Дуліба, якому завдячував своїм становищем і тими задоволеннями від принад світу, що відкрилися для нього з тих пір, як став товаришем у цього незвичайного чоловіка. Саме на Кузьму виливався весь гнів Іваниці за те, що той так по-дурному й невчасно втік з Києва, дав тим самим приплутати своє ім'я до справи вбивства князя Ігоря, та ще й забрався тепер у такі нетрі, де його не знайдуть ні боги, ні дияволи.

Коли ночували в нічийому поселенні, Дуліб забрав до себе Сильку, якого не знали, куди й приткнути, бо від отроків він якось ніби відійшов, власне, й не будучи ніколи серед них за свого, а до князів не міг наблизитися ніколи, непевне становище його взагалі, як записувача княжих діянь, ще непевнішим стало після звинувачень Дулібових, він належав тепер до підозрілих, весь цей похід споряджено було мовби для того, щоб звести його віч-на-віч ще з одним таким самим київським приبلудою і вже лиш по тому вирішити, чи вірити їм обом, а чи поставити хрест на цих людях і скарати їх з належною суворістю і відповідним розголосою.

Тим часом не міг занехаяти своїх обов'язків, і навіть у дорозі вів якісь записи, пишаючись цим і немало дратуючи простих отроків, які вбачали в цій поведінці Сильчиній зневагу до їхньої загрубілості й невміння орудувати словами з таким умінням, як володіли вони мечем, луком чи списом.

Від злості й знудьгованості Іваниця напосівся на Сильку.

— Ось витрясти б з тебе душу! Гріх я взяв на себе великий, не задушивши тоді в Кідекші. Нащо такі живуть на світі?

Але Силька щодалі почувався впевненіше, перестрах, який тоді нагнав на нього в збройвні Іваниця, минув безслідно, тут над дієписцем була князівська рука, він вірив

щодалі більше у свою потрібність і незамінність, тому поглянув на Іваницю з погордою і сказав не без єхидства:

— Хочеш довести мені, що маєш усі вади, які можуть зробити чоловіка смішним і гідним зневаги? Але вже впевнив мене в цьому.

— Це коли не додушив тебе?

— Тоді б довідався, що таке гнів князя Андрія.

— Приїхали не до князя Андрія, а до самого Долгорукого.

— Великий князь також упевниться в моєму вмінні. Бо скажу про нього так, як ніхто досі й опісля.

— Що ж ти таке скажеш, бовдуре?

— Не зумієш збагнути.

— Оцеї Іваниця не зуміє? Та чи знаєш ти, що вже два літа товаришем у найрозумнішого, може, в усіх землях чоловіка, в Дуліба?

Силька сидів коло вогню, скрипів писалом, вдавав, що не чує похвалень Іваниці, бо сам поглинутий був самовихвалянням і переповнений пихою.

— То що ж ти таке сказав про князя Юрія? — знетерпеливлено гукнув Іваниця, скориставшись з того, що прийшов знадвору Дуліб, якого Силька мав би коли не боятися й досі, то вже поважати напевне.

— Можу прочитати, — дістаючи пергамент, поважно мовив Силька. — Відкрилося це мені в час походу, бо перед цим не був наближений до князя Юрія, а тепер побачив його у всій князівській владі й величі.

Так само сповнений самоповаги, голосом, зривистим від пригніченості власною величчю, Силька прочитав:

— "Він правив сам, без допомоги улюбленців. Він повелівав і забороняв, нагороджував, милував і карав, розглядав справи, роздавав землі, настановляв тіунів і воевод, він усе знав, все передбачав, всі були тільки виконавцями його повелінь, а він за ними стежив, як пастух за стадом, щоб упевнитися, чи точно справджуються його веління.

Коли хтось із бояр чи інших людей його хотів видати замок дочку свою, або сестру, або племінницю, або внучку чи родичку, князь не брав нічого з майна за дозвіл одруження і не забороняв ніколи, окрім тих випадків, коли з'єднати хотіли жінку суздальську з ворогом княжим.

Коли по смерті мужа zostавалася жона з дітьми, вона мала одержувати свою вдовицьку частку й придане, поки згідно з законом дотримуватиметься своєї тілесної чистоти. Коли ж порушувала чистоту, то з шани й любові до Бога князь позбавляв її майна.

Він спрямував своє дбання на всі ліси й ловища своїх земель.

Він заборонив, щоб будь-хто мав луки, й стріли, і собак, і соколів у лісах княжих, коли не є поручителем самого князя або когось іншого з довірених людей.

Далі він звелів, щоб усякий чоловік, що має дванадцять літ, живучи в межах його лісів, запрягнувся в дотриманні порядку щодо права ловів.

Далі він звелів, щоб обрізали пазурі сторожовим псам скрізь, де його звірі користуються й звикли користуватися охороною.

Далі він звелів, щоб жоден кожум'яка або білувальник шкур не жив у його заказних лісах за межами городів.

Тоді він звелів, щоб надалі ніхто ні в який спосіб не полював на звірів уночі в межах заказного лісу або поза ним, де звірі його збираються або звикли мати охорону, і щоб ніхто під страхом кари не влаштовував його звірам живої чи мертвої загороди між його заказним лісом і лісами або іншими землями, щоб не викликати в звірів суму від неволі.

Він цілком допускає, щоб у його лісах брали дрова, не спустошуючи лісів, але тільки під наглядом княжого тіуна.

Боярам, чиї ліси прилягають до княжих, заборонено нищення лісів власних. Коли ж таке станеться, то хай гаразд відають ті, чиї ліси будуть понищені, що відшкодування взяте буде князем з них самих і ні з кого іншого".

Силька замовк, відверто переживаючи своє торжество, а Іваниця навіть обійшов його довкола, припикся від вогню, бо Силька сидів майже впритул до печі, тоді помацав недовіжливо пергамент:

— І оце все побачив ти й узнав, поки ми тинялися по пущах?

— А коли ж мав би взнати?

— Оце! Дулібе, ти віриш круглоголовому пройдисвітові?

— Маєш око метке й розум кмітливий, — похвалив Дуліб колишнього монашка.

— Заріж мене — то й тоді не повірю, — зітхнув Іваниця. — Поки я мерз на коні, цей все спостеріг та ще й уклав на хартію, припасувавши слово до слова, мов сідло до коня. А чи ж помітив ти дівчат у сьому краї і чи вписав у свою телятину бодай одну?

— Пишу про князів, а не про жон, — сказав поважно Силька. — В "Ізборнику Святослава" мовиться так: "Тогда наречеться кто убо істинним властелином, егда сам собою обладает, а неліпним похотям не работает".

— Обсипаний ти словами, як горохом, або як жебрак вошами, — сплюнув Іваниця.

Силька всміхнувся з почуттям переваги над цим занадто прямодушним хлопцем, який перевищував його літами, але не розумом.

— Спасуться тільки ті, хто вірить у слово. Сотник з Капернаума попросив Ісуса: "Скажи лиш слово, і одужає слуга мій". І так було. Безумні забувають печалі завдяки бігові часу, а розумні завдяки слову.

— Забув би ти свої печалі, коли б не моє занадто м'яке серце отам у зброївні! — показав йому кулак Іваниця, тим самим визнаючи свою цілковиту поразку перед цим колишнім монашком, який не марнував часу під боком у ігумена Ананії й устиг набити свою круглу голову такою кількістю слів, що вистачить їх тепер, мабуть, на все життя, аби лиш встигав їх напихати то в пергаменти, то в княжі вуха.

Коли ж вирушили далі, то мовби в посміх з отих Силькових вихвалень Долгорукого за його дбання про цілість лісів потягнулися їм назустріч такі знікчемнілі переліски, така обідрана земля, таке суцільне жалюгіддя, ніби там: і не люди хазяйнували, а чорти гопки били.

Селища з притуленими один до одного, здруженими, взаємно прихищуваними дворами зникли, натомість траплялися одинокі оселі, убогі й упосліджені, коли ж подекуди тих осель вигулькувало кілька, то лиш в одній або в двох сумно ворушилися якісь людські залишки, а те стояло обдерте, понищене, світило голим пакіллям, виставляло морозові оголені ребра покрівель. Коли десь між березовими загайками вгадувався клаптик поля, то навряд чи був він ораний. Коли озеро або річка траплялися на путі, то були вони напевне безрибні. Нажахані всезагальним спустошенням, не потикалися в ці нещасні краї ні звірі, ні птахи, хіба що гаддя, може, викублювалося тут в літніх багновищах, але й воно залягло десь на зиму в сплячку, і земля ця лежала тверда й пустошня, як на другий день сотворіння світу.

Коло першої хижі з безлічі, які згодом мали вони проїхати, Вацьо наважився вискочити поперед князів і голосно гукнув до господаря, ще й не знаючи, чи він там є живий і чи відведе бодай голосі

— Чиї землі?

Щось виповзло з хижі, вже й не людина, а самі лиш обриси людські, закушкані в неймовірне дрантя, і голосом, хоч як дивно, повним єхидства й знущання, відмовило;

— Боярина Кислички.

І згодом, щоразу, як наближалися до зuboжілих осель, вискакував наперед походу котрийсь з княжих отроків, гукав роззухвалено:

— Чиї землі?

І незмінно лунало:

— Боярина Кислички!

Видно, це була давня, відома всім князевим людям гра, якою вони бавилися залюбки й досхочу, бо сміялися князі, сміялися дружинники, поблискувала лукаво оченятами з саней княжна Ольга, лиш Дуліб та Іваниця нічого не могли збагнути і щоразу з подивом слухали:

— Чиї землі?

— Боярина Кислички!

Їхали два дні, й понура гра тривала весь той час, на переднівок мали їдво з княжих запасів, бо в цих обідраних дощенту місцях пожитися не було чим не тільки для такої великої купи люду, а й для одного чоловіка, і доводилося дивуватися, як оті нещасні ще животіють та ще й зберігають у собі силу, щоб згадувати ім'я свого боярина з відповідною пайкою єхидства й зневаги.

— Що то за боярин, князю? — поспитав Дуліб Долгорукого, але князь, всупереч своєму узвичаєнню, не став розповідати, загадково примружився:

— Поїдемо — побачите.

Наприкінці другого дня їхніх мандрів по сплюндрованій, обезплідненій землі нарешті поодинокі хижі й обдерті оселі стали збиратися до купи, лаштувалися рядами, утворювали вулиці, по яких, з усього було видно, ніхто й нічим не їздив, селище в своїй розкиданості не мало ні початку, ні кінця, безладом своїм воно перевершувало будь-що бачене колись, і тут багато люду чи то повмирало, чи змандрувало, й хижі стали

житлом вітрів, морозів, усіх негод, однак була в цьому селищі й відмінність од усіх отих поодиноких хаток, що стрівалися за два дні путі на землях загадкового боярина Кислички. Всі дерева, які росли довкола селища й у самому селищі, мали зрубані вершки. Власне, коли гаразд придивитися, то вершки зрубано було тільки у дерев високих, молоденькі деревця ще росли, ще мали свою дозволену межу, досягнувши якої, неминуче повинні були теж поповнити число отих скалічених, змертвілих напівдерев з сонним корінням, яке, може, ніколи й не прокинеться. Хтось пильнував тут, щоб ніщо не перевищувало наперед визначеної, раз назавжди встановленої міри, з усього видно, встановленої знову ж таки отим всюдисущим, всемогутнім і загадковим боярином Кисличкою, який, мов той жорстокий бог у розплакуваннях пророка Ісаї, "спустошує землю і робить її безплідною". Але чому й навіщо? Можна було зрозуміти безжальне визискування — людей завжди хтось визискує й обдирає і завжди безжально. Але дерева? Кому вони заважають? І в чію голову вскочив похмурий замір вирівняти все ростуще, не пускати вище заданого рівня, тим самим позбавивши дерева самої суті їхньої — устремління вгору, до сонця, до волі?

Питати чи й слід було, бо Вацьо знов вискакував наперед і, запримітивши яку-небудь живу істоту, гукав розвеселено:

— Хто обчикрижив дерева?

— Боярин Кисличка! — була незмінна відповідь.

Аж ось відкрилася безмірна пуста рівнина, засипана мовби й не снігами, а сіллю, як ті карфагенські поля після їх завоювання римлянами, що хотіли навіки зробити їх неродючими. А посередині тої площини височіла потворна, небачених розмірів споруда, що чимось схожа була чи то на ночви, чи на розтоптаний личак, вона виповнювала собою весь простір, незграбно громадилася понад усім, і лиш тепер Дуліб збагнув, навіщо надрубувано тут довколишні дерева: вони не повинні були перевищувати оте похмуре будування.

Воно було всуціль дерев'яне. Покладено сюди найвищі, найстрункіші, найліпші стовбури, підібрано один в один, для того і повирубувано всі довколишні ліси, сплюндровано землю, перетворено на пустирище, аби лиш вивищилося над цим, може, й навмисне вирівняним безмежним полем оте страховисько, яке розмірами своїми перевищувало і князівські палати, і щонайбільші собори, і просторі кам'яні монастирі, які доводилося бачити Дулібові в Європі в часи своїх мандрів з Петроком Властом.

— Що то за химера? — не втерпів він, звернувшись до Юрія, і Долгорукий не став далі гратися в загадковість, відповів одним словом:

— Ковчег.

— Ноїв?

— Боярина Кислички. У Ноя був ковчег завдовжки триста ліктів, завширшки п'ядесят ліктів, заввишки тридцять. У боярина Кислички довжиною й шириною перевищує Ноїв утричі, що ж до висоти, то тут бояринові не вдалося перевершити праотця.

— Тому й позрізав дерева, щоб ніщо не здіймалося вище ковчегу?

— І для того також, щоб не зачепити за верховіття, коли почнеться потоп.

— А боярин жде нового потопу?

— Почуєш, лікарю, сам.

— І ти, князю, допускаєш, щоб у твоїй землі коїлося таке?

— А що можу вдіяти? Отець мій Мономах казав: "Страх Божий імійте понад усе".

Боярин сей від самого народження свого живе в страху Божому — хіба це владен хто заборонити? Чвар не розводить, гулящих людей не має, всі вони в трудах і в будіванні безнастанному, всі щасливі.

— Жартуєш, князю? Яке ж тут щастя? Тут людей вже скоро не буде, щезнуть, мовби й справді змиті потопом. Чи не бачиш всезагальної обідраності бояринових земель? В твоєму краї це мовби лишай хворобливий, мов проказа, що нею вражений був Іов праведний. Може, й боярина свого вважаєш праведником, але навіщо ж він? Від нього саме зло людям.

— Ти теж праведник, лікарю, — погрозився пальцем Долгорукий.

Вони їхали по неторканій рівнині, прямували до ковчега, який лежав на землі важко й мертво, ніхто їх не зупиняв, не було жодної живої душі довкола, жоден слід не вів до ковчега, ніщо не виказувало, що там мешкає бодай одна жива істота.

— Він що — сам у своєму ковчезі? — не стерпів знову Дуліб.

— Побачиш, лікарю, побачиш, — пообіцяв Долгорукий.

Зблизька споруда втрачала навіть оту подобизну личака або ночов, вражала безглуздістю своєї будови, ніяк не могла надаватися до плавання, хоча мала нагорі товстенні щогли для парусів, позаду незграбне кормило, насаджене на довжезну прямостоячу колоду, взяту в дерев'яні хомути, щедро проквацьовані дьогтем.

Дубові колоди, з яких збудовано ковчег, припасовані були так щільно, що не знати, як і потрапляли всередину люди, хіба що лазили через верх, однак Долгорукий, видно, вже бував тут не раз, бо впевнено обминув споруду з того боку, що мав би слугувати передом, себто носом, і коло кормової частини махнув котромусь із своїх дружинників, і той постукав списовищем у ледь помітні, коли пильно придивитися, двері, збиті з таких самих, щоправда, підкорочених відповідно дубових колод.

Стукати довелося довго й уперто, поки зсередини видобувся глухий голос:

— Хто?

— Великий князь Юрій!

— Не чую.

— Князь великий Юрій!

— Князь?

— Князь!

Після цих перегукувань і деякого роздумування істота, якій належав отой приглухлий голос, щось там зробила, пролунало рипіння, важезні двері прочинилися, вигулькнуло вузьке, гостроносе, гостробороде й гострооке обличчя, зиркнуло туди й сюди, забачило Долгорукого, князя Андрія, сани в килимах, блискучих вершників, хутра й оздоблену зброю, всміхнулося з такою кислістю, що Дуліб вмить збагнув, за

віщо бояринові люди припекли його прізвисько, розтулило сухого рота, безрадісно прорипіло:

— Князеньку дорогий!

— Приймай гостей, боярине! — сказав Долгорукий, кидаючи повід свого коня стремениному й перший ідучи до ковчега.

— А ви ж ненадовго? Ненадовго? — поквапливо поспитав боярин, виходячи назустріч Долгорукому і переламуючи в поклони свою високу, суху, як патик, постать.

— Оце! — зітхнув Іваниця. — Стільки мерзнути, щоб опинитися в цього сухореброго.

— Ге, вацьо, — потер руки княжий розтоптувач чобіт, — побачиш, яка в боярина Манюня.

— Хто така? — враз пожвавішав Іваниця.

Але не час був на розповідання, бо вже Долгорукий вступив до ковчега, а за ним, не відстаючи, пішли князь Андрій і Ольга, Дуліб та Іваниця, подалися всі, повели навіть коней, чим здивували Дуліба та Іваницю ще дужче, хоч здавалося, вже нічим тут не здивував би чоловіка після всього баченого.

Йшли в темних вузьких переходах, смердючих і задушливих, бралися кудись угору, не стрічали жодної живої істоти, хоч чулося безліч якихось звуків у нутровищах ковчега: тупотіння, зітхання, вовтузіння, хрюкання, мукання, іржання.

Людина була тут пригнічена колоддям. Хоч цей ковчег будувався для людей і все тут мало їм слугувати, враження складалося таке, ніби споруду задумано лише для неподільного торжества дерева в ній, оцієї мертвої, важкої, як камінь, німотної дубини. Колоди кладено рівнолегло, ставлено прямовисно, навскіс, навперехрест, відповідно до цього і переходи в нутровищах ковчега мали вигляд і розмір неоднаковий, вражали таємничою поплутаністю або непотрібністю, там були глухі закутки:, тупики, чорні провали, пастки, в яких ти міг щезнути навіки.

Суха постать бояринова в хисткому світлі свічки, вогник якої Кисличка щоразу прикривав долонею, химерно розламувалася, розпадалася, розшматовувалася, то падаючи всім під ноги, то припліскуючись до бічних стін, то з кажанячою безшелесністю метаючись над головами.

— Довго ще? — нетерпляче питає Долгорукий.

— Ось уже, ось уже, князеньку, — відказував Кисличка, трохи піднімав свічку, вмить кидаючи пошматовану свою тінь усім під ноги, а потім возносячи її до отого диявольського шамотання над головами одним лиш похиленням червонястого кволого вогника.

Нарешті опинився у просторій будові, що скидалася на гридницю, мала столи й стільці, освітлювалася товстими восковими свічками, хоч світло не могло пробитися крізь дим від вогнища, яке горіло посеред помешкання, розкладене в просторому кам'яному гнізді якраз навпроти великого отвору в дерев'яній стелі, оббитій у тому місці міддю, видно, щоб уберегти від іскор. Крізь отвір знадвору намагався прорватися досередини мороз, але теплі хвилі диму щоразу відбивали його натиск, і в гридниці було тепло і, можна б сказати, затишно, надто коли ти вже не тиждень і не два

вештався по бездоріжжю серед заляклих від лютої зими пущ.

— Ой гості ж дорогії! — зігхав не знати чи радісно, чи болісно боярин Кисличка. — Ох, князеньку, чи й сподівався ж я побачитися ще перед настанням великого й неминучого.

— Ждеш, боярине?

— З дня на день, князеньку. Лічби вказують. Десь уже йде хвиля. Не докотилася до нашої землі, бо далеко. Починається в краях теплих. Тоді йде сюди. Для цього треба не день і не місяць. Але прийде. Докотиться.

— Привіз я тут ученого лікаря з Києва. Хоче послухати тебе, боярине.

— З радістю, князеньку. Жалко мені всіх на світі. Плачу вдень і вночі над душами, сумую тяжко, що не відкрилося нікому більше на землі, але й возношу хвалу Господу за велику благість до мене, грішного. Бо сподобився я найвищої милості, відкрито мені все прийде, взнав я сповнення часів і призначення своє на землі.

— Бояриня здорова? — незважаючи на бояринові бурмотіння, буденно поспитав Долгорукий.

— Здорова.

— А Манюня?

— Радість моя теж здорова, дяка Всевишньому.

— Худоба?

— Худоба тілиста й спокійна. Олені ж і лосі поздыхали. Зайців спробував тримати, поздыхали теж. Вовченят малих вигодував, як підросли, то стали вити так страшно, що довелося випустити.

— Шкури б обідрав хоч. Хутром лавки вкрив. Вовче хутро міцне, не витирається.

— Не можу переобтяжувати ковчег. Стежу пильно, щоб виважено все було, як належить для плавби.

— Не розламається ще твій ковчег?

— На водах не розламається. Коли ж не діждуся ще й нині сповнення, то на літо звелю робити прокоп від озера, підведу воду під днище, бо вагою власною ковчег розплющується, як важкий чоловік своїм тілом роздавлює сам себе, починаючи з ніг і з утроби.

— Їжі, як завжди, не в достатку?

— На потребу лиш.

— Питва не з'явилося?

— Вода, князю. Хто готується до плавання, повинен вдовольнятися водою самою.

— Не біда: привезли все своє. Бо мої люди звикли і їсти досхочу. Як сказав апостол: "Нехай ніхто не судить вас за їжу чи питво чи за який-небудь празник: се тінь того, що настане". Твоє ж майбутнє так само пісне заповідається, як і нинішнє.

— В плавбі прийдешній, князеньку, сподіваюся найвищих утіх і щастя.

— А ми й тут візьмемо, що зможемо взяти!

Долгорукий ляснув у долоні, отроки кинулися зсовувати столи, носити припаси, готувати учту.

— Клич бояриню та Манюню.

— Чи слід, князеньку? Мають доволі роботи. Треба порати худобу, порядкувати по ковчегу. І сам не покладаю рук, відірвався від роботи задля тебе й твоїх.

— Взяв би помічників.

— Знаєш же: не можу. Не велено Господом. Маю сповнити всі приписи, інакше не порятуюся.

— То клич своїх. Не сядуть мої люди без них за стіл. Знай мій звичай так само, як я твій.

Боярин зник у темних переходах. Долгорукий поглянув на Дуліба.

— То що, лікарю?

— Небезпечний і шкідливий шаленець.

— Чому ж небезпечний? Має Бога в серці й мету в житті. Присвятив себе будуванню ковчегу, життя на землі вважає тимчасовим, зготовляється до плавби, бо лиш у плаванні все. Як подумати, то воно, може, й правда: всі ми тимчасові на сім світі, а на тім світі плаватимемо або ж у морі Божого милосердя, або в казанах з розтопленою смолою. Та й що робить людство?.. Чи не ковчегу воно вибудовує, називаючи їх так або сяк?

Кисличка повернувся не скоро. Йшов попереду, за ним сунулася огрядна, пишна бояриня, зодягнена, можна сказати, бідно, але чисто, мала руки міцні, натруджені, видно, була з простого роду, взята боярином не для розкошів, а для безнастанної праці, для клятих трудів, для безсонних ночей. Третьою, як вгадали водночас Дуліб та Іваниця, йшла Манюня, донька Кисличчина, білотіла, свіжа й гожа, аж диво брало, щоб у такого засушеного чорта вродилося таке дитя та ще й виросло в смороді та мороці забитого наглухо ковчегу, зберегло красу й ніжність, попри тяжку працю, від якої, це ж ясно, боярин не міг її звільнити, бо не мав тут нікого, крім дружини, самого себе та доньки.

Манюня теж не мала на собі ошатного вбрання, але того ніхто не заперимітив, бо в цій дівчині так багато було всього суто жіночого, з такою щедрістю вилила природа на неї свої розкоші, що чоловіки тільки зітхнули, забачивши таке диво, а княжна Ольга не втерпіла, підбігла до Манюні, обняла її, вигукнула:

— Ти Манюня? А я Ольга.

— Це княжна, Манюню, — поважно мовив боярин Кисличка. — Поцілуй їй руку.

Але Ольга сама цмокнула Манюню в щоку, не давши своєї руки, а кожен з чоловіків з жалем подумав, чом він не опинився на місці княжни і чом йому не судилося доторкнутися губами до отої ніжної щічки.

— Оце! — зітхнув Іваниця так голосно, що всі звернули на нього увагу, Долгорукий засміявся, князь Андрій лукаво посварився пальцем, а Манюня, мабуть, почервоніла, хоч навряд чи хто міг це заперимітити в напівпід'їмі й задимленості боярського ковчегу.

Сіли за столи, боярин Кисличка по праву руку від Долгорукого, Манюня ліворуч од великого князя, між Дулібом і князем Андрієм була бояриня, мовчазна й зніяковіла від таких високих гостей.

Чашник розлив пиво й мед, звернувся до Юрія:

— Дозволь, князю, слово?

— Дозволю, але знай, про що треба мовити.

— Знаю, князю.

— Не про мене.

— Відаю.

— І не про коней.

— Згода, князю.

— Тоді починай.

— Був якось сліпий. Бо всі ми так чи інакше сліпі на цій землі. То ось був сліпий, який не приховував своєї невидющості. Був у того сліпого й син. Ось пішов кудись син, а сліпий сидить і жде. Приходить син, сліпий його й питає: "Де був?" — "Молока ходив пити". — "Яке воно?" — "А я вже й забув, що то таке — біле". — "Таке, як гусак". — "А гусак же який?" — "Такий, як мій лікоть". Сліпий помацав синів лікоть: "Тепер знаю, яке молоко". Тож вип'ємо за Манюню, в якій лікті справді як молоко. Будь здоровий і ти, князю, коло такої дівчини, як Манюня Кисличчина.

— Будь здоров, князю, коло Манюні.

— Здорова будь, Манюню!

— Здоров будь, князю.

Кубки вихилено під розвеселені вигуки, налито ще раз і випито ще раз, коли ж заїли всі як слід, Долгорукий витер вуса, гукнув:

— Тепер нашу пісню про Манюню!

І Вацьо, підскачовши, змахнув руками, щосили "гейкнув", заводячи пісню, а всі відразу підхопили, виповнивши по вінця ковчезну гридницю потужними чоловічими голосами.

Гей, боярський двір — море,

Гей, Кисличчин двір — море!

Що круті береги його — тесаний терем,

Що буйнії вітри — сторожа вірная.

А в нього на морі білорибиця —

Манюня Кисличківна!

Ловили ловці,

Ловці-молодці,

Ті ж ловці — неудальці:

Неводи в них не шовкові,

А гачечки в них не срібнії.

— Жартуни й веселуни твої люди, князеньку, — зіщулено зазирнув у очі Долгорукому Кисличка, коли закінчилася пісня.

— Перед потопом, боярине, — розвів руками Долгорукий і враз гаркнув: — Манюню цілу...

І вліпив Манюні в щок поцілунок, смачний, молодечий, аж виляски пішли, а

отроки проревли триразово:

— Манюню цілували, Манюню цілували, Манюню цілували!

Після чого Юрій поцілував дівчину ще й у губи, ввігнавши її в такий сором, що втекла б за-за столу, якби князь не притримав.

— Зятя треба тобі, боярине, — озвався князь Андрій. — У заповідях Божих для Ноя сказано ж, щоб узяв він у ковчег рід свій і жон синів своїх. Ти ж синів не маєш, а тільки дочку. То повинен знайти зятя для себе.

— Треба, а важко, — зітхнув Кисличка. — Між моїх людей нема достойного, а із сторони як візьмеш? Не можу кинути ковчег, щоб шукати. Пустити сюди не можу нікого теж.

— Привезли тобі для вибору он скільки молодців, — сказав Долгорукий. — Навіть з Києва маємо.

Іваниця засовався на лавці, неспроможен приховати вдоволення. Пам'ятав про Ойку, не міг викинути її з серця, та коло Манюні вмирили всі згадки, відступали пристрасті, потьмарювалися сподівання, здатен був дивитися лиш на неї, плавати в щедротах її вроди, насолоджуючись і вдовольняючись самою уявою, як смакував своїм майбутнім плаванням серед вод насланого на землю нового потопу батько Манюнин боярин Кисличка.

— Не відаю, чи ж згодився б київський наш гість, — обережно почав був Кисличка, на що Іваниця мало не гукнув: "Згоден!", — але Долгорукий вчасно випередив його, помахом руки пригасив запал Іваниці.

— Зветься Іваниця, — сказав князь Юрій. — Вчений не менш, ніж його товариш лікар Дуліб.

— Оце! — засоромлено кречнув Іваниця, бо поряд з ним ворухився паскудний книгоїд Силька, який відверто пирснув у кулак, коли князь сказав про вченість Іваницину.

— Але, — вів далі Долгорукий, — найперше, боярине, повинні ми мати згоду на шлюб від самої Манюні, бо насильства щодо неї ми не потерпимо, надто люблячи її. Далі згоду повинен висловити також Іваниця. Та перед цим ти маєш розповісти все про свій ковчег і про все, що ждатиме тут майбутнього твого зятя. Налий-но, чашнику, бояринові меду, хоч ніякий мед не зрівняється своїми солодощами для нього з його ковчегом. Здоров будь, боярине, і ти, мати, і ти, Манюню!

— Ковчег — це світ окремий, — вихиливши кубок і подоюючи свою вузьку бороду, почав Кисличка. — В своїй безмежній доброті й величезнім милосерді Господь всемогутній відкрив мені в самий рік мого народження, що вибирає мене з-поміж усіх земних людей, щоб збудував я новий ковчег, як праведний Ной колись, і врятувався в ньому з усім живущим в годину нового потопу, який наслано буде вищою силою, коли настане сповнення часів. Сповнення ж це визначається лічбою літ, бо я народився в літо шість тисяч шістсоте, себто — дві шістки й два зеро, отож найпевніше чекати сповнення часу в літо, назначуване чотирма шітками, однак статися це може й раніше, через що я готувався вже в час переполовинення, себто в літо шістдесят шість

тридцять третє, хоч тоді ковчег мій не був готовий, в літо шістдесят шість сорок четверте стихії вже не лякали мене, бо встиг я зміцнити ковчег, хоч знову-таки не облаштував його зсередини, викінчивши лиш нижнє житло, тому й сподівався, що потопу не буде, бо заповідано мені, як і праведному Ноеві, збудувати в ковчегу нижнє, середнє і верхнє житло, що я встиг до літа шістдесят шість п'ятдесят п'ятого, яке добігло кінця і, може, веде за собою перший вал води, через що, князеньку, й не можу довго тебе приймати, бо в Святому Письмі не сказано, щоб брати до ковчєга людей, там є лиш про скотину. Як про безсловесну твар не подбає чоловік, то хто ж подбає? Тому найперше влаштував я скотину, збудувавши нижнє житло і поставивши туди корів, коней, тоді закінчив житло середнє — для овець, птиці, собак, свині вільно ходять з нижнього й аж до верхнього жител, бо ця тварина сотворена Богом, щоб усюди простромлювати своє рило й розрівнювати нечистоти, які можуть збиратися десь з одного боку й перехняблювати ковчег. Все сотворив Господь на благо. Свиню, щоб розрівнювала нечистоти. Мишу, щоб прочищала свині писок, ката — щоб ганяв мишу, не даючи їй прогризти дірок у ковчезі. Навіть блощиця потрібна, щоб чоловік не спав і не забував про паруси й кормило.

— А тарган? — спитав князь. — Тарганів теж маєш у ковчезі?

— Таргани — то вказівники на хворощі людські. Поки є таргани, чоловік здоровий. Як вони змандровують — то знак, що до тебе підкрадаються хворощі.

— Збігається з твоєю наукою, лікарю? — примружився Долгорукий до Дуліба.

— Нове для мене.

— Тут все для тебе нове. Хіба що думка про потоп та про ковчег, яка існує споконвіку, але тільки в найкращих умах людських. Згода, боярине?

— Істинно, князеньку.

— Розкажи гостям київським, як будував свій ковчег. Бо я хоч і не знаю, та здогадуюся, а вони й здогадатися не можуть.

— Будування було тяжке. І не тим тяжке, що тяжке, а тим, що невідоме. В Святому Письмі сказано праведному Ноеві: збудуй ковчег з дерева гофер. А що то за дерево? Чи в нас воно росте і під яким найменням? Сосна, кедр ліванський, дуб васанський? Думав я довго, намірявся скласти ковчег, як складається бочка: соснові клепки, дубове дно. Та згадав про стихії, про бурі, про гідру й левіафана в морській пучині — хіба ж витримає сосна? Як подумати, то нема дерева над дуб, ось і почав я вибирати дуби в себе та міняти в інших бояр за свої сосни, та ялини, та берези. Звів усі ліси, ледве й вистачило деревини, бо люд, роззухвалений і зледачілий, неспроможен осягнути Господніх накреслень, всіляко заважав мені, бувало, що ліси палено навмисне, деревину втеплювано в ріках і озерах, бо ж відомо, що дуб тоне в воді.

— То й ковчег твій утоне? — вдавано злякався Долгорукий.

— Це вже не дуб, не деревина мертва, а ковчег. Видовбай ночви з дуба, а чи корсту, або човна, пусти на воду — попливе? Попливе. Так і ковчег. Але люд, шкодив усіляке і в несвідомості й темряві заважав мені довершити заповідане Богом діло. Коли звелів я засіяти всі поля льоном, щоб виткати паруси для ковчєга, поля пролежали без насіння,

бо хтось намовив люд не орати і не сіяти.

Коли заохочував ловити для ковчега по парі диких звірів, або ж не знаходилося охочих, або ж тягли мені самих вовків та тхорів, які засмерділи ковчег і передушили всю птицю. Люд погряз у гріховності, в обжиранні й обпиванні, в розпусті. Коли я збирав їх і казав їм про готування до плавби, може, й вічної, про своє високе покликання й про печать Божу, яка спочила на мені, вони сміялися, а деякі доходили й до того, що збурювали проти мене всіх тихих і слухняних. Пробували підпалити ковчег, захопити його. Однак передбачливість врятувала мене, бо я обсмолив ковчег лише зсередини, а зовні, щоб не розсихалося дерево, велів щоліта обливати його безперервно водою, яку возили з озера бочками. Самий же ковчег збудував так, що ніхто на цілім світі, окрім мене самого, не зможе втрапити тут, всі переходи зачиняються, в кінці кожного переходу міцні дубові двері беруться на дубовий засув, на кожний справжній перехід припадає по кілька несправжніх, які не ведуть нікуди і в яких, коли забіжить якийсь сторонній чоловік, може лишитися там навіки.

— Лякаєш, воеводо? — Долгорукий кивнув чашнику, щоб підливав до кубків. — Хто ж до тебе в зяті піде, коли тут такі жахи?

— Скотина в ковчезі влаштована за Божими вказівками. Все тут для неї. Чисті стайні, просторість, доволі корму.

— Не поставиш же зятя до коней або до корів.

— Тут, князеньку, не зятювати треба, а доглядати за худобиною, годити всьому живому, бо й навіщо живе чоловік на світі і щодня вопрошає: "Вияви, Господи, кінець мій і міру днів моїх".

— Легко тобі, боярине, годити худобі безсловесній, а князеві доводиться служити людям.

— То люди тобі служать, князеньку.

— Так здається, коли дивишся збоку. А я князюю вже більше, ніж ти вибудовуєш свій ковчег. Теж щось намагаюся вибудувати. Тільки не таке, як у тебе. В мене воно — для людей.

— А в мене — для спасіння.

— Кого ж спасаєш? Себе? Тоді відпусти звідси Манюню і спасайся собі. Бо, мабуть, Іваниця не зостанеться в твоїм ковчезі.

— Щоб у ковчезі, то й ні, — сказав Іваниця, — а коло Манюні то й залишався б.

— І мене б кинув? — спитав Дуліб.

— Оце ж, — зітхнув безрадно Іваниця.

— А що скаже Манюня? — повернувся до дівчини Долгорукий. І всі завмерли, бо всім хотілося почути голос тієї, що була мов сама жіночність, ніби втілення найпотаємніших марень чоловічих.

— Я не знаю, — прошепотіла дівчина, але шепіт її пролунав мов крик плоті, мов срібна сурма гріху, кожному захотілося вчинити якесь безрозсудство, але всі позирали на князя Юрія, а ще більше на князя Андрія, бо хто й не знав, то здогадувався, що Андрій всупереч батькові стоїть на боці боярина Кислички.

— Не знаєш, а знати вже б пора, — тихо, але так, що всі почули, мовив князь Юрій і обійняв дівчину за стан, напівжартома, грайливо і водночас достатньо міцно, щоб відчувати під рукою могутнє її тіло, а вона б мала відчувати невимовне пожадання в кожному пальці князевому.

Боярин Кисличка перестрашено дивився на це, він аж нахилився вперед, мало не лягав на стіл, мовби не вірив власним очам і хотів ще раз упевнитися, що то княжа рука блукає по тілу його доньки, його недоторканої Манюні, погладжує її бік, легко поковзує знизу по персах, лягає на...

— Князю Юрію! — неголосно сказав Андрій, намагаючись відвернути неминуче. — Отче!

— Князеньку! — й собі жалібно поскімлив боярин Кисличка.

Долгорукий вдав, ніби не почув синового звертання, кивнув чашнику:

— Налий-но бояринові, бо він хоче випити за моє здоров'я.

Чашник підсунув Кисличці повний кубок.

— Пий, боярине, — заохотив його Долгорукий. — Не часто дається тобі така нагода. А то ж ще як залле тут усе твій потоп, то вже мене й не побачиш. Пий!

Сам тим часом блукав рукою в таких місцях, куди ніхто не наважувався й поглянути. Князь Андрій, зневірившись у можливості стримати батька, очима самими показав княжні Ользі, щоб вона пішла звідси й не дивилася на сором великого князя, однак дівчина, почервонівши від упертості й сорому, залилася сидіти, слухно розмірковуючи, що підвестися й піти було б для неї ще ганебніше, ніж лишатися тут, до того ж не знала, куди могла б піти в цьому заплутаному ковчезі. Допомогти ж Ользі ніхто не міг, бо всі невідривно стежили за тим, що відбувається між Долгоруким, Манюнею і боярином Кисличкою.

— То вип'єш, боярине? — вже розпалюючись гнівом, спитав Юрій.

— Здоровий будь, князю, — покірливо промовив Кисличка і, розхлюпуючи вино по бороді й по хутру, став пити.

Та не встиг вихилити кубок, як чашник, підкоряючись киванню Долгорукого, підлив йому знову, а князь вільною рукою підніс свою чашу з просяним пивом:

— Тепер давай, боярине, вип'ємо за твоє здоров'я.

— Кня... — забелькотав Кисличка, — князюсіньку...

— То п'єш чи не п'єш?

Знову розливав і розхлюпував трунок сухоребрий боярин, але й після того невідривно стежив він за безсоромною князівською рукою, несп'яніло благаючи очима підтримки в князя Андрія, але підтримка прийшла зовсім від іншого чоловіка, від якого навряд чи хто й ждав.

З Іваницею коїлося щось страшне. Почалося вже тоді, як його жартома зробили женихом Манюниним, вибухнуло з непогамовною силою, коли почув Манюнин голос, і вже зовсім ошалів, побачивши, як безсоромно мандрує по Манюниному тілу князівська рука. Ще стримував його спокій Дулібів, ще колотилися в нього якісь уривки спогадів, видінь, слів, чийсь поцілунки, обійми, бачив босі Ойчині ноги на примерзлій траві,

перехоплювало віддих від нездійсненого, від неможливого, від того, чому не дано повторитися.

Ідеш і не вертаєшся. Зустрічаєш і розлучаєшся навіки. Ойка сказала: "Коли вернешся в Київ, тоді..." А чи сподівався він вернутися? Ніколи не сподіваєшся і ніколи не вертаєшся. Навіть у Київ, якого незмога обминати. А в цей ковчег? Сам собі не повірив, що він десь є і що в ньому гине таке диво, як Манюня. Сюди не повернешся ніколи й нізачо. Люди не вертаються, ой, ні!

Іваниця пожадливо випив два кубки меду, чим ще більше розпалив собі душу. Бже не пам'ятав, що робить, не чув, як Долгорукий, намагаючись споїти боярина Кисличку, примушував того пити за власне здоров'я, повільно підвівся, заточуючись не від сп'яніння, а від одурманеної самою присутністю тут отієї білотілої, мов скупаної в місяці, у мовчазній загрозливості посунув до князя Юрія, власне, до Манюні, але спершу мав поминути князя, боярина Кисличку не зауважував, зате боярин враз збагнув, яка небезпека в цьому очманілому молодому киянині, вистрибнув з-за столу, розставив довгі руки, нагнувся до Іваниці, закричав:

— Куди? Не пущу!

Іваниця мовчки попхав його просто на Долгорукого, боярин спіткнувся, упав на князя, той спробував струсити його з себе, але Кисличка вп'явся в нього, мов кліщ, тоді князь Юрій, вже справді розгнівавшись, гукнув до своїх суздальців:

— Прибрати!

Вацьо вже був коло Кислички. Він відірвав його від князя, кинув на підлогу, ще двоє чи троє прискочили йому на поміч, і за мить боярин лежав сповитий реміняччям і тільки харчав.

— Отче! — відчаєно сказав князь Андрій. — Що чи ниш, князю Юрію?

Але Юрій мав новий клопіт. Бо поки в'язано боярина Кисличку, Іваниця, якому ніхто не заважав, опинився коло Манюні, вміло просунув їй руки під пахви, підвів з-за столу, мало не задихнувшись від солодкого доторку до цього щедрого тіла, яке мовби кричало голосом повабу в кожній своїй клітині.

Рука Долгорукого впала вниз, князь знетямлено глянув туди, де щойно була Манюня, він ще нічого не міг збагнути, спершу вирішив, що Іваниця прийшов йому на поміч, вірив у це ще й тоді, коли наздоганяв Іваницю з дівчиною, які вже були коло виходу з горниці, вже заглиблювалися в темні заплутані переходи ковчежні, в яких, відомо ж, ніхто, крім боярина Кислички, не міг утратити, але хіба ж хто думав нині про таємничість ковчегу, а Долгорукому видавалося, ніби Іваниця вивів Манюню лиш для того, щоб віддати в його руки, прислужитися великому князеві.

— Отче! — вслід батькові ще раз крикнув князь Андрій, але Долгорукий вже не чув нічого, легко, майже по-юнацькому він добіг до виходу з горниці, вмить наздогнав тих двох, поклав руку на плече Манюні, сказав до Іваниці:

— Дяка тобі за кмітливість. Тепер вертайся.

— Оце! — гмикнув Іваниця, не зупиняючись і провадячи за собою Манюню, ніби він тут був господарем і знав усі тайники переходів.

— Ну! — гримнув Долгорукий і рвонув до себе Манюню, так що Іваниця опинився попереду сам і мав би тепер або ж повертатися назад до товариства, або ж...

Він не міг повертатися, знав, що повороту немає, ніколи не повернешся до жінки, яку міг узяти і не взяв, втративши навіки, він не мав чого втрачати, був вільний чоловік, ніякі князі не владні над ним, надто ж коло жінки, та ще такої жінки.

— Ага, князю, — недобре всміхнувся Іваниця. — Ти так, князю? Тоді давай так. Давай спитаємо Манюню. Хай скаже вона.

— Що питати? — нетерпляче смикнув до себе Манюню Долгорукий. — Що питати?

— А з ким вона хоче піти — ось що, князю. Ти князь, а я просто собі чоловік. З ким ти підеш, Манюню?

— Нічого питати, забирайся! — вже спокійніше, з почуттям сили і влади сказав Юрій. — Іди геть! До лікаря свого йди!

— Манюню, скажи!

— Геть!

— Манюню!

Голос Іваниці набрав ласкавості, шовковистості, був тихий, але владності в собі мав більше, ніж князеві погукування; і чи то цей голос, чи мужність Іваниці, а чи його молодість стали тому причиною, але Манюня легко скинула з себе князеву руку, ступнула до Іваниці, тихо сказала:

— З тобою.

Голосом тим мовби вдарила Долгорукого в груди. Він відхитнувся, наставив на тих двох руки з розчепіреними пальцями, ніби відганяв від себе лихе видиво, почав задкувати, потім важко повернувся й, пригорблений, постарілий, знищений, посунув з темного переходу.

А ті двоє, простеживши за ним, так ніби ще не вірили, що він справді віддаляється і вже не повернеться, кинулися мало не бігцем у глиб переходів, відчиняли одні та другі двері, дівчина вміло грюкала засувами, відгороджувалася від цілого світу, вела Іваницю далі й далі, глибше й глибше, довкола них тепер було саме сіно, сухе, духмяне, тихе сіно, лиш десь унизу чулося зітхання й вовтузіння тварин, а нагорі товклися люди, від яких вони втекли і до яких не мали наміру повертатися, захоплені одне одним, занурені в несамовитість першого поцілунку, для якого, здавалося їм, були народжені на цей світ.

Досі в розповіді все було гаразд, і нікого не могло засоромити. Тому важко сказати ще щось про цих двох, бо свідків вони не потребують ні в словах, ні в будь-чому іншому.

Долгорукий, повернувшись до горниці, зустрівши стривожений погляд боярині, яка, може, й раділа тому, що сталося, але водночас і лякалася за дочку і за неминучий гнів свого чоловіка, побачивши сповитого реміняччям, захриплого від крику боярина Кисличку, спершу махнув був рукою, аби розв'язали господаря ковчегу, хотів гнати Кисличку за тими двома, щоб витяг їх з переходів, не дав статися тому, що могло між ними статися, але відразу й передумав, важко дійшов до свого місця, впав на лаву, потягнув до себе чашу з пивом.

Князь Андрій кивнув до дружинників, підтвердивши повеління великого князя, щоб увільнити від пут боярина.

Той самий Вацьо, що перший накинувся був на Кисличку, тепер так само перший і з неменшою охотою розплутав реміняччя на його руках і ногах, поміг підвестися бояринові, подав кубок з медом. Але Кисличка, дико повівши очима, ще, видно, сподіваючись побачити Манюню, здавлено гикнув щось і кинувся в переходи слідом за тими двома, які щезли там безслідно. Супроводжувала боярина така сама ніяково-напружена мовчанка, якою зустрінуто було повернення Долгорукого, ніхто не знав, чи сидіти далі, чи підводитися й збиратися в путь, бо навряд, щоб тепер мова була про нічліг у ковчегу, та й боярин ніколи нікого не лишав тут на ніч, лякаючись, щоб у час сну не опинитися на водах потопу з небажаними мешканцями на борту, перебування яких у ковчезі розходилося з Божими приписами.

Дуліб, коли Іваниця підвівся з-за столу, якось не збагнув відразу, що заноситься тут на щось аж таке, гадав, що все закінчиться жартом, бо від добродушного, вайлуватого, власне, байдужого до всього на світі Іваниці можна було чекати тільки жарту та й то не самостійного, сказати б, а вже повтореного, продовженого, бо сам він не любив вихоплюватися поперед інших. Так принаймні здавалося Дулібові, якому здавалося також, що знає хлопця навиліт. Вийшло не так. Ще міг би він стримати розшалілого хлопця, коли той виривав з-за столу Манюню, міг би гукнути його від дверей, міг би... Але чомусь сидів мовчки, тільки дивився тим двом услід, як і всі в горниці. Дивився і що? Заздрив? Сам хотів опинитися на місці свого товариша? Чи спантеличений був тою несподіваною зміною, що відбулася в тихому Іваниці, який ніколи не насмілювався досі виказати свою пристрасть до жінок і коли й було в нього там десь і щось, то все те ховалося в тайношах ночей, бо хлопець відзначався достатньою спритністю і належною боязкістю.

Дуліб почувався дуже зле. Може, навіть гірше за князя Юрія. Бо той, втративши владу над тими двома, все ж мав її тут і над цілою землею, тож міг належно розпорядитися не лише самим собою, а й усіма іншими. Дуліб же, хоч чоловік вільний і повний неповторних знань, залежав у всьому від волі Долгорукого, щоправда, маючи неуярмлену думку, але що важила тепер непідвладна думка, коли потрібні були дії?

Врятував усіх (а найперш, мабуть, самого себе) князь Юрій. Він скинувся мовби після сну або запаморочення в хворощах тяжких, блиснув очима, поспитав, так ніби нічого й не сталося:

— То ми ще заспіваємо сьогодні?

— А якої, князю? — зазирнув йому в обличчя відданими очима Вацьо.

— Про коників, може?

Князь ще не скинув з себе остаточно розгубленості, він просив помочі, рятунку, пісня могла стати таким рятунком, і Вацьо мерщій завів:

Коники іржуть князю в кінниці.

І всі підхопили тихо й сумовито:

А гусельки грають князю в гридниці,

А дівчатко плаче князю в темниці...

— Хіба ти мені плачеш в ґридниці, доню? — спитав Долгорукий Ольгу, простягаючи до неї руку, але, видно, не наважився доторкнутися до княжни, кинув руку на стіл, дивився на неї, неначе на щось чуже, гріховне, вороже навіть.

— Чом би мала плакати, княже? — ласкаво озвалася до нього Ольга. — Хіба ти хотів коли мого смутку! Взяв мене до князя Івана, і ось я радію найбільше на світі! Чом би мала плакати?

— Ага, до князя Івана. Скоро його знайдемо. Може, й завтра.

Влетів боярин Кисличка. Рот мав розкритий, так ніби зготовлявся до крику ще здаля, однак Кисличка тільки й зумів, що виштовхнути з себе одне слово:

— Забув!

Нарешті з'явився чоловік, який надавався до відомщення за все те, що сталося з великим князем. Рятівник і жертва водночас. Долгорукий не міг пропустити нагоди, одразу скористався з неї і мерщій кинув бояринові насмішкувато:

— Що ж забув? Куди поклав торішній сніг у своєму ковчезі чи де подів десятую клепку?

— Не можу втрапити! Не можу знайти! — галасував боярин. — Сховалися, і не знайшов їх!

— Здатен хоч вивести нас зі своєї мишоловки? — знущався далі з нього Долгорукий. — Чи доведеться мені вистрибувати в оту дірку в стелі?

— Ти! — крикнув боярин, підбігаючи до своєї мовчазної й покірливої боярині і марно намагаючись зрушити її з місця: жона виявилася набагато дужча.

— Облиш жону! — підвівся князь Юрій. — Виводь нас, сказано тобі. Ідемо!

І всі підвелися з полегшенням.

— Князеньку! — склав ніби до молитви долоні боярин. — Князеньку, покидаєш мене, а як же мені з тими двома?

— Виводь! — мовби не чуючи, гукнув Долгорукий.

— Що маю робити? — допитувався Кисличка.

— Поспитаєш їх самих, — засміявся князь. — Коли захочуть тебе слухати. Та... коли знайдеш їх.

— Ох, забув усе! Позабував усі проходи й переходи. Старий став. Утекли. Сховалися.

Він бурмотів і бурмотів, ідучи поперед князя, коли ж у відчинені двері вдарило білими снігами й морозом, Кисличка ніби аж зраділо кинувся до князя Юрія:

— А може, втекли вони геть? Князеньку, скажи.

— Не бігав за ними. Та й що тобі до того?

— Тоді б не осквернили мені ковчега.

— Хіба сам не оскверняв многожди з бояринею своєю! Та, мабуть, і дівок сюди водив. Хвалився ж заплутаними переходами, які лиш сам знаєш! Ховав дівок?

— Свят, свят, свят, князеньку! Гріх подумати!

— Ну, а ті гріха тобі не зроблять. А коли й зроблять що, то хіба воїна для мене!

Тим часом виводили дружинники коней, витягали сани, похід лаштувався далі, боярин Кисличка відчаєно позирав на скорі приготування, мабуть, лякаючись лишатися в ковчезі наодинці з молодими, від яких не знав, чого сподіватися, тому сподівався найгіршого.

Дуліб ще й досі не вірив у справжність того, що сталося там, нагорі, хотілося йому, щоб усе обернулося на жарт, але Іваниці не було, вже підвели лікареві його коня, вже всі посідали, він теж мав сісти і їхати далі поруч з Долгоруким, який позирав на Дуліба з нетерпінням і деякою злістю.

— Не можу лишити товариша, князю, — сказав Дуліб. — Дозволь подожду його. Наздоженемо тебе згодом.

— Здається мені, не згадав він свого товариша, коли біг до дівки, — Долгорукий чимдуж намагався не виказати свого гніву, ховав його за насмішкуватістю.

— В такому ділі нікого не згадують.

— Знаєш по собі?

— Повинен знати. Я ж бо лікар.

— То ось, лікарю. Поїдеш зі мною. Бо вибрався в цю дорогу заради тебе. А той, коли схоче, наздожене сам. Слід покаже, куди має бігти. Вовки його не візьмуть, ніякий звір такого не загризе — не лякайся.

— Терпеливий ти, князю.

— Довго князюю — тому й терпеливий.

— І великодушний, кажу без лестощів.

— Міряєш мене на справах дрібних. Чи ж слід тут аж про великодушність?

— Жінки — то не дрібне. В них солодкий сот вічності.

— І про це знаєш?

— Я ж бо лікар, князю. Ще сказано про них у книгах: "Вся слава дщере цареві внутрь",

— То ж про царських дочок.

— А всі жінки з роду царського. Народжують і царів, і королів, і князів.

— Хочеш мене виправдати, лікарю?

— Зрозуміти хочу.

— З жінками завжди втрачаєш глузд. Є з них щось од диявола. Недарма кажуть, що коли Бог узявся сотворити жінку, то сотворив у ній живіт, утробу і все солодке та приємне, що ж до голови, то не захотів братися за це діло і віддав його сатані. Відтоді щоразу темрява поражає розум у чоловіка, коли той наближається до жінки.

Дуліб мовчав, бо хіба ж не затьмарився йому колись розум від самого тільки голосу Маріїного, від її погляду, від пахощів її тіла? Не міг виступати суддею ні князем, ні свого баламутного товариша Іваниці.

Вони вже їхали поряд і не озиралися назад, на незграбний, безглуздий ковчег, ніхто не озирався. Вацьо, вловлюючи загальний настрій, завів пісню: "Ой раненько наш князь устав, ой устав, устав, три свічі зсукав; при одній свічі личенько вмивав, при другій свічі шатоньки вбирав, при третій свічі коника сідлав".

Пісня непомітно перейшла в іншу, нову, але знов про князя, якого люблять, кому дарують його захоплення, яким милуються: "На нім шапочка, як мак дрібненька. На цім сорочечка, як сніг біленька, як лист тоненька. Де ж вона прана? В краю Дунаю. Де вона кручена? В коня в копитах. Де вона сушена? В тура на розі".

— Пісня не про мене, — сказав Долгорукий. — Про мого отця Мономаха. Два тури метали його на рогах разом з конем. Слав на Дунай свої полки супроти всемогутніх ромей. Був князь великий і славний. І великодушний теж. Хоч знаєш, мабуть, лікарю, як убив він полонених половецьких ханів, зламавши слово, або як винищив люд у взятому Мінську, не лишивши там ні чоловіка, ні жінки, ні дитини. Непроста це річ — князівська великодушність, лікарю.

— Справді, непроста, — відгукнувся Дуліб. — Чиниш діла добрі і водночас із спокійним серцем спостерігаєш, як боярин Кисличка обдирає своїх людей, доводить їх до згуби, та й не самих людей, а всі землі свої. І для чого? Для химери!

— Коли не стає мудреців, доводиться вдовольнятися шаленцями, лікарю. Опріч того, є сила, не підвладна нікому. Сила та — Бог. Зачеши боярина Кисличку, зачеши і мого сина Андрія, і всіх єпископів, і митрополита київського, зачеши самого Бога. А князеві треба жити в мирі з усіма силами. Порушиш бодай одну якусь — і все порушиться.

Дуліб промовчав, хоч кортіло йому спитати: "Невже ж непорушність держави і міцність її доконче вимагають ще й отакої безплідної, сплюндрованої землі, як у боярина Кислички, вимагають знедолення людей, їхньої бідності, убогості, їхніх смертей від голоду й нестатків? І навіщо тоді така держава, кому вона потрібна?"

Ще довго їхали вони серед знищених лісів, по знівеченій землі, і тільки єдиною думкою втішався Дуліб: що ніколи не вернеться він у ці жалюгідні переліски, на ці пісні глини й піски, в цю суцільну безнадію. Однак знав вельми добре: ніщо не зникає лиш від того, що ти не повертаєшся туди ще раз. І від того ставало йому сумно на серці і сум побільшувався ще й через втрату Іваниці. Як поведеться той далі, що учинить? Кинув виклик самому князеві, сміливо переступив грань, яка відділяла його, простого чоловіка, від світу вищого, подолав, як сказав би краківський канонік Матвій, *impendimentum conditionis*, себто перешкоду становища, знехтував сором'язливістю невісти, переступив усі заповіді, а що ж далі? Можна б звинуватити, що забув про свій обов'язок, але перед ким сповняли вони обов'язок? Відірвалися від одного князя, не притулилися до другого, бо приїхали до нього ворогами. Виїхали з одної землі, в цій землі не стали та й не могли стати її синами. Лиха доля заблуканих, відірваних від рідної рідниси, судилася їм самотність безнадійна й холодна, як безмежні снігові поля, може, через те Іваниця й кинувся на ту теплу й вабливу безмірно дівку, що сподівався сховати в ній усі свої тривоги, страхи і непевності?

Ночувати довелося їм у лісі, бо завидна не доїхали ні до якої оселі, й ніхто не знав, чи поблизу щось може трапитися. Дружинники, нарубавши гілля, зробили такий-сякий прихисток для княжни, обвішали його килимами, запалили коло входу вогнище, і вже для Ольги був нічліг хоч і в диму, але й у теплі. Князям та Дулібові так само поставлено

було курінь з ялинових лап, не так теплий, як задимлений, всі ж покотом полягали коло великих вогнищ, підставляючи до вогню то один, то другий бік, по змозі рятуючись від шкулького морозу.

Дуліб не спав, перекидався, стримував зітхання, думалося йому то про Іваницю, то про самого себе, то про князя Івана, прозваного Берладником, якого Дуліб ніколи не бачив, але чув про нього багато ще в Кракові, бо той Берладник доводився небожем Марії, виступив проти брата її, князя Володимирка Галицького, хотів захопити Галич...

Все почалося з того, що київський князь Всеволод Ольгович розбив Володимирка й примусив того заплатити йому "за труд" 1400 гривен. Володимирко всіляко хитрував, пускався на довгі перемови з Всеволодом, але скінчилося все отим страхітливим викупом. З галицького князя сміялися: "Спершу багато говорив, а тоді ще більше заплатив". Галичани, яких князь обібрав доценту, видираючи навіть сережки з вух у жінок, не могли простити Володимирку такого приниження і, влучивши нагоду, коли він з дружиною виїхав на лови в гори, прикликали до себе на княжіння Володимиркового небожа, князя Звенигородського Івана Ростиславовича. За віщось вони полюбили того Івана, раз наважилися на такий учинок. Володимирко, довідавшись од вірних людей про зраду своїх підлеглих, кинувся до Галича, але князь Іван запекло боронився три тижні, сміливо виїздив з города, відбивав приступи Володимиркової дружини, та одного разу, захопившись занадто переслідуванням супротивників, був відрізаний від Галича і мав би загинути, однак пробився крізь полк Володимирків і, не маючи тепер куди податися, на якийсь час зник безслідно, чи то загинув, чи то став мандрівним безземельним князем, аж згодом об'явився в Берладі й у Малому Галичі на Дунаї, став збирати коло себе всіх утеклих, знедолених, відчайдушних, назбирав кілька тисяч вигонців, посадовив їх на човни, яких мали чи сотню, чи й тисячу цілу, і так попливли по Дунаю, по морю, а там Дніпром дійшли до Хортиці, бродами й протолоччю, через пороги дісталися вище, поминули Київ, добулися аж до Смоленська, де князь Іван полишив свою молоду жону з сином, також Іваном, і пішов з своїми берладниками, як звано їх повсюди, служити то одному князеві, то другому, але в Київ іти не захотів чомусь, хоч і ворогував великий князь київський з його ворогом Володимирком. Цього збагнути Дуліб не міг ніяк. Та, власне, хіба мало незбагнених речей зустрів він у цій землі, починаючи хоч би з поведінки самого Долгорукого?

— Не спиш, лікарю? — почувся з задимленої темряви голос Долгорукого.

— Не сплю. Думаю. Про тебе думаю, князю.

— Хочеш знати, чом не розправився з тобою за твоє несправедне звинувачення мене в убивстві, бо й сам скоро переконаєшся до кінця, що несправедне й тяжко образливе?

— Чому не вбив нас, хочеш сказати?

— Не вбиваю людей. Затям собі. Крові нічєїї не хочу. А ув'язнити, сховати навіки від світу міг би. Знаєш, мабуть, як великий Ярослав брата свого Судислава посадив у поруб і тримав аж до своєї смерті.

— Чом же не кинув нас у поруб?

— Над усе ставлю розум у людині. Сильку он теж мав би в залізо закувати за неправду, а не можу. Бо це вже мовби й не чоловік собі, а хранилище розгалужених знань, які багатьом і не снились. Так і в тобі, подумав я, зібрано велику мудрість лікарську. Сховати тебе від світу — однаково що вбити всіх, кого можеш вилікувати, кому допоможеш, в кого вселиш надію. Люди не завжди вміють побачити справжню цінність того чи іншого, так само не відкривається всім справжня велич.

— А я думав, князю, що ти гнучкий, як Ізяслав. Бо всі князі мені видавалися людьми гнучкими насамперед.

— Ізяслав гнучкий, бо хоче втриматися в Києві. А мені гнучкість ні до чого. Ще скажу тобі: Ізяслав не вміє ждати. Я ж умію. Терплячий. Переконатися міг ти вже не раз. Навіть з цими дівками переконався. Вже другу дівку в мене з-під носа забираєте. Одну відбили, не пустили до мене, другу й зовсім забрали, повели на покладини відверто. Хто б стерпів таке? А я терплю.

— Але не спиш — отже, караєшся чи шкодуєш?

— Не сплю, бо багато дум маю. Про це ще поговоримо в свій час. Давай спати, лікарю.

Він, видно, справді незабаром заснув, бо дихав рівно й тихо, як і син його Андрій, а Дуліб ще довго перевертався з боку на бік, то занурюючись у дрімоту, то знов випручуючись зі сну і мляво перебираючи думки в голові. Потім він таки заснув, але відразу й прокинувся, бо коло самого входу до їхнього прихистку бубонів щось Вацьо, який завжди лягав спати коло князівського порога, а йому відповідав хтось знайомий, але впізнати його Дуліб ніяк не міг, поки той на Вацьове бубоніння відбуркнув:

— Ти тому воняй, у кого носа нема, а в мене хоч куценський, та є!

Дуліб мерщій вискочив з-під теплого хутра, встиг саме вчасно, бо ті двоє вже стояли один проти одного наїжачені й загрозливі, готові взятися за мечі.

— Іваниця? — Дуліб вискочив з-під хутра і побачив товариша,

— Оце ж! Насилу наздогнав вас.

— Тихо, розбудиш усіх.

— Та це не я, а він.

— А ти, вацьо, не пхайся до князівського вогню!

— Оце! Вогонь від дерева, а не від твого князя.

— Годі!. — рішуче мовив Дуліб. — Лягай отам десь коло іншого вогнища і досить мені колотнечі.

— Нагрівся коло Манюні, нащо йому вогнище, вацьо? — хихикав княжий розтоптувач чобіт.

— Завидки беруть?

Вони знов готові були зчепитися, Дуліб мовчки розвів їх руками, штовхнув Іваницю в темряву.

— Іди! Годі вже з тебе!

Вацьо, зітхаючи й побурмочуючи, влягався коло входу до князівського притулку.

— І чого я сюди скавав? — зітхнув Іваниця. — Таку дівку кинув! Боже! Чого я тут не

бачив?

— І я не знаю, — сказав йому Дуліб і пішов спати, після цього заснув швидко і міцно.

Коли вирушили вранці далі, то Іваниця тримався оддала від князя Юрія, поряд з Силькою, з яким мовби в чомусь зрівнявся, чи що, принаймні в очах у дружинників, для яких однаково незбагненний був і колишній монашок, наповнений чудернацькими знаннями, як міх зерном, і оцей молодий зухвалий киянин, який у своїй незалежності дійшов до відвертої сваволі, не злякавшись видерти в самого князя з-під носа, може, найсолодшу дівку в суздальській землі. Іваниці заздрили, йому співчували, водночас ставлячись із відвертою погордою, як до кожного, на кому не спочивають княжі милості, а нависає над ним гнів і загроза.

Та Долгорукий удавав, що й не помітив Іванициного повернення. Міг би повернути все на жарт і тим зробити полегкість собі самому й усім, але чи то зайнятий був думками, чи хотів неувагою своєю довше протримати Іваницю в стані непевності, щоб карався той, ждав княжої волі, мучився від невідомості.

Дуліб не знав, що й думати про князя. До вчорашньої ночі вважав, що Долгорукому зовсім не властиве почуття мстивості, але той сам визнав, що керується в своїх учинках лише доцільністю, отже, душа його відкрита для почуттів як найвищих, так і найнижчих, а може, й підлих?

Не домовили вчора ми, князю, темнотою. А хотів тобі сказати, що маю надію трохи допомогти синові твоєму Ярославу.

— Навряд чи допоможеш. То в нього від дитинства. Іноді й не вірю, що божевільний. У Божій волі тоді він мені видається весь. Мудрий і добрий. А тоді каламутиться розум у ньому ще більше й дужче.

— То не розум — каламутяться почування і збурюють мозок, затемнюють його. В кожного з нас це є, але перемагаємо темнощі, а він неспроможен. Спробувати можна внести лад йому в душу.

— Чим же?

— Музикою. Помагає віола. Помічено ще давніми філософами, що на віолі найчастіше грають люди не сповна розуму. Бо здоровий чоловік неминуче має вибрати собі в житті якесь інше, сказати б, серйозніше заняття. Та коли так, то може спробувати й навпаки? Свідомо лікувати недоумкуватих грою на віолі? Попросив я твого тисяцького Гюргія, щоб замовив купцям у Новгороді. Фрязька віола вельми помагає злагіднювати душу. Коли б ще в Києві, то швидко б дістав тобі. Тут важче.

— Сказав Гюргієві, то добуде. Він усе може зробити. Чоловік відданий.

— Тобі легко бути відданим.

— Не всі такої думки.

— Хто ж не поділяє її?

— Казав уже: боярин. Та... твій Іваниця. Мабуть, теж боярський син?

— Ні, він з простих людей.

— А я вчора подумав: боярський син. Супроти Долгорукого лиш боярин та боярські

сини виступають. Запекло й послідовно, ворожнеча до могили. Ти часом не з боярського роду?

— Лікар, з лікарського роду.

— Дивись, а то їдемо до князя Івана, князь же Іван топить бояр в ополонках.

— Хіба дозволяєш убивства?

— А він мені не каже! — засміявся Долгорукий, і не знати було, жартує він чи справді той Іван Берладник такий нещадний до боярства, хоч і важко вірилося, щоб князь, хай навіть безземельний, пускався на таке.

Та спливали в пам'яті Дулібовій київські пересуди про те, як сам Долгорукий звелів убити московського боярина Степана Кучку, землю його забрав, синів малих визначив у свою дружину, а доньку Улиту силоміць віддав синові Андрієві в жони. Вбивство було загадкове, незрозуміле, комусь вельми залежало на тому, щоб зробити боярина Кучку мало не великомучеником, а Долгорукий у всій цій історії виступав у найпохмуріших барвах; і коли відверталися від нього людські серця, то не останньою причиною цього було оте давнє вбивство. Може, й сам Дуліб так легко пристав на думку звинуватити князя Юрія в убивстві Ігоревім, наслухавшись про те, як легко в суздальській землі з благословіння і втручання Долгорукого розправляються з боярами. Ну, а де бояри, там і князь. Бо хто знехтував життям бодай раз, той не зупиниться перед розправами, хоч би які криваві вони були.

Згадуючи, як Долгорукий на його розпитування про боярина Кучку вже уникнув один раз відповіді, Дуліб обережно спробував повернути Долгорукого знову на цю колишню історію, попередивши князя, що не наполягає занадто і, ясно ж, не вимагає, бо й хто він такий, щоб вимагати; однак князь цього разу охоче почав розповідати все, згадуючи нові та нові подробиці, без поквапу, спокійно, бо ніхто їм не заважав.

Так з окремих слів, уривчастих думок і згадувань постало перед Дулібом це діло, вже доволі давнє, бо сталося кільканадцять літ тому — час цілком достатній, щоб уже й випустити з пам'яті все або ж, навпаки, щоб усе перевернути навспак, винних забути, невинним приписати найтяжчі гріхи, істину всіляко затемнити, бо часто спостерігаємо, як мало охочих надавати істині належного сяяння і як багато хто б хотів приховати від світу яснє її обличчя.

Юрій прокладав путі повз села боярина Кучки після Мономаха, який пройшов там уперше, натрапивши на шлях, найкоротший від Києва до Ростова. Долгорукий часто зупинявся на спочинок коло впадіння ріки Неглинної в Москву-ріку, вподобав він високу, порослу густим бором гору коло гирла Неглинної, виходив на неї, милувався Замоскворіччям, широкими луками, багатими селами, що належали бояринові Кучці, садиба якого була по цей бік річки, бо тут було вище, отже, здоровіше. Кучка із своїми людьми щоразу виходив зустрічати князя, хвалився багатствами, ще пишався вельми своїм сидінням на місці, тоді як князеві доводилося метатися по всій землі, ганяючись за вітром, немов той поганий половець.

— Добре тобі, боярине, — казав йому Долгорукий, — забрався ти в саме серце землі нашої, куди ні половець, ні варяг, ні болгарин не доскоче, — от і сидиш. А в мене

обов'язок — захищати окраїни, всю землю, торгові путі.

— Я сиджу, бо натомився. Хочу пожити і не хочу, щоб мені заважали.

У Степана Кучки все було опукле: лоб, очі, щоки, груди, навіть голос рвався з нього мовби опукло — гучний бас, хоч затуляй вуха.

Юрій не зносив пихи людської, цінував тільки вміння, за Кучкою ж не було ніякого вміння, мав тільки родовитість.

— Не кричи гак, — казав йому князь.

— А нам такий голос відпущено! — реготав Кучка. — Бо усе знає, кому і як. Бояринові — голос, себто груди, ієрею — черево.

— А князеві?

— Князеві, сам же казав, — ноги. Щоб бігав, землю оберігав.

— Я думав: голову.

— Голову? Нащо чоловікові голова? Щоб боліла?

Цей боярин був втіленням усього найгіршого в цьому племені: нахабства, самовпевненості, хвальковитості і чваньковитості. Ставши відомим лиш завдяки тому, що князь вибрав шлях, який пролягав крізь його землі, Кучка в безмежній самозакоханості вважав, що то він, боярин Степан Іванович, щоразу відкриває світові цього князя, захованого за лісами, за борами та пущами. Поле, де вперше зустрівся з князем, Кучка назвав Стрітенка, але вважав при цьому, що то князь повинен завдячувати йому, бояринові, й пишатися стріччю з таким славним чоловіком. Напившись, Кучка кричав:

— Який ти князь? Наш князь має бути старий і товстий!

— І я старий і товстий, коли в кожухах, — жартував Долгорукий.

Він був терплячий і лагідний з цим чоловіком, якого, власне, видобув з цілковитої невідомості, а той, замість бути вдячним за це, всіляко виказував свою боярську чваньковитість.

Всім була відома нерішучість Долгорукого, коли йшлося про чиєсь покарання, — він не любив птахів у клітках і людей у порубах, ніхто не пам'ятав, щоб цей князь звелів покарати когось смертю. Найбільше ж пишалося боярство своєю непорушністю, своїм одвічним сидінням на землі, сидінням і володінням, тоді як життя князеве, надто ж такого неспокійного і вічно невлаштованого князя, як Юрій, було мандрівне, волоцюжне. Бояри насміхалися:

— Руки довгі, а вдержати нічого не можуть!

— З довгою рукою — під церкву!

Кучка мав у собі зібране все щонайгірше від боярства, але Юрій терпляче зносив усі його вихватки, бо злагіднювало душу князеву це місце при злитті двох рік, чомусь видавалося воно йому самою серединою не тільки його власного князівства, а цілої землі руської.

Вперше пройшов тут Юрій з княгинею Єфросинією, яку називав просто Фро, і малим сином Андрієм, що мав також половецьке ймення Китай. Тому, коли набрид йому своїми хвалькуватими розбазікуваннями боярин Кучка, звелів Юрій поставити

собі там двір для спочинку в путі, а що двір княжий неминуче обростає будівлями, то незабаром став він мовби невеличким городком і на честь Юрієвого сина одержав назву: Китан-город.

Але все те було на словах: і город, і його назва, бо землі належали боярину Кучці, поля називалися Куччиними, села теж Куччиними, аби знав боярин, що колись проляжуть тут по ріках путі для княжих лодій, то й річки всі він би назвав Куччиними, але ж так далеко його уява не сягала, і він щодалі більше злостився на Долгорукого, зустрічав його з дедалі більшою нехиттю, однак вдіяти нічого не міг, бо князь мав силу не до подолання.

Деякі події належать до незнищимих. Одні не існують, хоч і хотів би, хоч докладаєш усіх зусиль, щоб не падали вони в непам'ять, а інші, часто небажані, мають властивість існувати вічно, щодалі набували розголосу. Час не владен над ними, вони живуть поза часом і всупереч йому.

Такою подією мала стати смерть боярина Степана Кучки, смерть випадкова, небажана, безглузда, як уся поведінка і все життя цього боярина; найтяжче ж у цьому ділі було те, що відтоді Долгорукого, якому не могли дорікнути ні за одне вбивство, вперто почали називати вбивцею боярина Кучки, а раз так, то й взагалі князем-убивцею.

Того літа Юрій ішов на Київ. Великим князем сидів там його старший брат Мстислав. Він кликав Юрія на закладини князівського монастиря святого Феодора, але Долгорукий не відгукнувся на запросини, бо перед цим ходив Мстислав з братами й синами на кривичів, полонив полоцьких князів з княгинями й дітьми. Юрій відмовляв Мстислава від того походу проти своїх же братів по крові, але великий князь, який заповзявся звоювати Полоцьке князівство для свого сина Ізяслава, не послухав, ще й домагався, щоб Долгорукий зі своєю дружиною також ішов на підмогу киянам. Тепер Мстислав, як стало відомо Юрієві, навіщось відправив полоцьких князів заложниками аж до ромейського імператора, чого вже й зовсім не водилося ніколи в руській землі. Тому ростовський князь ішов до Києва, щоб побесідувати з старшим братом, нагадати йому про високий обов'язок і високу честь Мономаховичів, про які той почав забувати, нагадати, до речі, ще й про те, що в перші роки утисків і немудрого керівництва завжди пожинається те, що посіяне в останні роки свободи й мудрості, натякаючи відверто на покійного Мономаха і на Мстислава, що сів у Києві, спираючись тільки на свої літа, на старшинство над братами, і не маючи більше, як виказують його дії, ніякого опертя за собою. Ще була одна вельми поважна причина, задля якої Долгорукий вибрався в далеку путь. Князь з роду Ольговичів, Всеволод, знехтувавши родом і старшинством, напав на свого стрия Ярослава, князя Чернігівського, вигнав його з Чернігова і сам сів на князювання, коли ж Ярослав звернувся за поміччю до Мстислава, з яким цілували колись хреста на взаємну допомогу, то Мстислав, не маючи охоти зачіпатися з зухвалим Всеволодом, відступився від свого хресного цінування, чого не міг потім простити собі до кінця життя, оплакуючи свій негідний вчинок. Але вже сталося, і Ярослав, вигнаний з Чернігова, старий й немічний, вимушений був сховатися в

далекому Муромі. Тепер лежав тяжко хворий, може, й при смерті, через що Юрій вважав за необхідне заступитися за старого перед великим князем і, коли що, то й намовити його йти на забіяцького Всеволода, щоб вигнати його з Чернігова.

Боярин Кучка, далекий від державних клопотів і дум, зустрів князя своїм звичаєм — насмішкувато й зневажливо; знову хвалився своїм багатством і міцним сидінням на своїй землі, хвалився красунею донькою Улитою, що вже досягла віку шлюбного, синами Петром і Якимом, котрим сповнилося по дванадцять літ; так що коли б це були якісь злиденні боярчуки, то князь міг би забрати їх до своєї дружини, але Кучковичі ніколи не служили нікому й не служитимуть.

— Не зарікайся, — сказав Долгорукий. — Ніхто з нас не знає, як повернеться життя. Все в руці Божій.

— Ось у цій руці! — показав Кучка величезний кулак, оброслий рудявою шерстю. — Допоки чоловік має землю і все на ній, ніхто над ним не влад єн, сам Господь Бог і той вклоняється перед таким чоловіком. Що мені? Маю поля, пущі, повно звіра в лісах. Соболі, горностаї, куниці, білки, лосі, бобри — все моє! Мої землі, мої води, мої звірі!

— Кажеш, твої звірі? Що ж — з бояринею ти їх сплотив, чи як?

— З бояринею сплотив дочку Улиту та синів Петра і Якима. Боярині нема, вмерла, царство їй небесне. Звірі ж мої, бо на моїй землі, і не переводяться й ніколи не переводяться.

— Хіба не полюєш на них?

— Полюю сам, а більше нікому не дозволено. Упіймали мої люди якось сусіда. Хоч і боярин, а чоловік без значення, бо землі з долоню! Вполював він зайця в моїх лісах. Приведено того сусіда до мене з зайцем. Він, себто не заєць, а боярин малоземельний, хотів був заговорити зі мною, як рівня. З Кучкою Степаном! Тоді я поставив коло нього двох своїх людей з сокирами і звелів йому з'їсти зайця сирым. А не з'їсть — пошаткують на капусту. З'їв! Ще й пальці обсмоктав!

— Князеві хоч дозволиш лови влаштувати в своїх лісах? — поспитав Юрій.

— Князь — мій гість.

Вони поїхали на лови, уполювали кількох великих звірів, все було гаразд, мали вже повертатися додому, як зненацька Долгорукий забачив у лісі якусь дерев'яну загорожу. Він спрямував туди свого коня. Загорожа тягнулася в обидва боки, кінця не було видно.

— Що це? — показав на пакілля рукою князь, звертаючись до Кучки, який не відставав від Долгорукого впродовж усіх ловів.

— Загорода.

— Навіщо?

— Всі свої ліси обгородив, щоб звірі не перебігали до сусідів.

— А чув про те, що я заборонив будь-які загороди? Звірі повинні вільно ходити куди схочуть.

— Мої звірі! — крикнув Кучка. — Все моє.

— Ну, так. Порозгороджували всю руську землю на загони то даю людей, то для звірів. А треба усе розметати! Повалити! — звелів князь своїм дружинникам.

Він перший зіскочив з коня й, подаючи приклад, кинувся до загорожі. Кучка звалився з коня, побіг за князем.

— Не смій, князю! — загукав погрозливо. — Не руш!

Але Долгорукий не чув його галасування, він уже ламав пакілля, розхитував опору, налягав грудьми, всім тілом.

— Не руш, кажу! — заревів Кучка і, видобувши меч, заніс його над головою. Був несамопитий у своїй люті, в звіриному рику своєму, молодші дружинники поблідли від переляку, хтось із старших кинувся на поміч князеві, який не зважав на бояринове ревіння й далі налягав на одну з опор загороди. З усіх, хто був поблизу, не розгубився лише княжий дружинник. Спокійний, холодноокий, він миттю наклав стрілу на лука, натягнув тятиву, і, як тільки боярин замахнувся щосили мечем, добігаючи до князя, стріла влучила Кучці в саме серце.

Попервах ніхто не збагнув, що сталося, тільки Юрій, коло якого впав боярин, обвів поглядом усіх, хто був поблизу, побачив дружинника з луком, спокійно підкликав його до себе.

— Твоя робота? — спитав князь.

— Так.

— Навіщо це вчинив?

— Він хотів тебе вбити, княже.

— Хотів же тільки.

— Коли б не спинив його, убив би.

— Може, погрожував? Боярин любив погрожувати.

— Бачили всі: убив би тебе, князю.

— Як звешся?

— Петрило.

— Вбив ти мого друга великого і вельми знаного повсюди боярина. За вбивство належиться тобі кара. Тяжка й сувора.

— Знаю, князю. Але рятував тебе.

— За те ж, що порятував мене від смерті, візьми отсю гривну.

— Дяка, князю. — Петрило схилюся в поклони.

— Це плата мала за порятування від смерті. Гідний ти більшого. Але бачити тебе не можу тепер, бо ти вбивця. Убив чоловіка не в битві, не в чеснім бою, а підступом, збоку. Тому маєш покинути дружину. Повертайся в Ростов, покажеш гривну тисяцькому моєму Гюргію, він нагородить тебе належно.

— Дяка, князю.

— Тепер бери коня і їдь.

Бували такі випадки не раз і не два, пускано їх у непам'ять, бо князівська влада не цурається, коли треба, насильства, однак те, що легко й просто забувалося щодо інших князів, не могло тепер поглинутися забуттям, бо тут ішлося про Юрія Ростовського, або Суздальського, як він сам себе охочіше називав, щоб досадити хоч чимось вельможному боярству ростовському.

Йшлося про князя Довгу Руку, милостивого до убогих, щедрого й доброго до бідних і ненависного для бояр, одного з яких, і то чи не найславнішого після боярства київського, вбито самим Долгоруким, за його велінням, перед його очима.

З того дня й стала виростати та незначна, власне, в історії усієї землі подія до рівня незнищених, позачасових, вічних.

А Долгорукий, не надаючи значення тому, що відбулося, але й для належної науки всім іншим боярам, які б здумали піднімати руку на великого князя, звелів синів Кучки забрати й залічити до молодшої дружини, доньку ж його, Улиту, дівчину гошу й милу серцеві князя Андрія, віддав синові в жони. Землі боярина Кучки стали княжими землями, і саму назву їхню Долгорукий знищив, назвавши місцевість ту Москвою за назвою ріки.

Обмова боярська швидко пристосувалася й до цих змін, і казано відтоді, що князь Долгорукий звелів убити боярина Степана Кучку в Москві. За віщо? За непокірливість.

Але це буде згодом, а тоді Долгорукий, розпорядившись належно, попрямував далі на південь до Києва; Петрило ж, повернувшись до Ростова і ставши перед тисяцьким Гюргієм, отримав од того замість винагороди, обіцяної князем, вельми важливе, сказати б, високе доручення. Саме на той час Гюргій споряджав до Києва великий товар¹, доручений суздальському бояринові Василю. Товар мав доставити до Києва 500 гривен сріблом і 50 гривен золотом, які тисяцький Гюргій жертвував Печерській обителі на обкування раки блаженного Феодосія. Цим Гюргій хотів продовжити богоугодне діло отця свого Шимона, який жертвував великі гроші на розбудування Печерської обителі, водночас виказував своє багатство, та не так і своє власне, як землі суздальської. Бо коли й не князь, а тільки тисяцький жертвує від щедрот своїх таку кількість срібла й золота, то що ж то за земля і який достаток панує в ній! Для порівняння сказати б можна, що в ті часи чеський князь платив щорічно германському імператору від своєї землі 500 гривен і 120 волів.

Боярин Василій, якого споряджено в дорогу, без особливої радості прийняв високе довір'я Гюргієве. Путь була далека й неспокійна, через густі ліси, широкі ріки, непрохіддя боліт, тому боярин Василій проклинав життя і день народин своїх.

— Чого ради дім свій полишаю, — бідкався боярин, — і ради кого в путь сю гірку шествую? Од кого ж, знов, честь прийму: не посланий ні до князя, ні до іншого якогось вельможі. Що скажу чи що возглаголю до тої корсти кам'яної, і хто мені відповість? І хто не посміється моему безумному приходу?

Не треба думати, ніби тисяцький вибрав щонайгіршого боярина: всі вони були однакові. Тому Гюргій чимало порадів, коли став перед ним Петрило, чоловік, судячи з його вчинку, відданий князеві всім серцем своїм. І ось тоді й послано Петрила разом з боярином Василем до Києва. І Петрило, власне, мав оберігати товар від татів і нападників, відповідати і за срібло-золото, й за життя людей.

Боярин Василій мало втішився Петрилом. Він приказував, уже й вирушивши в путь:

— Нащо наш князь задумав таке багатство погубити? І яка мзда буде йому, коли гроб мертвого обкувати? Неправедно здобуте, неправедно й зужите буде.

Нарікання бояринове наштовхувало, певне, Нетрила на думку трохи урвати з того, що мав би оберігати від нападів і пограбувань. По дорозі подохли їм коні, Петрило намовив Василя взяти частину срібла для купівлі нових коней і на потребу людям, геть виснаженим поневіряннями. Потім напали на товар таті, обідрали на всіх порти, забрали майже все срібло й золото, десть зник і Петрило. З'явився лиш перед Черніговом, напоїв боярина, вмовляючи того, що все залагодиться якось по прибутті в Київ. Боярин сів на коня, та впав і розбився так, що не годен був рукою двигнути. Петрило вклав його в насад і по Десні та Дніпру привіз до Києва. Коли стояли на Почайні, приїхав туди князь Юрій, який уже був у Києві з дружиною, побачив Петрила і вельми здивувався такій зустрічі; коли ж його колишній дружинник, сумно позираючи на князя, розповів про злигодні, яких зазнали вони з боярином Василієм, Долгорукий опечалився і почав думати, як допомогти бояринові, що так постраждав безвинно й, сказати б, заради відданості своєї. Тут Петрило вміло підкинув князеві власну свою вигадку про сон, який нібито привидівся бояринові, коли везли його по Десні. Так наче з'явився йому вві сні сам блаженний Феодосій і сказав: "Не печалься й не плач, сину. Звели, як допливеш до Києва, щоб внесли тебе в Печорський монастир, в церкву Богородиці, і поклали на мою раку. На ранок прокинешся здоровим і обрящеш розпорошене тобою срібло й злото".

— Сон віщий, — сказав Долгорукий. — Так треба й зробити.

Боярина повезли до монастиря, щоб поспав він на холодній кам'яній корсті, яку так ревно проклинав усю дорогу, а князь Юрій дав ігумену 500 гривень срібла й 100 гривень золота, покриваючи тим усе, що сталося десть у таємничих пушах.

Чи приклав руку до того срібла та золота Петрило, чи урвав лиш малу частку, а чи загарбав усе, — ніхто не знає того й досі. Долгорукий не став розслідувати, бо й так би нічого не довідався. Зате мав тепер певність, що в Києві в нього відданий чоловік, і чоловік той — Петрило.

Дуліб сказав Юрієві, що знає Петрила, що мав навіть обідати в нього, але не зміг, бо квапився сюди, в суздальську землю, тому нічого певного про восьминника сказати не може, власне, й бачив його лиш на обіді у воєводи Войтишича, але й не говорив з ним як слід. Здається, щось у них там сталося з Іваницею, та й те значення мати не може.

— Іваницю твого слухати не буду тим часом, — трохи спохмурнів Долгорукий. — Що ж до Петрила, то це чоловік мій. Войтишич крутив перед усіма князями. Чоловік нетвердий і підступний. Петрилові до нього чи й слід би ходити. Та, видно, заманив чимось.

— Про той обід мав би я тобі розповісти докладніше, князю.

— Про обід розповідати б слід за обідом, а не на морозі та після такої ночі, як ми сьогодні мали. Та й потім, що таке один обід? Чоловік обідає ціле життя, їсть, п'є, співає, похваляється. Діло ж робиться не за обідом.

— Але за столом часто домовляються про те чи про інше.

— Про що ж домовлявся з Войтишичем?

— Соромно сказати, князю, але обдурено мене в Києві, зазвано до Войтишича і

підлаштовано так, що я сам наштовхнувся на думку звинуватити в убивстві саме тебе.

— Говорено про мене? При Петрилові? І він нічого не сказав? Не захистив від наговору?

— Не згадувано навіть твого імені. І про землю суздальську нічого. Вже за кілька днів прибігла дівка Ємцева, привела якогось обідранця, і той поклявся, що чув од Сильки й Кузьми, ніби втікають вони в суздальську землю до князя Довгої Руки. Тоді я й намірився поїхати до тебе. Подумав: знайду сих людей коло тебе — ти винен. Віддалені будуть от тебе, сховані або й знищені — теж можеш бути винен.

— Ти як той римський імператор, який велів причислити свою вмерлу сестру до сонму богинь і оголосив, що стратить кожного, хто не оплакуватиме його сестри, і покарає смертю кожного, хто плакатиметься над тою, яка стала безсмертною.

— Я лиш лікар. Князь Ізяслав послав мене на це незвичне діло, яке видавалося мовби зовсім простим, а виявилися заплутаним безмірно. Сам я себе заплутав ще більше, пустившись у цю далеку путь, шукаючи мнених убивців коло тебе.

— А тут ні по-твоєму, ні по-моєму. Один, як бачиш, у князя Андрія. Другий — у князя Івана.

— Князі обидва під твоєю рукою. Це не важить.

— Побачиш князя Івана і збагнеш, під чиєю рукою цей чоловік. Вацьо, пісню!

І дружина, хоч потомлена й невиспана, та молода й бадьора коло такого князя, який цінував уміння кожного з них і незламний дух, міцніше збилася до купи, мовби готуючись до бою, а Вацьо в нових князівських чоботях, які розтоптував для Долгорукого перед зустріччю з князем Іваном, а то, може, чи й не для самого Києва, відразу почав: "Ой ти, піченько, вечір гориш — і не вигориш. Ой ти, дівчино, вечір сидиш — і не заплачеш".

"Ой плачу я, та не чутно!" — підхопила дружина, і хоч слова були сумні, але пісня лунала весело, ведена дужими молодими голосами, і князь і собі погудів над вухом у Дуліба: "За скрипками та за бубнами".

Після безплідних Кисличчиних земель вони потрапили в озерний край. І хоч самі озера ледь вгадувалися під кригою й снігами, але око, зболене від споглядання покалічених лісів і обдертих осель, спочивало тепер на спокійних роздоллях, втішалося прозорістю березових гаїв, мальовничими плямами зелених борів, спокійним небом над цим зануреним у тишу й спокій краєм.

— Старієш — і світ стає дедалі незнайоміший, — поскаржився Долгорукий Дулібові.
— А мало б бути навпаки. Ось їду, і здається мені, що й не бував ніколи в цих місцях. А в одному переході звідси город, мною закладений, і церкви збудовані, вали насипані. Скільки разів тут був, і щоразу мовби вперше. Завжди мав у голові заповіт Мономахів: владу князівську треба врізати в саме серце землі городами, укріпленнями, дорогами, мостами, волоками. Ось я п'ятдесят літ творив се, а тепер ніби стою осторонь, чужий чоловік, і щоразу, коли наближаюся до того чи іншого города, мною ж поставленого і заселеного людьми, не віриться, що знаний цей город, і лякаєшся, що й тебе там ніхто не знає і не захоче знати. Скажуть, як отой дурнуватий боярин: "Наш князь старий і

товстий".

— Увесь в інії та в кожухах ти й справді старий і товстий, князю, — обізвався князь Андрій, вважаючи, що вже достатньо покарав батька мовчанкою за те, що сталося вчора в боярина Кислички, а може, просто не бажаючи виказувати свої незгоди з великим князем перед берладниками.

— Зі мною могло б статися, як з одним князем, що попав до розбійників, — посміявся Долгорукий. — Коли сказав їм, що князь, не повірили, але все ж зажадали від нього великого викупу. "Гаразд, — пообіцяв їм князь. — Я пошлю за викупом, вам привезуть його, але обіцяю, крім викупу, всім вам ще й шибеницю". Розбійники тішились досхочу, бо ніщо не вказувало на те, що то князь. Ні одяг, ні кінь, ні зброя, та й сам він був не старий і не товстий. Ну, що за князь? Але прискакала князева дружина, замість викупу поставлено шибениці для веселих розбійників, і сталося все, як заповідав полонений князь. Аж тоді повірили розбійники в його князівство, але було вже пізно. Люди часто запізнюються з визнанням і вірою. Поведінку їхню важко збагнути. Один закладає городи, інший руйнує, грабує і палить їх, як Ізяслав оце десь коло Чернігова.

— Послав би ти дружину туди, отче, ніж оце маємо блукати по лісах, — осудливо мовив князь Андрій.

— Ростислав зготовляється. Та тільки чи й допоможе він? Ізяслав набрав полків і від брата свого з Смоленська, і від князя В'ячеслава, який через безхарактерність не може спротивитися забіяцькому племіннику. Коли треба, то прикличе ще й угрів та ляхів. А кого маємо ми? Ольговичі між собою знов розсварилися. Половці взимку не вояки. Треба ждати літа. Думаю і нічого не можу надумати. Чи й допоможе там Ростислав зі своєю дружиною? Ще побачимо.

— Хай би пішов з ним князь Іван. Має людей багато і людей добірних.

— Берладника бережу для себе.

— Чи не задовго бережеш?

— Не турбуйся, князю. Ждав я довше. П'ятдесят літ. Тепер рік чи два вже нічого не важать.

Уперше за всі дні їхньої подорожі показався попереду, на високому березі над озером укріплений дерев'яний город, видно, зовсім новий, бо не встигло потемніти ще й дерево частоколу, світилося здалеку над снігами жовтістю, мов воскова свічка, сизі дими прямовисно стояли над городом, здавалося навіть, що й сюди долинають смачні запахи, хоч відстань до города була чимала, і, щоб її скоротити, Долгорукий завернув коня на кригу озера, яке утворювало тут широку затоку, що над нею, власне, й стояв город.

На тім боці затоки, під самим городом, юрмилося на льоду багато люду. Долгорукий спрямував коня туди. Княжна Ольга забажала пересісти з саней на коня. З поваги до князівни весь похід зупинився, і ось уже Ольга в своїх білих горностаях, на білому тонкононому коневі, що витанцьовував під нею легко й весело, їхала поряд з Долгоруким, і в того розпромінилося обличчя, помолодшало, князь обтер рукою

паморозь з вусів і бороди, поправив шолом, махнув дружині, щоб трималася як належалось, і так на повнім скоку підлетіли вони до того юрмища, строкатого й розклекотаного. Як ведеться, навстріч дружині кинулися від юрби спершу пси, потім діти, повернулося кілька цікавих голів чоловічих, бо жінок тут не було зовсім, чим і пояснюється незначна цікавість до дружини, очолюваної аж двома князями і княжною. Бо ці люди зібралися сюди зовсім не для чого, щоб зважати на те, хто там їхатиме по озеру, хто прямуватиме до їхнього міста. їде — то й хай. Треба йому, то буде. А вони мали свою справу, задля неї сюди зібралися, мерзли на кризі, тупцювали, підстрибували, били себе руками по крижах, щоб зігрітися, зате почувався кожен, як у відомому прислів'ї: сам собі пан, сам собі свиня.

Зібралися не випадком, а з приготуваннями, про що свідчили коні, які вивисувалися над людським стиском, змішуючи сизе своє дихання з людським, і сани однокінні й парокінні, і розтрушене по кризі сіно, і оті пси, що розвеселено вганялися за дітлашнею.

Та що ближче вони під'їздили до того юрмовища, до високого надозерного берега, на якому світився місто, просвердлював низьке сіре небо прямовисними смачними димами, що більше прислухався Дуліб до глибинного постогнування криги під кінськими копитами, то дужче вражала його неправдоподібність і цього озера, і міста, і людей, навіщо ж зібраних на кризі, і їхньої поведінки, і їхнього одягу.

Найперше вражав саме одяг цих людей, бо ніколи не доводилося Дулібу бачити такої строкатості, ненависності, розперзаності, недбальства. Шапки собачі, ведмежачі, вовчі, лисячі, заячі, тхорячі, баранячі, кожухи, вивернуті догори вовною, просто білі, вкриті тканинами, то коштовними, в розкритих, геть несподіваних барвах, то дешевими, темними, як земля, взувачка — від дорогих чобіт хутряних до убогих личаків, але й тут їхні власники якось спромоглися дібрати сякої-такої прикраси, то обплутуючи білі онучі червоними верейками, то примудрившись роздобути собі цілі онучі всуціль з червоного сукна.

Всі були озброєні, виростав над юрмовищем цілий ліс списів, кожен мав чи то меч, а чи ножа, в багатьох через плече перекинута луки, однак і в озброєнні не було уподібнення, навряд чи знайшов би тут два однакові списи або два схожі мечі, та й порізному ставилися до зброї власники її: один відверто хизувався мечем у коштовних піхвах, другий недбало похитував списом таким важезним, що пробив би наскрізь і вепря, й цілого тура, інші мали на собі ніж або меч як зло неминуче, ще інші геть забули про зброю, намагалися забути, бо ж зібралися сюди не заради биятики, не змагатися, не виказувати своє вміння різати, колоти, стріляти, далеко, ні! Зібралися для розваги, щоб подивитися, тільки це єднало їх усіх, таких неоднакових аж до неправдоподібності людей, над якими пролетів вітер волі, визволивши їх усіх від рабської одноманітності й ганебного мавпування, до якого завжди змушують людей утиски, нестачі, насильство.

Дивилися ж усі — і не теж належало до явищ протиприродних — на дві великі ополонки, прорубані в кризі на відстані одна від одної не вельми значній. Ополонки

були довгі, чотирикутні, вони темніли між натовпом ще здаля, над ними здіймалося легеньке парування, і це все, що про них можна сказати. Ні неводів, ні рибалок, ні риби на краях — нічого, що виправдувало б наявність ополонки і ту незвичайну цікавість та увагу, що ними приковані були до прорубів у кризі очі всіх отих незалежно розмаїтих людей, які, з усього видно, не любили одноманітності, водночас підкоряючись їй у незбагненності отого стеження за спокійними продихами озера крізь темні вікна ополонки.

А може, то й не ополонки так скупчили на собі уважливість, а яскрава, червона пляма поміж ними, що вирізнялася навіть на строкатому тлі натовпу, притягувала погляд, бентежила і вселяла неспокій в серце, щойно око запримічало її? Власне, й не пляма.

То так видавалося здаля. Але коні йшли швидко, все набувало своїх справжніх обрисів, все давалося розрізнити, і ось уже з невиразної червоності постав чоловік, муж, з усього видно, поважний, весь у яскраво-червоному, в блиску коштовної зброї і самоцвітів на вбранні, сидів на розкладному ремінному стільчику поміж двома темними ополонками, мовби хотів од'єднатися від усіх зібраних довкола, підкреслити свою несхожість з ними, вищість, красувався не лише червоністю вбрання, а й поставою своєю, лицем, руками, всім тілом таким довершеним, що всі інші люди мали б видаватися поряд з цим чоловіком просто тваринами. Це стало особливо помітно, коли чоловік, забачивши, що наближається до нього Долгорукий з сином, донькою і дружиною, підвівся з свого стільчика і пішов назустріч великому князеві. Людська природа, на жаль, не часто являє високі взірці творення. То недоладно причепить чоловікові голову, то розідме йому черево, то руки в нього задовгі, мов у мавпи, а то закороткі, мов передні лапи в зайця, то він згорбатілий, то кривобокий, то занадто низький, то занадто високий, буває такий важкий, що чавиться власною тяжкістю, а буває вже таке легке, що й за вітром летить, мов перекотиполе. Цей же, в червоному, був мовби сама досконалість. Височенний на зріст, але мав у собі все так до ладу, що зріст і не помічався, тіло налите було йому силою і водночас зграбністю, так що він ступав легко, мов пардус, і чарував кожним своїм рухом, кожним вигином тіла, кожним помахом руки, поворотом шиї, нахиленням плеча. Довге русяве волосся падало йому з-під високої хутряної шапки мало не на плечі з такою шовковистою м'якістю, мовби було жіноче, зате борода закручена була в круті кільця, немов у асирійського воїна. При світлому волоссі й бороді цілком несподіваними видавалися його великі чорні очі, які вражали розумом, насмішкуватістю, відвагою і щирістю, — все це вичитувалося, щойно ти зазірав у ці очі, при першій зустрічі, з одного лиш погляду.

Він ішов назустріч Долгорукому швидко, гарно, легко, нечутно, з якоюсь неповторною гідністю ніс своє неповторне тіло, з гордо піднятою головою, з напівусміхом на повних рожевих губах, і той напівусміх ледь розсував золотисті вуса, злагіднював суворі кільця войовничої бороди, була в ньому радість від зустрічі з такими вельможними гостями і водночас вичитувалася легка засоромленість за оту неухважливість юрмовища, всіх людей, які зібралися на кризі, хоч, власне, поведінка

всіх тих людей, як тільки чоловік у червоному підвівся з свого ремінного стільчика, відразу й рішуче змінилася, всі погляди тепер звернулися на суздальського князя з дружиною, його ніби щойно помічено, відразу забуто про те, ради чого вони сюди зібралися, що скупчувало всю їхню увагу, тепер з таким самим зацікавленням стежили вони за тим, як зближуються, з одного боку, той високий чоловік, у червоному, і з другого — дружина, очолювана відразу аж двома князями та ще й княжною на додачу, а що Ольга могла бути лиш княжною, про це міг догадатися кожен, лиш кинувши погляд на її коня, на одяг, на те, як їхала, трималася та й на те, як дивився на неї знов же таки отой, у червоному. Так само для суздальців не могло бути таємницею, що отой, у червоному, — то князь Іван Берладник, бо й хто б ще міг то бути загадковий, несподіваний, волоцюжний, безстрашний, бідний, як усі його берладники, і водночас, може, найбагатший з усіх князів, бо мав те, чого жоден з них ніколи не мав і не матиме, неспроможен позбутися тягара влади, — він мав волю, ніколи не ждав, мов той слухняний і лагідний пес, хто стане його хазяїном, а сам вибирав собі того, кому хоче служити, та й то, мабуть, не так для самого себе шукаючи служби, як для прохарчування всіх тих, хто зібрався довкола нього, збігся з усіх земель і країв, шукаючи хліба і волі, готовий за це здобути комусь і славу, коли тому треба.

Дуліб та Іваниця теж відразу здогадалися, що назустріч їм виступає сам Іван Берладник, Дуліб гарячково вишукував у Берладникові схожості з Марією, а його лікарське око несвідомо милувалося ним, відзначаючи урівноваженість, силу і здоров'я цього прекрасного чоловіка, його буйні молодощі, його безмежну життєвість, і коли б довелося дарувати комусь на землі безсмертя, то лиш отакому чоловікові, бо вірилося, що він знав би, як повестися й тоді, зумів би належно скористатися з такого дарунку. Іваниці, який почувався після пригоди в ковчезі ще досить скуто, відразу полегшало, як тільки забачив він берладницьке юрмище. Вмить поставив себе між ним, змінював усе своє добро на розкудлану ведмежу шапку, на чудернацький кожух догори вовною, на личаки з червоними онучами, намотаними аж попід коліна, став безжурним роззявою, що йому сам чорт сват і брат, відвернувся спиною до князівської валки, бо вільний чоловік може собі дозволити повертатися до князів як захоче і чим захоче. Та щойно забачив Іваниця князя Берладника, його червоний одяг посеред білого снігу, посеред розхристаності й покошланості берладницької, він аж кркнув від захвату й від досади, що може бути на світі таке чудо, водночас збагнув він також і те, що навряд чи згодився б провести якийсь шмат свого життя поряд з таким чоловіком, бо тоді чи й дістався б йому бодай один жіночий погляд, не кажучи про щось суттєвіше.

Діти, пси і берладники дивилися, як підходить княжна дружина і як пишно, в маєстатичній повільності виступає їй назустріч князь Іван.

Усе мовчало, бо найменший звук ладен був зіпсувати урочистість цієї несподіваної зустрічі, навіть пси, пройнявшись відповідальністю хвилі, мовчки закручували хвости і так само мовчки хапали зубами за боки тих своїх співбратів, які нахабно видиралися наперед.

Першою порушила мовчанку княжна Ольга. Вихилившись з сідла назустріч Іванові

Берладнику, кинувши повід, забувши про все на світі, вона заляпала своїми білими рукавичками, закричала в неприхованому збудженні:

— Князь Іван! Князь Іван!

Собачня, яка супроводжувала прибулих веселим задиранням хвостів, теж мовби зраділа разом з княжною й сипонула просто під ноги Ольжиному коневі. Кінь схарапуджено скакнув убік. Ольга схитнулася в сідлі туди й сюди, схитнулася небезпечно-погрозливо, мабуть би, впала з коня, коли б Берладник, вмить збагнувши, що діється, не скинув з себе маєстатичність і належну урочистість для повітання великого князя і не перетворився на меткого, дивовижно вправного атлета, який одним пострибом дістався до княжни, підхопив її лівою рукою, а правою рвонув вудила коневі, примусивши налякану тварину стати на місці.

Сталося це так швидко, що ніхто й не збагнув, як воно було. Війнуло тільки всім перед очима червоним, а вже тоді всі побачили, що княжна Ольга спочиває на дужій руці Івана Берладника, і почули, нарешті, його голос, стримуваний, спокійний, гідний саме такого чоловіка голос:

— Княжна Ольга?

— Я вже виросла? Правда? — поспитала Ольга.

— Просто неймовірно. Ще два літа тому ти була дитям, а тепер он яка!

— Привітайся з моїм отцем, — набираючи поваги, сказала Ольга.

— Якраз це я хотів зробити. Здоров будь, великий князю. Здоров будь, князю Андрію. Зустрічаю вас без належної поштивості, бо застали моїх берладників за роботою, тож даруйте, прошу.

Князі віталися, зсідали з коней, усіх випередила Ольга, яка білим пухнастим звірятком скотилася зі свого коня і, забувши про суворі приписи, яких неухильно мала дотримуватися дівчина її стану, перша опинилася коло Берладника.

Княжна не повинна без супроводу старших жінок виходити до чоловіків, бо хтось недоречно може пожартувати і від того вчиниться ущерб її честі, — такий панував звичай. То й що?

Ольга ще в Кідекші самотою блукала по всіх князівських палатах, ніхто не докоряв їй за те, білий камінь, здавалося, набував життя лиш тоді, коли чувся голос і сміх, цієї дівчини, коли з непомітною легкістю прошмигувала її зграбна постать, з'являючись то в переходах, то в покоях, то на дворі, коли світилися довірливо й лагідно її сірі очі. Вона злагіднювала камінь і м'якшою робила камінну суворість чоловіків-князів, заглиблених у свої нелегкі думи й справи; і коли й нагадував їй іноді, скажімо, князь Андрій про високий обов'язок і про давні узвичаєння, що ними мали керуватися всі вони, то навіть він нічого не сказав, коли Ольга захотіла поїхати з ними до Берладника. До князя слави лихої, оточеного людом підозрілим, мало не злочинним.

І ось вона все-таки тут і стоїть перед самим Берладником, якого бачила лиш раз у житті, позаторік у Суздалі, куди він приїздив до князя Долгорукого. Ольга була тоді зовсім дитям ще, хоч, коли гаразд подумати, то чимало можна б згадати прикладів, коли високорідні дівчата вже в десять років стають жонами можновладців, а то навіть

вдовами. Цей час для Берладника поминув, може, й безслідно, для Ольги ж становив цілу вічність, тепер перед князем Іваном стояло вже не дитя, а дівчина, власне, княжна, що мала бути жінкою, в душі була вже жінкою, владною, сповненою пристрастей, непогамовних бажань, може, примх теж.

Сказано: на людях не піднімай очей, бо по очах твоїх відразу відгадають думки, а думки слід всіляко приховувати.

А чому б мала ховати очі й водночас думки? Думки мала чисті, як очі, а очі... так само чисті, як думки. До того ж перед нею був князь Іван, званий Берладником, який, хоч як його називай, однаково перевищував красою всіх чоловіків, яких будь-коли бачила княжна і, взагалі, яких могла собі уявити.

До розмов прислухайся, навчаючись високих слів, а не намагайся говорити сама, бо легко помилитися на свою шкоду й сором, — недоречна мова плодів не приносить. А хто це вигадав?

— Князю Іване, ти пам'ятаєш мене? — загукала Ольга, ще тільки скочуючись з коня. — Ти впізнав мене?

— Невже справді княжна Ольга? — вдав розгубленість, яка дуже йому личила, Берладник, гарно вклоняючись Ользі й підтримуючи її за руки, які вона подала йому відразу обидві, чи то вітаючись, чи то заточуючись і, щоб не впасти, шукаючи опертя.

— Ми приїхали до тебе, — мерщій повідомила вона Берладникові, щоб випередити батька й брата, хоч і так видно було, що приїхали вони саме сюди, раз були тут. Але ж почавши говорити, треба вести мову далі, а княжна не знала, що сказати ще.

У дівчини, надто ж високородної, занадто велика жвавність означає розбалуваність, яка в дорослості свідчитиме про непостійне серце.

Ольга не могла стриматися, вона крутилася довкола Берладника, її цікавило все-все, вона хотіла вмить про все довідатися, і ще й не встиг Берладник повітатися з Долгоруким і князем Андрієм, не встиг до ладу дібрати, що за київський лікар і чого приїхав аж сюди, як Ольга стрелила очима туди й сюди, змахнула білою рукавичкою до отих темних ополонки, поспитала:

— А то що, князю Йване?

— Ополонки, княжно Ольго.

— Навіщо?

— Ну, — Берладник трохи розгубився, хоч важко було припустити, щоб такий чоловік міг губитися за будь-яких умов, — у нас тут дехто хоче купатися.

— Купатися? — вона дивилася тепер у великі чорні Берладникові очі своїми сірими, добрими, ніжними очима. — Ти сказав купатися, князю Йване?

— Купатися, — повторив Берладник.

— Купатися! Ха-ха-ха! — засміялася Ольга, і тільки найпохмуріша душа не заяскріла б від того щирого, дзвінкого, майже дитячого сміху, і хто б то там згадував про суворе, мало не чернецьке правило: "Непристойно голосно сміятися, показувати зуби, як хижий звір".

— Власне, відкладемо цю забаву, — сказав Берладник, звертаючись до князя Юрія.

— Даруй, князю, що затіяли ми тут своє берладницьке купання, але ж не знали про твоє прибуття. Відкладемо на інший раз, а тепер поїдемо до города та повітаємо тебе, князя Андрія і княжну Ольгу, як велить звичай і як того вимагає наша князівська гідність, хоч маю нагадати відразу, що прибули ви до людей, єдині святощі для яких — воля.

— Що мав тут робити — роби, — Долгорукий зацікавлено оглядав розкошлану юрму берладників. — Коли забава, то й ми звеселимося, спочинемо по довгій дорозі.

— Воно й не забава, а так, — Берладник підшукував властиві слова, але чомусь не знаходив, так ніби збентежився чи то від присутності великого князя, чи то цієї тоненької дівчинки в білому, такої незвичної для їхнього суворого чоловічого товариства. — Тут, князю, таке діло. Багато охочого люду прибивається до берладників, попервах ми брали всіх, бо коли ти сам, то радий кожному спільникові й товаришеві. А вже як обставився вірними людьми, то починаєш добирати собі вже лиш таких, без кого не обійдешся, бо ж зготовляєшся для служби тяжкої і, може, кривавої. Так я кажу, князю?

— Тобі видніше.

— Ідуть до мене зубожілі, упосліджені, перелякані, ледь живі, брудні, плюгаві, завошивлені, струпуваті, чирякуваті, зашмаркані, зухвалі, голі й босі, часто з порожніми руками, іноді з таким майном, на яке дозволить доля або випадок, бувають умілі воїни, а найчастіше незграбні й нікчемні. Але то все не біда, бо людину можна й навчити, й вимити, і зодягти, й нагріти та нагодувати. Важче зробити її відважною, коли в неї боягузливе серце, через що й доводиться мені вдаватися до деяких вигадок, аби визначити міру відважності того та іншого. Так і з тими ополонками. Хто хоче пристати до берладників, то має проринути попід кригою, пірнувши в одній ополонці й випірнувши в другій.

— І ти, князю, заганяєш їх в ополонки? — поспитала Ольга.

— Не заганяю — лізуть самі.

— Мов темні погани при хрещенні?

— Ні, тут з темною душею ніхто пірнати не стане. Бо й навіщо?

— І ти нам покажеш, князю? — не відставала від нього княжна.

— Коли великий князь дозволить...

— Не будемо заважати, — підняв руку князь Юрій. — Ми твої гості, князю Йване, — гості некликані, справа, задля якої прибули, почекає, ти ж роби своє діло.

— Діло не діло, а так — наша берладницька вигадка, — Берладник всіляко намагався не надавати значення тому, що відбувалося тут досі, до приїзду князів, і що мало тепер знову відбуватися, але тут була ця ніжна дівчина високого роду, мимоволі порушувався берладницький звичай не допускати до своїх справ жіноцтва, князь Іван мав навіть побоювання, що або ж збунтуються його берладники, або просто не захоче жоден з тих, що мали проринати попід кригою, лізти в ополонку, посилаючись на те, що порушено установа, за яким жіночі очі не могли спостерігати ані їхньої ганьби,

ані їхнього геройства.

— Хто там у нас ще? — поспитав голосно своїх Берладник, гамуючи розгубленість, якої ніхто в ньому й не запримітив. — Де той киянин? Кузьмо, ти тут?

— Тут, — відгукнулося голосом грубим і мовби злим, і наперед мерщій протовпився високий плечистий чоловік у гарно пошитому корзні з собачого хутра, в чоботях з такого самого хутра, в кудлатій чорній шапці, під якою круглилася величезна, як підрешітка, повісплена мармиза, якась рудяво-мідна, з полиском, неначе змащена смальцем.

— Готовий? — спитав Берладник.

— Давно! — гаркнув віспуватий і почав кидати на руки товаришів шапку, корзно, чоботи, здирав з себе одяг і взувачку швидко, сердито, рвучко, лишився в самій тільки довгій сорочці з брунатної вовни; вигляд тепер мав вельми кумедний, бо до цієї м'якої довгої сорочки аж ніяк не пасувала віспувата мармиза, не пасували товсті руки, що стиснулися в величезні кулацюри чи то від холоду, чи від злості на всіх тих, хто спостерігатиме його безглузде купання, не пасували волохаті ноги, що двома потужними стовпами підпирали це велике, незграбне, недоладне тіло.

— Стань на сінце! — гукнув хтось з берладників, бо здоровило босими ногами стояв просто на кризі, знетерпеливлено тупцював, ждав, мабуть, веління Іванового.

— Молитися будеш? — спитав Іван Берладник.

— А нащо?

— Не боїшся води?

— Чорта б мені боятися!

— Тоді вклонися князям, та й ну!

— Обійдуться твої князі...

Непоштивість цього грубого чоловіка можна було б виправдати, зважаючи на те нелегке, може, й смертельне випробування, яке його ждало. Тому на його зухвальство не зважили ні Долгорукий, ні князь Андрій, ні, ясна річ, Ольга, якій жалко було цього віспуватого й за те, що має поринати під кригу, і за те, що він такий негарний, навіть порівнюючи з усіма отими кудлатими, розчухраними берладниками, вже не кажучи про князя Івана. Сам князь Іван, звиклий ще й не до такого і знаючи гаразд, що все забудеться, як тільки отой чоловік булькне в холодну воду, трохи відступився, щоб гостям було видніше, і, припрошуючи й водночас повеліваючи, наставив на віспуватого простягнуту руку, повернуту долонею догори, так щоб великий палець вказував просто на ополонку. Мовляв, стрибай, пірнай і або ж згинь навіки під товстою озерною кригою, або ж виринай он там і стань нашим до кінця.

Але з Берладникових припросин скористався не той, у вовняній сорочці, й не князі, що просунулися ближче до ополонки, щоб було видніше, — проскочив, продерся крізь дружину круглоголовий, круглоокий Силька, забіг наперед віспуватого, заступив йому шлях до ополонки, налякано крикнув:

— Кузьмо, куди?

— Повилазило? — одгріб його вбік своєю важкою рукою Кузьма, але щось його

зацікавило в цьому зодягненому мало не по-князівськи молодика; ще й не вірячи, але вже впізнаючи, він спитав:

— Силька?

— Я ж, Кузьмо, я! До тебе приїхали всі князі, а ти ото під лід?

— Виринаю.

— А коли...

— Сказав — виринаю! Одійди!

— Хоч сорочку скинь — заплутаєшся ж.

— Без сорочки застуджуся. Одійди!

— Кузьмо!

Але той відгорнув Сильку з дороги й з розгону шубовснув у чорну воду, аж виляски пішли.

— Оце! — зітхнув Іваниця, що стояв коло Дуліба, переводячи погляд то на Івана Берладника, то на того божевільного Кузьму, який згодився лізти під кригу, а тепер ще й дивуючись безмірно, збагнувши, що мають вони перед собою саме того київського Кузьму, задля якого добивалися сюди аж з самого Києва.

— Невже той самий Кузьма, Дулібе?

— Ти ж бачиш, — спокійно відмовив Дуліб.

— А як не вирине?

— Не вирине — винен.

Однак Кузьма виринув. Залиплий чуб затуляв йому очі, патьоки крижаної води дзюркотіли по вісповинню, він відпирхувався, незграбно виляпував руками по воді, ще мовби брався плавати, чи що, йому загукали звідусіль:

— Вилазь!

— Хапайся за кригу!

— Забирайся в кожуха!

— Жени до города!

Але Кузьма не слухав нікого, плавав собі далі, аж поки підійшов до ополонки Іван Берладник і промовив одне-єдине слово:

— Прийнятий.

Тоді Кузьма вмить вихопився на кригу, накинув просто на мокру сорочку одяг, просунув ноги в свої собачі теплі чоботи, проковтнув чашу якогось питва, поданого йому від саней, і чимдуж кинувся бігти до города.

— Кузьмо! — закричав йому вслід Силька. — Куди ж ти, Кузьмо?

— Хай біжить, — сказав Берладник.

— І тобі його не жалко? — спитала княжна Ольга. — Мокрий, на морозі.

— Поки добіжить — зігріється.

Князь Андрій тим часом прикликав до себе Сильку.

— Не годилося тобі галасувати тут.

— Князю, це ж Кузьма! Той самий київський Кузьма, задля якого...

— Міг би сказати спокійно й поштиво.

— Я злякався: а коли втоне? Тоді що?

— Гаразд, іди. Лікарю, бачив свого звинуваченого?

— Здається, — відмовив Дуліб.

— Чом же не затримував?

— Розпоряджається всім великий князь Юрій.

— Ні, ми лиш гості, хазяїн тут князь Іван, — обізвався Долгорукий. — Не годилося б відразу вести мову про справи, князю Йване, але саме той чоловік, що ми його шукаємо, щойно став перед наші очі.

— Хто ж він? — Берладник питав не тому, що не здогадувався, а для підкреслення того, що справді він тут хазяїн і без нього ніщо не діятиметься, хоч би на те була найвища воля,

— Той самий Кузьма, який піддавався випробуванню твоєму.

— Ще вчора цей чоловік був сам по собі, — сказав Берладник, — віднині ж він залічений до моїх людей.

Нікому не належить. Ніхто над ним не владен.

— Лікар прибув аж з самого Києва, щоб знайти цього Кузьму й допитати його про вбивство князя Ігоря. Знаєш про смерть Ігорева?

— Чув. Але Кузьма тепер берладник. Вирвався з колишнього життя, покінчив з ним, починає життя нове. Чи ж наважиться хто порушити цей початок, втрутитися, знехтувавши нашою волею?

— Є річ, що стоїть понад усім, — зауважив Дуліб, який досі спокійно слухав, не втручаючись у князівські перемови.

— Що ж то? — поцікавився доволі мляво Берладник.

— Істина.

— Не бачу видимого зв'язку між істиною і сим Кузьмою.

— Існують сув'язі приховані. Обов'язок наш — відкривати їх.

— Та не тут, на кризі, коло ополонок, — всміхнувся Берладник. — Запрошував я гостей відразу до города, тепер шкодую, що запрошував не так, як слід. Вже нас там где трапеза, хоч і без розкошів князівських, але щира і в теплі та дружбі.

— Ми поїдемо в твій город! — мовби не вірячи, вигукнула княжна Ольга. Біла хутряна шапочка збилася в неї набік, і хвиля мідявого волосся вирвалася на волю, упала на плече Ользі, сяйнула довкола таким пронизливо-дівоchim і щасливим теплом, що Дуліб аж стрепенувся від несподіваної думки: "Та вона ж закохана в Берладника!" Однак відразу й відігнав од себе ту думку. Поміг йому ще й Іваниця, який торсав за лікоть Дуліба вже, мабуть, тривалий час, видно, дивуючись, що лікар не зважає на те торсання, заглиблений у свої розмірковування. Бо коли Дуліб нарешті глянув туди, де був Іваниця, то побачив таке, що забув про все на світі.

Іваниця роздягався. Так само швидко, рвучко, запекло, як і Кузьма перед тим, кидав просто на кригу своє вбрання, стрибаючи на одній нозі, стягав з другої чобіт, був уже без шапки, ще тільки й мав на собі що порти та сорочку.

— Іванице! — гукнув Дуліб. — Що ти?

— Потримай-но, лікарю, мої порти, щоб не примерзли до криги, поки я обернуся.

— Ошалів!

Берладники весело загукали до цього добровільного поринальника:

— Гей, приблудо, дівка ж тут!

— Сором долонею прикрий!

— Відмерзне!

Іваниця метнув з себе сорочку, затуляючи соромне місце долонею, розкарякувато підбіг до ополонки і шелеснув у воду, пішов углиб каменем, мовби намірявся втопитися. Та відразу й виринув у другій ополонці, подерся на кригу, так само сором'язливо затуляючись, розкарякувато побокував до Дуліба, вхопив сорочку, ніяк не міг просунути в неї голову, здивувався:

— Оце! Ніхто й попити не дає?

— Дайте йому чашу, — звелів своїм Берладник, і тоді ті, що були коло санного припасу, мерщій піднесли Іваниці аж дві чаші з питвом; і він пив, мов кіт, відпирхуючись, водночас з вистрибами надягав на себе порти.

— Навіщо ці витівки? — суворо спитав Дуліб, подаючи Іваниці чобіт. — Ошалів, чи що?

— Всі ми шаліємо час від часу.

— Не за тим їхали сюди.

— Хіба для цього вибираєш місце?

Іваниці цокотіли зуби, він ніяк не міг втишити дрож, що проймав йому все тіло.

— Побіг я, лікарю. Треба зігрітися.

Іваниця помчав крізь натовп, який розступався, пропускаючи цього київського відчайдуха, регіт супроводжував його, аж поки він вирвався на вільний простір. Сміялися й князі немало, а Долгорукий, впіввуха прислухаючись до розмови Дулібової з товаришем, недбало поспитав лікаря:

— Що він там про ковчег?

— Щось йому там сталося.

— Від добра під кригу не лізуть.

По тому сідали на коней, щоб їхати до города.

Іваниця ж тим часом уже добігав до брами. Забув і про ополонку, й про крижану воду, і про своє поринання попід кригою, коли світ над тобою набув русалково-зеленої безнадійності, серце зайшлося, віддих перехопило і вже й не віриш, що десь є свіжий вітер, потріскування морозу, жовтувате сонце над пущами, жіночий сміх. Але ж проринув, і вискочив на лід, і ось тепер мчав, мов молодий веприк, до города, задихався вже не від крижаних стисків озерної води, а від надміру тепла, що не знати звідки й бралось в Іваниці. Він розхристався до самого пупа, тепло бурхало з нього, мов з горшка, в якому кипить вода, зсунув на саму потилицю шапку, — тепло проривалося мовби й з голови, але ще більше назбирувалося в нього під шапкою, десь на потилиці, він пересовував шапку на бігу, — нічого не помотало.

— Оце! — подумав Іваниця. — Так і вмру від бігу, А станеш — замерзнеш на хрящ.

Прибрамні берладники не зупинили його. Раз біжить мокрий, виходить, чоловік побував в ополонці, отже — свій. Іваниця не питав їх про Кузьму, бо й так сподівався довідатися вже вскочивши в город, а почни розпитування коло брами, то ще викличеш підозру і розпізнають, що ти чужий, тоді весь його замір здасться ні на що і вийде, що прийняв він крижану купіль просто заради власної дурості.

Та влетівши в город берладницький, Іваниця відразу й пошкодував, що не вдався до розпитувань уже при брамі. Город, власне, й не город був, а щось таке, чого Іваниці в його мандрах ще не доводилося ніколи бачити. Тут все було не так. Щоправда, було торговище. Починалося, власне, від самої брами й тяглося мало не до протилежного валу. Посеред торговища, точніше великої площі, стояла церква, теж, як мало не в кожному порядному городі, але ж яка церква! Не дерев'яна, стара або нова, пишна чи убога, а з білого каменю, вся в химерному різьбленні від самої землі аж до верху; навіть у Києві не бачив Іваниця таких церков, а вже в Києві, здавалося, повинно бути все, що є на світі білому. Та не церква привертала увагу Іваницину, він чи й глянув на дім Божий хоч упівка, не до білого каменю й не до різьблення йому було; хотів знайти Кузьму, а де його міг тут знайти, цього вже ніхто б йому, мабуть, не сказав. Почати з того, що ніде не бачив Іваниця жодної душі. Ні людської, ні собачої. Так ніби все, що жило й мало жити в цьому городі, вийшло отуди на лід, зібралося там довкола Івана Берладника, а тут лиш невидимі духи топили печі, пускаючи в зимове холодне небо теплі сизі дими. А печі? Іваниця вважав їх завжди належністю людського житла. То де ж воно в цьому городі? Ні тобі хиж, ні багатих дворів, ні княжих палат, площа обставлена якимись довгими присадкуватими будуваннями, схожими чи то на стайні для коней, чи на якісь тимчасові притулки для дружини, як то іноді ставляться в далеких походах, коли виникає тривала затримка. Однак тимчасовості тут не було, бо все будоване з міцного, надійного дерева, мало на собі сліди прикрашання, якесь теж ніби різьблення довкола дверей і вікон, зтягнених прозорим болонням, але все було таке безнадійно однакове, мовби споруджене й не для житла людського, а для нічних блукань сновидам. І над покрівлями всіх цих схожих одне на одне будовань однаково прямовисно здіймалися однаково теплі дими, отже, там хтось сидів і підкладав дров у вогонь; не добереш, де є люди, а де нема. Скрізь вони є, тоді де ж шукати Кузьму?

Іваницю пойняв відчай. Всі його хитрощі гинули марно. Кидався в ополонку, несамовито мчав до города — навіщо? Що мав робити далі? Хіба що бігати довкола білої кам'яної церкви? Крутитися довкола церкви до цілковитого знесилення, до вичерпаності остаточної, крутитися, поки приїдуть князі, прийдуть берладники? Щоб переконалися вони, що цей молодий киянин там, коло ополонки, лиш почав дуріти, а вже здурів зовсім коло церкви, крутячись довкола неї, мов та нещасна вівця, що на неї напав крутець? Від думки, що на нього може напасти смішна овеча хвороба, Іваниця трохи розвеселився. Покрутишся, то й викрутиш що-небудь. Це вже так. І він справді подався до церкви з наміром побігати довкола неї, бо десь же є тут живі люди і не може бути, щоб ніхто не зацікавився шаленим чоловіком, який безпричинно (так наче може бути для цього причина?) крутиться довкола церкви, бігає до знемоги.

Бігати йому, однак, більше не довелося, бо з якихось дверей несподівано вийшла жінка, чи то щоб справді подивитися на Іваницю, чи просто в своїх потребах, чи щоб показати цьому зрозпаченому чоловікові, що тут є живі люди (хоч і звідки б вона довідалася про Іваничин розпач?). Та як би воно не було, але Іваниця зрадів цій жінці так, як ще ніколи не радів. Він кинувся просто до неї, не встиг роздивитися, чи стара вона, чи молода, чи гарна, чи не дуже, запримітив лиш, що відзначалася жінка неабияким здоров'ям і гожістю; вона теж не могла, ясна річ, належно поцінувати Іваницю, бо хіба ж упізнаєш всі його гідності в цьому червоному, мов варений рак, захеканому, з витріщеними очима чоловікові того київського бабія, який звабив не одну й не дві. Ну, та менше про це. Хто там знав про Іваничині успіхи в жіноцтва десь у далеких теплих краях? Йшлося про інше. Для жінки Іваниця був просто ще одним з тих, що покупалися сьогодні в ополонці, для нього ж ця жінка стала порятунком.

— Де Кузьма? — крикнув Іваниця — Кузьма де?

— А там, — сказала жінка, показавши поза церкву на таку саму будівлю, коло якої оце стояла.

— Кузьма там? Там? — повторював, мов п'яний або як мала дитина, Іваниця, і жінка подивилася на нього з усмішкою, співчуваючи і, видати, подумавши, що йому трохи перевернулося в голові од того небезпечного купання. Бо тут бувало, мабуть, ще й не таке. Не всі прибігали до города, декого привозили на санях, дехто ж так і не виринав, пірнувши під кригу.

— Там, там усі, — заспокоїла жінка Іваницю, і він по мчав туди, на бігу дивуючись, де тут могла взятися жінка, й геть випустивши з виду отих численних дітей там, на кризі. Адже раз є діти, то повинні бути й жінки. Хоч не вірилося, щоб жінки змирилися з такими одноманітними будівлями, в яких можуть замешкувати тільки байдужі чоловічі душі. Жінка завжди хоче власного гнізда, і кожна прагне влаштувати те гніздо по-своєму, зробити його відмітним. Чоловіки ж, які, по природі своїй, повинні прагнути до величі, не зважаючи при тому на дрібниці, могли цілком вдовольнитися незвичайним цим городом, ось чому Іваниця, може, вперше в своєму житті подумав, що іноді присутність жінки видається недоречною, коли не вжити вислову різкішого.

Але ця жінка врятувала його від непевності, він був вдячний їй, як завжди вдячний був жінкам, може, починаючи від самого свого народження, коли вдячність свою висловлював несвідомо, простим криком, об'явленням про свій прихід на світ.

Він добіг нарешті туди, куди йому показано, ввірвався в приміщення, задихнувся від диму й від густого, пропахлого чоловічим потом і задавненим брудом повітря; в двох кінцях довжезної, переперезаної трьома настилами податей для спання хоромини топилися печі, — одна, коло самих дверей, топилася мовби сама по собі, ніхто не підкладав дров, ніхто не дивився на вогонь, ніхто не сидів поблизу, зате коло другої півколом сиділо навпочіпки кілька берладників, здається, всі вони сушилися після крижаної купелі, від усіх парувало й мовби навіть диміло.

Іваниця пішов до гурту. Кузьма сидів посередині, найближче до вогню, просто навпроти отвору печі; його віспувате лице лисніло від поту, червоні відблиски полум'я

робили його ще зловіснішим, ніж там, на кризі; в кожній віспині збиралася загрозлива чорнота; Кузьма саме сміявся з чогось, і рот йому, широко відкритий, теж повнився чорнотою, кожен, поглянувши на такого чоловіка, мимоволі б вигукнув: "Ось злочинна мармиза!" Іваниця бився крізь ліси, перебирався через води, долав відстані, мерз на морозах, зазнав і ганьби, і злигоднів, і все те лиш для того, щоб опинитися коло цього зарізяки, так ніби був йому братом або товаришем по крові й по зброї.

Іваниця сміливо штовхнув плечем Кузьму, вмощуючись поміж ним і невисоким вузькооком чоловіком, який теж, видно, купався, бо сидів у самому спідньому одязі, ще й не висохлому як слід.

— Посунься, — до Кузьми сказав Іваниця.

— Мостись, — байдуже мовив Кузьма, не зворухнувшись з місця, так що Іваниця всунувся між них завдяки тому, що потіснив трохи від вогню хитроокого чоловічка.

— Мерю мого не тривож, — мляво порадив Кузьма. — Він мене рибу навчив ловити. Я його спис кидати навчив, а він мене — рибу ловити. Тепер князь Іван піде на війну, я свого мерю пошлю, хай він кидає спис, а я зостануся рибу ловити.

— Рибу ловити, — повторив меря, хитро скалячи око і, видно, гаразд відаючи, що коли й зостанеться хто ловити рибу, то не Кузьма, а він; Кузьмі ж на роду написано метати списа та ждати, поки хтось проб'є списом і його самого.

— А ти як? — поспитав без цікавості Кузьма Іваницю. — Прибіг звідки?

— Нізвідки, — сказав Іваниця.

— Нізвідки, чадо, можуть самі янголи Господні прилітати, — втрутився ще один берладник, волохатий, з несамовитими очима, в яких п'яно хлюпалися полиски вогню, — бо Господь Бог всюдисущий і янголів розсилає звідусіль, ото ж і нізвідки.

— Ти що — попін? — здивувався Іваниця.

— Вгадав! — вигукнув волосатий. — Дивись, який тямковитий отрок! Ніхто не вгадує, а цей...

— Та від тебе ладаном тхне ще й досі, — сказав Іваниця. Кузьма зареготав гучно й охоче.

— А ладаном же ж! — схлипуючи од сміху, промовив він. — Мій меря й не чув, що воно таке, той ладан. А я в своєму...

Тут він прикусив язика, знову з підозрою поглянув на Іваницю.

— Щось не згадаю твоєї пики. Звідки прибіг?

— Сказано ж: нізвідки! — так само грубо відповів Іваниця і звернувся до попина: — То як же ти тут, отче, опинився? І в ополонку стрибав хіба?

— Купіль, чадо, очищає і освящає, і... Забув! Жив у городі вельми знаному, сказати соромно, в якому городі жив і серед яких людей... Не забув, а...

— Пропився наскрізь, — сказав Кузьма, — пропив і порти, і пам'ять свою... Вже й імені свого не згадаєш...

— Все згадаю, чадо, все можу, а... І знаю за що... Бо вінчаючи, водив молодих довкола наля не тричі, як заповідано, а вісім разів... Щоб довше жили в шлюбі... Не три, а вісім!.. Вигнано мене, а за віщо?.. що не три, а вісім?

— А я, знаття., — перебив колишнього попа ще один з тих, що сиділи коло вогню, худий і жилий чолов'яга з чіпкими пальцями, якими відламував скіпки від поліна, відкидав їх геть, відламував нові та нові, — я, знаття, брався, так і сяк брався, а як воно помагає? Цього не знає ніхто. Ну, я не знав, знаття, також. А тоді думаю: а висмоктати? Коли чоловік, знаття, недужий, спробувати, знаття, висмоктати з нього неміч.

— Чим же ти її висмокчеш? — спитав Кузьма.

— Губами, знаття. Береш у рот собі камінець, вибираєш, знаття, в того чоловіка на тілі не найпаскудніше, знаття, місце і смокчеш. Тоді гризнеш себе за язик або за губу, знаття, щоб на камінці позначилася кров. Випльовуєш, знаття, кажеш: ось твої хворощі. Той собі й видужує, коли не вмире, знаття. Бо, хто не вмирає, той одужує, знаття. А хто не одужує, той вмирає.

— Це так, — згодився Кузьма. — Тут не брешеш.

— Чом би мав брехати, знаття? Скажу й про свиней. Почали свині дохнути. Сюди-туди — дохнуть. Звечора хрюкає, а за ніч кувик, знаття, й кінець. А народ темний і похмурий, знаття. Зібралися старі, бородами, знаття, потрусили — і на мене! Напускаю, знаття, на свиней чари. Кінець би мені, знаття, й одразу, та старі не помирилися. Одні кажуть: "Спалити", другі: "Втопити", треті: "Повісити!" Та й повісити ж, знаття, як: чи догори ногами, чи за шию? Бачу, знаття, не викрутишся. Тоді кажу: моя робота. Насилав чари на свиней. Убивав, знаття. Як убивав? Чарами. Чим же насилав чари? А пір'іною. Якою ж? А такою й такою! Де пір'іна? Схована. Ага, знаття, покажи, де схована. Веду, знаття, туди, веду сюди, нема пір'іни. Ні півень, ні курка не загубили ніде. Ну, кажуть, то де ж причандалля твоє чаклунське? Поліз у дерезу. Там кури кубляться найчастіше, знаття. Обдряпався весь, знайшов пір'їну. Мені кажуть: он біжить пес, убий! Кинуз я, знаття, пір'їну, вона впала мені до ніг, а пес побіг. То ти брешеш, кажуть. Не брешу, знаття, а тільки пір'їна вбиває свиню, а пса не бере. Тоді випустили свиню. Вбивай! Метнув пір'їну, а вона, знаття, впала мені до ніг, свиня ж побігла. Тоді кажу: каюсь, пішла від мене вся сила. Нездатен нічого зробити. Мене, знаття, відпустили. Раз безсилий, то нащо ж убивати? Побіг і прибіг, знаття, аж сюди.

— Брешеш, — сказав шорстко Кузьма, — не свиней ти вбивав, а двом бояринам горла перерізав — ось які твої чари! Думаєш, не знаємо! Тут про всіх все. Для того й в ополонку кидають. Тоді все йде під лід. Ніхто не видобуде.

— Нащо ж видобуваєш? — спитав Іваниця.

— Гріємося, то й виходить з нас. І з тебе вийде. Прибіг звідки?

— До тебе прибіг... — сказав Іваниця.

— До мене? Може, поцілувати?

— Може.

— А ти спитай мого мерю, як я кидаю спис. Пропаде охота до цілувань. Та й морда шорстка, як тертушка. Бачиш?

— Бачу.

— Тут у нас ніхто не криється. Звідки прибіг і чого. Меря он мій дуже хотів навчитися кидати списа так, щоб вепря навиліт пробивати. Прийшов, я навчив.

— А той он? — показав Іваниця на ще одного бродника, сумовитого гарного чоловіка, що похнюплено позирав на вогонь у печі.

— Гей ти, — звелів тому Кузьма, — скажи цьому пташкові, як сюди попав.

— Та-а, — махнув той рукою, — од жони втік.

— Як то можна? — не повірив Іваниця. — Хіба від жон утікають?

— А від кого ж тоді утікають? Аби ти бачив, чоловіче, яка в мене жона була, то ти б від неї втік, ще й не забалакавши! Отут і поживеш, поки бабви немає.

— Бачив жону, — сказав Іваниця. — Тут у городі й бачив. І дітей там на озері повно.

— То трохи від старих бродників, — встряв у розмову ще один з тих, що сиділи коло вогню, чоловік невиразний, метушливий, непевний у всьому, навіть у словах, — не так і старих, як давніх, а ми бродники молоді, себто свіжі, ще не засмерділися, га, Кузьмо?

— Кий я тобі Кузьма? — промуркотів той. — Ти ось скажи, як сюди прителіпався, звідки й хто, хай оцей приблуда впевниться, що не маємо таємниць і душі наші нарозпашку.

— Утік, бо продражнили царем Соломоном. Дихати не давали. Здрастуй женившись, та ні з ким спать. А чого Соломоном? Боярин наш — веселий чоловік дуже. Як зима, так він і облаштовує Соломонову гру, здрастуй женившись. Береться гірка снігова, вистеляється по боках червоним сукном, для боярина й гостей, та ні з ким спать! А кругом баби снігові, та ще в буряковому квасі все для краси, здрастуй женившись. І на самій горі сідає сам цар Соломон, та ні з ким спать. Сидить увесь у золоті, ще й сам на золоті. Боярин і шукає, здрастуй женившись. Шукає, хто б украв з-під Соломона золото, а його б та впіймати. Впіймають, а ні з ким спать. Тоді й ставлять перед царем Соломоном, а той бере й судить, здрастуй женившись. Судить так. Роздягти тебе догола, насунути на голову дерев'яну шапку, прив'язати на спину ведмежа і пустити поміж двома рядами смердоти, а в кожного із смердів мітла, та ні з ким спать. От і женуть тебе в цій дерев'яній шапці з ведмеденям на спині крізь оту смердоту, і кожен шмагає тебе по жижках і ще по дечому, а боярин і гості його заходяться від реготу, здрастуй женившись. А що за все маєш? Кожуха старого від боярина та, може, чоботи розтоптані. Ну, ні з ким спать, ніхто й не хотів бути шмаганий по жижках та ще по дечому, здрастуй женившись, а я взяв та й спробував. Продражнили царем Соломоном, дихати не давали! Взяв та й утік, та ні з ким спать.

Сміялися всі, тільки Кузьма хмурнів дедалі більше.

— Брешеш і ти, — кинув останньому оповідачеві. — Ніякий ти не цар Соломон, а грабував бояр, а тоді й сховався сюди. Може, в ушкуйниках на Волзі бігав.

— Та я плавати не вмію! — вигукнув злякано той.

— Нащо тобі плавати? Ти на березі ждав, поки лодії купецькі пристануть. Тоді й лупив.

— Давай-но відійдемо від вогню, — сказав неголосно до Кузьми Іваниця.

— Чом би мав відходити? Мені й тут тепло.

— Хочу тобі щось сказати.

— Кажі при всіх. Всі ж тобі розказували, то й ти всім.

— Ти не розказував.

— А тобі що? Може, хочеш, аби відметелив тебе як слід? Можу.

— Не грозися. І так знаю про тебе все.

— Що ж ти знаєш?

Кузьма все-таки підвівся й ступнув у глиб притемненого помешкання, під низькі дубові лежні, під брунатне, як його повісієне обличчя, могутнє дерево, сам ставав мовби деревом — міцним, спокійним, байдужим. Але відійшов од вогню, від усіх — отже, лякався чогось!

— Що знаєш? — повторив, коли відійшли, просичав Іваниці просто в очі.

— Те, що ти син Ємців.

— Небагато ж.

— І що сестра в тебе — Ойка.

— Бреши далі.

— Воеводу Войтишича знаю.

— А їсуса Христа?

— Про Христа тільки чув, а от ігумена знаю. Ананію чув?

— Хотів мені про це в ополонці сказати?

— Не застав тебе в ополонці.

— То прибіг сюди?

— То прибіг аж з Києва, та й то нічого.

— Ноги є, чоловік і бігає.

— А ти на конячих. Та й не на чотирьох, а на восьми. Бо дав тобі Ананія ігумен аж двох коней.

— Так, бреши.

— Біг же я за тобою, щоб ти не виказав себе.

— Кому ж, пташечку?

— Питатимуть тебе князі, як ви з Силькою вбивали князя Ігоря, то ти відмовляйся від усього. Силька тебе продав у всьому, так і знай.

— Ага, вбивали?

— Удвох з Силькою. Коли ж відмовишся, на самого Сильку впаде звинувачення.

— Князя вбивали?

— Ігоря. В Києві.

— То я ж тобі покажу, як убивав! — заревів Кузьма, і не встиг Іваниця й зворухнутися, як, ухоплений за комір сорочки дужими руками, опинився перед самим обличчям дружинницького сина, обличчям, треба відверто сказати, геть непривабливим навіть за обставин спокійних, а тепер дуже схожим на всі ті зведені докупи пекельні жахи, що їх повсюди обіцяють священики для ймовірних грішників і невірних.

— Пок-кажу! — просичав ще Кузьма й поволік Іваницю через усе помешкання, витираючи ним дерев'яну, досить затоптану підлогу, боляче гуркаючи ним об виріжки полатей, зачіпаючи то за стіл, то за лави, то за одвірки. Тримав Іваницю так міцно, з

таким осатанінням, що той не зміг і пручнутися як слід і вилетів на мороз у сніг як був: без шапки, без кожуха, без рукавиць, без нічого. Двері грюкнули, ще мовби пролунало гарчання чи то, може, сміх, чи ще там що, дібрати вже не зміг, опечений не так морозом, як соромом і ганьбою, найдужче ж потерпаючи, що не вдалися його хитрощі. Бо не може чоловік відвертий вдаватися до підступів, нездатен він до цього, рано чи пізно розкриється все і платити доведеться не комусь, а йому ж самому, ще й добре, коли не власною шкірою. Він кинувся в ополонку, прибіг сюди, знайшов Кузьму, вислухав цілу купу берладницьких брехень, стояв око в око з отим рябопиким здоровилом, а навіщо? Хотів упевнитися хитрощами й підступом, що Силька тоді сказав правду, вдавав з себе Кузьминоного співчувальника, гадав так: коли той справді вбивав князя Ігоря, то злякається, стане запобігати перед ним, Іваницею, проситиметься, обіцятиме щось там, що може обіцяти, — ось тоді й упіймає Іваниця обох пташок у сильце, і будуть вони пташками, а не він, як ото зневажливо прозвав його Кузьма, щойно побачивши коло себе.

Але той не злякався, повівся з Іваницею, як з паршивим псом, виказав усе, що мав: образу, ведмежу силу, непогамовну лют, нелюдську жорстокість. Такий справді міг убити й князя, й святого навіть, Іваницю теж, мабуть, міг би покінчити. Та не вбив нікого, інакше б не лютився так. Все це могли б вони з Дулібом випитати в Кузьми й набагато простіше та спокійніше; самому Іваниці навіть більше хотілося безвинності Кузьминої, аніж потвердження похмурих припущень Дулібових.

Вдавався ж він до своїх хитрощів просто для того, щоб хоч у власних очах поменшити бодай трохи ту ганьбу, якої зазнав у ковчезі боярина Кислички і про яку тим часом ще ніхто не відав.

Ганьба ж полягала в тому, що Іваниця вперше в житті своєму так і не зміг одержати від Манюні того, що вона готова була йому дати, бо коли втекли вони в нетрі ковчега, відгородилися від цілого світу і оглушені першим поцілунком на короткий час загубили одне одного, а потім знову знайшли і вже б мали потонути в найсолодшому гріху, посланому людині на цій землі, щось кинулося між них чорне й хиже, вони злякано відскочили одне від одного, Манюня принесла свічку й спробувала знайти оту почвару, але не знайшла нічого, поставила свічку на полицку, Іваниця знов хотів обійняти дівчину, але оте чорне й хиже знов кинулося поміж них, і лише тоді вони побачили, що то величезний ситий котяра, який, мабуть, ганяв там мишей, щоб вони не прогризали в ковчезі дірок, крізь які б на час потопу продзюркувала сюди вода. Іваниця погнався за котом і впіймав його за хвоста, бісова тварина занявкотіла і, вивернувшись спиною, дряпнула хлопцеві руку, від чого він вже й геть розлютився і, вхопивши вільною рукою свічку, припалив котові кінчик хвоста. Згоріло, може, що з три волоски, до живого й не допекло, але кіт нявкнув ще з більшою силою, і таки вирвався, і щез у сіні назавжди. Більше не появився, Манюня знов готова була на все для Іваниці, тільки ж він несподівано відчув, що нездатен нічого взяти від неї. Мовби покарав його справедливо суд Божий у тій частині тіла, якою хотів согрешити. Може, воно складалося й на ліпше, бо Манюня, таким чином, не втрачала своєї чистоти, але ж

для Іваниці ганьба була незмивна, та й, коли подумати, то для кого б мала берегти свою чистоту Манюня? А ще: для всіх тепер дівчина однаково вважалася вже обезчещеною, бо хіба ж кому розповіси, що з тобою тут сталося, і хіба хто повірить?

Найгірше ж з усього було те, що Іваниця, вирвавшись з ковчегу, всю дорогу не міг позбутися відчуття цілковитої чоловічої безсилості, став мовби євнухом, чи що, може, й навіки проклятий боярином Кисличкою, бо ж ніхто не знає, яку силу має отой боярин у слові й у думці. І, може, кидаючись в крижану воду, сподівався Іваниця віднайти там і втрачене в ковчезі?

Та все те належало до його власних таємниць, про які нікому не дано доповідати ніколи.

Може, ніхто б і не довідався про невдалі Іваничині випитування, коли б Кузьма не викинув напівроздязненого хлопця на мороз, а князі, що саме над'їхали на той час, не побачили зіщуленого від холоду Іваницю за церквою, так наче той зготовлявся бігати довкола кам'яної споруди, вимолюючи в Бога якихось милостей.

Долгорукий міг досхочу потішитись. Та, маючи серце добре, пожалів хлопця і гукнув, щоб його мерщій накрили чимось або ж одвели до теплого помешкання.

Дуліб просто злякався: чи не скаламутився Іваниці розум.

— Що тобі? — спитав чуло й тривожно.

— Е-е, — сплюнув Іваниця, — Кузьма мене...

— Кузьма? Про що говориш? Який Кузьма?

— Ну, той, Ємець. Спробував його попитати, то він мене...

— Так, — Дуліб заспокоївся відразу. Про недоречну запопадливість Іваничину не час було розбалакувати, та той і сам поплатився належно. — Іди грійся.

— Побіжу за вами, хай мені принесуть одіж. Бо туди поткнутися — ще покалічить, чорт віспуватий!

Іваниця, випереджаючи коней і псів, побіг під сміх князів і дружини, а Дуліб дивився йому вслід і думав, що над ним теж мали б сміятися, хоч і не так відверто, зате набагато дошкульніше. Ось Іваниця з любові до свого товариша зробив останню спробу для ствердження Дулібових звинувачень, а що з того вийшло?

Іван Берладник не відгороджувався двором, не усамотнювався, не відокремлювався від своїх берладників. Мав такі самі, непоказні зовні палати, довгі-предовгі, тільки й того, що не одну, а кілька, й поєднані всі переходами для зручності. Ближче до городського валу стояли господарські будування: стайні для коней, кліті для збіжжя й припасів, поварні, кузні, столярні, чинбарні, безліч інших більших та менших господарень, де пеклося, варилося, шилося, стругалось, кувалося, смолилося, в'ялилося, сушилося, бо берладники не хотіли бути ні від кого залежними; весь припас для себе готували самі, потрібних же людей малося в достатку, бо збігалися звідусюди в ці краї не якісь там лайдаки, а вочевидь ті, хто знає собі ціну і не може допустити над собою визиску, насмішки, знущання, несправедливості. Такими ж людьми, відомо, найперше у всі часи були ті, хто мав у руках те чи інше вміння.

Та Берладник не став показувати князям своє господарство, не хвалився ним, збув

неувагою. Свобода потребує величі, тож він мав обрати величний спосіб життя, дотримуватися його у всьому: в поведінці, в мові, в одязі, в умінні прийняти простого втікача і великого князя суздальського. Відразу повів гостей до палати, збудованої на такий випадок, зовні мовби такої самої, як і всі споруди в цьому берладницькому городі, але зсередини всієї в мистецькому різьбленні, високої, просторої, світлої, духмяно-теплої.

Дерево тут відкривало перед людиною свою душу то лагідно-м'яку, то суворо-непрístupну, то співучо-милу, то химерно-таємничу, то буйно-хвальковиту. Для дубових сволоків достатньо було кількох сильних доторків різця — і вже досягалося несподіване поєднання легкості й міцності, зате вікна облямовані були світлим шумовинням дерев'яних мережив, від чого в палаті мовби ставало світліше і завжди панувала радість; на медвяно-жовтих стінах то там, то там кинуте було чи то для прикрас, чи то для якоїсь невизначеної до часу потреби різьблених полицок, а між ними повішено по кілька найпоказніших взірців коштовної зброї, впереміш з важкими золотими ланцюгами, подібних до яких чи й бачив де-небудь, навіть коли ти не простий чоловік, а князь.

У величезній камінній печі палало полум'я, в різьблених дерев'яних ставниках горіли товсті воскові свічі, хоч у палаті, завдяки великим вікнам, світла було достатньо, довгий стіл посередині, застелений білою скатертиною, вже був заставлений коштовним посудом, лиш лясни в долоні — й отроки заходяться носити наїдки та напитки, а співці розпочнуть величання гостей.

— Живеш, князю, — потираючи з холоду руки, гмикнув Долгорукий.

— Живу, — не знати чи з насмішкою, чи й слухняно мовив Берладник. — Маю для гостей тут ще покої. Кожному окремий. Окрім ваших отроків, приставлю своїх людей, щоб ні в чому не відчували гості незручностей.

— А я? — крутнулася коло вогню княжна Ольга, розсипаючи мідяний полиск свого волосся. — Мені теж слугуватимуть твої волохаті берладники, князю Іване?

— Для тебе, княжна, приставлена жінка. Не високородна, та, на жаль, маємо тут лиш простих. Бояринь не тримаємо. Берладники не виносять боярського духу.

— А князівський? — глянув на нього князь Андрій.

— Коли вважати мене князем, то, виходить, князів ще терплять.

— Ти найсправжніший князь! — вигукнула Ольга. — Від самого Ярослава Мудрого твій рід.

— Наш рід теж від Ярослава, — нагадав їй Андрій.

Коли зійшлися за столом і отроки Долгорукого впереміш з берладниками взялися подавати потрави й питво, Дуліб спитав мовби одразу й Берладника і Долгорукого:

— А як же Кузьма?

— Не треба квапитися, лікарю, — заспокоїв його Долгорукий. — Переспимо в князя Івана, а вже завтра візьмемося й за Кузьму.

— Він вельми непривітно обійшовся з Іваницею. Боюся, ще втече.

— Звідси ніхто не втікає. Втікають сюди, — усміхнувся Берладник, але відразу й

зігнав усміх з обличчя. — Та й нащо вам Кузьма? Не треба його зачіпати. Не годиться.

— Повинні допитати його. — Дуліб стиснув губи. — Для того їхали сюди.

— Думав: у гості їхали, — безжурно мовив Берладник. — До мене лиш у гості. Шукати тут не слід нічого. Тут усе кінчається, ніхто нічого не шукає, окрім волі. Але ж для вас воля не існує, ви люди так чи інакше підвладні — ти, лікарю, служінню своєму то в князів, то в бояр, то німечному люду, а князі підвладні своєму становищу, державним потребам. Виходить, волі вам сподіватися не слід і шукати її навіть серед берладників марно. Тоді ви для мене лиш гості, а гість завжди найдорожчий.

— Дозволь, князю, слово? — вклонився Долгорукому його чашник, і навіть Дуліб не стримав усмішки, знаючи, що наступне слово чашникове буде вже вкотре "коняче".

— Ось, князю Іване, мій чашник Громило, — звернувся Юрій до Берладника. — Хоч прізвисько дали йому не вельми лагідне, але чоловік він поштивий, а ще мудрий. Послухаймо його?

— Говори, — дозволив Берладник.

— Слово моє буде коротке, — почав чашник, званий Громилом, хоч справді не було в ньому нічого грізного. — Ось живуть собі на вільній волі дикі коні тарпани. Ловити їх важче за будь-якого звіра. Хіба що викопаш яму і прикриєш її травою та гіллям так, що й сам забудеш, де вона; і тарпан упаде туди вночі, бо вдень він однаково запримітить і не побіжить у пастку. Ну, то впіймаєш ти його таким чином, а що впіймав? Оболонку тарпанову, тіло його. Дух же вільний, незборний, непокорений не дасться тобі нізащо. Упійманий тобою тарпан або ж не братиме корму й здохне з голоду, або ж уб'ється на смерть, коли спробуєш його запрягти чи зачиниш у стайні. Бо його вільний дух не може впокоритися. Ну, так. Тоді якось упіймано двох лошат тарпанових. Видно, ще не мали вільної душі, не виросла вона в них, бо смоктали молоко від простих кобил, брали корм, виросли в неволі, привчено їх ходити в запрягу з кобилою. Та спробувало запрягти їх самих. Вмить відчули вони волю, народилася вона в їхніх душах тарпанячих, приніс їм тарпанячий бог велику силу непокори, вдарили вони в воза копитами, потрошили його, порвали на собі збрую і зникли в степах.

Так і люди. Одні народжені для вічного запрягу, інші ж вільні від усього, і нікому не дано їх впокорити, ніколи й нічим. За вільних людей берладників вип'ємо ми, а ти будь здоровий, князю!

— Будь здоровий, будь здоровий! — залунали вигуки, а Долгорукий, потроху посьорбуючи пиво, сказав Громилові:

— Переметнувся вже до берладників, чашнику? Та тільки ж в ополонку треба лізти! Хіба то воля? Ти знаєш баєчку про тарпанів, а я теж знаю баєчку і теж про коней. Приплутані там чари, але то нічого. Сталося те в одній землі, а в якій саме, про те змовчимо. Коли коней виганяли на пашу, вони, лиш вийдуть на луг, біжать в один бік на схід і стають невидимі. Шукай не шукай, однаково не знайдеш. Так за літо в усій землі пропали всі коні, окрім тих, що їх не виганяли на пашу, а тримали прив'язаними коло жолоба. Ну, то що станеш робити? Чи спробуєш розкрити чари, а чи просто не станеш відв'язувати коней від жолоба?

— Чари прості, — сказав Берладник, — воля.

— Але вона невловима, як оті коні, що ставали невидимі. Ти, князю Йване, перш ніж стати князем вільним, теж мав свою волость, а коли видалася вона тобі малою й незначною, то прагнув збільшити її, опинившись у Галичі на місці свого стрія Володимирка. Було таке? Закортіло жолоба більшого.

— Було, та не так. Хоч, правду кажучи, починалося саме так. Починалося з невситимості. Тому й побіг у Галич на перший поклик боярства. Та коли побачив, у яку кабалу вскочив, то злякався. Хотіли вони владного князя замінити м'яким і поступливим. Гадали так: молодий і гожий — буде як віск у їхніх руках. Дбатиме про втіхи, слухатиметься й упокорюватиметься у всьому, бо чоловік — раб своїх втіх і пристрастей. Злякався тоді я вельми, і не стрія свого з його полком злякався, а боярства і свого прислужництва. Трохи бився з Володимирком про людське око, а тоді вирвався і від нього, і від галицьких бояр, і від усього світу й подався на Дунай та на Дніпро.

— Казано, ніби твій стяг під Галичем упав, через те й втекла твоя дружина, полишивши тебе самого, — сказав князь Андрій.

— Стяг? — Берладник засміявся. — Стяг міг і впасти, князю. Бо тоді дув вітер, а стяговник мій був чоловік уже літній, не мав сили встромити древко глибше, ось вітер і звалив. Міг звалити. А може, я сам вирвав той стяг і поніс крізь полк Володимирків, прагнучи вирватися на волю. Таке теж могло бути, князю. В битві завжди все переплутане. Не вір тим, що розповідають по битві. Найчесніші і найправдивіші гинуть. Ті вже нічого розповісти не зможуть.

— Чи й у тій битві мав на собі такий одяг? — поспитав князь Андрій.

— Для битви теж маю звичай надягати червоне, бо вої повинні знати, де їхній князь. Сьогодні ж, хоч не битва, одягнувся в червоне й сидів там між ополонками, щоб тим, хто поринає, видно було, куди виринати. Крізь кригу червоне світиться доволі виразно.

— Хіба пробував сам? — поцікавився Долгорукий. — Дивився коли-небудь крізь кригу?

— Не примушую своїх людей робити те, чого не робив сам. Люди відповідно тверднуть а чи злагіднюються не словом, а прикладом.

— Це поки ти молодий, — зітхнув Долгорукий. — В молодості все приступне чоловікові. А от ідуть літа, і все, здається, вже позаду, в минулому, а душа прагне лиш того, що має бути.

— Найголовніше — завжди попереду, князю Юрію! — Берладник дивився водночас і на Долгорукого, і на Ольгу, яка не зводила з князя Івана очей і, здавалося, боялася пропустити бодай слово. — Знаю твоє життя і знаю, що ніколи не шкодував ти нічого, віддавав усе високому служінню, багато хто мав би брати з тебе приклад. Справжня людина повинна вміти ділитися всім своїм. Не діляться нічим лиш жебраки. Це край усього. Далі нікуди. Тут усе кінчається. Пліснява шкуринка хліба і золота монета — однаково. Нікому не передається, ніякої користі світові. У всі віки поставало перед

людьми: хто має керувати світом — мудреці чи воїни? У одних немає сили, другі позбавлені розуму. Тому треба вибрати щедрих душею.

— Щедроти повинні мати міру, — зауважив князь Андрій, — міру ж встановлює Бог.

— Вища сила! — молододигукнув Берладник. — Начувся багато про вищу силу, але вірю все-таки у силу людську. Вона панує над усім, що є на землі.

— Зауваж, князю, — втрутився Дуліб, — що сила може бути добра й зла.

— Знаю це вельми добре.

— І коли розмірковуєш про справедливість і волю, то мав би всіляко не допускати до себе сили злої.

— На щось натякаєш, лікарю?

— Маю на гадці те, задля чого сюди добирався. Теж з Іваницею виказували силу а чи впертість, долаючи відстані, наражаючись на небезпеки. Князь Юрій співчутливо поставився до нашого діла, хоч, треба сказати від разу, ми не були справедливі щодо нього самого, власне, й не знали князя Юрія, вірили тільки наговору, а чутки, відомо, не милують нікого. Сюди приїхали вже й не з упертості своєї київської, а лиш з поваги до князя Юрія. Довести не свою слухність, а свою неправоту. Для цього мали знайти дружинницького сина Кузьму й допитати його. Знайшовся сам щасливим випадком, але ось ти не хочеш, щоб ми...

— Ти хочеш кинути цього чоловіка в його минувшину?

— На короткий час для користі загальної справи.

— Не можу цього допустити.

— Але чому?

— Бо в нас, може, єдине місце на землі, де вмирає минуле.

— Минуле треба пам'ятати бодай у всіх його дурощах, — зауважив спокійно Долгорукий, — щоб не повторювати їх більше.

Дуліб відповів одразу обом князям:

— Минуле ніколи не вмирає. В цьому жах, але й радість також.

— Ми не згадуємо про те, що було. Завдяки цьому не відаємо жахів, радощі ж визнаємо лиш ті, що ждуть нас попереду. Тут нікого не питають про минуле. Він вільний від розпитувань, над ним не тяжіють ні гріхи, ні прокляття, ніщо.

— А коли приходять до тебе вбивці?

— Можу спитати тебе, лікарю: а хто не вбивця на цьому світі? Ось ти можеш похвалитися, що ніколи не вбив людини?

— Я лікар. Лікую — не вбиваю.

— А хіба жоден з тих, кого лікував, не вмер?

— Вмирають неминуче всі люди.

— Але з твоїх хворих умирали? Ти був, сказано мені, лікарем прибічним у мого діда Володаря в Перемишлі. А хіба князь Володар не вмер? Ти скажеш: не вбивав. Але й не запобіг смерті. Покинув його в найтяжчу хвилину життя. Отож належиш до вбивць. Князь Юрій за ціле своє життя не віддав жодного наказу про вбивство людини. Цього не можуть поставити йому в провину навіть його найзапекліші вороги. Але перед його

очима вбито московського боярина Кучку, і вже йде лихий поголос: Долгорукий — убивця.

— З прикрістю й сумом душевним повинен сказати тобі, що прибув я з Києва теж лиш для того, щоб звинуватити князя Юрія в убивстві, яке вчинено в Києві над князем Ігорем Ольговичем.

— І що ж відповів тобі князь Юрій? Він не плюнув тобі в бороду?

— Той, хто питає, повинен бути готовий до відповідей несподіваних, неприємних також. Князь Андрій показав нам, які можуть бути справедливі наслідки несправедливостей. Але не князь Юрій, який мав би образитися перший і найбільше, навпаки, він усе зробив, щоб допомогти мені встановити істину. Дивуюся, чому не робиш цього ти...

— Для мене істина — це спокій і мир серед моїх людей, мир у їхніх зболених душах, лікарю. Заради ж миру, як відомо, можна пожертвувати навіть істиною. Ми виганяємо з берладників за боягузтво, за зраду, видачу таємниці, за непомірні хвастощі, за знущання з людей і тварин, але ще нікому не докоряли ми за минуле, нікого не розпитували, інакше ми загинемо, не буде того, що зветься берладництвом і що має означати лиш волелюбство, мужність, терплячість, силу, хоробрість, щедрість і мудрість. Але ти відкрив мені лихий свій замір безвинно звинуватити князя Юрія, і це міняє справу. Порушувати звичаю ми не можемо навіть у такому несподівано-тяжкому випадку, але могли б згодитися на таке. Покличемо того Кузьму сюди на трапезу і спитаємо його, чи й захоче він вдовольнити твою цікавість, лікарю.

— Ти, лікарю, схожий на одного колишнього попа, який прибився до берладників і на всі їхні сміхи щодо пекла казав так: "Може, ви й не вірите, що кипітимете в смолі на тім світі, але я був би дуже радий, коли б ви мені сказали, чого ж ви там ждете?" Так і ти, ще не домігшись згоди чоловікової відповідати тобі, вже хочеш чути від нього лиш правду.

— До того ж зауваж, князю, всю правду, — сказав Дуліб.

— Казати треба завжди тільки правду, але не обов'язково всю правду, — посміявся князь Юрій і несподіване згадав своє: — А поспівати нам сьогодні вдасться? Вацьо?

І пісня зродилася відразу, підхоплена суздальцями і берладниками, пісня про військо, яке йшло й ладу не найшло, а згори, з долу вітрець повівав. Дунай висихав, зіллям заростав, зіллям-трепетой, всіляким цвітом, дивное звіре зілля спасає, зілля спасає сивий оленець, на тім оленці п'ятдесят ріжків, п'ятдесят ріжків, еден тарелець. На тім тарелці гречний молодець, на гусях грає, красно співає...

Поки ж співали, прийшов Кузьма. Обсохлий, нагрітий, від чого не став привітніший і привабливіший.

— Сідай, — сказав йому Берладник. — Вип'єш чогось?

— Наллють, то вип'ю.

— Мав сутичку тут? Забіяцтва не терпимо.

— А, прилип он той, з Києва, я й показав йому!

— Знаєш, хто тут за столом?

— Тебе знаю — досить з мене.

— Мало. Тут великий князь суздальський Юрій, та син його, князь Андрій, та донька, княжна Ольга...

— Знаєш вельми гаразд, князю Йване, що всі інші князі, окрім тебе, для нас байдужі.

— Поговорити б з тобою проти шерсті! — не втерпів князь Андрій.

— А на моєму вісповинні шерсть не росте. Об мою пику тільки подряпаєшся, князю.

— Соромся княжни, Кузьмо, — суворо поглянув на нього Берладник. — Чи в тебе в душі вже й нічого святого не залишилося?

— Маєш сам сестру, — нагадав йому Дуліб.

— Моя сестра, тобі до неї діла нема.

— Лікар київський хотів з тобою поговорити, я покликав тебе, щоб спитати, чи згоден ти? — Берладникові неприємною була поведінка Кузьмина, видно було, що київський утікач зумисне задирається до сварки; тут міг зарадити лиш спокій і гідність, а вже гідності Берладник сповнений був ще більше, ніж Кузьма злості.

— З одним уже поговорив, — муркнув Кузьма.

— Не виказуй тут упертості. Вперті — найчастіш слабохарактерні. А ти чоловік сильний. Кажі: згоден чи ні? Силувати тебе ніхто не буде.

— Це для тебе? — покрутив білками увсібіч Кузьма, так ніби хотів налякати відразу всіх, окрім Берладника.

— Для мене також.

— А про що мені з ним говорити?

— Він питає.

Кузьма довго сопів мовчки, вертів страхітливо білками, нарешті байдуже махнув рукою:

— Хай питає. Тільки отой щоб не ліз!

— За Іваницю даруй, — сказав спокійно Дуліб. — Вийшло не гаразд. То — самочинство.

— Він своє вхопив.

— Зовешся Кузьма?

— Не чув хіба?

— Питатиму я, ти — відповідатимеш.

— То вже як захочу. Ти ж чув нашу умову з князем Іваном. Чи глухий?

Дуліб терпляче зносив образи. Це міг бути лише початок.

— Батько твій — дружинник Ємець. Сліпий, у воєводи Войтишича служить. Так?

— Ну, так.

— Сестра Ойка.

— Не чіпай сестри.

— Розкажи, як і коли виїхав з Києва.

— Сів на коня та й поїхав.

— Не на коня. Двох коней мав.

- Ну, двох.
- Коли виїхав?
- Хіба згадаєш? Було тепло. Ось і все.
- Знаєш про вбивство князя Ігоря?
- Так йому й треба.

Почував, що питає не так і не те, що треба. Він так багато разів вимальовував собі перебіг подій того вересневого дня в Києві, що вже вони йому мовби набридли, чи що, він якось втратив смак до розпитувань, все йому сприкрилося ще з тої хвили, як вони допитали Сильку. І нічого з того допиту не вийшло. Тепер справджувалася для нього та істина, що людина, яка постійно спрямовує думку в один бік, менш за все здатна показати події так, як вони відбувалися насправді. Власне, Дуліб і не допитував Кузьми, не намагався упіймати його на неправді хоча б з таким простацтвом, як то спробував був зробити Іваниця, — він просто сам підказував йому відповіді, дивуючись щораз більше сам собі і неспроможен будь-що вдіяти з собою.

— Сказано про тебе, що ти вбив князя Ігоря, — несподівано для всіх, а найперше для себе сказав Дуліб.

- Го-го! — коротко реготнув Кузьма.
- А помагав тобі монах Силька, добре знаний тобою.
- Го-го! — була відповідь.
- І ось ти повинен довести, що не вбивав, коли не почуваєшся винним.
- Го-го!

— Послухай моєї ради, лікарю, — зауважив, посміхаючись, Берладник. — Попервах слухай звинуваченого обома вухами. Коли ж станеш його звинувачувати, то й тоді слухай його бодай одним вухом, не тільки свій голос.

- Що ж слухати? Він не відповідає.
- Він сміється.
- Го-го! — реготнув Кузьма. — Можу й ще.

— А коли я покличу сюди Сильку і він підтвердить те, що я сказав? — пригрозив Кузьмі Дуліб.

— Не будь дурнем, лікарю. Коли задля цього бився сюди аж з Києва, то вертайся назад, поки не пізно. Лякаєш мене Силькою? Отим круглоголовим? Та він вогнища не вміє розпалити, а то щоб чоловіка вбив? Та ще князя?

— Силька так само під підозрою, як і ти. Звинувачують же вас у Києві воевода Войтишич, твій батько, а також ігумен Ананія. Що скажеш? Вони називають тебе вбивцею князя.

— Батько сліпий, його не чіпай. Чоловік він нещасний. Войтишич — то старе стерво. Ігумен же, видно, сам і вбив князя.

- Ігумен — святий чоловік, — суворо попередив князь Юрій. — Про нього мовчи.

— Не мовчатиму! Бо намовляв і мене до того діла. Знав, що маю серце на князя за Ойку, кликав до своїх монастирських палат, обіцяв усе: золото, дівок. А я вперся: нащо воно мені, як з того князя сама борода зосталася. Тоді він випхав мене з Києва. Коней

дав, гривну князівську. Вихваляв мене, що перевершив я свого батька в умінні кидати списа.

— Повинен знати, що нагороджують не даровитих, а покірливих, — втрутився Долгорукий, який досі мовчки посьорбував своє просяне пиво.

Кузьма глипнув на князя і вмовк після його слів, так ніби вдавився.

— Слухаємо тебе, — неголосно мовив Дуліб, але Кузьма не озивався. Вступившись у стільницю, сидів набурмосений, віспувате обличчя пойнялося йому мідяво-червоною барвою, дихав важко, тоді трахнув зненацька своїми кулаками по столу, однак голосу з нього не видобулося.

— Ми підождемо, коли хочеш, — знову сказав Дуліб.

— А чого ждати! — гримнув Кузьма. — Чого ждати? Сказав же: дівок мені обіцяв! Дівок! Бо в Києві хто на таку мармизу глянути захоче? Киянкам подавай красенів, та боярських синків, та...

Його ніхто не перебивав, ніхто не сказав, що й суздальчанки, мабуть, теж такі самі, але тільки в уявленні людей, що не зазнали ніколи жіночої любові. Бо ж лише жінка готова віддати все для свого обранця, лише жінка наважується співчувати тому, від кого відвернулися і люди, і Бог; вона може цілувати ноги повішеному, попри загрозу смертної кари, вкрати й поховати страченого, піти на подвиг, на приниження, на смерть заради коханого, бо жінка живе любов'ю.

Але перед, ними сидів чоловік, який не знав, що таке жіноча любов, не бачив у своїй душі жодної цноти, за яку могли б його покохати, і, зневірений до краю, лютився на самого себе, на всіх щасливих і вродливих, на тих, кому доступне все на світі, на ігумена Ананію, який тяжко образив його, відверто пообіцявши дівку, тим самим визнавши цілковиту неспроможність Кузьмину знайти в житті те, що всі знаходять самі, без помочі, він лютився, мабуть, і на князя Юрія, що так необачно докинув своє зауваження щодо нагород для покірливих, бо хоч мав душу непокорену, водночас знав: міг зламатися, міг піддатися на оте ігуменове, а коли й не піддався, то лише з упертості, згодом же дозволив себе спровадити з Києва за якихось двоє коней та гривну.

— Коли переїхали з Силькою міст? — спитав Дуліб, щоб відірвати Кузьму від неприємного спогаду.

— Міст? Який міст? — скинувся той. — Я про ігумена ще не доказав до кінця, а ти з своїм мостом...

— Про ігумена вже все. Не треба. Ти зустрівся перед мостом через Дніпро з незнайомим тобі монашком. З ним переїхали міст. Коли це було? О якій порі?

— Міст? А ми й не переїхали його.

— Як же перебралися через Дніпро з кіньми?

— Міст був закритий ще. Тоді я почав грюкати в браму й пообіцяв дещо мостовикам. Рано було, через те й не пускали. Ну, та пустили. Плати не дав. Показав гривну, пустили так.

— Про Сильку що відаєш?

— А нічого. В дорозі трохи там говорили. Книга переписував у Ананії. Нікчемний чоловік. Зайця лякався.

— Ну, так, — Дуліб весь напружився, готуючись спитати найголовніше. — Скажи, Кузьмо, коли хочеш і можеш, ще таке. Силька тобі відкрився, куди має пристати тут, у суздальській землі?

— Відкрився? Він спав і бачив, як прибивається до якогось там князя Андрія переписувати книги.

— Князь Андрій — се я, — подав голос син Долгорукого.

Кузьма байдуже зиркнув на нього, але, видно, щось ворухнулося в його душі, чи то вважав, що вже задосить наговорив грубощів і виявив зневаги до всіх цих князів і їхніх прихвоснів, тому додав:

— Хвалив він тебе, князю, що охочий до книг вельми і любиш таких людей, як Силька. Люди воно й нікчемні, та вже коли любиш, то, може, й гаразд чиниш. Бо Силька добрий і метикований розумом. Полохливий лиш.

— А ще, — Дуліб питав таким безбарвним голосом, що й сам дивувався. — Силька до князя Андрія заповзявся сам добутися чи посланий був?

— Як же сам, коли в ігумена перед цим переписував книги? Ананія й послав його. Дав коня, припасу на дорогу і виштовхнув. їдь і пробийся до князя Андрія. Може, ти, князю, просив собі такого чоловіка. Хіба я знаю.

— А ти?

— Я? Сказав же.

— Ти куди мав пристати? Казав тобі ігумен?

— Я ж не Силька.

— А все-таки. Що казав ігумен, виряджаючи тебе?

— Казав, щоб їхав до князя Юрія. В дружину.

— Чого ж не приїхав? — усміхнувся Долгорукий. — І вийшло тепер так, що не ти мене шукав, а я тебе.

— Як у притчі про вівцю заблукану, — насмішкувато додав князь Андрій. — Радуйтеся зо мною, бо я знайшов овечку мою загублену.

— А нащо мені князь? Я не овечка. Начувся про берладників багато див, от і рвонув сюди! Тут, правда, довго чоловіка вивіряють, чи здатен він на що-небудь, та я пройшов усе. Бо вже коли я не здатен, то хто ж!

— Гаразд, Кузьмо, дяка тобі за правду. Ще одне. Ігумен обіцяв щось, коли вдається тобі стати дружинником самого князя Юрія?

— Ну... — Кузьма знову задихав важко й швидко, — те саме обіцяв, що й у Києві... Сказав, що милості його повсюди знайдуть людину...

— Гнів теж?

— Що — гнів?

— Знайде людину.

— Мене вже тепер ніхто не знайде! А на того дохлякуватого ігумена з його щедротами чхати хотів!

— Купують завжди тих, хто може прислужитися їй безплатно, — знову подав голос Долгорукий. — Справжні супротивники не продаються.

Тоді втрутився князь Андрій.

— Хай поцілує хрест, — сказав він про Кузьму. — Заприсягнеться, що казав нам правду.

— А чи треба? — спитав Долгорукий.

— Отче, що говориш? Про хрест святий — отакі слова?

— Не про хрест, а про Кузьму. Чи йому потрібне цілування?

— З самим чортом поцілуюся! — вигукнув Кузьма. — А не вірите, то їй не треба! Князівської віри не шукав ніколи.

— Притримай свого язика і не роззявляй губи! — похмуро порадив йому князь Андрій.

Берладник налив у чашу, підсунув Кузьмі.

— Випий.

— Здорові будьте, — сказав той і вихилив питво одним духом. — Мені йти?

— Сиди з нами, — сказав Долгорукий, — тебе ж посилали, щоб до мене пробився. От і пробився, їй пробився. Трапезуєш з самим Долгоруким. Знаєш, як називають княжих слуг? Найбільші шаленці, що стали слугами ще більшого шаленця. Пісень київських знаєш? Умієш?

— Підспівувати можу.

— Ану, Вацьо, починай!

Вже стемніло надворі, в палаті засвічено свічки, все на світі мовби відсунулося кудись у присмерки, вдалину, там були колотнечі, війни, сутички, йшли кудись полки, проводжали матері синів, примовляючи їм на дорогу: "Поперед війська не вихвачуйся, а позад війська не зоставайся, держися війська все середнього, а воєводи все переднього..."

Співали тихо й повільно, чоловічі голоси гули з неприхованим сумом, кожен, видно, згадував війни і думав про них, думав про своє нелегке життя, що проходило під знаком слів: "Як тільки війна втихає в землі, ти повинен шукати нову". Коли ж розібратися, то кому хочеться вмирати? "Поперед війська не вихвачуйся..."

Непомічений і невидимий, з'явився в палаті гусляр, вміло приплів дзвеніння струн до пісні, а тоді, скориставшись з закінчення пісні, розпочав свою, вже самотню, сильним і молодим голосом, виразно вимовляючи слова, власне, то була їй не пісня, а щось мовби хвала якомусь невідомому князеві чи воєводі, хвала, проговорена урочисто й піднесено, під гудіння гуслів, і слова було добрано так уміло, що кожен з князів мав би вважати, що то співається на його честь, надто ж Долгорукий, який був тут старший. А може, то була стара пісня з тих, що їх уже й забуто всіма, бо пісень так само багато, як і людей, і живуть вони та вмирають так само, як і люди, воскресають разом з пам'яттю про ліпших з людей і видаються щоразу молодими, як усі великі покійники минулого.

Ця пісня була така довга, що, здавалося, не має кінця, та, мабуть, вона справді не

кінчалася ніколи, кожен співець додавав до неї своє або відкидав те, що не до вподоби, запам'ятовувалося тими, хто слухає, теж не все, кожен вибирав собі щось до смаку, тож виходило щось отаке:

Він народився під Вснерою, Меркурієм і Марсом.
Його ум був перемішаний з усіма їх властивостями,
І, як ці планети, — блукливий і жадібно-непостійний.
З князівства в князівство скакав і ніде не зупинявся він,
Землі й волості звойовував і роздавав.
Здавалося, що труди його винагороджені
Самим шумом і рухом битв.
Ніяких завоювань і придбань собі не робив.
Найбільшу насолоду мав, коли в якийсь святковий день
Їхав урочисто, розщедрено, гордо
І розкидав багатство розкричаній юрбі.
Його державні заміри були несподівані й непередбачені.
Незбагненні для друзів і для ворогів.
Здавалося: якась хвилинка примха
Приносила йому високі думки.
Його щастя й успіхи народжувалися тоді,
Коли засоби й сили були наймізернішими
Він шукав труднощів і ворогів...

Дуліб чув слова пісні, а думав про своє. Хотілося підійти до князя Юрія, стати позад нього, тихо сказати:

"Прости мені". Не знати, що б той відповів: може, й змовчав би, може, не почув би або ж удав, що не чує, може, відбувся б словами: "Бог простить", — хоч такі слова скорше вимовив би князь Андрій, його син, небалакучий, затятий у своїх думаннях про Бога й про власну славу на цій землі. Долгорукий не схожий на своїх синів, не схожий ні на кого. Він гаразд відає: що більше керуєшся славою, то менше дбаєш про правду. Ось чоловік, якому можна б присвятити ціле життя, знаючи, що не пропаде воно намарно, але водночас сам він, вже доходячи до краю своєї земної путі, провівши п'ятдесят літ на краю світа, чого досягнув? Має безліч друзів, але голосу їхнього не чути, бо то люди прості; зате вороги його галасливі й непримиренні. Глибини державної мудрості недоступні всім отим князькам, боярам, воєводам, які все на світі розглядають як справи суто родинні, які нічого не відають про людські здібності, бо для них уся суть в знатності, в походженні, в черговості. Який бовван стоїть у ряду, тому й давай воєводство. Вони ніколи не простять Долгорукому його сміливих спроб змішати талант і походження, заслуги й безрідшеть, що в їхній мові мала єдину назву: нікчемність. Цей князь не схожий на попередників, ніхто не може його наслідувати., бо не має таких запасів благородства, а раз так, — йому судилося бути відкинутим у гріховність, бо все, що виходить за межі звичних уявлень і можливостей, то від лукавого. Сини не успадкують його поведінки, бо тут не досить самої лиш крові, через

те ввійде він в історію підозрілим, а підозрілі завжди викликають зненависть. Кожен вчинок його буде засуджено, кожен крок витлумачено зовсім навпаки; вороги зроблять усе, щоб зганьбити його перед нащадками; нащадки ж через лінощі розуму повірять тим пристрасним судженням найманих дієписців, які легко могли зганьбити рідного батька й уславляти навіть блоху, аби лиш отримати добру платню, і повторюватимуть той поклеп не рік і не два, а впродовж цілих віків.

Є тільки два шляхи для людини: або поліпшувати якомога час^ в який живеш, або ж пристосуватися до нього, не пробуючи його змінити. Долгорукий не хотів пристосовуватися. Багато літ сидів він у цій землі, загадковий, мовчазний, неприступний, будував тут городи, збирав людей, чинив суди, наставляв правди. Він був вразливий на щонайменшу несправедливість і по смерті отця свого Мономаха щоразу, зачувши про будь-яку кривду, що чинилася Києвом, кидався на південь, щоб помирити, стримати, усовістити, стояв зі своїми суздальськими полками як мовчазний докір і як надія для всіх тих, хто ще вірив у золотий вік для руських земель, той вимріяний золотий вік, який, за переказами, колись наближався до цього народу, але щоразу й зникав кудись у безвісті, не щезаючи, однак, навіки.

В часи безсилля жорстокість мають за твердість. Він не хотів бути жорстокий, отож звинуватять його в слабкості, назовуть неудаєливим, відмовляють навіть у тому, що він мав: у любові до нього простого люду, бо ця любов ніким не простежується, заноситься в пергаменти лиш любов можних, знатних обраних, родовитих.

Літописці намалюють нам його зовсім не таким, як був насправді, щоб виставити цього князя навіть зовні несхожим на інших, відмовити йому в благородстві, в звичайній людській привабливості.

Не напишуть, що був високий на зріст, а знайдуть слова уникливі: "Був на зріст чималий". Не помітять його юнацької гнучкості, яку зберіг до старощів, а напишуть: "Товстий", — бо ж здебільшого бачили його на морозах, посеред засніжених просторів заліського краю, в кожухах, у бойовому обладунку. Знехтувавши тим, що мав очі глибоко посаджені, бо над ними нависало високе чоло, нависав розум, який світився в тих глибоких, чорних, прекрасних очах, напишуть: "Очі невеликі". Не маючи чогось сказати про його великий, званий орлиним ніс, скажуть: "Ніс довгий і накривлений". Не простять нехтування боярством і воєводами, не простять його трапезування з простими отроками, не простять йому ні пісень з простим людом, ні його думань, на які не кликано бояр, зате допускано туди кожного, хто мав розум і здібності, — за це матиме Долгорукий відплату. "Більше про веселощі дбав, аніж про порядкування й воїнство, все ж це віддано було у владу й під нагляд його улюбленців".

Може, в хвилину відвертості признається літописець, що "писалося не вельми гарно і зело недоладно, хоч як витріщай очі, — не розбереш", але в записі цьому не вичитають пробачення за неправду, а хіба що всміхнуться поблажливо: так само, як і над отими, що трапляються подекуди на берегах рукописів: "Капусти мя хочеться", "Очі злипаються", "Ой, свербить!".

Людина або ж боїться сама, або прагне, щоб боялися її. Так влаштована. Коли ж

з'являється чоловік, сам позбавлений страху і далекий від намагання залякати інших, то його непохитну доброчесність потрактовано буде в спосіб найлихіший, і що більше розлунюватиметься про нього слава серед простого люду, то дужче розгорятиметься заздрість і зненависть серед тих, хто вважає себе обраними. Сказав колись дуже давно поет: "Вражає блискавка щонайвищі гори".

Десь у дорозі, в час одної з їхніх розмов, сказав Долгорукий Дулібу слова, яких лікар забути не міг і дивувався, що міг почути їх не від когось, а від князя, до того ж від князя, може, наймогутнішого в усіх руських землях, а раз так, то чи й не в усій Європі: "Не можна знищувати своїх супротивників, бо тоді ні для чого жити. Їх треба вражати м'якістю. Розбещувати. Тоді вони викажуть себе і неминуче будуть знищені". — "Ким же?" — спитав Дуліб. — "Людьми. Життям".

І ось проти такого чоловіка він мав у душі чорне звинувачення, ніс його від самого Києва, де там нетерпляче ждали завершення зухвало-безнадійної виправи Дулібової в суздальську землю всі ті, хто ненавидів Долгорукові: київські бояри, воєводи, ігумени, сам князь Ізяслав, що ненавидів і водночас боявся свого незбагненного стрія. Вони ждали від Дуліба потверджень будь-яких і будь-якою ціною, смерть Дулібова так само стала б для них приводом для того, щоб піддати Долгорукого інфамії, себто знеславленню, на миру, й анафемі, себто прокляттю, в церквах.

Та не буде того ніколи.

Дуліб перебирав в умі, кому б послати грамоти, в яких мусить сказати про цілковиту безневинність Долгорукого і про поклеп київський. Князь Ізяслав, отримавши таку грамоту, просто нікому не скаже про неї. Дуліб досить гаразд відав про його нещирість і дволикість. Ігумен Ананія? Цього треба обійти. Войтишич? Замішаний у всьому, але щосили вдає, ніби йому збайдужіли всі справи сього світу ("Будь воно все прокляте!"). Долгорукий вельми високу віру покладає на Петрила, однак то чоловік в таким ділі не досить значний. Лишалось одне: митрополит київський Климент. Найвищий ієрарх церкви, сумління, святість. А щоб не злякався митрополит князя Ізяслава, якому зобов'язаний своїм високим місцем, то таку саму грамоту заслати ще чернігівському єпископу Онуфрію. Перше, що чоловік, як довідався Дуліб, ще перебуваючи в Чернігові, чесний і непідкупний. Друге: він з усіх єпископів найдужче стояв за обрання свого, руського, всупереч Цареградіві, митрополита, отож митрополит Климент та й князь Ізяслав не можуть закинути йому нещирості чи неправди. Третє: від Онуфрія про все стане відомо князям Ольговичам, отож Ізяславові не вдасться розсварити їх з Долгоруким, кинути на суздальського князя тінь бодай натаком.

— Занеси приладдя до письма, Іваниця, — звелів Дуліб, готуючись одразу й засісти за свої грамоти, але його притримав Долгорукий:

— Ще посидимо, лікарю. Гріх не посидіти в князя Йвана. Обіцяє оленину, засмажену по-берладницьки, то як не скуштувати.

— Не оленину, а оленя, — сказав Берладник. — Запечений цілим у грибах. Гриби, щоправда, сушені, бо зима, однак берладники вміють і з сушеними.

— Хотів написати ще сеї ночі дві грамоти. Коли ласкав будеш, князю, то проситиму в тебе гінців до Києва і Чернігова. Забарився й так уже. Треба, щоб там знали про твою безвинність.

— Кому ж хочеш писати?

— Митрополиту Клименту та єпископу Онуфрію.

— Не належать до моїх друзів. Може, ліпше промовчати? Саме діло завжди гласить за себе і наслідок його. Нічого не знайшов ти тут, тож ні про що й звідомляти.

— Мовчанку мою теж використають проти тебе, князю Юрію.

— Гінців дам. Але все те марнота. Йти треба на Київ. Не знаю ще, коли саме йти і як, але відаю: треба. Для цього живу. Поки не з'єднаємо всієї нашої землі, ніхто не знатиме, що тут треба робити. Повторюватиму завжди, до самої смерті, заповідатиму синам своїм і нащадкам, що земля наша найперше гідна єдиного: об'єднання. Тоді вона буде не просто багата, а й стане щедро-багата для всіх людей, які на ній живуть, а могутністю своєю перевершить все, що можна собі уявити й відшукати в щонайдальшій історії. Для цього хочу йти на Київ. Скажуть про мене: шукаю слави. Хай кажуть. Скажуть: обіцяв суздальцям, що жде їх у Києві хліб, мед і просо. Хай кажуть і це. Ще звинуватять, ніби запрагнув приєднати достославний Київ до невідомих країв суздальських. Хай. Мрію не про приєднання, а про об'єднання. Нема суздальців і киян, є браття. Нема медоплинних земель і спустошних країв, а є наша єдина земля, що з нею по багатству не зрівняється ніяка земля на світі! Що скажеш, князю Йване, на мої слова?

— Велика мета — як великий тягар: багато сил треба, щоб підняти.

— Сподівання маю, що допоможуть мені. Поможеш і ти.

— Хотів би.

— Настав час найвищий. Ізяслав спустошує й плюндрує землі довкола Чернігова, по Сейму, по Десні. Два літа не знає спокою той край. Треба йти на Київ. Вісті звідти тривожні, але й сприятливі.

— Взимку важко, — завагався Берладник. — Ще не зібрав достатньо людей.

— Достатку ніколи ні в чому не буває.

— Але ж кидатися наосліп — теж чи потрібно? Був я там, помагав Святославі Ольговичу. Ти знаєш, як усе скінчилося.

— Знаю, що взяв ти золото від Святослава і подався сюди.

— Від безнадії до тебе, князю Юрію, згадай.

— Ну так. Тепер служиш мені, і ось я велю йти з сином моїм Ростиславом на Київ ще сеї зими, щоб до весняних розтопів бути там.

— З Ростиславом не піду. Коли й піду, то з тобою, князю Юрію, і то ліпше за тепла, щоб узяв ти ще й половців.

— Забув, князю Йване, хто платить твоїм берладникам.

— Пам'ятаю те добре. Коли б не залежність ця, то вважали б себе цілком вільними людьми. А так лиш наполовину.

— А хто ставить умови? — засміявся, щоб бодай трохи злагіднити гостроту розмови,

Долгорукий. — Той, хто платить.

— Ні, — сказав Берладник, — той, хто служить. Знаєш же пісню, князю Юрію: "Пошукаємо собі ліпшого хазяїна".

— Ти не варяг і не отой київський воєвода, що міняв князів, мов пес хазяїв. Коли прийшов до мене, то вірю: прийшов задля великої, справи, а не заради гарної платні. Ловив би рибу на Дунаї та торгував з ромеями, то й так мав би собі срібло й золото. Ти ж узяв на себе добровільно те, що мною взято з обов'язку. Тому ставлю тебе так високо і прийшов до тебе саме тепер.

— Зненацька застав мене, князю. Не готові ми до такого далекого і, може, найголовнішого нашого походу. Не кажу, що для тебе — це все. Повір мені: не належу до млявих і розманіжених, умію діяти швидко, але щось мене стримує. Сам не знаю що, а нашіптує: "Не квапся". Та й не піду без тебе ніколи. Це вже так. Бо справді йшов саме до тебе, багато чув про князя Долгорукого, прийшов не для того, щоб сидіти тут і ставити отакі сумні городки, де берладники не купуються в розкошах, а живуть у суворості й трудах щоденних. Прийшов, щоб іти, може, й справді, на діло найвище. Але з тобою, князю Юрію.

— Дозволь, князю Юрію, слово мовити, — підливаючи в чаші, звернувся до Долгорукого чашник Громило, перед тим перекинувшись кількома словами з князем Андрієм, який сидів коло сестри своєї Ольги, мовби геть байдужий до розмов за столом, тоді як княжна вся поглинута була увагою до кожного слова Берладника.

— Скажи нам, Громиле, про суздальського коника, який увійде в Золоті ворота київські, — усміхнувся Долгорукий.

— Скажу про інше, князю. Чули ми всі про твій намір іти на Київ. Підемо повсюди за тобою, бо любимо тебе і віримо тобі у всьому, бережемо вірність назавжди. Та коли мислиш, князю, велике володіння придбати в Києві, то марно трудишся, бо знайдеш там лиш спустошені й розорені землі, де вже й мало людей позосталося, а надалі ще менше буде. Без людей же земля — марна пустеля. Маєш у своєму володінні полів і лісів з достатком, а людей і так мало. Вельми мудро порозмислив ти, коли став городи закладати й приваблювати звідусюди до себе люд. І за той час, поки інші князі війнами спустошили свої землі, до тебе, князя мирного й справедливого, чуючи тишу й благоденство, а також правосуддя, йшли люди не з самого Чернігова та Смоленська, а стільки ж тисяч і з-за Дніпра й від Волги, і не самі руські люди, а й інші йдуть під твою руку. Та однаково полів і лісів у тебе більше, аніж люду. По тій причині радив би тобі, князю, не сиротити своїх людей, а дбати про них тут, тоді узриш небавом плоди сил трудів своїх. Коли ж людей матимеш доволі, не потрібна тобі вся она Русь. Ти будеш усім страшен і всіма шанований. Коли ж перестане бути мир, то земля твоя людьми не намножиться, но оскудіє. Здоров будь, князю Юрію!

— Здоров будь, князю! — підхопили всі за столом, але цього разу виходило так, що суздальські отроки кричали мовби за Долгорукого, а берладники за свого Йвана.

Можна було ждати, що Долгорукий щось різке відповість Громилові, який забув про свій обов'язок потішати за трапезою конячими своїми притчами, втрутився в

князівську нелегку розмову, ще й став не на боці свого князя, а виступив проти нього.

Та Долгорукий спокійно спитав Берладника:

— Де ж твій олень берладницький?

— Несуть, князю, несуть.

— Обіцяв, отче, діяти лови в князя Йвана, — обізвалася Ольга. — Тепер хочеш їсти оленя, упольованого кимсь іншим. Взяли з собою псів і птиць, а ловів не діяли.

— Тобі й не ловів хочеться, а заблукати в пушах і щоб князь Іван тебе шукав і знайшов, — засміявся Долгорукий.

— Ні, я хочу сама вбити оленя.

— Уб'єш, доню, ще вб'єш і оленя, й вепра, і лева вб'єш якогось. А тим часом хотів розповісти вам усім притчу. Раз Громило не зумів, то розповім я. Вона дуже давня, але щоразу нова для людей. Пішли колись дерева помазати над себе царя і сказали оливі: "Царюй над нами". Олива сказала їм: "Чи облишу я тук мій, яким вшановують богів і людство, чи піду поневірятися по деревах?" І сказали дерева смоковниці: "Іди ти царюй над нами". Смоковниця відповіла їм: "Чи облишу я солодощі мої й гарний плід і чи піду поневірятися по деревах?"

І сказали дерева виноградній лозі: "Іди ти царюй над нами". Виноградна лоза відмовила: "Чи облишу я сік мій, що звеселяє богів і людство, і чи піду поневірятися по деревах?"

Тоді всі сказали тернині: "Іди ти царюй над нами". Тернина сказала деревам: "Коли ви справді настановлюєте мене в царі над собою, то йдіть спочивайте під тінню мою; коли ж ні, то вийде вогонь із терну й попалить кедри ліванські".

Але що за тінь може дати тернина? Так думаю про Ізяслава. Терзає він землю й терзатиме, поки й сидітиме в Києві. Покласти край цьому терзанню можна лиш в один спосіб: іти нам туди всім і зробити з усіх земель наших одне ціле. Чи то я стану великим князем, чи син мій, чи інший хтось, та знаю одне: мир потрібен землі й цілість. Прожив я багато літ у цій землі, яку населяли спервовіку різні племена. Не мали ми з ними жодної сутички. Звик я до цього, звикли й довкола мене. Злагідніли ми до краю. Може, й слабкі через це. Мирлюбні завжди слабші від забіяк. У мері, воді та й в інших наших народів панує переконання, що все на світі можна перемогти піснею. А нам би співати пісень у Києві! Не князеві Юрію співати. Бо що таке князь? Дорога, по якій котяться всі колеса, біжать усі пси, топчуться всі люди й коні.

А співати людям нашим. Усім суздальцям, киянам, новгородцям, смолянам, чернігівцям, рязанцям, галичанам, болховцям, полочанам!

Заспіваймо ж! Вацьо! Про князя Йвана!

І вдарило в усі голоси:

Гей, там, на лугах, на лугах широких,

Там же горить-сяє терновий вогник,

Сам молод, гей, сам молод!

І під той дружний спів внесено до палати на встелених зеленими гілками ялівцю великих ношах засмаженого на червоне, в грибних пахощах, в незнищимому дусі

лісової волі найблагороднішого з усіх звірів — оленя, і князь Іван увігнав ножа в соковите м'ясо над лопаткою, перекрив усіх розспіваних, гукнув заводіяцько:

— Князя Юрія просимо розпочати сю берладницьку учту!

Дуліб підвівся з-за столу. Знав, що тепер усе почнеться знову, буде багато випито, наговорено, буде ще довге-предовге сидіння, а йому нетерпеливилось скласти свої грамоти, цим прагнув якомога швидше заспокоїти, очистити власне сумління, свою провину перед Долгоруким, якого, тепер міг визнати перед собою, полюбив щиро й назавжди.

Ніхто не помітив, здавалося, зникнення Дулібового. Навіть Іваниця, що вже давно відніс до їхньої повалуші писемне приладдя і знову сидів за столом між отроків, не пішов слідом за лікарем, вважаючи, мабуть, цілком слушно, що допомогти йому в писанні й так не зможе, а пропустити нагоду поласувати знакомитою смажениною було б цілковитим безглуздом. До того ж не хотів іти звідси, перш ніж піде віспуватий Кузьма, який розпився і роз'ївся, мов у себе вдома, і, мабуть, вважав Іваницю мало не своїм попихачем в солодких згадуваннях про те, як перевищив його своєю силою. Однак силою чоловіка можна й перевищити, дух же його перемогти не дано нікому. Принаймні такого чоловіка, яким Іваниця вважав себе.

Він прийшов, коли Дуліб уже понаписував грамоти й позапечатував їх своєю печаттю, розвеселено впав у м'яку постіль, в захваті поцмокав:

— Оце! Поспимо, лікарю, на лебединому пуху. Чи всі берладники так сплять?

— То, мабуть, для гостей лиш.

— Хотів би стати князем, Дулібе?

— Пусте говориш, Іванице. Не про се треба думати.

— Про що ж?

— Щоб безганебно прожити життя.

— Оце! А я, дурний, думав, аби щастя, та й годі; А щастя — щоб легко жити. А легко жити — в обмеженнях. Коли відаєш, чого тобі не можна, тоді легко на душі. Не дбаєш ні про що. Дбає, думає про тебе хтось. Той, хто тебе обмежує. Слава тим, хто обмежує...

Дослухати Дулібові не вдалося. Увійшов князь Андрій. За ним стало кілька отроків. Чомусь мали оголені мечі.

— Готові твої грамоти, лікарю? — спитав князь Андрій.

— Готові, князю, — трохи подивовано глянув на нього Дуліб.

— Давай.

— Вони запечатані мною.

— Будуть відіслані. Слово князя Юрія.

Дуліб віддав грамоти, князь Андрій передав їх комусь за спину, знову стояв перед лікарем, не збирався відходити. Це було так несподівано, що навіть п'яний Іваниця, струснувшись і скупчивши рештки свідомості, сів на ложі, поблимав очима на князя Андрія і на отроків з мечами.

— Оце! — не стерпів він. — Зарізяки! Нащо?

— Князівська воля, — мовив суворо князь Андрій. — Обох вас, тебе, лікарю Дуліб, і

тебе, прислужнику Іванице...

— Товариш мій, — перебив його Дуліб.

— Однаково. Вас обох велено великим князем Юрієм взяти в залізні кови, і так перепровадити до Суздаля, і там тримати в належній суворості.

Дуліб, вражений у саме серце, відступився від князя. Скавало йому, мов синиця на засніжених гілках; "Князівська воля... самоволя... сваволя..."

Сказав глухо, болісно:

— Не віреться, щоб князь Юрій піддався низькому чуттю мстивості. Винен я перед ним, спокутувати готов свою провину, хотів би служити йому до кінця життя, готов пробачення просити хоч навколішки перед натовпами цілими. Але повірити в його мстивість? Ніколи!

— Бог використовує людину для своїх цілей, часто недоступних для її розуму, — ухильно відповів князь Андрій. — Взяти їх!

Отроки мовчки стали коло Дуліба й Іваниці, князь Андрій вийшов з повалуші, їх повели слідом.

— Оце! — зітхнув Іваниця в темних переходах. — Поспав на перинах! Тоді, як треба було, нас з тобою не зачеплено, лікарю, а нині беруть у кови! Де ж глузд?

— Князі не завжди стоять на боці здорового глузду, Іванице, — сказав Дуліб, і то були його останні слова до самого Суздаля.

Довго ще лежатимуть тої зими сніги в далеких пушах, сходитиме над ними жовтяве примарливе сонце, стоятиме вільготна імла над замерзлими багнами, помережаними вовчими слідами, і везтимуть крізь ту запізнілу, але затяжливу незмірно зиму двох закованих у залізо, гнатимуть їх за саньми позаду княжого походу, щоб бачило їх якомога більше очей, щоб чутка про закованих летіла, може, й через ліси, аж до самого Києва, щоб ридала вслід цим загадково-нещасним принесена з сумної давнини пісня:

Ой не ший мені, мамо,

Сорочки ляної:

Проб'ють її стріли злії.

Ой не ший мені, мамо,

Сорочки шовкової:

Заллється кров'ю моєю.

А поший мені, мамо,

Сорочку дубовую.

В ній лежатиму-спочиватиму,

Крізь всі віки вікуватиму.

СМЕРТЬ ДРУГА

КИЇВ

Чорніли незасіяні ниви, стояли спалені городи, вітер розносив задавнений чад з опустілих осель, земля поросла терном, наповнилася печалями й горем; людей до самих дверей переслідували вовки, ошалілі від голоду; відчай зіпсував серця людям і штовхав їх на нові безрозсудства і злочини.

Хто ж не хотів дбати ні про людей, ні про богів і таким чином позбувався всіх суєтних бажань, які керують світом, той ставав жебраком, волоцюгою, і тоді перед ним стояло лиш одне: жити або вмерти. Більшість умирала непростежено, а ті, хто міг уціліти, ще кудись ішли, але йшли тільки назустріч власній смерті. Повесні, зроджуючись із снігів довгої зими, вони вирушали насупроти птахам, які летіли з вирію. Знесилені птахи все ж добиралися до своїх гнізд, а жебраки й волоцюги не могли нікуди добратися, вони вмирали на дорогах, на околицях сіл, перед городськими валами, може, вмирали в пущах і на болотах, але того вже ніхто не бачив.

Ізяслав розпочав цю безконечну війну з того, що кинувся сам грабувати київських своїх супротивників: захоплював села князів Ігоря й Святослава Ольговичів, землі, гаї, діброви, ліси, борті, бджоли, болота, ріки, мийниці і ловища, потоки, всі ужитки, худобу, коней, готовизну, вина й меди в бретьяницях і погребях, токи з хлібом (в самому лиш Ігоровому сільці на токах стояло дев'яtsel стогів хліба), тяжкий товар усілякий аж до заліза й міді.

Слідом за князем грабували воєводи, старші дружинники, прості вої; коли ж грабувати було вже нічого, тоді починали збиткуватися над людом, влаштовували дикі вояцькі забави: примушували нещасних людей танцювати до безпам'ятства, підкидали до знесилення на ряднах, били палицями по п'ятах, щоб довідатися, чи це справді так страшно і чи вмирає від цього чоловік; виривали бороди по одній волосині, обпалювали скіпками волосся на руках і ногах, клали вугілля в руки й примушували затискувати в долоні, поки воно погасне; лили в рани оцет, сипали сіль, капали гарячий віск із свічок; жінкам піднімали спідниці на голови й обливали з відер холодною водою; надто крикливих прив'язували до стовпа і, як тільки хотіла щось сказати, плювали їй у рот.

Ізяслав попалив городи Унеж, Белавежу, Бохмач, Глібль, намірявся був на Чернігів, та відклав надалі, по-вернувся до Києва, поклонився багатими дарами церквам і був у веселії, як записав у пергаментах, що мали дійти до нащадків, наблизений до князя високовчений Петро, син київського боярина Борислава,

Цей князь любив війну, і війна, здається, теж любила його й оберігала. Він нападав завжди несподівано й підступно, міг за одну ніч зробити такий великий перехід, що супротивникові й не снилося; шалено й дивним чином захоплював укріплені багатолюдні городи, завжди обставлявся союзниками, бо король угорський Гейза одружений був на сестрі Ізяславовій Єфросинії, а князь польський Болеслав Кучерявий за жону мав братеницю Ізяславову, отож обидва на першу вимогу свого іменитого родича посилали йому свої полки. Ще мав за постійних і вірних союзників берендеїв, яких лякав половцями, для чого посадив берендеїв коло торків на краю половецького степу, так що тим доводилося вибирати: або вірність Ізяславові, який при потребі міг захистити їх від половецьких набігів, або ж смерть від могутнього степового ворога. Окрім того, завжди мав Ізяслав полки від свого брата Ростислава, який сидів у Смоленську, а також від стрия В'ячеслава, старого й надто доброго, щоб втручатися в суперечку за київський стіл, наляканого Ізяславом мало не до смерті й водночас гнівного на свого молодшого брата Юрія, що, як переказували В'ячеславові, мав заміри

на київський стіл, забуваючи про існування брата старшого.

Та й тоді, коли Ізяслав не мав коло себе союзників, йому щастило, бо в стані його ворогів панували незгоди, великі відстані між Черніговом і Суздальською землею не давали змоги Ольговичам вчасно попросити допомоги в Юрія, допомога звідти йшла занадто довго, Юрій посилав одного за одним своїх синів з дружинами, Ізяслав зустрічав їх і розбивав поодиночі. І ось так син Юріїв Іван помер, тепер колотився тут, на півдні, другий син, Гліб, бігав між Переяславом і Остерським Городком, поки виступив проти нього київський князь, запер у Городку, тримав його там три дні, а поміч від Святослава Ольговича не йшла, і Гліб вимушений був вийти з Городка, вклонитися Ізяславу, цілувати хреста поневолі.

Цілу зиму ждали помочі від Юрія, але в Суздалі щось творилося незбагненне. Долгорукий мовчав, не озивався ні до ворогів, ні до союзників своїх. Два гінці, які пробилися крізь морози й сніги, привезли грамоти для київського митрополита Климента й чернігівського єпископа Онуфрія, однак у тих грамотах не було за що зачепитися ні одній ворожій стороні, ані другій. Ізяслав не міг звернути вини за вбивство Ігоря на Долгорукого, а Ольговичі не могли звинуватити в убивстві Ізяслава; справа лишалася нез'ясованою далі, ворожнеча між князями не втихомирилася, а коли так, то ждати Ізяслав не міг і не хотів, бо мав уже сорок вісім років, вік, коли в людини пропала охота ждати, хоча, коли подумати, то, здається, такого добродушного віку взагалі не існує: молодим завжди нетерпеливиться, люди досвідчені занадто впевнені в своїх силах і здібностях, щоб відкладати будь-що, літніх же людей всяк зрозуміє і виправдає, бо їм лишилося обмаль часу на сім світі.

Отож Ізяслав знову прикликав своїх союзників, узяв полк у свого стрія В'ячеслава, про якого розповідати ще не час, привів угрів, берендеїв і пішов на Чернігів. Однак той, хто стане зосереджувати свою увагу лише на описові облог і сутичок, неминуче знехтує великою картиною понять, звичаїв і схильностей як окремих людей, так і цілого народу; тому ліпше надати на короткий час слово тим, хто вів цю безглузду, дріб'язкову й ганебну війну, не перестаючи водночас дивуватися, що нікчемні слова про нікчемні справи перетривали цілі століття, тоді як загинуло стільки мудрості, що змалювати велич і багатство її наша уява цілковито безсила.

Ізяслав написав після походу братові своєму Ростиславу в Смоленськ: "Брате! Об'являю тобі, що ходив на Ольговичів до Чернігова і стояв на Олеговім полі, і багато їм зла вчинив, землю їхню повоював, і туди до мене не змогли вийти битися полком. Звідти пішов на Любеч, і вже сюди вони прискакали, та роз'єднала нас ріка, і незмога було через ту перешкоду битися полком. Тої самої ночі пішов дощ великий, і став на Дніпрі лід лихий, через що перейшов я на той бік, і так Бог і свята Богородиця і сила животворящего хреста привели мене здоровим до Києва, і тебе, брате, вопрошаю, чи в здоров'ї еси і чи Бог тобі помагає?"

Чернігівські князі разом з Святославом Ольговичем послали в той самий час грамоту до Юрія Долгорукого, грамоту, сповнену докорів: "Ти нам хрест цілував, що підеш з нами на Ізяслава, і ось не пішов, а Ізяслав, прийшовши, за Десною городи наші

попалив і землю нашу повоював, а це знову Ізяслав прийшов до Чернігова, став на Олеговім полі, тут села наші попалив до самого Любеча і всю живність нашу повоював, ти ж ні до нас не прийшов, ні на Ростислава не наступав. Коли ж тепер хочеш піти на Ізяслава, то ми з тобою, а коли не підеш; то ми вільні в хресному цілуванні, бо не можемо самі гинути раттю".

Чернігівські посли повернулися без помочі. Чи писав щось своїм союзникам Юрій? Може, за своїм дивним звичаєм не надавати ваги словам і не став посилати хартії своїм союзникам, а може, й послав відповідь, та не збереглася вона, бо чернігівським князям ішлося не про дотримання істини й не про збереження кожного мовленого й писаного тоді слова, а передовсім про власний спокій і бодай сяке-таке збереження свого становища. Юрій був далеко, Ізяслав — близько. Юрій заліг надовго в своєму Заліссі, готуючись до чогось великого, аж такого, що простий ум нездатен був досягнути, Ізяслав колотився тут, заповзявшись будь-що приборкати, упокорити своїх супротивників, вибити їм з голови думку про те, що він незаконно захопив київський стіл. Вже пишучи свого листа до Юрія, чернігівські князі натякали про свій намір відступитися від хресного цілування, даваного суздальському князю. Вони забули додати, що вже й так відступилися і цілували хрест Ізяславу, щоправда, водночас готуючи змову проти нього. Тепер знову хотіли переметнутися від Долгорукого до Ізяслава, знехтувавши давніми обіцянками й заприсягненнями. Бо й що для князів той хрест? Згодом, за кілька років по тому, думку всіх тодішніх князів щодо цього вичерпно висловить Володимирко Галицький. Він так само цілуватиме хреста Ізяславові, щоб порятуватися від розгрому, коли ж боярин Ізяславів Петро Бориславович прибуде до Володимирка, щоб нагадати йому про його клятви і докорятиме за відступництво від хресного цілування, галицький князь посміється йому в обличчя: "Та хіба ж то хрест? Просто якийсь маленький хрестик!"

Так вирішили й чернігівські князі забути свої обіцянки Долгорукому і впокоритися Ізяславу. Не зважили на те, що десь між Переяславом і Городком Остерським розпачливо метався син Долгорукого Гліб, самотою ведучи нерівне змагання з Ізяславом, не заховали для нащадків і те, що писав їм Долгорукий, який просив набратися терпіння, бо всяка велика справа вимагає насамперед терпіння, а він намислив здійснити справу велику, яка ще не вдавалася до кінця ні Володимирові, ні Ярославові Мудрому, ні самому Мономахові, — хотів побачити всі руські землі в єдності, а не в оцьому жахливому роздерті й ворожнечі, серед яких гинуть землі, люди, все найдорожнє; найголовніше ж: пригноблюється дух, засіваючи гіркі зерна зневіри навіть і в серця найвищі, коли такими вважати князівські серця. А життя ж старе й вічне! Ось там забіяка Ізяслав прийшов і пройшов-проминув, палячи городи й села, засипаючи криниці, витоптуючи збіжжя і трави; але знову зазеленіє після чорної ходи його полків, вийдуть із лісів чоловіки, поставлять хижі, викопають криниці з солодкою водою, знайдуть жон собі і сплodyть з ними дітей, і дитячий плач зіллється з сміхом дитячим, і півень з гребенем червоним, як квітка над тином, заспіває під вікном, і солодкі дими здіймуться над оселями. Бо життя таке давнє, що віками цілими не

зміряєш його ні назад, ні вперед. Вічне й уперте!

Ні, ні, не стали слухати чернігівські князі ніяких слів. Йшли за силою. Чия ближче, до тої хилилися. Мерщій спорядили послів до Ізяслава з грамотою, в якій говорилося: "То було колись, ще перед дідами нашими й перед отцями нашими: мир стоїть до раті, а рать — до миру. Тож не ображайся на нас, що ми піднялися на рать супроти тебе, бо жаль нам було брата нашого Ігоря, і хотіли, щоб ти відпустив брата нашого. Та вже брат наш убитий, пішов до Бога, де й нам усім бути, а все те в руках Божих. То тепер слід би й помиритися, бо допоки ж хочемо губити землю Руську?"

Настало вже літо, найліпший час для походів, Ізяслав міг би знову вдарити на недружніх тих князів, попри їхні благання про мир, але він знав, що головний його ворог загадково мовчить і, видати, збирає велику силу, отож не слід було мати в себе під боком ще й цих ворогів, хоч водночас слід було ще раз нагадати їм про силу власну. Тому відповідь послав ухильну: "Браття! То добре християн блюсти. Про вашу готовність миритися звідомлю брата Ростислава та й знов з ним дійду до згоди щодо цього, а вже тоді пошлю до вас своїх послів".

Так, заспокоївши свою мстивість, Ізяслав, який мав коло себе розумного радника Петра Бориславовича, подбав і про історію, послав до брата свого Ростислава грамоту, яку дбайливою і передбачливою рукою Петра Бориславовича внесено, як і відповідь Ростиславову, до Ізяславового літопису.

Ізяслав писав братові: "Оце ж, брате, прислалися до мене Володимир та Ізяслав Давидовичі, і Святослав Ольгович, і Святослав Всеволодович, миру просячи. Я ж знову раджуся з тобою, чи погоджуватися нам? Чи згоден ти на мир? Адже зла нам натворили, а тепер миру шукають з нами. Може, далі воювати? Покладаюся у всьому на тебе".

На це Ростислав відповів братові так: "Брате! Кланяюся тобі. Ти за мене старший, отож як ти скажеш, на те я пристану. Коли ж, брате, виявляєш мені честь, докладаючись на мене, то я, брате, сказав би так: для руських земель і для християн люблю, брате, мир найліпше. Он ті війну зачали, а чого досягнули? Нині ж, брате, заради Руської землі й усіх християн помирися. Коли вже вони ворожнечу через Ігоря відкладуть і не сотворять того, що хотіли вчинити, відмовившись од усього, тоді мирися. Коли ж знов ворожнечу через Ігоря матимуть, то ліпше йти на них війною, а там як бог дасть".

Петро Бориславович, високовчений боярин Ізяславів, у своєму захопленні власним умінням укладати слова, не помічав того, що слова ці вкрай бідні змістом і майже позбавлені думки. Інакше чим би пояснити оце затяжне листування, яке він вів у ім'я Ізяславове тоді, коли все перебувало в стані непевності, тривоги, коли щомиті знов могла розпочатися війна, що не мала, здавалося, кінця, коли до чернігівських князів зненацька могли прийти полки Долгорукого та здружені з суздальським князем половецькі хани, що поставило б Ізяслава перед загрозою позбутися свого високого становиська.

Та й упродовж того літа, поки тривав обмін листами, наповненими словами

високими й пустими водночас, син Долгорукого Гліб не давав спокою Ізяславовому синові Мстиславу, який сидів князем у Переяславі, бо відомо було Глібові, що переяславці не хочуть Ізяславовича, а хочуть його. Ще минулої зими, щойно Ізяслав повернувся до Києва, понищивши все Подесення, підступив неждано Гліб до Переяслава, з'явився коло города перед світом, ще все спало в городі, сторожа прибігла до Мстислава, розбудила його криком: "Не спи, княже, Гліб прийшов на тебе вборзії" Але Гліб не хотів битися, він стояв, ждав, що переяславці самі відчинять йому брами, закличуть до города. Не діждавшись, одступив од города, і вже аж тоді Мстислав погнався за ним, а навперейми з Києва мерщій виступив сам Ізяслав з дружиною, і так упокорили Юрійовича, примусили цілувати хрест, прогнали його до Чернігова.

Однак тепер все повторилося. Знов удосвіта зродився перед валами переяславськими Гліб з дружиною, знов розбудила сторожа Мстислава, але той тепер мав запомогу, прислану з Києва. Запомогою тою мала бути дружина боярського сина Дем'яна Кудиновича, яка стала в Переяславі після зимового нападу Глібового. Прислав Дем'яна Кудиновича сам князь київський Ізяслав, але намовлений був своїми чотирма Миколами, про яких слід сказати трохи докладніше.

Поза Іваном Войтишичем, чотири Миколи належали до найбагатших і найстаріших бояр київських. Слово "чотири" вияснення не вимагає, Миколами ж звалися вони всі, може, на честь святого Миколи-чудотворця, бо ж відомо, що нажити багатство на цій землі можна лиш чудом, а не чесним шляхом, і про кожного з Микол можна сказати без страху впасти в помилку, що він сам або ж його предки були злодіями, хабарниками, а то й просто негідниками.

Отож усі чотири боярини були достатньо багаті, поважні, пиховаті, вельможні, а ще: жорстокі, жадібні, геть одурілі від староців, але непохитні в своєму намаганні керувати князем, усіма землями, загарбати мало не цілий світ.

Один з них був прозваний Миколою Безвухим. Немовлям свиня відгризла йому вуха, відтоді злий був на цілий світ, чорно йому було в роті, чорно в очах. Коли чув про когось, кого мав залічувати до своїх ворогів, пінився від зненависті: "А хіба ще живий?"

Сплюгував, а слина така ядовита, аж сичала. Рубати, сікти, шаткувати, товкти, різати, добивати, знищувати! Більше не відав нічого.

Другий звався Плаксій. Мав особливий дар — плакати з будь-якого приводу: і над жертвою, і над самим собою, і в радощах, і в горі. Сльозам тоді надавано значення, як особливій милості Божій. Ще великий князь Мономах володів слізним даром, його з більшим чи меншим успіхом намагалися наслідувати й інші князі; Ізяслав теж поплакував час од часу своїми золотушними очима. Плакали бояри, ігумени, воєводи, купці, навіть грабіжники проливали сльози над пограбованими, а що вже казати про останніх? Сіяли в сльозах, аби пожати в радощах. Плакання стало виявом благочестя. Хто був дурний, як пень, не знав книжної премудрості, не вмів говорити на чужих мовах, не проповідував, не творив чудес, той просто плакав, і вже самим плачем возвишався над усіма іншими. Відомо ж бо, що розплакатися незмірно легше, ніж

здуматися над будь-чим.

Боярин Плаксій мав на Ізяслава вплив неперевершений. Досить було йому сьорбнути кілька разів носом, пустити в бороду два струмки сліз, вигукнути крізь схлипування: "Сину мій! Чорт ти не...", — і вже князь готов був знову кидатися туди, куди хотілося цим старим, зужитим, страшним у своїй зненависті до всього суцього, людям.

Третій Микола звався Старий. Пам'ятав усіх князів, усіх бояр і воевод, усіх значних людей київських, про кожного міг щось пригадати, з кожним, як вірити йому, пив і їв, і кожен, помираючи, заповідав саме боярину Миколі блюсти й дотримувати. Виходило так, що цей старий ошуканець, з жовтими очима, повинен би мати вже не менше як двісті літ. Та коли й мало на ньому щось двісті літ, то це кожух з двохсотлітнім лепом, весь у латках.

Микола Старий уособлював серед них те, чого ніхто з них не мав: розум. Між ними існувала мовчазна угода: ніколи не згадувати про таку річ, як людський розум.

Схожі були на біблійних іудеїв, які домовилися ніколи не відкривати таємничого ковчега, скинутого з неба. Ковчег порожній? То й що? Вірили, що розум легко замінюється багатством і старощами, сивобородістю, якою особливо відзначався Микола Старий. Щоправда, Петро Бориславович, молодий і розумний, навчений усіх премудростей, міг би сказати їм, що коли б усе в житті вершили сивобороді, то для будь-яких справ досить було б стада козлів. Але Петро ніколи не насмівся б такого сказати, знав це він сам, знали вельми гаразд і чотири Миколі, тому й допустили його до князя Ізяслава, власне, приставили його до князя від себе, щоб знаннями своїми послужив їм так само, як Ізяслав хоробрістю й забіяцтвом.

Четвертий Микола звався Кудинник, ще звано його Упийником, бо багато пив, а також Убийником, бо нестомно хвалився, скільки людей убив сам і скільки ще вб'є його син Дем'ян, що успадкував од батька силу, хоробрість і зневагу до ворогів. На щонайменше згадування про того чи іншого супротивника княжого боярин зневажливо копив губу, цідив крізь зуби: "Куди йому!", так і прозвано його Кудинником.

Саме син Кудинника Дем'ян Кудинович з невеликою дружиною молодих головорізів, набраних з боярських синків здебільшого, і був посланий до Переяслава для помочі князю Мстиславу, який не відзначався особливою рішучістю; города ж цього Київ не міг утратити, бо хто засідав за валами Переяслава, неминуче оволодівав київським столом. На саму думку, що туди прорвуться сини Долгорукого, боярство київське казилося від люті й страху; вони готові були відіслати туди й самого князя Ізяслава і легко пішли б і на це, та вимушені були будь-що дотримувати високої гідності свого великого города, де князь теж вважався великим і, хоч би навіть слугував боярству останнім попихачем, світ про це знати не мусив.

Про Петра Бориславовича, допущеного до найвищих верхів київських як завдяки його походженню, так і завдяки вченості, сказати належить, що тримався він з чотирма Миколами завжди з належною пошаною, був обережно-поштивий, зі словом своїм не пхався, а лиш слухав, підтакував, коли вимагалось, наводив приклади з книг при

потребі й для потвердження мудрості боярської, а також князівської, бо вважалося все ж, що служить Петро не чотирьом Миколам, а князеві Ізяславу; запобігливість зберігав Петро навіть тоді, коли заставався сам зі своїми пергаменами, вписуючи туди про наближених до Ізяслава бояр, що вони "їдять, п'ють по три дні, перебувають у добрих веселошах, хвалять Бога й святих мучеників і роз'їздяться веселі восвоясі".

Найбільше любили вони небезпеки. Для того, хто постарів і близький до смерті, небезпека, загалом кажучи, завжди достатньо приваблива. Але вони любили небезпеку не для себе, а для інших, коли можна так висловитися, їм завжди здавалося, що хтось загрожує їхньому благополуччю, що від ворогів аж чорно повсюди, тому готові були навіть рідних синів розпихати на всі боки, аби лиш відвернути, розгромити, знищити загрозу, чи то справжню, а чи й просто уявлювану. Так без щонайменшого жалю відправив боярин Кудинник сина свого Дем'яна до Переяслава, де тому боярському сину судилося в смерті знайти своє безсмертя.

Бо того досвітку, в який Гліб знову підступив під переяславські вали, князь Мстислав прибіг у двір, де стояв Дем'ян з своєю зухвалою дружиною, заголосив незгірше за свого батька, який любив прикривати всі свої справи відповідним словом:

— О чоловіче Божий! Наспів час Божої помочі й пречистої Богородиці і твоєї мужності й кріпості.

Дем'ян легко здогадався, що слова ці означали: хтось з Юрійовичів, а то й сам Юрій Долгорукий, підступив до Переяслава. Розпитування були зайві. Боярський син скочив на коня, гукнув слугу свого Тараса, кинувся в одні ворота, а своїх забіяцьких отроків послав до інших воріт, щоб ударити на супротивника зненацька у багатьох місцях.

Гліб, як і взимку, не мав наміру зчиняти бійку, він дотримувався звичаю свого отця, що завжди застерігав синів від пролиття християнської крові та й не раз виказував на ділі сей свій звичай, ще кільканадцять літ тому вигнавши з цього ж таки Переяслава теперішнього князя київського Ізяслава, який тоді засів у городі, порушивши ряд і піддаючись лише своєму забіяцькому характеру. Тоді Юрій ось так само підходив полком до города, ставав і стояв, лякаючи супротивника, виганяючи його геть самим видовищем своєї спокійної сили.

Кудинович скористався саме з цього узвичаєння, він зненацька напав на Глібових дружинників, які дрімали собі на конях, не передчуваючи лиха, багатьох убив зі своїми злочинними підручними, аж тоді оточили його суздальці важкими списами, мов дикого вепря, і стали кричати:

— Чого б'єшся, свине безшерста! Бачиш, стоїмо мирно?

Тоді Дем'ян зі своїм Тарасом і отроками вернувся в Переяслав, сказав Мстиславу:

— На любов і на мир прийшов Гліб, а не на рать. Ти ж мене послав на вбивство.

— Для цього й присланий з Києва, — почув він у відповідь.

Гліб відступив, а за якийсь час знову стояв перед Переяславом, але тепер уже в силі набагато більшій, бо приєднався до нього Ізяслав Давидович та ще половці. Степовики не мали наміру стовбичити перед валами города, марно сподіваючись, що перемога прийде сама по собі. Стрілами з прив'язаним горючим клоччям вони

підпалили посад, в городі зчинився перестрах, Дем'ян Кудинович сам, без доспихів вилетів з брами, розізнений і наляканий несподіванкою, але половці й тут не дали себе заскочити, вони здалеку спокійно обстріляли Дем'яна з луків, і той вернувся в город ледь живий.

Мстислав прибіг до Кудиновича, дари пропонував, волості обіцяв. Дем'ян простогнав:

— О суето людська! Хто мертвий забажає сього дарування тлінного і волостей, погибаючи? Засну вічним сном.

Лише тоді намірився Ізяслав укласти мир з чернігівськими князями, щоб осамотнити остаточно Гліба з його дружиною і прогнати в Суздаль, а самому мати вільні руки для змагання з своїм загадковим і загрозливим ворогом — Юрієм.

В Чернігів послано було з грамотою білгородського єпископа Феодора і печерського ігумена Федоса. Писалося в грамоті таке: "Вже раз цілували ви мені хреста на тому, що не вимагатимете брата Ігоря, але відступилися від того і вчинили мені доста пересердя. Та коли ви запросили в мене миру і каєтеся в усьому, що хотіли вчинити, то задля руських земель і християн не поминаю того. Отож цілуйте хрест на тім, що ви за Ігоря ворожнечі не матимете і не станете більше чинити того, що колись намірялися".

В церкві святого Спаса, серед кадильного диму й молитов, в золотому блиманні свічок цілували хреста князі Володимир Давидович і брат його Ізяслав, Святослав Ольгович і Святослав Всеволодович, клялися бути поєднаними, мов браття, охоче й рясно лили сльози, каялися в гріхах.

А восени Давидовичі та Ізяслав з'їхалися до Остерського Городка, щоб тут, у південному гнізді Долгорукого, змовитися про подальші дії, бо Ізяславу не сиділося в Києві, не мав спокою від своїх бояр, яких лякала навіть тінь великого імені Долгорукого і які не могли заспокоїтися, допоки жив той далекий, але такий сягливий своєю могутністю син Мономахів.

Лодьї Ізяславові впливли з Десни в Остер, пристали до низького берега навпроти Городка, що здіймався над річкою крутими високими валами; за валами видно було нові дерев'яні будування і гарну кам'яну церкву святого Михайла, поставлену Долгоруким. В церкві дзвонилося. Дзвін лунав повільно-урочисто, так ніби наближалися до Городка не вороги, а свої. Ізяслав відав вельми гаразд, що Гліб з дружиною пішов у Суздаль, отож у Городку лишилася геть незначна залога, яку можна б вибити звідти одним ударом, але він того не хотів; відчуття сили сповнювало його якоюсь ще не звіданою досі урочистістю, отой дзвін, здавалося, розлунювався над зеленими деснянськими луками на честь київського князя, хотілося чути дзвін здалеку, з-за річки, тож великий князь звелів напинати своє біло-золоте шатро, затіяв грища перед шатром, послухав, як харчать зненавистю один одному в лице його мерзенні карлики Льон і Шльоп, повеселився з запобігливими Давидовичами, поплакав, позгадував Бога й святих мучеників, а той дзвін розлунювався й далі, так ніби справді мідним язиком своїм славив силу й упевненість Ізяславову.

Ольговичі, хоч теж мали прибути до Городка, чомусь не прийшли. Чернігівські

князі стали заспокоювати Ізяслава, запевняючи його, що куди вони, Давидовичі, туди й Ольговичі, і вже коли вони всі цілували хрест Ізяславові, то підуть тепер за ним повсюди й не відступляться від нього, бо душею не можна гратися; на це Ізяслав, позітхавши й поплакавши від розчулення, відповів, що не турбується відсутністю Ольговичів, бо ж Святослав Ольгович готує шлюб своєї доньки з сином його брата смоленського князя Ростислава.

А в церкві святого архангела Михаїла дзвонилося та й дзвонилося, так ніби сам Дух Святий залетів у Городок і, всупереч отим нужденним суздальцям, що заховалися за високими, у буйній зелені валами, славить київського князя, його всемогутність і удачливість, якими він з'єднає усіх своїх друзів і впокорує недругів.

Та надвечір прискакала передня сторожа Ізяславова і закричала в немалій тривозі, що тим берегом Остра підходить до Городка якась дружина, може, й сам Долгорукий.

— Спитали, хто такі? — вискочив з шатра Ізяслав, про якого можна було казати будь-що, але всі сходилися на тому, що народився воїном і в поході відчувається набагато вільніше і ліпше незрівнянно, ніж коло своїх чотирьох Микол або ж забрезклої княгині, принцеси з германського імператорського роду, виснаженої незвичними руськими холодами і постійним перебуванням у безкінечних згадуваннях про вищість германського духу й міць імператорів, її прославлених предків, серед яких було чимало славетних зарізак, але жодного, хто б просидів життя на лаві для трапезування або пролежав у пуховій постелі коло теплої жони.

— Погукали ми: "Хто такі?" Відповіли нам: "Суздальці". Ще ми полаялися трохи, тоді кинулися сповістити тебе, князю.

— Сповістити, сповістити! — перекинув дружинника Ізяслав. — Коли йде ворог, з ним треба битися, а не втікати до свого князя! Гук битви миліший моєму серцю, ніж ледачі слова про те, про що й самі не відаєте! З чим прийшли, і що маю гадати?

Дружинники похнюплено мовчали, урочистість цього зелено-золотого осіннього дня була зведена нанівець, але хоч як гнівайся і хоч які слова проголошуй, а дець тим берегом наближається в цей час ворожа дружина з червоними круглими щитами під знаком лева, готового до пострібу, а також під знаком лука з виціленою в землю стрілою, що не завадить суздальцям при потребі послати свої гострі стріли проти нечисленної київської дружини і чернігівців, які те й знали, що ламали своє слово, метаючись поміж одним та другим великим князем.

Щастя, хоч розділяла супротивників річка. Хай не широка, але достатньо глибока, щоб затримати суздальців на той час, поки Ізяслав або ж залаштується до битви, або відступить без ганьби й неслави, хоч відступ завжди так чи інакше несе неславу.

Врятували Ізяслава два верхівці, що зродилися не знати й звідки, дець, видно, перепливли на конях Остер, бо ще стікала по кінській шерсті вода і в самих вершників чоботи й порти були мокрі, як хлющ. Коли б не вода на конях і на вершниках, то можна б прийняти їх було за примари, — так зненацька вони зродилися, мовби й нізвідки, і такий страшний мали вигляд: худі, оброслі сплутаними бородами, крізь які ледь прозиало бліде, виснажене тіло, ніби в мерців або великомучеників, або в утоплеників,

добре вимочених у воді. Кінна сторожа враз обскочила вершників з усіх боків, мечники, що стояли коло князівського шатра, вихопили з піхов свої мечі, але тих двох ніщо не стримало, вони спокійно їхали далі, тоді, не дбаючи про своїх коней, злізли на землю і пішли до Ізяслава, непевно ставлячи ноги, хитаючись, так ніби ось-ось мали впасти й сконати коло ніг у князя. Ізяслав безпорадно озирався, хотів був розгніватися, та не встиг, бо один з тих привидів заговорив, звертаючись, здається, до нього, хоч і без належної поштивості:

— Ось і повернулися до тебе. Здоров будь, князю.

— Здорові будьте, — ще не скинувши з себе розгубленості, відповів Ізяслав. Хотів спитати, хто такі будуть, але той випередив князя, бо сказано вже, що не володів належною поштивістю, спитав не без насмішкватості в голосі, хоч і де б там взялася насмішкватість у такому хирлявому тілі:

— Чи не впізнаєш?

— Не впізнаю? — недбало сковзнув по них своїми золотушними очима князь. — Кого я не впізнаю? Чому б мав упізнавати? Хто такі й чого вам тут треба?

— Дуліб я, твій лікар прибічний, — сказав той дивний чоловік. — А це — Іваниця.

— Ти лікар? Дуліб? З нами хресна сила і свята Богородиця! Живий?

— Коли не вмер, то живий.

— Де ж був так довго?

— Куди їздив, там і був.

— У Долгорукого?

— Там.

— І повернувся?

— Стою перед тобою.

Ізяслав перехрестився. Був сам собою завжди й скрізь. Насамперед мав виказати свою побожність і сердечну скруху...

— Застерігав я тебе, сину мій! І втримував від необачності. Не послухав мене. Міг би й навіки там зостатися.

— Міг.

— Але радуюсь, що вернувся цілий. Гей там, дайте гостям меду! Відведу тобі шатер окремий на вас двох. Переодягнетесь. Зігрієтесь.

— Дяка. В порубі звикаєш до всього.

— Кинув вас Долгорукий у поруб?

Ізяславові кортіло поспитати, що ж виїздив Дуліб, окрім свого сидіння в порубі, але гідність князівська не дозволяла, та й знав уже про грамоти до митрополита Климента і єпископа Онуфрія. Дуліб відразу задовольнив цікавість князеву, сказавши:

— Кинуто нас до поруба за несправедливе звинувачення проти князя Юрія, бо ніщо не ствердилося на цілковитий наш сором і ганьбу.

— Переконався в цьому? — суворо поглянув на нього Ізяслав.

— Стоїмо перед тобою, хіба не досить нашого вигляду самого? Мали час і змогу подумати про своє зухвальство й глупоту.

— Як же визволилися?

— Не маєш до нас довіри, князю?

— Питаю з співчуття, бо серце мені обливається кров'ю і душа крається від болю.

— Сиділи б там і до смерті. Визволив нас князь Ростислав, їдучи сюди з дружиною.

— Син Юріїв?

— Так.

— Супроти волі отця свого пішов?

— Князь Юрій був на той час у Берладника, а Ростислав часто навідував мене в порубі, радився зі мною, розпитував про тебе. І коли наспів йому час іти сюди на поміч Ольговичам, то випустив він нас із поруба і взяв з собою. Гінці наздоганяли нас кількаразово з велінням Юрієвим відправити в'язнів назад до Суздаля, та князь Ростислав не послухався.

Дулібові та Іваниці подано чаші з медом. Вони пили повільно, чи то смакували напій, чи то навмисне затягували час, випробовували терпіння Ізяславове, хоч хто ж не знав про нетерпеливість князеву.

— Покличу Петра Бориславовича, — мовив князь. — Треба записати все, лікарю. Коли йдеться про князів, то кличемо в свідки також нащадків. Ти обезневинив князя Юрія, полегкість це не лише для мене, але й для історії цілої. Радуюся вельми, Дулібе, і дивуюся, що стрий мій відплатив тобі невдячністю.

— Не треба Бориславовича, — відірвався від чаші Дуліб, — нічого не треба писати, сам усе запишу, князю. Та й не про се нині слід вести мову, то вже справи минулі. Тебе ждуть нові. Прибули ми до тебе вже й не як твої слуги і не як визволені з поруба, а передовсім послами від князя Ростислава. Чи згоден нас вислухати?

— Вже слухаю. Великий дар зробив мені князь Ростислав, коли випустив вас з поруба й повернув до мене.

— Не про це йдеться. Хоче Ростислав прийти до тебе як син.

— Обійми мої завжди розкриті для синів і братів. Кликав не раз його брата Гліба до себе, але той не прийшов. Вівся зухвало й негідно, колотився без кінця в цій землі, аж вигнали його геть.

— Ростислав розсварився з отцем своїм назавжди, бо вже понад десять літ не має волості, зрівняний мало не з Іваном Берладником у безпритульності й безземельності. В Долгорукого ж тільки й мови: кожен син повинен сам собі здобувати волость. Сини ж не вовки, щоб дбати про харч. Та й що надбали? Іван помер у поході. Гліб оганьблений поразками й кривоприсяжництвом. Через те Ростислав пішов од Долгорукого і вклоняється тобі, князю, і питає, чи може прийти?

— Негоже так приймати високих послів, — поважно мовив Ізяслав. — Передчуття не обмануло мене, коли хотів бачити вас перевдягнених, обсушених і обігрітих. Тепер зробимо саме так. Тим часом зберу своїх воевод і бояр, прикличу князів чернігівських, що прибули сюди для дружби зі мною, хай почують від вас цю втішну вість ще раз, бо це радість для всієї Руської землі і для всіх християн.

Він відпустив Дуліба та Іваницю і звелів кликати всіх, з ким мав думати, а також

запросити князів Давидовичів, готувати урочисту учту, отцю Іоанну — пишну відправу на честь того, що мало тут незабаром статися.

Та тепла осіння ніч на березі Остра минула вся у веселому палахкотінні смолоскипів, у брязкоті не зброї, а чаш і ковшів з вином та медом, з веселою метушнявою гінців з тої та другої сторони, у великій змаганні двох князівських таборів, хто кого переважить у дарах, у лестошах, у лицемірстві й сльозливій піднесеності.

Ізяслав послав воеводу свого і дружинників з честю й дарами для Ростислава, прикликаючи його до себе, обіцяючи городи й волості. Ростислав відвзаємнив дарами й поклонінням доземним, приймав послів коло входу до свого шатра, яке пишністю своєю набагато перевершувало біле з золотими шнурками шатро Ізяславове, бо вивіз його Ростислав ще з Новгорода, купивши в заморських гостей, а відомо ж, що гості можуть роздобути такі речі, яких не мають ні королі, ні імператори, прості ж князі не уявляють і поготів. Про шатро послами Ізяславовими теж було сказано князеві, сказано також і про численність дружини Ростиславої⁵ і про багатство, яке має з собою, з усього видно, бо товар його не піддається обліченню навіть для хитрого гонецького ока. Але Ізяслава чи й цікавили подробиці, все для нього було незначуще, окрім самого приходу найстаршого сина ворогового, князь возносив хвалу Богові за цей несподіваний дарунок, бо ж тепер уся земля Руська могла бачити, на чиєму боці не сама сила, а й правда; коли вже до нього прихиляються й такі мужі, як князь Ростислав, то й ще прихиляться всі, хто має розум незачерствілий.

Боярин Петро Бориславович, в обшитому чорним бобром широкому одязі, з золотою князівською гривною на шиї, блідий від постійного перебування в поштивому напруженні, старанно вписував у пергамент кожне князівське слово, аж Іваниця не мав сили стриматися й шепотів на вухо Дулібові: "Оце! Шкрябає в пергаменті, як курка в поросі! Цей і Сильку за пояс заткне!" Дуліб мовчав, бо сказав усе, що мав сказати; тепер вони з Іваницею мали до кінця вдавати з себе скривджених Долгоруким шукачів істини, вони були жертвами й мучениками, щоправда, мучениками живими, що не завжди й не всім подобається; та Ізяслав дякував Богові й за це, бо тепер смерть Ігореву забудуть нарешті всі, коли ж хто й захоче згадати, то задосить станеться йому, почувши про те, як віддячив Долгорукий двом мужнім посланцям князя київського, які прагнули розплутати до кінця справу з тим загадковим, лиховісним убивством.

Дари князівські з одного й з другого боку були благочестиві спершу: іконки, хрести, гарно здоблені молитовники в золоті й сріблі, саджені коштовним камінням. Коли вдруге послав Ізяслав, кличучи Ростислава, то вже повезли тому в дар коштовну зброю, Ізяславові ж було передано соболині хутра з таким полиском, який хутро має лише в північних Землях з вічними морозами й снігами.

Тим часом Ростислав звернувся до своєї дружини, яка ще не відала про його заміри, вважаючи, що послано її помагати союзним з Долгоруким князям — Ольговичам і Давидовичам.

— Хай прогнівається на мене отець мій, — так сказав Ростислав дружині, — але не

пиду до ворогів своїх, бо були вони ворогами дідові моєму Мономаху і стриям моїм Мстиславу і Ярополку. А підемо, дружино моя, до Ізяслава, бо до нього лежить моє серце. Він дасть мені волость, і я візьму. Чи підете зі мною?

— Підемо, княже! — загукали найвірніші, а за ними й усі інші, бо хоч що кажи, волость є волость, та ще коли вона в цих теплих і щедрих землях, далеко від морозів і снігів, від суворого північного неба, від малолюддя і від безхліб'я.

Перемови тривали цілу ніч. Князі передавали один одному поклони й лестиві слова, але ніхто перший не хотів рушати назустріч другому, бо ж за Ізяславом було старшинство, а за Ростиславом — незалежність. Він жертвував найдорожчим, отож мав усі підстави сподіватися, що за пожертвою мав би прийти Ізяслав, або ж бодай простягнути руку. Поки ж тривало змагання в лестогах і високих словах, а справа не посувалася, а відсувалася щодалі назад, Дуліб обережно підкинув Петру Бориславовичу думку про те, що князі могли б зустрітися посередині річки на Ізяславовому насаді.

— Внеси це в пергамент свій, боярине, — порадив Дуліб.

— Але ж про це ще не сказано князеві!

— Тоді й скажеш.

— Чом би не сказав сам?

— Поступаюся цим для тебе. Честь Ізяславова буде збережена, бо ж насад належить йому. Ростиславові не доведеться ступати на цей берег, допоки не отримає від Ізяслава того, що прагне мати. Князі, як діти, боярине, ми їх не можемо з тобою збагнути.

— Звідки відаєш про мене? — трохи насторожився Петро.

— Багато чув про твою вченість, а я сам люблю книги і людей книжних ставлю вище за всіх. Пиши й кажи.

Петро вписав і сказав, і це сподобалося Ізяславу. Над ранок князі зустрілися на Острі в насаді, вистеленім килимами, обидва в золоті, шовках і хутрах, обидва високі й ставні, та все ж Ізяслав багато втрачав поряд з могутнішим Ростиславом, здавався дрібнішим, незначнішим, а вже його зчервонілі очі й геть не витримували зіставлення з ромейськими очима Ростиславовими, і при погляді на цих двох хотілося вказати на суздальця й вигукнути: "Ось князь!"

Однак стояв Ізяслав, а вклонявся Ростислав. Лиш по тому вони сіли на мідний облавок і під тихий плюскіт весел, якими гребці тримали насад проти течії, повели мову про те, що їх поєднало.

Ти, князю, — казав Ростислав, — для всіх нас, молодших, мов отець рідний, і мали б ми давно вже з'єднатися, бо молоді ліпше розуміють один одного, між ними повинна бути здруженість і не повинні вони зупинятися навіть перед усуненням старших своїх, коли того вимагає земля наша й люд. Будь нам усім отцем, хоч ти й брат для нас, рівний з нами.

— Всіх нас старіший отець твій, — відповідав Ізяслав, — та з нами не вміє жити. Хочу управитися з ним миром або бранню. Бог послав тебе, князю, і свята Богородиця. Не стану вмовляти тебе, щоб ішов зі мною на Суздаль, а дам тобі городи бозькі¹,

постережеш землі Руської, поки буду в Заліссі, а йти туди мушу, бо князь Юрій чинить зло Новгороду, переймає новгородські дані для Києва, мов тать або ушкуйник волзький. Чи пристаєш, князю, на се?

Ростислав урочисто схилив голову й тримав її так час, саме достатній для того, щоб Ізяславове серце вдовольнилося покорю; тоді князі обнялися, тричі поцілувалися і стоячи попливли до берега, де коло Ізяславового шатра ждали їх всі можливі й важні.

Отець Іоанн, для такого випадку прибраний в негнучкі від золотого шитва шати, підніс князям хрест для цілування і, звертаючись, видимо, до неprisутнього, але сушого, сказати б, навіть всюдисущого Долгорукого і до його союзників малих і великих, виголосив гнівливе слово пастирське, яке, через простакуватість Ізяславового священика, можна було обкрутити і сяк і так, стосуючи його як до самого Долгорукого, так і до тих, хто зазирає до заволохатілого рота ієрейського:

— Соромтесь же ви, що ворогуєте на браттю вашу і одновірців своїх! Жахніться і плачесь перед Богом, інакше втратите славу небесну за саме лиш своє злопам'ятство! Ви слова братові не можете стерпіти, за малу обиду підіймаєте ворожнечу смертоносну і поміч берете у поганих на свою браттю.

І тут Ізяслав навіщось знову став повторювати те, що вже казав особно Ростиславові та Давидовичам. Може, хотів, щоб кожен чув про кожного, сподіваючись, що слово княже від цього буде міцніше? Ростиславу сказав те саме, що перед тим у лоді:

— За всіх нас старший отець твій, та не вміє з нами жити. А мені дай боже вас, браття своє, і весь рід свій мати в правді, як душу свою. Коли отець тобі волості не дав, так я тобі даю.

На що Ростислав, трохи подивувавшись у душі, але не втрачаючи своєї поважності, теж повторив уже сказане:

— Прийшов я сюди, доручивши себе Богові та тобі, бо ти старший за всіх нас серед онуків Мономахових. Хочу трудитися за Руську землю й коло тебе їздити.

Тоді настала черга Давидовичів, які до цього стояли мовби свідки супроти Ростислава, а тепер мали свідком його проти себе.

— Ось брат Святослав і племінник його не приїхали сюди, — докірливо мовив Давидовичам Ізяслав, — а ви всі клялися мені, що, хто буде на мене злий, на того вам бути разом зі мною; стрий мій Юрій з Ростова зобижає мій Новгород, дані в новгородців повіднімає, по дорогах проїзду їм немає. Хочу піти й управитися з ним або миром, або раттю. А ви хрест цілували, що будете разом зі мною.

Відповів йому Володимир Давидович те, що вже Ізяслав од них чув, але тепер хотів почути ще раз, уже при синові загадково-загрозливого Долгорукого:

— То нічого, що брат Святослав і племінник твій не приїхали, однаково ми тут, а ми всі клялися, що де твої будуть обиди, там нам бути з тобою.

— Любо мені се чути, — просльозився Ізяслав. — Отак збратаними в Божій вірі задля землі Руської та християн, як тільки стануть ріки, підемо всі на Юрія. Я через Смоленськ і Новгород, брат мій Ростислав з Смоленська, ви всі, браття, з землі вятичів, а всі зійдемося на Волзі коло устя Медведиці, звідтам рушимо на Ростовські землі.

— Негоже мені, князю, виступати супроти рідного отця свого, — з гідністю мовив Ростислав. — Готов есмь служити тобі скрізь, а тут звільни мене, отче-брате.

Ізяслав при всіх обійняв і поцілував Ростислава за такі благочестиві слова.

— Дам тобі ті городи, що держав колись Святослав Всеволодович, — перехрестився він, — Котельницю, Межибоже та Бозький. Іди в Бозький Город, побудь там, постережи Руську землю, поки я сходжу на отця твого і помирюся з ним або якось інакше з ним управляюся. Ще хочу вклонитися тобі за те, що велику послугу зробив мені, порятувавши з неволі моїх вірних людей, і привіз їх до мене, хоч і немічних видом, та живих, хвала Богові. За це віддячиться тобі, князю, ще й на небі. Тепер, лікарю, коли й підеш знову в суздальську землю, то вже не так зопалу й без прикриття, а при моєму боці й з Божою поміччю.

— Сподіватися хочу, — сказав Дуліб, — що увільниш нас, князю, від цього походу. Надто тяжкі спогадування про суздальську землю маємо, аби ще раз там опинитися, та й немічні ще з Іваницею для далекого походу. Посидіти б нам у Києві та набратися сили.

— Коли так, то поїдете до мого брата князя Володимира, будете на княжому дворі. Тим часом побудь з нами, лікарю. Сподіваюся, не станеш відразу вирушати в дорогу? Бо ж квапився минулої осені, а куди? В поруб? А в порубі як? Може, розкажеш князям та дружині?

— Самі в поруби кидаєте людей, то мали б знати, що воно й до чого, — Дуліб пограв жовнами. — Мабуть, у тебе, князю, не один сидить у Києві?

— Про це знають мої тисяцькі та восьминники. Я ж коли й знаю, то про людей значних. Сидить новгородський єпископ Ніфонт. А за що? Бо спротивився Божій волі, не захотів митрополитом Климента, сіяв смуту й розрух, намовляв люд до непокори, і звідки ж намовляв? З церковного амвона! Кожен, хто сидить, знає, за віщо. Ти знав, лікарю, і Ніфонт знає.

— А князь Ігор? — спитав Дуліб.

— Те вже минуло. Брати його цілували хрест, що забудуть про все. Така була Божя воля, що збунтувалися кияни і вбили нашого брата.

— Перед тим кидав ти його в поруб, князю.

— Йшлося про стіл київський і про Божу волю. Задля Руської землі прийшов я в Київ. — Ізяслав перехрестився.

— Ми ж з Іваницею виконували твою волю. Тепер дозволь нам бути вільними. Поїдемо до Києва ще сьогодні, хоч і знесилені до краю. За дозвіл твій жити на Мстиславовім дворі — дяка велика. Не знаю, чи скористаємося з твого дозволу, а чи виберемо для себе незалежність, себто волю. Бо хоч давно доведено, що все на світі відносно, але є речі, які сприймаються тільки у вимірах конечних і ніякому почленуванню не піддаються. Такою є воля для людини. Або ти її маєш, або в тебе її відібрано. Середина ніколи не задовольняє. Рано чи пізно ти збунтуєшся і станеш на отой священний бій, про який співається в піснях і розповідається в легендах. Але який з мене боєць? Я лікар.

— Так, лікарю дорогий, стократно так, — засміявся з Дулібового приниження Ізяслав. — Але хочу вважати й далі тебе своїм прибічним лікарем і знайти в Києві після свого повернення. Коли ж не хочеш тут затримуватися, то ось тобі знов моя золота гривна, щоб розчинялись перед тобою всі двері й стояли отвором усі брами, сину мій! Не кажу щасливої путі, бо ніщо не стане на заваді вам у цій землі, над якою спочила Божа благодать і мудрість.

Так вони знову поїхали від цього князя, що мав досить розповсюджену серед можних звичку робити одне, а казати зовсім інше, і супроводжував їх повільний дзвін з Остерського Городка, куди вже входила дружина князя Ростислава.

Їхали без поквапу. Пасли коней, розкладали вогнища, тішились волею. Самі в цілому світі! Ніде нікого й нічого! Нема сторожі, ніяких обмежень, зникла залежність.

— Про що думаю, — вгадаєш, лікарю? — поспитав Іваниця, коли вже задуднів під копитами їхніх коней київський міст і ті самі хитрі мостищани дивилися їм услід, чи то впізнаючи торішніх своїх поважних гостей, а чи й ні. — Думаю, як то воно гарно було б оце поїхати до Кричка та діждатися, коли прийде туди Ойка. Йтиме вона по примерзлій осінній траві своїми босими ногами, а я сидітиму, дивитимуся і ані зворухнусь!

— Щоб ти та не зворухнувся.

— Оце ж. Сидів би та дивився. Страшно й згадати. А коли сиділи ми в Суздалі, не в порубі сиділи, а в тій хижі, куди посаджено нас згодом, то була там дівка одна. Ти не згадаєш, бо чи й помітив, сидючи над своїми пергаментами, а я не відривався від щілини в дверях з ранку до ночі, все бачив, за всім простежував. Хотів тоді ще тобі сказати про дівку, та подумав: нащо? Чоловік так гарно собі сидить над своїм писанням — хай сидить. А ти, Іванице, дивися й край своє серце на шмаття. Бо дівка, скажу тобі, Дулібе, вельми схожа на Ойку. Аж злякався спершу, подумав: Ойка! А тоді почув, звуть Оляндрою. Прибігала прудка, наче коза. І йшла то з тим дружинником, то з тим. Поверталася — хіхи-сміхи, круть-верть — та й знов ішла з новим дружинником. А я дивився на все те крізь щілину та думав про Ойку. Що, коли вона піде по руках? З Оляндрою — там самі дружинники, та й то наймолодші. У Києві ж — воєводи, ігумени, купці заморські! Така мене розпука, Дулібе, взяла, аж не стерпів та почав розпитування про Оляндру, чого вона отак? А ті жеребці сміються: має мужа, а в мужа стрілою відстріляні оті штуки. Якось називав їх, лікарю, по-вченому.

— Тестикули.

— Оце! — подумав я. Живе чоловік, має таку собі Оляндру, що за неї все б віддав, а тут прилітає стріла, відбиває тобі оті тестикули — і вже ти не маєш нічого. І так мені гірко було тоді на душі, й не через те гірко, що сиділи в неволі, а через оте, що діялося перед моїми очима, через оту Оляндру, бо була, мов смертний гріх, солодка, а недоступна. Думав тоді: невже ніколи? І князь цей Юрій, так вподобав його, душею приріс, а він мстився мені за ту Кисличківну? Так я ж полишив її неторкану. Може, до неї поїхати, нікуди вона з ковчега не подінеться. Хіба що вмере з нудьги й від неволі. Ти мав розмову з Долгоруким, лікарю, невже він не пробував хоч якось виправдатися?

— Ще не час, Іванице. Казав уже тобі не раз. Ось клаштуємося в Києві, тоді

попрошу тебе зробити одну та другу послугу. Тим часом — ми визволені з поруба, нам треба зміцнити свої сили; забути про все, чого натерпілися.

— І про Долгорукого забути?

— Нагадає про себе сам. І не забариться.

— Оце ж і питаю.

Вони поїхали до Кричка, і старий залізороб зрадив їхньому поверненню, так ніби стали йому рідними за ті кілька днів минулої осені.

— Знайшли свого князя? — закричав їм назустріч, розпашілий від вогню, з вогнем і жаром у кожній зморщі свого привітного обличчя.

— Свого знайшли, — досить двозначно відповів Дуліб. Потім пояснив: — Коли вважати, що кожен так чи інакше має шукати собі князя, то ми з Іваницею знайшли.

— Та ще аж такого, що продержав нас аж он скільки в порубі! — докинув Іваниця. — Бачиш, які гарні вискочили?

— Бачу, та то не біда. Аби вискочили. Казав же: нащо ті князі? Вбивають один одного, то хай. Простий чоловік простим живе.

— Правда потрібна всім, — сказав Дуліб.

— Правда ось тут, у вогні, — показав Кричко на доменицю. — Та ще в оцих руках. А ти, лікарю, заплутався між тих, у кого в руках самі мечі та стріли. Яка ж там правда?

— Залізо робиш для мечів?

— Не для самих мечів. Коси, вила, вози, ратища бити дикого звіра. Чоловік живе потребами. На залізі все століть. Не на мечах, а на залізі. Ото й печуся коло полум'я сіркою, мов той ієрей хитрий, що мав пику червону від обжирання, а щоб у церкві появлятися блідавим для піднесеності божественної, то перед службою обкурювався сіркою. Та то байки. А ви з дороги. їдьте до хижі, облаштовуйтеся, а я на вечерю поспію.

Трьома возами прибули до Кричка замурзані, прокопчені лісові люди, привезли деревне вугілля для його домениці. Мали на собі високі гострі шапки мало не з липової кори, за корзно правила їм просмолена ряднина, на ногах були сирицеві личаки. Важко було уявити собі нужденність людську більшу і виразнішу.

— Оце! — зітхнув Іваниця. — Не побачиш, то й не повіриш!

— Є ще смолокури, — сказав Дуліб, — то робота вже й геть проклята. А зиску від неї — ще менше. Світ влаштовано не в усьому доцільно й досконало. Здебільшого навпаки. Та ти вже й сам мав нагоду переконатися.

— Вже коли я тут, серед цієї луки, на оцій траві, то мені й не треба нічого!

— Самої трави мало.

— Хіба я сказав про саму траву? Аби я тут та трава, а вже по ній походять чийсь ноги, ніженьки, ноження, ноженнятонька!

Вечеряли на тому самому дубовому пеньку, що тоді обідали. З нагоди повернення своїх давніх знайомих і "їхнього, сказати б, порятунку від загибелі Кричко роздобув пива і смаколиків київських. Іваниця, розвеселений поверненням і думкою про зустріч з Ойкою, пробував дратувати господаря:

— Маєш ремесло в руках, а хижа дірява. Чи тебе не стане на добрий дім дубовий, теплий та світлий? Тоді б пожили в тебе довше, а так он мій лікар хоче втікати до Києва.

— З хоромами боярськими не позмагаєшся однаково, а жити можна. Тоді й думаєш: а навіщо? Жони немає. Сина, вважай, украли.

— Знайшовся твій син, — спокійно сказав Дуліб, витираючи рота. — Іваниця й знайшов. Щоправда, повівся з ним не вельми ґречно.

— Я ж не знав. Трохи потрусив його. Легенько так. Бо дуже хлопець упертий і не можна видобути з нього й слова. Ну, то взяв його за комір.

— Де ж він? — Кричко намагався вдавати спокій, але це в нього не виходило. Зраджував голос, зраджували своїм дрижанням руки, зраджувала напруженість, з якою ждав відповіді.

— Тим часом у Суздалі, — сказав Дуліб, — але може бути й у Києві невдовзі. Син твій чоловік вельми вчений. При самому князеві Андрієві, синові Долгорукого, дієписцем.

— Навчився в монахів. Спокусили вони його чи то хлібом незаробленим, чи, може, й ученням. Бо цікавий змалку був до всього.

— Такий і zostався.

— Та мені до нього байдуже. Він про батька забув, забув і я про нього.

— Не забув, — заспокоїв Кричка Іваниця. — Як я його труснув та спитав, чий він син, та пригрозив батьком, то й злякався одразу. Ти не все ще знаєш. Хай тобі Дуліб скаже.

— А що, лікарю?

— Не хотів казати, та вже почали, то треба й до кінця. Гнали ми слід за вбивцями аж у Суздальську землю, і одним з тих ймовірних убивців мав бути, виходить, твій син Силька, колишній прибрамний з монастиря святого Феодора.

— Силька? Не звався ніколи так паскудно! Був Михликом.

— В монастирі названо Сильвестром, а звать Силькою. Підозру ж на нього кинув сам ігумен монастирський Ананія. Тоді ще не знали, коли були в тебе, що то твій син. Однак усі наші підозри виявилися намарними. Ні Силька, ні Кузьма Ємців не винні в убивстві, спроваджено нас аж в Залісся лиш для того, видати, щоб упала тінь на князя Долгорукого, за це поплатилися ми з Іваницею, просидівши половину зими, весну й літо в порубі і щастям визволившись звідти. Тепер прибули знов до Києва, але вже не станемо шукати вбивців. Знаємо тепер з Іваницею, чого не хочемо. Але ще не зможемо, мабуть, сказати, чого ж хочемо в цьому найбільшому й найславнішому городі.

— Це ти не знаєш, лікарю! — вигукнув Іваниця. — Я ж знаю вельми добре.

— Теж не знаєш. Тобі лиш здається, ніби знаєш. Згодом переконаєшся, що то не так. Коли й знає хто, то це наш хазяїн. Він прив'язаний до своєї роботи, в ній — усе його життя. А нам судилося мандрувати від одної душі до другої, від одного серця до іншого, коли ж затримуємося надовго, то це не завжди виходить для нас на користь. Однак у Києві маємо побути довший час. Не захотіли ми з Іваницею їхати на княжий двір, не

станемо проситися й до якогось з бояр київських, а деь пошукаємо притулку.

— Та живіть у мене! — Кричко був усе ж таки радий, що син його, хоч і відірваний од батька, може, й назавжди, не замішаний був у злочині, бо якому батькові хотілося б мати сина злочинця? — Тут вам тихо й спокійно. Наберетеся сили, пообстригаєте свої бороди, станете схожими на людей. А до Києва то хоч щодня можна. Сів на коня — і вже ти на торговиці чи там де.

— Згодом треба нам буде поселитися в самому городі, — сказав Дуліб, — бо однаково події складуться так, що примусять. Тим часом скористаємося з твоєї гостинності. Все тобі буде відшкодовано. Не скажу ким, бо ще не можу цього зробити. Не знає навіть Іваниця.

— Оце ж! Воно мені тепер усе ні до чого, раз я тут і можу дивитися на оту траву, що довкола! — Іваниця потирав задоволено руки, він відроджувався й пробуджувався до колишнього життя набагато швидше й охочіше, ніж Дуліб.

Тиждень чи й більше прогайнували вони в неробстві, в спанні, в об'їданні, їздили в Київ на торговище, де Дуліб придбав для обох одіж на зиму, вибираючи не дуже вишукану, але й не бідну, бо становище вимагало гідності навіть в одязі. Іноді приїздили вночі якісь люди, привозили Дулібові то його пергаменти, що їх мережив ще в Суздалі, то якісь грамотки, то шкіряні суми з сріблом і золотом на видатки, Іваниця чи й чув тих гінців. Міг вважати, що то від князя Ізяслава, не дуже задумувався над тим, який саме князь опікується ними, бо мав свій клопіт: Ойку. Ждав її щодня й щоночі. Кілька разів намагався вирватися до Києва самотою, але Дуліб стеріг його пильно; коли ж разом їздили до города, то й там не відпускав від себе Іваниці, не дав йому жодного разу бодай проїхатися побіля двору Войтишичевого.

Ночами Іваниця не спав, лежав з розплющеними очима, благав мовчки: "Прийди! Прийди! Чому не йдеш?" Не міг збагнути. Як же так? Тоді сама знайшла, нікого не питаючи, довідалася, де вони, відчула серцем своїм, прибігла вночі, лишила сліди босих ніг на примерзлій траві почайнинської луки, лишила ті сліди в його серці, а тепер, коли він так жде її, коли стільки місяців у смердючій суздальській темниці марив нею, сподівався на зустріч, як на рай небесний, тепер вона не йде, не відчуває його близькості, не подає ніякого знаку? Як же так? І чому?

Іноді поривало його втекти від Дуліба, покинути його, зникнути назавжди, стати знову тим, ким був, але стримувався, бо ким він був? Ніким? Ніде й ніким. Вуглярем І або смолокур? Ходити в просмоленій ряднині, жити в лісових нетрях, слухати виття звірів та безжурні посвисти птаства? А тут, хоч як воно іноді гірко, набирається він коло Дуліба розуму і щоразу відчуває, як пробує впливати на дії світу довколишнього. Виходить так, що чоловік розумний на все може впливати. На все, та не на Ойку!

Вже почалися перші нічні приморозки, трава вкривалася сивизною, горіла білими застиглими сльозами при сході сонця. Іваниця вискакував з постелі, босий бігав по луці, толочив траву, лишав у ній важкі темні сліди, повні вологи й суму. Кричко посміювався на хлопцеві дивацтва, розкурюючи свою доменицю. Дуліб збував ті вибрики Іваничині неувагою. Ойки не було. І нічого не було, так ніби народилися вони

з Дулібом заново на світ або ж принаймні вперше прибули до цього праслов'янського города, вперше побачили золоті верхи його церков, зелені вали, насипані ще Ярославом, дубові городні понад валами, почули лагідні київські дзвони, єдині на світі, неповторні й незабутні для того, хто бодай раз почув їх чи то в горі, чи в radoшах.

Сидіти далі для Іваниці стало нестерпним. Втратив надію, що прийде сюди Ойка, вже не вірив у це, все йому збайдужіло, готов був їхати куди завгодно, хоч навіть повертатися в суздальські землі, не лякаючись і того, що знов жде їх там поруб, а то й ще щось лихіше,

Та й сам Дуліб виявляв виразний намір перебратися від Кричка в інше місце, але не шукав аж так далеко, як Іваниця, а за порадою Кричка ж домовився в Києві з чоловіком на ймення Стварник Прокіп, що той віддає половину свого дому, який не відзначався розкошами, але й не належав до найбідніших. Стварник зі своїми чотирма синами робив хоромну обставу для бояр, купців а то й для самих князів. Мав повний двір розмаїтого дерева, все тут пропахло живицею, все мовби світилося, як тонка стружка; хазяїн з синами невтомно стругав, цюкав, стукав, приїздили вози, забирали готове, привозили нове дерево, по двору металися голоногі жінки, які знай варили їжу, прали сорочки, шили й латали для чоловіків; це був такий самий Київ, як і там, унизу, на Гончарівці, на Кожум'яках, на Оболоні; аж диво брало, що тут, серед чванистих бояр, серед нероб дружинників, серед пиховитих ієреїв можуть втулитися оці непосидючі, клопітливі, веселі люди з золотими руками.

Сам Стварник, невисокий, міцно збудований, світло-бородий чоловік з співучим голосом, теж сподобався обом, і Дулібові, й Іваниці; він не запобігав перед ними, але й не виявляв зневаги, не хизувався своїм умінням, цінуючи не лише своє, а й те, що може вміти кожен. Дулібові та Іваниці відведено було дві повалуші й світлицю, де лікар, коли б захотів, міг приймати своїх хворих а чи й влаштовувати обіди для гостей, бо до такого чоловіка мали б приїздити гості не з самого лиш Києва, а й з інших городів. Так гадав собі Стварник, накручуючи на палець світлу свою бороду, показуючи Дулібові світлицю, не питаючи ні про плату, ні про те, як довго мають вони намір тут затримуватися.

— Знаю Кричка, він мені поганих людей не пришле, — сказав, коли Дуліб спробував запевнити його, що клопоту йому не зроблять надмірного.

— Дуліб лікар прибічний у самого князя Ізяслава, — сказав гордовито Іваниця. — Могли б і на княжому дворі жити, та не хочемо.

— А-а, — позіхнув Стварник, — воно кому як. Та добре вам тут буде, це вже так.

Тут Дуліб вже міг об'явитися. Він навіть змушений був об'явитися, щоб не викликати підозр, бо князь Ізяслав, мабуть, повідомив свого брата Володимира, якого полишив у Києві замість себе на той час, поки ходитиме в Суздальську землю, і молодий Володимир міг би занепокоїтися, що лікар княжий не дає про себе звістки.

Тому Дуліб написав грамотку до Володимира про те, що, коли треба, то можуть його завжди знайти на дворі в Стварника, де він замешкав і має намір діждатися повернення князя Ізяслава.

Грамотку повіз Іваниця. Вперше їхав сам вулицями Києва, вільний, як бувало колись, коли користався в Дуліба цілковитим довір'ям у всьому, бо тоді ще лікар не страждав тою підозріливістю, яка переслідувала його після Суздаля, — інакше Іваниця ніяк не міг пояснити його поведінки.

Власне, везти ту грамотку й не було куди, бо двір Мстиславів — он він, лиш проїдь Володимирові ворота та отой осоружний монастир святого Феодора. Для годиться Іваниця, вручивши грамотку отрокові, поштовхався трохи серед люду на Бабиному торжку, хильнув для покрепи стоялого меду з барильця в якогось веселого ситника-медовара, тоді ступою поїхав у напрямку до Софії, звернув у боярську вулицю, спинив коня коло Войтишичевих воріт, без вагань стукнув раз і вдруге, не злазячи на землю.

В щілину визирнуло чиесь око, вмить оглянуло Іваницю, його коня, запримітило срібні прикраси на вуздечці, не поминуло увагою й недешеве вбрання Іваницине, бо брама трохи розхилилася посередині, саме так, щоб показалася бородата, невмивана від дня народження мармиза й поспитала:

— Тобі чого?

— Мав би поштивішим бути, свине безшерста! — незлобливо мовив Іваниця, граючись канчуком.

— А я поштивий. Чого стукаєш-грюкаєш?

— Дівку хочу бачити.

— Які тобі дівки? Це двір воєводи Войтишича.

— Знаю. Був тут. З самим воєводою твоїм пив. Нині не хочеться. Дівку хочу побачити. Поклич.

— Ось би тобі показав дівок, аби не ліньки.

— Ойку знаєш? Ємцеву. Покличеш — матимеш шмат срібла. Не покличеш — дурнем будеш.

— З коня зсядь, дурню. Побачать, — відразу злагіднів прибрамний невмивака. — Або від'їдь трохи, поки я пошукаю ту дівку. Десь гасає, як чортиця. А не збрешеш за срібло?

— Держи, — вклав йому срібляника в руку Іваниця. — Не маю боярської звички. Не брешу ніколи.

Той зник, а Іваниця поїхав вулицею далі аж до Бориславового двору, тоді вернувся назад, але Ойки не було, не чутно було й того невмиваки, може, й обдузив, забравши срібло й принишкнувши по той бік брами або ще й покликав на поміч своїх друзяк, щоб віддухопелили, коли що, нежданого зальотника.

Ойка з'явилася, звідки й не ждав. Бігла з другого кінця вулиці, куталася в своє біле козянче хутерко, знов була боса, так ніби лиш учора він бачив її, тільки й того, що губи її ніби розповніли, стали соковитішими, яскравішими. Та чи й помітив ті губи Іваниця? Він найперше побачив босі ноги Ойчині, мало не звалився з коня назустріч дівчині, став безпорадний і розгублений, зміг лише вимовити:

— Знову боса?

— А що тобі? — зухвало крутнулася вона перед ним, і він зрозумів, що немає йому

віднині життя ніде в світі, окрім оцієї незбагненої дівчини.

— Здрастуй, — гублячись дедалі більше, сказав Іваниця.

— Здрастуй.

— Аж не віриться, що знову бачу тебе.

— Зате мені віриться. Давно вже знають про вас.

— Що ж знають?

— А все.

— І те, що ми в Києві?

— І те.

— І ти знала?

— І я.

— Чом же? — він хотів спитати: "Чом же не прийшла туди, до Почайни?", але не наважився, тільки поворушив губами, безмірно дивуючись, що не може видобути з себе бодай слова, окрім того "Чом же?", а вона засміялася йому просто в обличчя:

— А тому ж. Щось маєш сказати? Передати щось воєводі Войтишичу?

— До тебе приїхав, — сказав жебруюче Іваниця, та на Ойку це не вплинуло.

— До мене? А навіщо?

— Ти ж казала. Згадай, як сказала тої осені.

— Не згадаю. Та й навіщо?

— Ну, тоді ти сказала... Сказала, що коли повернуся...

— То й що, коли повернешся?

— Що коли я знову приїду до Києва, то...

— І що ж, коли приїдеш? — вона глумилася з нього відверто й безжально. Крутилася перед ним на одній нозі та сама Ойка, але вже й не та, мовби її підмінили. Може, це й не Ойка, а суздальська Оляндра, приступна для всіх дружинницька жона, знікчемніла й зледащіла до краю? Та ні. Перед ним була дівчина, задля якої мав би жити далі, триматися на цьому згорьованому й сповненому несправедливості світі. Невже й вона може бути несправедливою?

— Ждали ми тебе з Дулібом там, у Кричка, на лузі коло Почайни, — знову завів він сумирно. — Думали, визнаєш, прибіжиш.

— Знала, а не прибігла.

— Про Кузьму б тобі розповіли.

— А що розповідати? Твій лікар все написав митрополитові. Всі знають.

— Просиділи в порубі в Суздалі мало не рік цілий.

— Обидва й сиділи?

— А ти ж як вважала? Лиш Дуліб? Я теж. Товариш його у всьому.

— Кликав мене чого? — спитала вона, посуворішавши.

— Та ти що? — вже став гніватися Іваниця. — Побачити тебе хотів. Чи ти все забула? Стоїмо на дворі в Прокопа Стварника. Приїдеш?

— Треба буде — прийду.

— До руки хоч дай доторкнутись, — попросив Іваниця.

Вона жартома ляснула його рукою по щоці, крутнулася, побігла кудись знову вздовж вулиці, зникла не знати як і де. Мов провалилася крізь землю.

Іваниця приклав до щоки долоню, мовби хотів затримати там щось від Ойки. Власне, що мав від неї? Лиш оцей жартівливий ляпас — та й годі. Небагато, коли подумати, скільки чоловік настраждався, добираючись до цієї дівчини, але й не мало, бо перед тим не мав і того.

Іваниця готувався брехати Дулібові про Бабин торжок і про меди, які пробував там, але той не помітив тривалої відсутності свого товариша чи то не надав тому ваги. Хоч як там було, Іваниця збагнув, що між ними починаються давні взаємини цілковитого довір'я і свободи робити хто що хоче, і вельми зрадів цій своїй думці; що ж до Ойки, яка розізлила його своєю поведінкою, то заповзявся зрадити її з першою ж гулящою дівкою. "Ось тільки морду від'їм, — подумав мстиво Іваниця, — так і знайду собі дівку! Знатиме вона в мене! Мені аби морду від'їсти після харчів Долгорукого!"

Назавтра покликано їх до Войтишича. Але не на трапезу, не в урочистості й не з численним збройним почтом, а похапцем, серед темряви, в яку западав Київ тепер щодень раніше, бо дні коротшали помітно. Старого тисяцького вхопили сердечні млості, не помагало ніщо.

Войтишич, може, і помирав уже, то щастя, що в Києві саме з'явився княжий лікар Дуліб, вся надія була на нього.

Вони пішли в супроводі Войтишичевого чоловіка, їх пропущено в двір, проведено тими самими переходами, що й торік, опинилися вони в тій самій гридниці, де була тоді трапеза з обтяжливою велемовністю воєводиною, але тепер тут було пусто, притемнено горіло кілька невеличких свічок, настороженість і тривога вичувалися в усьому, на великому столі посеред гридниці зсунуте до середини стояло срібне начиння, що тьмяно полискувало в напівтьмі, видно, ще недавно тут обсідали стіл питухи й обжирайли, красувався в своїй пишноті сам Войтишич, невмирущий, зловісно-розкішний чоловік, що пережив десяток князів і геть забув межу між підлістю й лицемірством, збуваючи все на світі своїм улюбленим "будь воно прокляте!"

Дуліба поведено в воєводську ложницю, а Іваниця тим часом лишився в гридниці, щоб бути напихваті й допомогти лікареві коли що, хоч, щоправда, Дуліб обходився завжди сам. Була в Іваниці надія, що десь трапиться йому тут Ойка і він зможе перекинутися з нею словом-двома, та довкола вешталися лише Войтишичеві служки найближчі; Ойка ж чи й допущена була сюди, в палати воєводські, вона десь тулилася з сліпим батьком у хижці в самому закутку дворовому, тут її ждати було б цілковитим безглуздом. Зате прийшов той, кого Іваниця й не ждав зовсім. Так само, як торік, мали вони знову спіткатися — тільки тепер уже не в дворі, а тут, у гридниці, хоч знову ж таки око в око. Всунувся до гридниці, тягнучи ноги почовгом, мов розгрібав ними сніг, дебелий Петрило, глипнув своїми безбарвними, що й у темряві сліпали, очима на Іваницю, стиха вилаявся:

— Чорти тебе й носять! Чого тут сидиш?

— А стережу, щоб твої чорти та не винесли душі твого воєводи.

— Ти той самий, що й торік? — подивувався Петрило.

— Оце ж!

— Казали, в Суздалі кинуто вас у поруб обох.

— Кинуто, а ми вилізли.

— Вилізли чи випущені?

— Знаєш свого князя ліпше за мене. Той садовити не любить, та вже як посадовить, то не випускає. Чи забув князя Юрія?

— Не твоє діло, рабе. Забув сам, видно, хто перед тобою.

— А чхати на тебе хотів. Не забув, що то ти боярина Кучку колись устрелив.

Петрило прискочив до Іваниці, затулив йому долонею рота.

— Розкричався! Хто тобі сказав таке?

— А сам князь Юрій.

— Ну, — Петрило відійшов, сів коло свічки, розгладжував світлі вуса. — Мало що скаже Долгорукий.

— Все про тебе знаю, — зловтішно мовив Іваниця. — І що ти довірений чоловік Долгорукого в Києві, теж відомо мені.

— Кому служу, того й довірений. Не ляпай язиком. Лікар у Войтишича?

— Так. Воскресне твій воєвода.

— Не збирається помирати. Ще й тебе переживе.

— Оце! Може, й ти переживеш?

— Поляпай мені ще язиком, то покажу!

— Думав я: дружити з нами станеш. Обидив Долгорукий і тебе й нас. Нас у поруб, а тебе з-перед очей прогнав за того боярина Кучку. Чи вже такий цінний чоловік був той боярин?

— Помовч, — попросив Петрило, — голова болить од твого базікання. Занудливий ти вельми чоловік, а на вид наче б і не такий мав бути. Розкажи ліпше про Суздаль. Що там бачив та як був з своїм лікарем?

— Оце! Мав би я тобі розказувати! Були та й уже. Бачиш, який я став, а який був.

— А скажи мені таке, — Петрило знову підійшов до Іваниці. — Ось тоді мали ви в мене обідати, а не приїхали. Як то вийшло?

— Їсти не хотілося, — засміявся Іваниця.

— Ти мені не крути, а кажи правду. Куди пропали?

— Сказано ж: у Суздаль. А перед тим у князя Ізяслава були. Він саме Бохмач допалював. Горіло довго, бо дощ. А князь Ізяслав придивлявся. Очі грів. Ну, а ми тоді вдарили далі. Аж на Суздаль. За вбивцями. Хоч вийшло, що й не вбивці ніякі. Ні Кузьма, ні Силька.

— Хто ж погнав вас аж у Суздаль?

— Совість.

Петрило почовгав трохи по гридниці, вийшов на світло, придивився до Іваниці.

— Совість ганяє чоловіка по світу, коли вона не чиста. Ти ж та твій лікар маєте совість чисту. Чи, може, не так?

— А так.

— Тоді чого ж мали братися аж у Суздаль? Та ще й до грізного Долгорукого?

— Не такий він і грізний. Князь добрий і славний.

— Добрий, а в поруб вас кинув.

— Куди ж мав кидати? Приперлися з самого Києва: ти, князю, вбивця! Радуйся й веселися.

Петрилові, однак, чомусь дуже кортіло звернути знов на те, з чого починав.

— То ти так і не сказав, хто ж послав вас у Суздаль?

— А Войтишич, — безжурно сказав Іваниця.

— Войтишич? — аж підстрибнув Петрило. — Смієшся з мене? Питаю, то кажи. А не хочеш, то скажи: не хочу. Верзеш абищо.

— Оце! При тобі Войтишич про вбивців казав. Ігумен Ананія й собі підпрігся. Та й ти.

— Я мовчав.

— Може, й мовчав. Підтакував мовчки.

— Але ж не посилали вас нікуди.

— Не посилали, то ми й самі здогадалися.

— Заплачу тобі добре, — пообіцяв Петрило. — Ще не знаєш мене. Я все можу в Києві. Аби лиш тримався мене.

— Оце! Маю Дуліба, то й годі. А заплату свою сховай. Згодиться.

Іваниця вже й не радий був, що зачепився за ПЄЇ рила. Видно, тому навіщось конче треба було вивідати, хто ж спровадив їх тоді до Суздаля, а виходило, — хоч як верти, — що зробила це Ойка. Ще виходило: ніхто про це не знав. Все збігалося на ній, все тоді почалося, тепер мало кінчитися, принаймні так хотів Петрило та й ще, може, хтось. Ну, то не діждуться ж!

— Знаєш, — сказав Іваниця, — ти до мене не чіпляйся, бо повернеться князь Ізяслав, то скажемо йому, хто ти був у Долгорукого, — ось тобі й кінець. А може, ти й досі тут довірений чоловік князя Юрія? Для нього й випитуєш?

Петрило сплюнув і одступився від Іваниці.

— Не попадайся мені під руку, — порадив з неприхованою погрозою, — бо хто Петрилові перейде дорогу, то...

Замовкли обидва, прислухаючись чи то до того, як сичать тоненькі вогники свічок, чи то до відголосів з воєводської ложниці, хоч за дубовими дверима вмирили надійно всі звуки.

А там, розметавши пуховики і м'які соболині накривала, гологрудо лежав на підвищенні, мов справжній князь, воєвода Войтишич і кляв свої невчасні хворощі (бо хворощі завжди невчасні), свої високі літа (бо що вищі вони, то тяжчі), чотирьох Микол-бояринів (жоден з яких не провідав його сьогодні), Петрила (про прихід якого ще не знав) і взагалі все на світі, бо як подумати, то будь воно все прокляте!

Дуліб розтер воєводі груди, розім'яв йому міжребер'я, щоб вивільнити серце від стиску; Войтишичеві дихалося легше, мав силу для проклятьби, знову відчув, що живе,

що житиме довго й уперто, як шашіль у дереві, під сміюнався над ігуменом Ананією, який тихо сидів під білою стіною (Войтишич любив білі стіни і не терпів ні прикрас на них, ні ікон), чистенький, у новісінькій шовковій рясі, з коштовним хрестом наперсним, сухий і єхидний навіть у своєму мовчанні.

Дуліб застав його у Войтишича, коли прийшов до немічного воєводи. Сказати правду, не ждав його там, не дуже хотілося бачити ще раз це пиховите ніщо, через яке, коли розібратися гаразд, настраждалися вони з Іваницею. Але йшов до Войтишича, отож мав бути готовий до всього.

Воєвода лежав серед шовків, хутер і взористих паволок, світив могутніми голими грудьми, дихав важко, уривчасто, довкола нього метушилися ласкавці й лестивці, сміхуни пробували розсмішити Войтишича, дві дівки ляскали його по голих ногах, мовби хотіли злагіднити біль, що заволодівав старим, може, вперше в його довгому житті.

— Геть звідси! — прогнав усіх Войтишич, лиш тільки забачив Дуліба, що тихо ввійшов до ложниці. — Щезніть, будь ви всі прокляті!

І засичав од болю, застогнав, перекривився весь і на короткий час мовби впав у безпам'ятство.

Спершу Дуліб подумав: хочуть його розжалобити. Довго, мабуть, радилися, як покликати його до себе і яку повести мову, поки згадали, що він же лікар і найліпше було б прикликати його до хворого. І ось зійшлися ці два, свідків немає, все сказане тут і вмере, а щоб відвертіший був лікар, то вирішено його розжалобити.

Та відразу й відкинув своє припущення, коли пильніше придивився до Войтишича і послухав, як б'ється його серце. Воно колотилося нерівно, то рвалося з грудей, то залягало, стискуване якоюсь силою, завмирало зловісно й погрозово, тому Дуліб мерщій узявся за своє звичне діло. В його руках зродилося давнє вміння, пальці стали — чутливими й уважними до кожного м'яза, до кожної жилки, він забув, що лежить тут ворог не лише його, а цілої землі, жорстокий самолюб, старий негідник, забув і про того задавакуватого нікчому, що, прикриваючись хрестом, творив гидкі й чорні діла, — був лікар, і цим усе сказано.

За півгодини Войтишичеві полегшало, він ожив, знову взявся за свої прокляття, і лиш тоді Дуліб упевнився, що з воєводою справді було зле і ніхто не мав наміру вдавати з себе немічного, ніхто не хотів розжалобити лікаря і покликано його сюди передовсім як лікаря, а не як чоловіка, що мав справу з розслідуванням Ігорового вбивства.

І все ж таки панувала в ложниці якась настороженість, вичитувалася вона в упертій мовчанці ігуменовій і в отих занадто покvapливих і від того мовби навмисних прокляттях Войтишичевих.

— Полеж спокійно, воєводо, — порадив йому Дуліб. — Не треба колотитися безпричинно. Та й прокляття облиш, бодай зважаючи на свою неміч. Ігумен тобі скаже, що гріх проклинати все суще. Не знаюся гаразд на священних книгах, але відомо мені, що прокляття — це заклинання духа до помочі в тім нещасті або злі, яке бажаєш комусь вчинити. Тобі ж, воєводо, ліпше прислужаться нині спокій та лагідь, аніж злі

наміри.

Дуліб звертався до Войтишича, а мав на увазі Ананію. Хотів хоч краєм зачепити зловісного ігумена, з яким рано чи пізно мали вони зійтися, може, й не так мирно, як сьогодні, може, ще судилося це попереду, але вже й тут треба було неодмінно змусити ігумена до мови, зламати його вперте й пиховите, сказати б, мовчання. Ясна річ, Ананія знав, що Дулібові все про нього стало відомо після того, як знайшов він у Суздальській землі Сильку та Кузьму. Дуліб також знав, що ігумен, коли й не відає про все докладно, то здогадується принаймні і вже записав лікаря в число своїх найперших ворогів.

— Гріх намарне проклинати, — повторив Дуліб і не втерпів, повернувся до ігумена, — отець Ананія ствердить мої слова.

— Коли я був на соборі в Цареграді, — зібгав губи ігумен, — то серед постановлень собору було й про це.

Прокляття — зброя вірних. У псалмах Давидових благословення й прокляття чергуються й переплітаються так само нерозлучно, як день і ніч. При прокляттях втихають людські пристрасті.

— Гаразд, ігумене, сказав уже, що в священних книгах не вельми знаюся. Однак пам'ятаю, що сказано в святого Якова про мову: "Нею благословляєм Бога й Отця і нею проклинаєм чоловіців, створених по подобию Божому. З тих самих уст виходять благословіння й прокляття. Не повинно, братія моя, сьому так бути".

Але суперечці не дав розгорітися той, хто до неї спричинився. Войтишич перебив обох, млості вже покинули його, здавалося йому, назавжди, він навіть сів на своєму розкішному ложі, вигукнув звеселено:

— Дорогі мої, нащо вам сваритися! Однаково ж молитимуся щоранку, проказуючи ту саму, свою власну молитву. Ти не чув, лікарю, то послухай. Господи! Пошли мені й сьогодні хоч якого-небудь ворога. Хоч нікудишнього, хоч найнікчемнішого, будь він проклятий. Бо поки маю ворога, живу, Господи!

— Тобі, воєводо, треба полежати в супокої, — сказав Дуліб. — Ми з ігуменом підемо, тобі найперше потрібен спокій. Я зробив, що треба, ігумен поблагословить тебе, а ти поспи.

— Ігумен боявся, щоб душу мою не вхопили дияволи, — засміявся Войтишич. — От і прибіг поперед тебе, лікарю. Не знаю, чи й тепер ще облишить мене. Аж ну нечиста сила знов прилетить за моєю грішною душею!

— Не прилетить. Спи, воєводо. А тобі, отче Ананія, негоже затрудняти хворого. Кажу тобі як лікар, бо моє слово коло немічних — найперше. Твоє ж — останнє, але з ним ніколи не треба квапитися.

Він пішов до дверей, а ті обидва дивилися йому в спину, вражені двозначністю його останніх слів, тоді Войтишич слабо махнув рукою, випроваджуючи від себе ігумена, і Ананія пішов слідом за Дулібом.

У гридниці тинялися, обминаючи один одного, Іваниця й Петрило. Очі Петрилові в темряві світилися перлисто, наче в утопленика або в рибини. І від тих перлисто-

риб'ячих очей, від напівтьми в обширній гридниці, від зловісної постаті ігуменової позад себе Дулібові стало моторошно. Подумав він про далекого, довірливого безмірно князя Юрія, згадалися його високі заміри, і відчай охопив серце від нездійсненості того, чим жив загадковий чоловік цілого піввіку. Бо хіба ж допустять сюди Юрія оці ананії, войтишичі, петрили? Чи вони ждуть його? І чи захочуть збагнути й поцінувати справжню велич ті, що звикли насолоджуватися величчю краденою й незаслуженою?

Темрява панувала у Войтишичевій гридниці, у всьому воеводському домі, темрява в душах, темрява в головах. У негідників завжди темрява в голові. Вони ніколи нічого не хочуть знати. Чом би мали оці нікчеми перейматися високими думами Долгорукого? Хотіли зганьбити його перед усім світом, заплямувати вбивством, а його, Дуліба, використати своїм знаряддям для цього. А він повірив. Шукав істину. Де? Яку? Повірив цим і нічого не знав про Долгорукого. Та й хто знає тут, у Києві? Між тим, лиш народ, який знає і шанує своїх великих синів, гідний величі й краси. Інакше — животіння в бруді, в приниженні, в нестачах тіла і — що гірше! — духу!

— Ходімо, Іванице, — кинув Дуліб. — Воеводі вже легше. Нас покличуть, як треба.

— Не привітався, лікарю, — запобігливо промовив Петрило, наміряючись перепинити дорогу Дулібові. — Не бачилися так давно. Здоров будь, лікарю.

— Здоров будь і ти.

Дуліб не зупинився. Іваниця подався за ним, лишаючи тих двох у притемненій гридниці.

— Бачив свою Ойку? — спитав Дуліб у переходах.

— Ні, не видно ж ніде.

— Чом же не пошукав?

— Петрило прилип і не відлипав, аж поки ти вийшов.

— Говорили про віщось?

— Випитував, хто нас спровадив у Суздаль.

— Сказав?

— Чи я дурний? Мовляв, самі й поїхали, як почули Войтишича та ігумена. Бо ж, мовляв, самі й спровадили нас. А він усе: хто?

— Не хотіли, видно, щоб ми туди їхали. Знали, як воно повернеться. Для них було б ліпше, аби я вже тут заявив, що винен у всьому Юрій Суздальський. Тоді проголосити це з церковних амвонів та зібрати віча в городах — ось і все. Так вони, мабуть, намірялися, а ми все поламали своєю дурною впертістю.

— Оце! Не така вже вона й дурна, виходить.

— Тепер виходить так. А коли ти в порубі сидів?

— Хто в порубі не посидів, той не чоловік. А ми ж з тобою благополучно вибралися.

— То пошукаємо твою Ойку?

— Не хочу. Знала, що ми тут, могла б і показатися.

— А коли не знала?

— То й тоді б могла показатися.

Дуліб не наполягав. Вони вийшли за браму. Київ западав уже в сон. Жодного

зблиску світла не було над великим городом; доми, церкви, дерева зливалися в щось потворно-примарливе; був той час, коли ще не перекликається, розганяючи сон, сторожа і не погавкують ліниво з-під брам зледащені пси, час непевності й настороженості, час завмирання, переходу від кипіння, руху, колотнечі денної до спокою, безруху нічного. Щодня перед стемнінням сторожа виганяє з Києва всіх, хто не має в городі притулку на ніч, виїзять усі вози, виходять всі люди, навіть бездомні пси вибігають за городські брами, лякаючись лишатися на ніч у цьому загадковому, причаєному городі.

І лиш тепер, ідучи поряд з Дулібом, серед темряви й настороженості, збагнув зненацька Іваниця, скільки мала натерпітися торік Ойка, бігаючи ночами то до монастиря Феодора, щоб виманити звідти його, Іваницю, то пробираючись за брами Києва, щоб знайти їх аж на березі Почайни в Кричковій хижі. Чи її примушувано, чи сама вона, забувши про страх і небезпеку, намагалася перешкодити замірам отих, хто всіляко заважав Дулібові в його розслідуваннях. Самовільно чи примушувана? Хоч як воно було, але мав би пожаліти дівчину, а не казати їй прикромі. Іваниця в темряві тяжко зітхнув, аж Дуліб засміявся.

— Шкодуєш, що не побачив? — спитав він.

— Оце ж. Бачив уже. Не сказав тобі, бо й казати нічого. Якась вона не така. Дика й дивна.

— Іншою не знаю твою Ойку. Поки дика, то й приваблива. Повинна бути неприручена й невпокорена. Ото жінка справжня.

Іваниця нічого не відповів, знову зітхнув, і Дуліб не став ятрити його душу. Ні з чим поїхали вони звідси рік тому. Так само повернулися. Все починалося заново.

У Десятинній церкві влаштовано урочисту відправу на честь походу Ізяславового в Суздальську землю проти Юрія Долгорукого. Князь Володимир, перед очима якого було вбито рік тому Ігоря, знову лишився в Києві замість старшого брата і намовлений був чи то боярами, чи ігуменом Ананією, а чи й самим митрополитом Климентом скликати до стольного города князів, воевод, бояр, ієреїв вклонитися мощам святого Климента, привезеним колись із Корсуня ще Володимиром-хрестителем, і попросити успіху в поході Ізяславовому, поході, може, й вирішальному для долі цілої землі Руської.

Так з'їхалися до Києва всі можливі, з Переяслава прибув син Ізяславів Мстислав, з далекого приграничного Бозька прискакав зі своєю дружиною Ростислав Юрійович, пишний і гордий, так ніби десь і не йшли полки на його рідного отця і на землю, де він народився і виріс.

Дуліб, як чоловік з княжого оточення, теж був у Десятинній церкві, серед розкішно вбраного боярства, яке мовби плавало в хмарах кадильного диму, виблискувало в сяйві численних свічок, позбавлене облич, — суцільна бундючність і пихovitість. Попереду стояли князі, але й до них не вчитувалося поваги в боярському натовпі, очолюваному Войтишичем і тисяцькими, тіунами та восьминниками; сяяли з вишнево-золотого мороку лики святих і великомучеників, та й до них не було ніякого діла цим зануреним у власну ситість і ненажерливість.

Ще було в них єдине почуття, якого й не приховували: очікування того, хто вийде вершити відправу. Дуліб вважав, що то буде сам митрополит, але митрополит з поштом вийшов і став на підвищенні збоку, а коло амвона опинився нікчемний, геть схований у негнучких, протканих сутим золотом урочистих шатах ігумен Ананія, що не знати з якої честі мав заступити тут і архієрея, і єпископа, і самого митрополита.

Голос у Ананії, кволий і приглухлий зазвичай, тут, у цій величі, губився зовсім; ігумен і не говорив, не виспівував, не прорікав урочисто, а мовби мекав, зате намагався вирізнити кожне слово, говорив неквапом, смакував сказаним, звертався не так до святого Климента, як до отих зібраних у соборі, бо все ж то зроблено було для них, справжніх господарів і повелителів Києва, які лиш прикривалися йменням князя, готові усунути його, лиш тільки він виявить непослух і непокірливість їхній високій волі, їхній владі, їхньому з діда-прадіда багатству, яке — єдине! — має вагу в сім світі.

"Христолюбивому та вірному князеві нашому, — мекав Ананія, — випроси корисне, щоб, окрім нинішнього доброго пробування, він і вічного блага сподобився, бо перейняв він добродієство прабатьківське..."

...Перед цим походом Ізяслав уже не запобігав перед простими киянами, як тоді, коли йшов уперше на Ольговичів. Йти мали всі, кому звелено. Хто ж пробував намовляти супроти княжого вирішення, тому проколювали язик розпеченим до червоності шилом, запозичивши цю рідкісну кару аж від англійських баронів.

Він прийшов у Новгород, де княжував син його молодший Ярослав, скликав віче, плакав перед новгородцями своїми золотушними очима: "Се, браття, син мій, і ви прислалися есте до мене, оже вас обижає стрий мій Гюргій. На нього прийшов, залишивши землю Руську, заради вас і ваших обид. А думайте, браття, як на нього піти і або ж мир з ним узяти, або ж покінчити раттю".

Питалося для годиться. Бо хто не корився княжій волі, того роздягали на морозі, били й кидали з мосту в ополонки у Волхові. Коли ж хто не потрапляв у Волхов, тому приковувано руки до шиї й кидано в поруб. Так було й чотирнадцять літ тому, коли Ізяслав, тоді ще удільний блукливий князьок, теж піднімав новгородців супроти Юрія і був розгромлений ростовськими полками на Ждановій горі. Так було й нині.

"...добродієство прабатьківське."

Не чув того казання ігуменового літописець новгородський, коли, обливаючись слізьми горя й розпуки, заносив в хартію: "В той час не було в Новгороді правди і праведного суду, піднялися ябедники, знарядили збіговиська, обіти й хресні цілування на неправду, стали грабувати по селах, волостях і по городу, і були ми в поругання сусідам нашим, були по волостях наїзди великі й побори часті, крик, ридання, зойк і клятьба від усіх людей на старійшин наших і на город наш, бо не було в нас милості й суду праведного".

"Нині нехай тішиться, старшуючи між князями", — вимекував ігумен про Ізяслава, який силою й нещадним залізом збирав собі полки, щоб ударити востаннє на вічного свого, та й не так свого, як боярського, ворога Юрія Суздальського.

З ним ішли, бо нікуди людині подітися. Адже земля не розступиться, й угору не

підлетиш. Ішли з Смоленська, із Новгороду, прямували на Волгу, до устя Медведиці, де призначено було збір усім полкам. Ольговичі та Давидовичі мали повести свої полки з півдня через землю вятчів, побіля Москви, поруйнувавши той любий серцю Долгорукого город, такий ненависний боярству вже самою лиш смертю одного з них, якого вони готові були записати мало не в святі великомученики, та ще не могли ніяк вигадати, за віщо ж.

"Їхня віра чиста й одіж непоплямлена", — вимекував ігумен про воїнство Ізяславове. Що тут можна було додати?

Ввірвуться посеред зими Мстиславичі в Ростовську землю, пройдуть її незахищеним північним краєм, суворим і непривітним для людини, оголять її, позабиравши її рабство й тих небагатьох, що там сиділи серед пуш та озер. Мов ромеї, в'язатимуть сирицею жон, дітей, старих. Хапатимуть своїх єдинокровних братів руських і ласкавих мирних людей, які жили там споконвіку. Ловили звіра в пушах і рибу в ріках і озерах. Не знали, що то — вбити людину, бо зустріч з людиною в цих безмежних лісах вже сама по собі була найбільшим святом. Змагалися з лихом піснею, довгою, сумною і мудрою, як світ. А тут прийшли глухі до пісні, до плачу, вуха закриті залізом шоломів, серця залізні, душі залізні. Віра? А що таке віра? Теж залізо?

Прославивши належно князя київського та його воїв, ігумен Ананія перейшов на митрополита Климента, бо ж діялося в божому домі, де найголовнішим з-поміж усіх присутніх був митрополит, високий, з гострим поглядом розумних очей, з хижим носом, який свідчив і про впертість у науках, але й про непоступливість в учинках.

"Хай радіє і той, що, старшуючи між архієреями, щасливий тим, що твоєї святині доторкується та освячує вірних людей".

Колишній монах зарубинецького монастиря Климент був досить високої гадки про себе і не дбав про скромність, коли в посланні своєму до брата Ізяславового, смоленського князя Ростислава, який висловлював сумнів щодо законності обрання митрополита без згоди Цареградського патріарха, восхваляв себе, називаючи філософом.

На церковному соборі, де обирали Климента, відмовилися бути присутніми єпископи-греки: Нестор ростовський, Кузьма полоцький, Мануїл смоленський і Ніфонт новгородський. Не дотягнувшись до перших трьох, князь Ізяслав зате зміг захопити Ніфонта, якого видав йому в Новгороді син, і посадовити непокірливого єпископа в поруб у Києві. Десь той і досі гнив у смердючій ямі, а митрополит, у золотих шатах, серед урочистого співу, тим часом приймав хвалу і славу. Недарма ж у посланні до смоленського пресвітера Фоми напише він, що "Слави і влади жадають не самі лиш миряни, але и монахи. Жадоба її переслідує нас до могили".

По відправі за церковною огородю князів ждали отроки з кінями, бояр — їхні служки, для ієреїв приготовано сани, встелені килимами, бо негоже було б бачити поважних святих отців, що шугають у заметах.

Та вся урочистість хвилі зіпсована була вкрай, зведена на ніщо убогим людом, який ждав можних по той бік дверей Десятинної церкви, терпляче мерз на морозі, брав

облогою тих, які мали вийти в багатстві й славі.

То було жебрацтво київське: каліки, юродиві, немічні, голодні, зубожілі, з невигойними виразками, в бруді, в смороді, в лахмітті; зродилися не знати й звідки, виповнили весь простір перед церквою, лізли один поперед одного, топтали безногих, відтручували безруких, забивали пронизливими криками безголосих; були тут сліпі й глухі, недоріки від народження і понівечені боярською жорстокістю, були старі й малі, чоловіки й жінки, світили голими тілами, посинілими від морозу, зчорнілими від голоду й холоду; все це кричало, плакало, голосило, благало, канючило, погрожувало, проклинали; здавалося, все горе, всі лиха й нещастя світу збилися отут перед бронзовими вратами пишного храму. "...добročинство прабатьківське..." Де вони жили, оці людські залишки, в які нетрі й шпари ховалися від безжальної нічної сторожі, звідки бралися? Чи ще від найперших князів, яких уславлено за велич духу, за мудрість, за здобичливість, за щедрість і багатство їхніх учтувань, на які скликувано чи не всіх киян кількаразово упродовж року, забуваючи про те, що рік має в собі днів не кілька, а триста і шістдесят п'ять, і чоловік, щоб жити, повинен мати шматок хліба на щодень? Чи намножилося жебрацтво київське при скупому Святополкові, який сам торгував і хлібом і сіллю, грабуючи не самих простих людей, а навіть монастирі й бояр, які не прощають такого не те що князеві — Господу Богу? Тяжкий спадок полишив по собі Всеволод. Ізяслав же за ці два літа свого володарювання, розоряючи й палячи села та городи, ще збільшив число зубожілих. І ось зібралися вони сюди, до Києва, чи й не звідусюди, де проходили з вогнем і мечем дружини та полки Ізяславові; плакали, скиглили, ридали, ревли: "Хлібця! їсти! Дайте! Подайте! Віддайте!"

Спантеличився навіть Войтишич, якого важко було чимось здивувати на сім світі, гідному, як на його гадку, лиш одного: прокляття. Зате князь Ростислав не втратив і тут своєї самоповаги, велично змахнув комусь рукою, і крізь юрмовище, крізь страшний стиск враз пробилося до нього кілька суздальців, стали коло свого князя, тримаючи шкіряний міх. Ростислав з величним спокоєм, не дивлячись, простягнув туди руку, щось там набрав у жменю й метнув у натовп.

У прозорому повітрі навпроти сонця зблиснули маленькі кружальця, впали між розкричане й розскиглене жебрацтво, а слідом за ними, давячи один одного, б'ючись, кусаючись, огризаючись, гунула вся ота злиденність, хоч ще ніхто й не знав, що то летить з руки даючого, не здогадуючись і не вірячи, щоб кидано їм так щедро золотий і срібний пенязь.

А Ростислав кинув ще і ще, кидав невтомно й щедро, розсіював над зібраними золото й срібло, чеканене ще іменами Володимира і Ярослава, Всеволода і Мономаха, на невеличких кружальцях вибито було парсуни княжі, стояли там написи руські, а то й грецькі: "Володимир князь, а се його срібло", "Ярослав архонт, а се його золото"; може, траплялося там і дешеве срібло Святополкове, в якому олова було більше, ніж самого срібла, та найбільше було золота, позначеного іменем Юрія, з відбитком Георгія Победоносця, або готового до пострибу суздальського лева, або націленого в землю лука. І хоч як билися за кожен пенязь убогі, хоч яке ревище творилося на площі перед

Десятинною, та хтось устиг побачити на золоті й сріблі Юрієві знаки; і серед лайок, прокльонів, стогонів, харчання, плачів зродилося одне слово, прокотилося над натовпом, застрибало то там, то там, гинучи й відроджуючись з новою силою, попервах линуло нерозбірливо, уривчасто: "...олго...", "...горуку...", "Долго...", "...горукий", а тоді вибухнуло враз, відбилося стократною луною і вже не вгавало весь час, поки Ростислав жбурляв пенязь, і поки пробиралися вельможні крізь жебрацтво, і поки всідалися на коней та в сани:

"Долгорукий! ...рукий — рукий — рукий!"

"Долго... Долго... Долго... рукий!"

"Долгорукий — Долгорукий — Долгорукий!"

Князь Володимир зблід, Мстислав Ізяславович щось говорив йому гнівне, Войтишич стиха кляв, чотири Миколи тулилися до Войтишича і до Рагуйла, тисяцького князя Володимира; трясли бородами, жовтооко поблимували на сина Долгорукого, що спричинився до такого безчинства. Ввижалася вже їм довга рука суздальського князя, що пожадливо тягнулася до Києва. Бач, накарбував золота з своїми знаками і мерщій прислав сюди, хоч досі й не чувано про Юріїв пенязь. Не може силою — хоче пробитися до киян золотом.

Ростислав зберігав цілковитий спокій, вдавав, ніби його тут ніщо не обходить; покінчивши з пенязем, метнув поміж натовп і шкіряний міх, який умить був розшарпаний на клапті, бо кожному хотілося мати бодай абищицю, яка поєднала б його з отим іменем, яке гриміло над площею, мов заповідання тих ліпших часів, коли й кривий застрибає, мов олень, і язик німого запіє.

За київським звичаєм по відправі князь влаштовував обід для ієреїв, князів і бояр та воевод. Про жебрацтво було забуто, щойно від'їхали від Десятинної церкви, забуто й про оті недоречні вигукування, що так сполошили було князів і бояр.

Столи накриті були в Ярославовій золотій гридниці, про яку Дуліб досі лиш чув і ніколи й не сподівався побувати між цих справді золотих стін, що бачили багатьох славних людей, послів од наймогутніших володарів земних, чули слова високі, благородні, а бувало, й зрадливі та підлі, бо після Ярослава в Києві сиділо вже он скільки князів і не завжди були то князі гідні слави цього великого города.

Князь Володимир не набув ще вміння спрямовувати учту й надавати їй справжньої невимушеності, яка нічого спільного не має з брутальністю й низьким обжиранням і обпиванням. Все тут намагалось перекинути одне одного, заливалось вином, запихалось щонайжирнішими шматками, жувало, ригало, плакате, цілувалось. Войтишич знай викрикував своє "будь воно все прокляте" й обцілювався з боярством; чотири Миколи, зсунувшись плече до плеча, вмегелювали, жовтооко поблимує на суздальців, а з ними й на Дуліба. Ананія не їв і не пив, тільки гидливо кривився, сидячи між Войтишичем і митрополитом. Дуліб опинився коло боярина Петра Бориславовича, який привітався з ним ще в Десятинній церкві й не відпускав після того від себе, зрадивши, що може спіткати в Києві ще одного чоловіка, знайомого з книжною премудрістю, бо до церковних мужів Петро не мав особливих схильностей. Князь

Ростислав посадовив Дуліба поруч з собою, а що Петро Бориславович був разом з лікарем, то вийшло так, що він сів з другого боку від Юрійовича, їм личило отак сидіти: посередині розкішно-величавий князь; з одного боку спокійний, підкреслено скромно, але зі смаком одягнений лікар, якого побоювалися, бо й досі був для всіх загадковим; з другого — Петро Бориславович, натхненно-блідий, чорнобородий, в бузковій хламиді, обшитій чорним бобром, з пальцями, обнизаними коштовними жуковинами, перевчений і пещений, мов високорідний ромей.

— Не зношу далеких походів, — сказав він, нахилиючись до Ростислава. — Бридить мені спання в свинячих умовах, невмивання, поганий харч. Змалку збалувано мене. Отець мій помітив, що маю занадто короткі руки, непридатні для меча, і віддав у книжну науку. Побував у багатьох землях, вивчив чужі мови, прочитав усі книги, пізнав безліч людей. А чи пізнав самого себе?

Ростислав усміхався на ту мову зверхньо-зневажливо. Вже кому-кому, а йому з самого народження було відкрито його призначення. Велич князівська — ось і все. Над чим тут ламати голову? Всі інші люди мають так чи інакше слугувати для підтримання тої величі. Ще молодим сидів він у Новгороді князем, де всидіти нікому ніколи довго не вдавалося. Саме перед ним вигнали новгородці Всеволода, сина Мстиславового, який був тоді великим князем у Києві. Всеволодові виставлено було в провину, що він не блюде простого люду, хотів змінити Новгород на Переяслав, тим самим принизивши славний великий город торговий, в битві при Ждановій горі перший побіг з полку, без кінця встрявав в усобиці, втягуючи в них і Новгород. Ростислав теж не втримався довго в тому баламутному городі, пішов звідти хоч і без ганьби, але й без слави. Тоді десять літ сидів у батька на прокормленні, зазнаючи приниження для своєї високої честі й чималого гноблення для князівського свого духу. Тепер би мав розмахнутися на всю силу, яка вичувалася в усій його постаті, в гордій могутній шії, в умінні сидіти на коні й за столом, в умінні слухати й справді по-князівськи усміхатися.

Якийсь п'яний ієрей, здається, з печорської братії, зваблений гордим виглядом Ростиславовим, причалапкав, вмочаючи в чашу з вином бороду, вхопився, щоб не впасти, за Дулібове плече, розвів жалі:

— Нема тепер Самуїла, який би повстав проти Саула; Нафана, що запобіг би падінню Давидовому; Іллі та Єлисея, що ратували б проти беззаконних царів; Амвросія, який не злякався царської висоти Феодосія-імператора; Василія Великого, що нажахав словом своїм гонителя християн Валента; Іоанна Златоуста, який викривав імператрицю Євдоксію.

— Прибери, лікарю, оте п'яне ледащо, — кинув через губу Ростислав, — не можу пити, коли над вухом мені варнякають.

Дуліб відіпхнув сп'янілого отця, той, заточуючись більше, ніж личило б, посунув кудись у другий кінець гридниці. А звідтіля зродився Петрило, прочовгав повз п'яних і так дурних, наставляючи на всіх свої безвиразні перлисті очі, гордо тримався за шию, де мав товсту золоту гривну (чи й не ту, що дарував колись Долгорукий за порятунок од смерті в Москві?), наблизився до Ростислава, вклонився йому, пробився крізь гамір і

гелґотняву боярсько-іерейські рипучим своїм занудливим голосом:

— Здоров будь, князю Ростиславе! Петрило єсмь. Служив отцю твоєму славному вірою й правдою. Радий, що й тепер служимо з тобою тому самому великому князю.

Мовлено було так двозначно, аж навіть Ростислав змінив свою незалежно-горду поставу й глянув на Петрила зацікавлено. Бо "тому самому князю" могло означати: і князеві давньому, себто Долгорукому, і князеві київському, в якого справді обидва служили нині, себто Ізяславові. Але ж міг цей Петрило, колись молодий і безжурний дружинник, який устиг накласти на лук стрілу й пустити її в боярина Кучку, попередивши того в його замахові на князя Суздальського, міг цей Петрило зберегти вірність своєму давньому князеві, вірність і любов, може, бо ж Долгорукого любили всі ті, хто знав його ближче, ходив з ним у походи. Щоправда, не любили його всі бояри, як не любили вони й Суздальської землі цілої за те, що набита вона була втікачами, голодранцями, колишніми рабами, людьми для бояр упослідженими, безвартісними, бунтівливими, отже злочинними. Петрило ж поставлений між князем і боярами, він здирає мита, чинить суд саме над такими, які в заліських землях почуваються господарями становища, або ж не маючи зовсім бояр, або ж не дуже їх празнуючи, бо почуваються під справедливою рукою Долгорукого. Але це, останнє, подумав не князь Ростислав, який мав голову, влаштовану таким чином, що думати вона могла вельми туго й повільно, бо все в ній спрямоване було тільки на постійне підтримання гідності князівської, — подумав за князя Дуліб, який усе чув і бачив, який, власне, знав тепер Петрила досить добре, щоб не мати сумнівів щодо того, кому служить і служити наміряється восьминник, але вмить поставив себе на місце Ростислава і от так подумав про цього княжого й боярського попихача, слизького, невловимого, колись мужнього й безстрашного, а тепер, мабуть, просто нахабного.

— Це ти — Петрило? — поспитав, мовби ще не вірив, Ростислав.

— Так, я, князю.

— Чув про тебе вельми прихильні слова від отця мого. Радий бачити тебе. Затримуюсь на якийсь час у Києві, стану на Красному дворі Всеволодовім. Хочу бачити тебе гостем.

— Дякую, князю.

Петрило вмів уклонятися, Ростислав умів збувати поклони неувагою. Кожному своє. На Дулібову долю припало безсилля. Не міг вчасно застерегти Ростислава від необачних припросин, та й не послухався б Ростислав, який підкорявся лише власній гордині, гординя ж князівська неминуче призводить до сваволі.

Петро Бориславович не зміг приховати свого зацікавлення:

— Маєш намір побути в Києві, князю? А не боїшся киян? Кияни не терплять двох князів у своєму городі. Вважають, що тут має бути лиш один князь. Ні двох, ні кількох. Це вже так.

— Може, боярине, натякаєш на вбивство Ігоря? — докинув Дуліб.

Ростислав, вважаючи, що вже й так наговорився з Петрилом, мовчав, лиш усміхався гордовито, самими бровами показував, що вдячний тим, хто здалеку, то

звідти, то звідти, гукав, що п'є його здоров'я. Здавалося, його не обходить ніщо: ні гамір, ні пиятика, ні оця розмова, яка розпочалася коло нього між двома вченими мужами, розмова, що, власне, розпочалася через нього і заради нього, бо один хотів вивідати наміри Ростиславові, а другий хотів збити його з наміру, перевести розмову на щось інше.

— Вбивство Ігоря — пересторога, — поважно мовив Петро. — Ігор сам попросився в Ізяслава, щоб той до зволив йому перейти з Переяслава до Києва. А навіщо? Дратувати люд? Тримати його в постійному напруженні і страхові? Бо коли в такому городі поселяються два князі, та ще один з них — колишній ображений, з думкою про відплату й помсту, — чи ж може люд спати спокійно? І чи може забути про загрозу, яка нависає над ним щодень? Киянам од Всеволода, брата Ігорового, вже був тягар великий, і, коли Всеволод умер, то, окрім баб улюблених та підложниць, ніхто й не заплавав. Але спасалися від Ігоря ще більших тягот.

— Цим можна виправдати усунення Ігоря, — сказав Дуліб, — але вбивство? Хіба таке підлягає виправданню?

— Не виправдую, а лиш обдумую те, що сталося, — вклонився йому Петро, — гадаю, ти далекий від думки, лікарю, причисляти ще й мене до людей, які заплямували руки кров'ю несправедною. Сталося те, сам тепер відаєш вельми гаразд, без умислу; чистий випадок і темні пристрасті людські призвели до вбивства, але не треба скидати з ліку й характеру киян, духу сього городу, який іноді проявляється навіть у таких діях злочинницьких. Не забувай також, лікарю, що кияни не просто не терплять у себе водночас двох чи кілька князів, а не люблять, щоб їх розшарпувано між двома чи кількома родами, як от Ольговичі й Мономаховичі, чи там старші й молодші, чи ще якось. Ігор був Ольгович і намірявся бути гіршим тираном за свого брата. А ще Святе Письмо вчить, що вбити нечестивого володаря не гріх.

Бачимо те на прикладі Аода і Еглона, або Самуїла і Агата, або Єгу і Єгорама. В греків і римлян убивство тирана вважалося виявом громадянської доблесті. Гармодій і Арістогітон стали народними улюбленцями завдяки цьому. А обидва Брути римські?

Ростислав зворухнувся заперечливо, він мовби лиш щойно помітив Петра коло себе і здивувався його присутності й його словам.

— Мені знані й інші слова з Святого Письма, — сказав над головою в ученого боярина. — Мовиться там: "Де слово царя, там і влада". А кому ж вільно йому мовити: "Що чиниш?"

Петро відповів уміть:

— Тут питається, кому вільно. Без відповіді. Себто, не заперечується право питати, а шукається той чоловік, який би зважився на це. Коли ж хтось такий знаходиться, то без страху питає. Кияни ж, як бачиш, князю, можуть не просто питати, а й усувати небажаного.

— Хто ж визначає бажаних? — без цікавості поспитав Ростислав.

— Сам город і визначає. Має свій голос, чутний повсюди.

— Повсюди, та не однаково. Зблизька чутно ліпше, боярине? Чи здаля?

Знову князь питав мовби без цікавості, аби лиш підтримати розмову, але й Петро, видно, неспроста набивався з своїми розбалакуваннями; Дуліб уловив намір бояринів, подумалося йому, що той не самочинно прилип до Ростислава, а має за собою ще когось, кому доконечно хочеться довідатися про заміри Юрієвого сина.

— Почуте штовхає чоловіка до вичинів тих чи інших, — зволожуючи уста медом, сказав Петро. — Історія дає нам безліч прикладів. Римський історик Тіт Лівій розповідає, як цар Тарквіній послав свого сина Секста Тарквінія вивідати настрої мешканців города Габії. При тому Лівій наводить таку собі баєчку. Як молодий римлянин, син вельможі, щоб вивідати таємниці Карфагена, поїхав туди мовби вигнанцем і прислав до батька слугу, питаючи, що має робити. Вельможа повів слугу на город і, прогулюючись, мовчки збивав ціпком маківки, так що не лишив жодної. Ось і все. Починається з слухання, кінчається понищенням усіх значних людей, тих, що вивищуються над загалом, мов маківки на стеблах. Але то не для Києва.

— Не знаю Києва, — байдуже відмовив Ростислав. — Може, через те й хочу на довший час затриматися тут, зупинившись на Красному дворі Всеволодовому. Будуть лови, забави. Коли хочеш, боярине, то будь моїм гостем.

— Дяка, князю, — вклонився Петро Бориславович.

Дуліб дедалі більше переконувався в нещирості бояриновій. Неспроста не пішов він у похід з Ізяславом, адже всім відомо було, що супроводжував князя повсюди, записуючи кожен його вчин і кожне слово заносючи на пергаменти, щоб зберегти для потомних. Розлучався з Ізяславом хіба що тоді, коли треба було їхати послом до союзників, бо тут ніхто не міг замінити високорозумного Бориславовича з його красномовством, гречністю, стриманістю й книжними знаннями. Коли ж нині полишено Петра в Києві, то для якоїсь важливої справи, може, й для того, щоб вивідати справжні наміри Ростиславові, бо хоч відверто Юрієвому синові ніхто недовір'я не виявляв, його остерігалися всі прибічники Ізяславові, та й не так самого, як батька його, Долгорукого. Пригода з жебрацтвом коло Десятинної церкви мала б ще зміцнити підозри, може, через те Петро відразу пробився до Ростислава і завів цю сповнену натяків і недомовок бесіду, за кожним словом якої могла ховатися пастка.

— Обережнішим будь, князю, — порадив Ростиславові Дуліб, виждавши хвилю, коли вони при роз'їзді опинилися віч-на-віч. — Не подобається мені вельми сей Петрило, та й боярин Бориславович теж неспроста підсідав до тебе. Діло наше небезпечне вельми і занадто важливе, щоб зіпсувати його одним необачним словом.

Ростислав, за своїм звичаєм, не став прислухатися до розумної поради.

— Роби своє! — кинув майже зневажливо й повернувся до князя Володимира, який під'їхав, щоб попрощатися.

Іваниці набридло мерзнути на Ярославовім дворі разом з отроками й боярськими підлизами, які стерегли коней для своїх хазяїнів. Не почувався служкою, підлизуватися не мав до кого, не звик принижуватися; в Суздальській землі саджано його, як рівного, за княжий стіл, коли ж кинуто їх з Дулібом до поруба, то й там були разом, зрівняні в нещасті так само, як і в дні найбільших радощів.

Він прив'язав Дулібового коня коло сіней Ярославових палат, щоб Дулібові не довелося довго шукати, а сам поїхав собі по Києву в сподіванні знайти якусь розвагу, відродити своє тепер чомусь забуте безжурне байдикування.

Дуліб справді відразу побачив свого коня і збагнув досить легко все, що творилося в душі Іваниці, поки той мав мерзнути коло Десятинної церкви, а тоді ще й тут. Не образився на хлопця, а схвалив його тямкуватість, подумав також, що з Іваницею щось негаразд. В ньому мовби зломалося щось після поруба, пропала безжурність і добрість, став він якийсь неначе гостріший, шорсткіший, власне, став, як усі чоловіки, нічим тепер не вирізнявся, і, мабуть, першими відчули це жінки, бо вже не було в Іваниці пригод, не пропадав він ночами, не приносив Дулібові несподіваних звісток, які добував колись так легко, просто й ділився ними щедро й охоче зі своїм старшим товаришем.

Невже поруб так уплинув на хлопця? Чи цілковита невідомість? Бо не знав, чому кинуто їх, всупереч здоровому глузду, не відразу, як прибули до князя Юрія з безглуздим звинуваченням того в убивстві Ігоря, а вже опісля, як вони переконалися в його безневинності, довели його безневинність та ще й зблизька знали його благородство і чисті високі заміри. Мстивість невластива була Долгорукому, тож як міг Іваниця витлумачити оте жорстоке веління закувати їх у залізо, везти через усю Суздальську землю, показуючи люду, мов диких звірів, тримати в смердючому порубі, в темній, задушливій хижі, возити з Суздаля до Кідекші й там замикати в кам'яному мішку, випускаючи на прогулянки лиш уночі.

Не відав нічого Іваниця про ті кілька розмов, які мав Дуліб у Кідекші з князем Юрієм, не здогадувався про те, як і чому їх "визволяв" з поруба Ростислав і яке справжнє призначення мав тут, на півдні. Може, щось відчув отоді, як тримав його Дуліб коло себе, поки сиділи вони в Кричка, але ж відчуття — то ще не знання.

Відкриватися перед Іваницею доточно Дуліб не хотів. Мали вони вжитися як слід у Києві, стати тут своїми людьми; скинути з себе будь-які підозри, виказати свою незацікавленість справами сього міста, не бути ні посланцями одного князя, як сталося торік, ні мучениками князя іншого, якими прийнято їх сюди. Просто бути мрибичним княжим лікарем, який водночас є лікарем для всіх. Бо ще Мономах сказав: "Вольного приспіте".

Але, здається, все зіпсував Ростислав. Не витримав у Бозьку, на перші ж припросини молодого Володимира прискакав до Києва і, поваблений золотом київським і розкішшю, відразу виявив намір лишитися тут, сісти на Краснім дворі, не дбаючи, як то буде потрактовано і самим князем Володимиром, і боярством київським, та й самим Ізяславом, до якого вже, мабуть, заготовляють гінця вірні люди. Може, той самий Петро Бориславович саме й споряджає грамотку до свого високого покровителя, в якій напише, що залишив князь тут Ростислава на свою голову.

Іваниця лежав, задравши на коминок ноги, й знічев'я шкрябався в голові.

— Грієшся? — спитав Дуліб. Іваниця відмуркнув щось нерозбірливе.

— Змінився ти вельми.

— Оце!

— Вже он який час сидимо в Києві, а нічого не приносиш.

— Що ж мав би приносити?

— Звістки. Як то бувало колись.

— То ж колись.

— Вразив тебе поруб?

— Оце!

— А що коли скажу тобі: поруб був несправжній. Іваниця сів, злякано втупився в Дуліба.

— Як то — несправжній?

— Ну так. Для виду лиш.

— А... — Іваниця не міг стямитися. — А залізо, в якому нас везли до Суздаля? А смердюча яма бездонна, в якій сиділи спершу? А тоді ота хижа і Оляндра, яка щодень дратувала своєю приступністю для всіх, та тільки не для нас, бо ми не мали найголовнішого: волі. Як же ти кажеш, що то несправжнє, Дулібе?

— Ти міг би ще додати той кам'яний мішок у Кідекші, куди нас кинуто вночі й звідки щоночі, щоб ніхто не бачив, випускано погуляти; так само, як прогулювано дикого пардуса, подарованого князеві Юрію Святославом Ольговичем, коли зустрілися вони в Москві уперше. Щоправда, ти не знав, що пардуса того тримано в такому самому кам'яному мішку поряд з нами, і звір, видно, ви-чуваючи людський дух, дряпав стіну пазурями, мурчав пожадливо, не давав мені спати; а ти в цей час спав сном праведника і марив про Ойку та ще про якихось дівчат. Я не заважав тобі, бо й навіщо? Так само не став говорити тобі про ті потаємні розмови, які відбував тоді з князем Юрієм під час твого снання, бо мали заховати таємницю перед цілим світом.

Іваниця ніяк не міг повірити в те, що каже йому Дуліб.

— Та ж навіщо? — вигукнув він. — Навіщо було все оте?

— Хотів Долгорукий послати в Київ своїх вірних людей і вибрав нас з тобою. А щоб не впала на нас підозра, то вигадав поруб. Бо коли б просто відпустив нас до Києва і прибули ми з порожніми руками, не знайшовши убивць і не запламувавши злочином Долгорукого, то яка б нам була віра? Ізяслав перший вважав би нас підкупленими князем Юрієм, а вже про Войтишича а чи про ігумена Ананію, то чи слід й казати. А так ми прибули сюди тяжко ображені Долгоруким. Найперші його вороги. І всі тутешні вороги його для нас тепер — найперші друзі.

— А Ростислав? — спитав Іваниця. — Він хто?

— Ростислав прийшов, щоб, може, згодом, у час сприятливий, зустріти отця свого в брамі Києва. На жаль, молодий князь занадто поквапливий, а поради нічийї слухати не звик. Тому й перед тобою відкриваюся передчасно, бо мали б ми ще сидіти тихо, вживатися в Київ, як радив мені Долгорукий. Ростислав приїхав, заявив сьогодні, що сяде тут надовго, вже запрошує до себе і Петрила і Петра Бориславовича, завтра в нього буде все боярство київське, ловитимуть його щоразу на слові, як ю вже пробували зробити сьогодні під час учти, і нічим гут не зарадиш. Погано, коли гідність переростає

в пихонитість, а воля — в нестриманість. З таким чоловіком вже нічого не вдієш. Але ми з тобою збережемо прихильність до Ростислава, бо він — наш визволитель, як то всім тут відомо. Робити ж маємо своє поза сином Долгорукого і незалежно від нього.

— Що ж маємо робити?

— Завтра поїдемо до Кричка, підемо між простий люд київський, щоб розповісти правду про князя Юрія, поїдемо, як колись було, від одного хворого до другого, може, й через усю землю Київську, а там — Переяславську. Чи нам з тобою лякатися мандрів?

— Я вже й забув, коли те було. А ти неначе забув, що лікар єси.

— Войтишича ж лікував, згадай.

— Оце! Його й дрючком не доб'єш! Хіба таких лікують? А Кричко знає про тебе, Дулібе? Тепер згадую, як приїздили ночами туди якісь люди. Думав тоді: до Кричка. Виходить, до тебе? То Кричко має знати більше, ніж я?

— Живе в іншому світі, ніж ми з тобою, ніж князі й бояри. Ми опинилися посередині. Не прилучилися ні до тих, ні до інших, а відійшли від обох світів.

— Знаю. Це там, де найбільше б'ють. З обох боків б'ють, а ти лиш встигай підставляти спину.

— Боїшся?

— Оце! Коли ти бачив, як Іваниця боявся? Закис у неробстві — ось! Коли б сказав мені давніше, облетів би вже весь Київ, поставив би перед тобою всіх приязних Долгорукому, а ворогів і сам знаєш.

Дуліб поклав йому руку на плече.

— Однині знову ми збратані, як і перше.

— Оце ж! — помурчав задоволено Іваниця і позіхнув смачно, бо поспати любив, як усі ті, хто шанує своє тіло й прислухається до щонайменших його забаганок.

Мав би спати в Києві сторожко, в очікуванні якогось чуда, про яке марив ще в суздальській темниці, але проспав і сеї ночі, може, все на світі, бо не чув, як уже перед світом щось нечутно відчинило двері, промайнуло по їхньому житлу, не знати, як відразу відшукало місце, де спить Дуліб, стало над лікарем, тамуючи віддих, мовби прийшло лиш для того, щоб помилуватися на цього сплячого чоловіка, на його спокій і мудру красу, яка вичувалася навіть у передсвітанкових сутінках, навіть у сплячому, коли в людині мало б згасати все людське, бо сон зрівнює нас з іншими живими істотами, ми втрачаємо над ними перевагу й вищість.

Дуліб прокинувся вмить. Ще мав заплющені очі, а вже не спав, вже знав, що коло нього хтось стоїть, та більше: знав, що не вбивця, не ворог, не нападник, а дружня істота поряд, бо так святобливо ніхто інший не міг триматися.

— Хто се? — спитав він тихо, щоб не злякати прибуду і щоб скинути з себе залишки сну.

— Я, — сказало воно дівочим голосом.

Дуліб рвучко сів на постелі, продер очі. В сутінках біліло ніжне хутро, воно мовби висіло в повітрі, плавало, бо обличчя дівчини і її ноги зливалися з темнощами повалуші, разом з хутром плавав у тиші також голос дівчини, голос Дулібові знайомий,

хоч і чув він його раз чи двічі, чув давно і не запам'ятав, бо й нащо?

— Ойка? — здогадався він відразу, дивуючись сам собі, що пізнав дівчину так легко і неначе ждав її появи.

— Я, — знову відповіла дівчина.

— Шукаєш Іваницю?

— Тебе.

Знову Дуліб подивувався. Та одразу згадав, що він же лікар.

— Комусь погано? Войтишичу? Чи, може, батькові твоєму?

— Та ні. Що їм станеться?

— Тоді що ж? Хочеш, щоб розбудив Іваницю?

— Не треба. Я до тебе.

— Дівчино, зараз глупа ніч!

— А мені однаково. Я звикла не спати ночами. Вони ганяються за мною саме ночами. Щоб не датися, треба не спати.

— Хто за тобою ганяється?

— Однако хто. Всі. Хто побачить, той і ганяється.

— Я бачив тебе колись. Але ж не ганявся?

— Не ти — твій Іваниця.

— Іваниця думав про тебе. В Суздалі, скрізь.

— А-а, всі думають. Знаю, про що вони думають. А я прийшла до тебе.

— З чим же? Помогти тобі в чомусь?

— Про Кузьму розкажи, про брата. Знайшов його?

— Знайшов і мав розмову. Не дуже приємну, бо грубий вельми, а може, сказати б, — різкий. Видно, мав життя несолодке. Але чесний і відвертий. Та ти сядь. Он там стілець, або на лавку.

— Пусте. Говори.

— Тоді я теж встану. Вийдемо. Бо негоже, коли перед тобою стоїть дівчина. Це ти нас спровадила в Суздаль? Не кажи, бо й так знаю. Але навіщо? Думав я, хтось інший за тобою тоді став, а тепер вони випитують: хто й коли? Не хотіли, виходить, щоб я дістався аж туди. Бо довідався про дещо некорисливе для ігумена й Войтишича. Ти знала все?

Вона мовчала.

— Чому ж мовчиш? Мені можеш казати все відверто. Не належу до твоїх ворогів. Кузьмі теж не ворог, як бачиш.

— Вони спорядили сьогодні вночі гінця, — зненацька сказала вона.

— Гінця? Куди? Якого?

— До князя Ізяслава. Про тебе й про цього... Ростислава, сина Долгорукого.

— Ну, — Дуліб пройшовся сюди й туди, не міг стримати дроз, все робилося навіть швидше, ніж він думав, — як же взнала?

— Вже взнала. Вмію. — Вона помовчала, тоді додала з викликом: — І хочу. Для тебе.

Він підійшов до дівчини, взяв її за руку. Рука була маленька, тепла, м'яка, мов нічна пташка.

— Дозволь поцілую тобі руку, дівчино? — сказав і, не очікуючи згоди, доторкнувся губами до ласкавої чистої шкіри.

— Княгиням звик руки цілувати? — засміялася вона.

— Княгиням? — він глянув на неї зблизька. — Звідки знаєш, кому цілував руки?

— Здогадуюсь! — з викликом мовила вона, і виклик той спрямований був мовби й не Дулібові, а кудись у простір, комусь невидимому й невідомому, бо дивилася Ойка не на самого Дуліба, а через його плече, назад, дивилася так невідривно й з таким зухвальством, що лікар і собі не стерпів, озирнувся.

Позад них, у дверях, біліла сонна постать Іваницина. Біліла заціпеніло, в безруху й безмовно, не чутно було навіть улюбленого хлопцевого "Оце!", яке виривалося в нього завжди майже підсвідомо.

— Спасибі тобі, — сказав Ойці Дуліб. — Може, тебе провести? Іваниця міг би.

— Не треба. Сама.

Вона війнула на Дуліба своїм неповторним теплим запахом, промайнула повз Іваницю білим видом, а він стояв і не міг зворухнутися.

Дуліб підійшов до нього, взяв за плечі, легко повернув, повів до його повалуші.

— Доспати тобі ніч треба, Іванице.

Хлопець не пручався, дав укласти себе в постіль, лежав тихо, мовби й справді зготовлявся додивлятися сніг, в яких щоночі приходила до нього Ойка, але не мав більше сили вдавати з себе байдужого, підхопився з ложа, підбіг до Дуліба.

— Ти бачив: вона боса!

— Не помітив, — розгублено промовив лікар.

— А надворі сніг і мороз.

— Якось не зауважив.

— Боса! — вигукнув Іваниця. — Як же дивився?

Вони обидва метнулися в сіни, вискочили надвір. Ойки не було. І слідів не розбереш. Сніг затоптаний, замерзлий.

— Я наздожену її, — сказав Іваниця.

— Поглянь на себе. Сам босий і голий. Схаменися, її вже й слід простиг. Ти ж знаєш, яка невловима.

Дуліб насилу зтягнув Іваницю назад до помешкання, всадив його на ложе.

— Заспокойся. Вона прийде до нас ще.

— До тебе.

— Кажу: до нас.

— А я кажу, до тебе. І не вмовляй мене. Я все чув.

— Підслухував?

— Спав, мов убитий. А тоді вона приснилася мені й покликала до себе. Я скочив і побіг. Застав вас удвох. Чув, що вона казала. Прийшла до тебе.

— Сьогодні — так. Бо хотіла дещо почути про Кузьму і сказати про гінця. Вважала,

що ліпше першому сказати про це мені. А завтра прийде до нас обох. До тебе, хотів я сказати.

— Оце ж! До мене вже не прийде.

На спання не залишилося ні часу, ні охоти. Іваниця одягнувся, пішов поглянути коней. Дуліб засвітив свічку, сів до своїх пергаментів і (таке сталося вперше) нічого не міг вписати.

Поки ж Дуліб сидів над чистим пергаментом, Іваниця примостився на краю жолоба між кінсьми і якось не мав охоти квапитися з стайні. Сорока над дверима, щоб відганяти від коней нечисту силу, сухе сіно, тепло, гострий запах кінського поту, заспокійливе хрумкотіння коней — все це могло б замінити йому недоспану ніч, вгамувати, сповнити серце звичною лагіддю, однак не допомогло ніщо. Вперше в Іваниці прокинувся в серці звір незгоди, вперше бунтувалося в ньому все супроти Дуліба. Бо поки вважав, що обидва вони однаково одстраждали в суздальському порубі за якусь неловиму й незбагненну справедливість, то все ніби й було гаразд. А тепер виходило, що тільки Дуліб сидів у порубі заради вищої цілі, а вже він, Іваниця, був там йому не товаришем, а кинуто його туди, мов барана, або підсвинка, або просто мертву річ якусь, а не живого чоловіка, бо ж сидів і нічого не відав, ні про що не здогадувався. З ним повелися найгірше: зневажили в ньому людину! Що там вищі цілі, святі заміри, державні задуми про добро, волю, владу і єдність людську, коли при цьому зневажають людину? Він готов був віддати себе всього, але ж не в такий спосіб, не безмовним знаряддям, а людиною, в якій збережено було б і пошановано все людське.

Він довідався про все запізно, щоб образитися і сказати Дулібові про це, але й нескаламученістю душевною похвалитися тепер навряд чи зміг би, може, тому й забрався до коней, рятуючись серед їхньої безмовності. Власне, мав би образитися ще вчора перед сном, коли Дуліб сказав йому про Суздаль, але тоді якось не встиг, хотілося спати, та й не звик він впускати собі в душу почуття лихих і мстивих. Та ось ніч переполовинилася, і зробила те Ойка. Подумати, то ця дівчина спричинилася до всього. З неї все почалося, нею продовжується, а про кінець страшно й подумати.

Надворі зарипів сніг. Можна було сидіти собі спокійно, бо то не Ойка. Та бігає боса навіть по снігу.

Сніг порипів до дверей стайні, Дулібовим голосом покликало:

— Іванице?

— Оце! — невдоволено відгукнувся Іваниця.

— Що з тобою? Не заснув там?

— Заснеш! Тут заснеш, у цьому Києві, серед цих князів та бояр! Та й де заснеш на сім світі, коли ти чоловік останній!

Дуліб знайшов його поміж кінсьми, обійняв за плечі.

— По твоїй задовгій мові бачу, що розбентежений, Іванице. Образився на князя Юрія чи на мене? Справді не гаразд вийшло, але що вдієш? Справи державні часто вимагають пожертв од людини. Та чоловік од того ніколи збідніти не може. Відпущено нам певну кількість знань, думок, зворушень, переживань, і ніхто не зможе цього

порушити, жодна ганьба, жодне нещастя, жоден володар не зможуть у нас цього відібрати. Сказано мудрецями вже давно: "Хто дивився на день нинішній, дивився на всі речі: ті, що сталися в незглибимій минувшині, й ті, що відбудуться в безмежному майбутті".

— Ото й побачив, — муркнув Іваниця.

— Сідлай коней, — спокійно звелів Дуліб. — Для образ доведеться вибрати інші часи. Нині ж треба відвертати небезпеку.

— Шукав я коло тебе спокійного життя, лікарю, а знайшов суцільні небезпеки. І щодалі більші та гірші. Чи вже не годі? — Іваниця зіскочив з жолоба, мало не штовхнувши в плече Дуліба.

— Не нам небезпека, — сказав той.

— Кому ж?

— Князеві Юрію.

— Оце! — Іваниця засміявся з неприхованою зловтіхою. — Князь у Суздалі, а небезпека йому в Києві, де ми з тобою! Як же то воно?

— Небезпека для нас з тобою — то й загроза для князя Юрія. Коли ж загрожують йому, то загрожують і нам, мав би ти це давно зрозуміти, Іванице. Але ти нетерплячий, як і князь Ростислав. Нікому не стає терплячості. Сідлай, та поїдемо.

— Я терплячий, — тягнучи сідла, бурмотів Іваниця, — я терплячий, ого! Та вже як і не втерплю!

Вони виїхали з двору, коні, звиклі до далеких мандрів, а тепер застоялі й знудьговані в тісній стайні, звеселено пирхали, терлися один до одного, нетерпляче витупцювали в тихій, безлюдній ще світанковій вулиці.

— Куди поїдемо? — позіхнув Іваниця, якому не передався неспокій Дулібів, а жвавість коняча видавалася просто обурливою. — Н-ну, — гримнув він на свого коня. — Ти в мене пограєшся! То куди поїдемо?

— Сам не відаю, — з неприхованою розгубленістю мовив Дуліб. — Хіба що до Кричка, так набридли ж ми йому. Та й хіба Кричко — то й увесь Київ? Не дав мені Ростислав обзнанитися. Нетерплячий, як усі князі.

— Дяка, хоч змусив тебе сказати всю правду, — завів своєї Іваниця, — а то так би й терся коло тебе дурень дурнем. То куди ж поїдемо?

З усього було видно, що Іваниця, всупереч своєму лагідному узвичаєнню, сьогодні будь-що хоче роздратувати Дуліба, викликати його на суперечку, кинути йому щось образливе, злостиве, тяжке. Однак Дуліб чи то не помічав того намагання Іванициного, чи вдавав, ніби не помічає, а чи занадто стурбований був власними думками, аби зважати на те, що твориться в душі його молодшого товариша.

Він пустив повіддя свого коня, давши тому змогу йти куди захоче, тим часом роздумував уголос чи то для самого себе, чи й для Іваниці, який все ж тримався лікаря, не відставав, може, в сподіванні зачепити того своїми ущипливими "кудиканнями", а може, діяла тут сила звички.

— Куди нам їхати, Іванице? — говорив мовби сам до себе Дуліб. — А куди ж? Треба

б повсюдно проникнути, з усіма переговорити, і в Києві, і довкола Києва, не обходячи й найупослідженішого чоловіка, не минаючи й найпиховитішого боярина. Кого вмовляти, а кого лиш питати, а того й геть не чіпати. Мали б ми з тобою розповісти про Суздаль, про ту землю, про той люд, про його князя...

— Як кинув він нас у поруб? — обізвався Іваниця, але Дуліб збув його слова неувагою.

— Про князя, при якому кожен може говорити, що хоче, і сказати так, як подумалося. Про невтомність цього чоловіка, невтомність і непростеженість його зусиль. Тільки білі городи серед безмежних лісів, дороги серед непрохіддя і вільні люди значать літа його турбот, подвигів, страшної праці.

— То коли ж? — правив своє Іваниця. — Чи так і кружлятимемо по Києву? Мені про князя Юрія можеш і не казати, сам усе бачив і знаю, а хто не знає, той і знати не захоче. Це вже так, і тут ти нічого не вдієш, лікарю. Прозвано його Долгоруким — Долгорукий він і є. Бо хіба ж не заграбастав нас з тобою аж із самого Києва т не зтягнув у поруб суздальський?

— Самі поїхали туди, бо вела нас справедливість. Вказала ж туди дорогу сам знаєш хто. Коли хочеш, то можемо оце під'їхати до Войтишичевого двору та покликати Ойку.

— А що з нею робити посеред снігу та морозу? Не звик я до такого. Не ходив ніколи до дівчат — самі до мене йшли.

І, мовби схаменувшись, що став хвалитися тим, про що ніколи не заводив мови, Іваниця трохи винувато сказав:

— То поїдемо до гончарів, може? Знаю там декого. А тоді й до Кричка чи там куди треба.

Самому ж ніхто не був потрібен, окрім отої дикуватої, незбагненної в своїх примхах і прихильностях дівчини, що стала для Іваниці неначе уособленням цілого Києва, мала б стати й винагородою йому за всі злигодні й страждання, що їх зазнавав з тих пір, як уперше її побачив, мала б стати й могла, та, бач, не стала. Звиклий до легких перемог у жінок, він попервах роздратувався, тепер намагався викликати в собі зневагу до дівчини, однак серце йому боліло від самої згадки її імені, бачив сліди босих її ніг на примерзлій траві коло Почайни, зі здриганням уявляв, як ті, може, єдині на світі ноги босо ступають по колючому снігу, ступають, підстрибують, біжать, квапляться і куди? Не до нього, Іваниці, а до Дуліба чи до кого, й навіщо, і чому?

— Оце! — болісно зітхнув він на свої тяжкі роздумування, безконечні й безнадійні.

Сонні охоронці довго присвічували й роздивлялися князівську гривну, перш ніж відчинили важку браму, щоб випустити з Києва Дуліба й Іваницю. Виїхали з Києва і в'їхали в Київ. Бо ні вали, ні брами, ні сонна сторожа ще не були кінцем великого города, він продовжувався й тут, унизу, починався одразу ж за брамою, на крутім узвозі, темному й нетерплячому, з десятками, а то й сотнями возів, які скупчилися перед брамою, чекаючи тої години, коли пущено буде їх на київські торговіці. Тут були багаті купецькі повози, прибулі здалеку, запряжені дужими кінями, покритими дорогими попонами. Господарі їхні, закутані в хутра, поклавши обіч себе мечі,

непорушно сиділи в затишних прихистках-халабудах, пильновані озброєними вершниками, які вигарцьовували довкола купецького скарбу на гарячих скакунах, в збруї, так само багатій. Купці менших достатків і нижчого становища не мали собі охорони, самі витанцьовували довкола своїх повозів, мечів теж не мали під рукою, бо висіли вони на шиї в коней, щоб тим самим виказувати готовність хазяїна захистити, коли треба, своє добро. За купецькими повозами купчилися візки простого люду з довколишніх сіл. Кожен віз на київські торговлиці що міг, не знати як і добиралися сюди, чи то й не спали ніколи ці люди, яких з заходом сонця сторожа виганяла за брами города, а вже вдосвіта вони знову зроджувалися тут, мовби й не зникали нікуди, і знову їхні блаженські візки наладовані були всілякою живністю, всім, чим багата була споконвіку ця щедра земля: птицею, зерном, медом, поросятами й свиньми, скорами, дровами, глиною, каменем, коноплею, полотном, вірьовками, ликом, берестом, деревом і ще безліччю інших речей, які не надаються навіть до ліку.

Тут коні коли й покриті були попонами, то старими й драними, а деякі стояли непокриті, мерзли, здригалися всією шкірою; деякі похрумпували сінце, кинуте їм просто на сніг, деякі й того не мали, покірливо ждали, коли господар вїокне і треба буде тягти візок вище, в город, де буде вировиння торговища, гамір, клекотнява і сяке-таке тепло під низьким зимовим сонцем.

Ні Дуліб, ні Іваниця, власне, й не розрізняли як слід багатих повозів од убогих візків, ситих коней од найнужденніших шкап; їх найперше вразила оця несподіванка, оце живе юрмовище перед брамою сонного ще, ніби вмерлого Києва, потужна хвиля життя підхопила їх і мовби погнала їхніх коней униз швидше й швидше; і що нижче вони спускалися по узвозу, що більше заглиблювалися в Київ інший, той, що тулився до підніжжя Києва горішнього, то ширше, нестримніше розливалася ота жива хвиля; їм обом це було помітно з особливою виразністю й силою, бо ж щойно покинули вони той, верхній Київ, щойно їхали по його тихих вулицях, і тільки рипіння снігу під копитами та пирхання їхніх коней розбивало тишу. Покинувши один город, опинилися вони в городі другому, такому несхожому на той, перший. Тут уже зблискували там і там вогні, чулися людські перегуки й перемови, гоготіло полум'я в печах, роздмухувалися горни в кузнях, дзенькали молоти, лопотіли залубенілими бичачими шкірами кожум'яки, бондарі з веселим перестуком набивали обручі на перші діжки нового дня, який ще десь підходив до Києва з-за далеких дніпрянських пущ і плавень, шевці десь уже сукали дратву, гончарі місили глину, чинбарі ставляли нові чани, пивовари й медовари нюхали перший смачний димок.

І ось тут, завернувши в одну з вузьких і покручених вуличок Гончарівки, вони несподівано зіткнулися з Петрилом. Не впізнали б восьминника, бо не звикли бачити його верхи, уявлявся він і Дулібові, й Іваниці чомусь завжди в отому почовгуванні клешнястих ніг, мовби розгрібав ними сніг, а тут їхав на чорному коні, мав позаду двох темних помічників, а ще мав вигострене око, бо відразу впізнав княжого лікаря з його товаришем і вельми зрадів, коли не сказати, що подивувався.

— Ага! — майже зраділо закричав Петрило. — А куди?

— До болящого, — вмить вихопився Іваниця.

— Тебе не питають! Питаю лікаря! — гримнув на нього Петрило.

— Мав би знати, куди може їхати лікар, — спокійно мовив Дуліб.

— Не моє діло вгадувати. Мене знає Київ, я теж повинен знати в ньому все. Знати, а не здогадуватися. Отак, лікарю.

— Не твій він лікар, а княжий, — знову не стерпів Іваниця.

— А якого князя? — засміявся зловісно Петрило. — Як той князь зветься, лікарю? Може, скажеш отут, поки ще все спить?

— Відаєш вельми добре якого, — так само спокійно сказав Дуліб і смикнув за правий повід, щоб об'їхати Петрила і його людей.

Восьминник спробував був поставити свого коня впоперек вулички, але забарився, Дуліб уже поминув його, Іваниця ж кинувся на Петрила з такою ненавистю, що гой відступився чи то від ляку, чи просто вирішивши поквитатися з цим парубієм за іншої, зручнішої нагоди.

— Чого це він так рано? — спитав Дуліб Іваницю, коли той наздогнав його.

— На сонних нападає! — гмикнув Іваниця. — Очі має червоні, як і в князя Ізяслава. Такі ночей не сплять, аби напасти на сонних.

— Гріх мовити таке про князя. Справді має хворі очі.

— Та що мені до його очей! Сказав: у Петрила такі самі очі, як і в князя, — ото й усе.

Якось виходило сьогодні так, що в Дуліба щоразу виникала суперечка з Іваницею. Хтось мав поступитися. Мудріший чи досвідченіший?

— То куди? — тепер питав уже Дуліб, знаючи, що ставить цим запитанням Іваницю понад собою, віддається на його волю й розсуд. І хлопець відразу злагіднів, став звиклим добрим Іваницею, вірним товаришем свого заклопотаного старшого друга, він би готовий був перепросити Дуліба за свій недоречний спалах сьогоднішній, але ще не відійшов од того стану, ще стримувало його щось, точніше ж: поселилося в його серці нове відчуття, назви якому не міг підібрати, не вмів навіть визначити як слід властивості того почуття, воно муляло йому, заважало наблизитися до Дуліба так, як то було досі, та вже тут нічого він не міг вдіяти. Знав: тепер має приховувати оте народжене сеї ночі в собі, може, з ляком і тривогою спостерігатиме, як розростатиметься воно, ще й не знати, куди і як виросте, щосили гамуватиме його в собі, заганятиме назад, прикриватиме зовні усміхами, словами, добрiстю й лiнькуватою байдужiстю, але не зникне воно від того, шаленітиме й метатиметься в його серці, мов той дикий пардус у кам'яному мішку в Кідекші, чуючи крізь камінь людський дух, рвучись до того духу, продряпуючись до того духу, але не для з'єднання з ним, а дня його знищення!

Не слід вважати, ніби Іваниця вже все збагнув і побачив у собі відразу. Мав лиш невиразні, каламутні передчуття чогось лиховісного в собі, хотів бути давнім Іваницею, другом і провідником Дулібовим повсюди, його очима, руками, чуттям, стрепенувся від простого Дулібового запитання "то куди?" і відразу ж завернув коня до найближчого

двору, мовби хотів показати лікареві, що для нього приступна кожня оселя і знайомий чи й не кожний чоловік у Києві.

Завернувши в одну з вузьких і покручених вуличок Гончарівки, вони спинилися проти важкої, приземкуватої оселі.

— Маєш тут знайомих? — подивувався Дуліб.

— Оце! Скрізь маю. А тут шевці живуть, брати Ребрини.

— Коли ж спізнав їх?

— А тоді, як про смерть Ігореву тут розпитували.

"Розпитували" мало б значити "розпитував", бо Дуліб сидів тоді в монастирі й записував у свої пергаменти те, що приносив йому з Києва Іваниця. Тепер, видно, вів лікаря по старих слідах.

— А брати ці?

— Сказав: шевці. Обшивають чобітьми всю князівську дружину. З діда-прадіда шевці. Коли ж сколочується віче, то кидають дратву — та й гайда на Гору або до Турової божниці.

В хижі світилося, блимав олійний каганчик, жевріла піч, майже не додаючи світла, зате дихаючи теплом під низьку стелю, хоч, здається, тепла там мало стачити й без того, тепло йшло від чотирьох велетенських чоловіків, які сиділи на низеньких шевських стільчиках довкола великого круглого котла і мовчки тягли собі дратву.

З кількох Іванициних уваг про братів Ребрин Дуліб чомусь уявляв їх дрібненькими жвавими шевчиками, які бадьоро вистукують маленькими підкористими молоточками по підощвах та підборах, а при перших згуках триноги кидають свою роботу й біжать на віче, на пожежу, на биятику, на пиятику. Тут же сиділи чорняві здоровані з зарізяцькими обличчями, мовчки тягли дратву, не дивилися ні на свою роботу, ні один на одного, втуплювали погляди в отой круглий котел, що стояв коло їхніх ніг, тоді всі враз глянули на гостей, упізнали, видно, Іваницю, бо на їхніх обличчях з'явилися усмішки, і це ще більше вразило Дуліба, бо на отих зарізяцьких лицах усмішки розквітли суто ангельські.

— Здорові будьте, шевці-молодці! — бадьоро привітався Іваниця. — Чи й ждали мене цілого? А це мій товариш, лікар княжий Дуліб. Завжди ми разом, в усьому, — в лихові й радощах. Лиха більше, радощів менше, та голови не вішаємо, бо голова не торба, її треба не через плече, а на плече!

Таким балакучим Іваницю Дуліб ніколи, здається, й не чув і навіть не уявляв, що той може випускати з себе відразу стільки слів, геть невластивих для нього. Але братам, видно, знаний був саме такий Іваниця. Старший з шевців сказав молодшому:

— Ану, Пруню, зачепи гостям пива.

Той, кого названо Прунею, взяв берестяний ківшик, набрав з котла і подав Дулібові, який стояв перший, та й видно було з усього, що старший. Дуліб ківшик узяв, але пити завагався.

— Чи не рано? — сказав.

— Випити ніколи не рано, — сказав старший з братів. — Чоловік мусить змочити

горло, щоб слова не застрявали.

— Та ви ж однаково мовчите цілий день! — засміявся Іваниця. — Сидів коло вас, знаю.

— Чом би й не помовчати, як ти розкажеш, що в світі діється, — сказав старший брат. — Шукайте, на чому сісти, та й посидьте коло нашого каганчика.

— А тобі він навіщо, світ? — хмикнув Іваниця. — Чи не однаково, що в нім і на нім?

— Неоднаково, бо Пруню треба оженити.

— Хіба ти вже?

— Я — ні. Та й ніхто з нас. Наймолодшого треба оженити. Старші мають на те час.

Дуліб відпив трохи з ківшика, передав Іваниці. Видно, ці шевці любили пожартувати, а може, вони любили Іваницю, якого любили скрізь і всі, через те порушили відразу свою мовчанку, хоч, щоправда, говорив брат старший, ті три лиш посміювалися мовчки, але іноді мовчанка промовистіша за балачки.

— Ось, лікарю, бачиш братів Ребрин, — сказав йому Іваниця. — Гарні хлопці. Шиють чоботи-витяжки, взувають всю князівську дружину, воєвод, тисяцьких, Петрила, а хто роззувати буде?

— Хто взуває, той і роззуває, — посміхнувся Дуліб.

— Можна, — підтримав його страший брат, — можна. Випий ще, лікарю. Пиво в нас добре. Є солонина, та тобі, звиклому до князівського харчу, навряд чи смакуватиме.

— А ми в порубі князівському півроку сиділи, — похвалився Іваниця. — На хлібі слізному та воді.

— Де то? — поспитав Пруня.

— В Суздалі. В Києві ти й не чув про слізний хліб, а там є. Це такий, що з нього сльози течуть. Не бачив такого хліба?

— Бачив і в Києві, — сказав старший брат. — У нас у Києві все є. А поруби тут такі — ніде не знайдеш.

— То прийде до вас новий князь — розметає ті поруби. — Дулібові хотілося побачити відразу обличчя всіх чотирьох братів при цих словах своїх, але шевці мовби сховалися від нього чи що, самий тільки Пруня видивився на лікаря недовірливо якось і поспитав не без глумління в голосі:

— І наробить таких, як у себе має? Бо що ж то за князь — без порубів?

— Таких, як вони сиділи в Суздалі, — сказав старший брат, а два інші мовчали запекло й затято, так наче були німі або ж назавжди віддали всі свої слова найстаршому та наймолодшому.

— Були ми в Юрія Суздальського, — вів спокійно Дуліб, попиваючи пиво, — бачили його землю, його люд, хоче він об'єднати всіх, щоб Київ і Суздаль, Чернігів і Новгород...

— А ми й не роз'єднувалися, — кинув старший.

— Князь Юрій те відає. Однак боярство київське та князь Ізяслав...

— Ось ти, лікарю, кажеш: князь Юрій, князь Ізяслав. І все: "князь", "князь". А що то таке? Князь — се той, хто їздить на конязі, а ми сидимо на своїх шевських стільчиках та прошиляємо дратву в дірочки, та затягаємо її щосили. То й що нам князь чи конязь?

— Кажу про Юрія Суздальського. Забудьте, що він князь, приймайте його як чоловіка.

— І що ж той Юрій?

— Хоче прийти в Київ.

— То хай прийде, а ми подивимось.

— Повинен для добра всієї землі прийти сюди назавжди.

— Назавжди приходять вмирати. Він же не збирається?

Тепер Дуліб побачив якось відразу обличчя всіх чотирьох шевців, і не закримітив на них більше ангельських усміхів, а саме зарізяцтво, так ніби сиділи перед ним ті, хто вбив тоді князя Ігоря та й ще вб'є всіх князів, які поткнуться до Києва.

— Тоді чому ж терпите Ізяслава в Києві? — несподівано спитав він їх, мовби продовжував мовчазні свої перемови з ними ще з того серпневого дня, коли сталося в Києві невідворотне.

— А його ніхто тут і не терпить. Ти ж його лікар, то бачив: Ізяслав бігає, як заєць, поза Києвом. Тут не сидить. Та ти пий, лікарю.

— Вже попили ми з Іваницею. Дяка. Перегрілися, поїдемо далі.

На порозі Дуліба спинив старший брат.

— За добрі вісті тобі, лікарю, забули подякувати. Дуліб від несподіванки став.

— За які вісті?

— Казав же: новий князь іде на Київ.

— Хоче йти. А голосу киян не чув.

— То хай іде.

І замкнулися в своїй мовчанці, обсівши котел з пивом, якого стачить їм на цілий день.

Тоді запровадив Іваниця Дуліба до гончаря Охтиза. Цей глиняний чоловік, замість сподіваної вайлуватості, відзначався миршавістю і метушливістю, яка личила б більше шевцеві, клопіт же мав найбільший не з глиною і не з вогнем, у якому обпалював своє начиння, а з жіноцтвом, що обсіло його, мов птиці небесні, так що й розкишкувати змушений був його, мов птаство, щоразу підхоплюючись і сплескуючи в долоні: а киш! киш!

— Не дають поговорити з людьми, — скаржився Дулібові й Іваниці, яких поставив просто коло невеличкого глиняного замісу, вважаючи, що то найліпше місце для гостей, та ще аж он звідки: з самої князівської Гори. — Замучили жінки до краю. Маю дочок декілька, та племінниць, та жіничиних сестер, та зовиця в мене, та ще... Саме жіноцтво, а чоловікові ж не воно в голові, а глина. Як ти її замісиш, і як вимісиш, і який черепок матимеш. Черепок у моєму ділі — все. Кажете, князь? Князеві ні до глини, ні до черепка клопоту нема. У князя дружина та чисте поле, а в мене глина й черепок. Місиш, місиш, хитруєш-мудруєш, мішаєш так і сяк, ладнаєшся звідтам і звідтам, а все те — мов жінку собі вибирати в чорних темнощах. Я отут сів у яру, то маю добрий черепок, а пересунь мене кудись, з цієї глини, що матиму? Князя вашого? Гай-гай! Було їх та й ще буде, як собак. Та й не те сказав. Бо хіба ж князь мені товариш? Чи знає

він про мене? Чи хоче відати? А собака зна. Коли ще Бог зліпив з глини першого чоловіка та поставив сушити, то послав собаку, щоб стеріг. Одтоді собака — друг чоловікові. Про собаку ж і кажу — не про князя, ні...

— Ти, дядьку Охтизе, не бійся, — ліниво перепинив його Іваниця. — Ми вже не про князя Ігоря питаємо. Те забулося. Нема винних. А коли вони є, то не нам за них братися. Заїхали до тебе, як ти тут живеш, поглянути. Про князя ж сказано тобі до слова. Ось, може, прийде новий князь у Київ, справедливий, добрий та великодушний. Таких, мовляв, тут і не бачено ще. Так, лікарю?

— Може, й не все воно так, та, може, й так, — всміхнувся Дуліб. — Князь Юрій не хотів би йти сюди, не відаючи, як подивляться на те кияни і що скажуть.

— Князі далеко, глина — ось вона, — показав гончар, — м'якенька й тепла, як помісити її та пом'яти. Кажеш, князь Юрій, а ти його прислужник?

— Я лікар княжий, та не в Юрія Суздальського, а тут, у Ізяслава.

Охтиз чи то не міг ніяк збагнути нічого, чи то вдавав з себе затурканого чоловіка; він знову став щось говорити про глину, розповів Дулібові, чим і як розбавляти заміс, аби вийшов міцний і гладенький черепок; тоді схаменувся, що перед ним лікар та ще й княжий, та ще й пов'язаний одразу аж з двома князями, з одним поблизьким, а з другим аж он яким далеким, хоч і довгу руку має, — хотів був сповнитися підозрами до такого дивного й загадкового лікаря, та передумав.

— Скажу тобі, добрий чоловіче, так. Хоч ми й у глині, а хворощів нема. Коли й наляжуть на кого, то в мене ще баба тут стара є, вона знає молитву од всіх болячок. До святого Юрія молитва, коли хоч. Не до князя твого, а так — до Юрм, та ще й до святого. Мовляв, їхав святий Юрій на золотому коні, з золотим шостом, з золотим хрестом, виганяти золотим шостом і золотим хрестом хворощі київські в очерета, в болота, де у дзвони не дзвонять, де люди не ходять, де звірі не бродять, де голоса не чують, де півні не піють, де сонце не світить.

— Оце! — кркнув Іваниця. — Така молитва підійде хоч кому. Лікареві моєму й то згодиться. А вже б князеві Юрієві — то ліпшої не шукай.

Дуліб мовчки показав Іваниці, що час їхати далі, але гончар перехопив той погляд і вчепився в лікаря мертво, торохтів знов про свою глину й про черепок, припрошував підождати, поки його жіноцтво напече теплих плесканчиків на переїдок; він так натурчав Дулібові голову, що той геть очманів і ще довго не міг відійти навіть на морозі.

— Оце! — реготав Іваниця. — Знатимеш, лікарю, які то кияни.

День був короткий, а розмови довгі, затяжливі й виснажливі. Відвертості годі було ждати від людей, яких ти вперше зустрів і які вперше побачили тебе, настрої доводилося вловлювати між словами. В одному місці їх хотіли побити, в другому нацькували собаками, в третьому прийнято їх за Петрилових прислужників, які ще вчора тягали по Кожум'яках мертвяка, вимагаючи від кожного двору, в який підкидали трупа, великого викупу; вони пили воду з київських криниць, куштували згорьований київський хліб; за день Дуліб поміг кільком болящим, а Іваниця накинув оком на двох

чи трьох молодичь і встиг, здається, переморгнутися з ними, поки лікар розбалакував про свого далекого князя; від такого їздиння втомився б і сам сатана, та не такий був Дуліб, він уперто йшов од двору до двору, далі й далі від київської Гори, ближче до бідності, до убогості, вірячи, що там лиш знайде справжню щирість і почує той голос Києва, про який казав йому колись залізороб Кричко.

До Кричка вони не добралися ні першого, ні другого дня. Ночувати верталися до Стварника, ніби й справді виїздили собі десь до хворих. Ніхто б не здогадався про справжні заміри Дулібові, бо, здається, ще й не чувано ніколи в Києві, щоб отак чоловік брався по дворах, ніби жебрак, і слухав, що йому хто турчить в вухо.

У Кричка вони побували теж, але перед тим довелося поїхати на Красний двір до князя Ростислава. Бо той передав припросини, а чи, може, й веління, і передав не кимось там, а Петрилом, який приїхав на Стварників двір, не злазячи з коня, погукав Дуліба й сказав, перепихаючи слова через губу з великої своєї ласки:

— Зове тебе князь Ростислав на завтра.

— Зове чи просить?

— Тобі ліпше знати, лікарю. Може, й просить. Мене просив, на завтра знов просить. А тебе, може, й зове. Учта в нього велика. Оленя засмажили за своїм суздальським звичаєм. Ціляком і в грибах увесь. Куштував?

— Не довелося. Якраз од оленя забрано мене в поруб.

— Тут скуштуєш. Мені дякуй. Я добрий. По морозу теліпався, аби передати тобі припросини.

— Казав же: веління? — Дуліб неприховано сміявся. Петрило сплюнув, завернув коня.

— Хоч — їдь, а не хоч, як хоч! — гукнув уже від воріт. — Пообідаємо й без тебе!

"Пообідаємо" — це пролунало як глумлення. Дуліб був щасливий, поки мав справу з хворими, там відчував свою незамінність і потрібність. Та ось став він шукати правду чи бодай справедливості — і нічого не знаходить, а лиш дивується людській непослідовності, підступності й підлості, розчаровується щоразу і карається думкою за все, так ніби й сам скупчив у собі всі вади й слабості людські. Злостився тепер уже й не на Петрила, не на князя Ростислава, який у своїй пихovitості геть знехтував здоровий глузд, — злостився на себе самого. Навіщо заплутався поміж князів? Що може простий, безсилий, власне, чоловік подіяти в тому світі, де знищено все людське, де панує велична незатишність, відразлива гордовитість, завчена шанобливість? Мав би кинути все і зникнути поміж людьми, загубитися навіки, рятуючи вже не так себе, як Іваницю, що мусив марнувати молодість коло свого старшого товариша, як вказують події, геть здурілого й затурканого.

Дуліб озирнувся: Іваниця стояв позад нього.

— Чув? — спитав лікар.

— Авжеж.

— Що скажеш?

— А я вже оленя суздальського скуштував. Ти тоді в Берладника пішов писати свої

пергаменти, а я посмакував олениною. Шкода, на м'якому не вдалося ще тоді поспати. Аби поспав, то й годі б!

— Петрило вже до Ростислава підкотився — бачив?

— На сонних нападає.

— Хто?

— Петрило — хто ж іще! Ми з тобою ходимо по криницях, а той нападає на сонних. Поки теплі та знетямлені — ото й бере з них, що може.

Дуліб поглянув на Іваницю, як на пророка. Чи той свідомо, чи просто знічев'я, як то часто в нього бувало, несподівано визначив усе те, що відбувається нині в Києві, визначив вичерпно-влучно, ліпше й не скажеш: напад на сонних і ходіння по криницях. Одні п'ють з джерел, сподіваючись помудрішати, інші ж тим часом грабують сонних, оббирають доценту, — що їм мудрість, навіщо криниці, до чого джерела!

— А Ростислав же, по-твоєму, як? Теж сонний, раз на нього Петрило напав і вже мовби й обкрутив?

— Оце! Той завжди сонний! Як бовван мідний литий. Надувся ще до народин, видно, а роздутися назад не може. Так і заляк. Поки думав я, що він нас справді викрав з поруба й пішов супроти вітця, то мав до того князя щось у душі, тепер не маю нічого. Бо ж виходить: і поруб несправжній, і сидіння наше несправжнє, і визволення несправжнє. Тоді як: Ростислав цей — князь несправжній?

— Здається, не маєш підстав вважати несправжнім князя Юрія? Страждали ми з тобою разом і страждати за діло велике й святе.

— А я не визнаю, — сказав Іваниця.

Дуліб подивився на нього запитливо.

— Страждань не визнаю. Думаєш, чого до тебе пішов помічником і товаришем? Не знав тебе, не відав, які путі тобі прокладуться, куди завернуть, міг би вибрати собі й багатшого чоловіка й життя спокійніше та надійніше, міг (ні й там сидіти, де сидів од народин, — Іваниці скрізь тепло й затишно. Я ж пішов за тобою. А чого? Бо ти чоловік, який помагає людям у їхніх стражданнях. Тепер же сам прославляєш страждання.

— Говоримо про неоднакове, і гаразд відаєш, Іванице, що воно і як. Відступати не можемо. Згадай, як князь Андрій похвалявся постріляти нас з тобою стрілами на брамах Володимира. Хіба ми тоді злякалися?

— А хто лякається? — подивувався Іваниця. — Злоститися — то не лякатись. Бере мене злість — ото й усе. І ніякий твій князь не допоможе.

— Сам собі запоможеш. Завтра поїдемо до князя Ростислава й спробуємо бодай трохи його стримати.

— Ти його, а я коней, — скривився Іваниця. — Знаю вже твого Ростислава. Він не князь Юрій, він простого люду до себе не підпустить. Петрило враз до нього прорвався, бо Петрило — боярин. Мабуть, і Войтишич, і Ананія-ігумен уже там побували. І всі кислопузі Миколи. А ми з тобою ходимо по криницях та збираємо вершки з води. А вони обжираються та обпиваються, та з жонами обцілюються. Ото й воно, лікарю!

— Завтра їдемо на Красний двір, і то зранку.

Не слід вважати, ніби обід у князя — то щось впорядковано-окреслене і має тривання з наперед усталеним початком і неминучим закінченням. Не йдеться про всіх князів, а саме про таких, як Ростислав. Він народився князем і повірив у це відразу, не знаючи, що то таке, і засвоївши лиш обов'язки неминучого представництва повсюдно й завжди, наповнившись урочистістю, піднесеністю, напруженістю; був неспроможний помітити, що все те — пуста видимість, коли становить суть ества, наповнює все життя, якщо припустимо називати життям той спосіб існування, який обирають люди, схожі на Ростислава.

Для нього не розрізнялися щоденність і урочистість, успіхи й поразки, нестачі й надмірності — все зливалося всуціль. Самовпевненість його не мала меж, бо він, власне, не знав, що таке межі й обмеження. Володіючи невичерпними запасами погорди, він не відав нічого про страх, а отже й про надії. Людині ж, коли вона хоче бути справжньою, треба час від часу лякатися, тоді вона гостріше відчуває привабливість спокою і цінує впевненість сподівань.

Коли ж страх невідомий взагалі, тоді так само незнаний і спокій, і чоловік живе в якомусь непевному світі, де все неокреслене, де ніщо не має імені, сутності, необхідної наповненості — такому судилося бути пустим від народження, самою лиш оболонкою, яка не може мати значення. Тут насувається неминуче запитання: а як же інші? Бо хіба ж історія не зберегла нам імені Ярослава Мудрого, що теж народився князем, і отже, мав усі переваги й передумови, щоб стати нічим, а став творцем великої держави, з'єднав народ, розбудував і прикрасив городи, розсилав на всі усюди не лише своїх воїнів, купців з небаченими товарами, грамоти з золотими печатями, а й мудрість? А його син Всеволод, прозваний "п'ятимовним чудом"? А внук Володимир Мономах? А правнук Юрій, прозваний Долгоруким — одними з любов'ю, а другими — від безсилої зненависті? Чому ж у того Юрія вродився такий пустий син, як Ростислав? Адже мав Юрій вперто-мудрого сина Андрія, мав здобичливого Гліба, мав Івана, чесного й чистого. Щоправда, був у нього й занадто тихий Борис, і шаленець Ярослав, і нікчемний тілом і духом Святослав. Юрій, розгублений щедрою плодовитістю своєї жони, нічого не встиг додати своїм дітям, дарував їм свою любов, дарував велику землю, але того було мало. Бо найдорожче в людині — здібності й чуття. Позбавлена цих властивостей, вона перестає бути власне людиною, а тільки носить те чи інше наймення. Так сталося з Ростиславом. Коли б з ним заговорили про здібності, то з шанобливою ущипливістю він пояснив би, що здібності — ніщо. Люди ніколи не питають, що ти вмієш робити. Вони лиш хочуть знати, хто ти є, якого походження. Про чуття, ці неловимо-зникомі властивості, мови не могло бути зовсім. Досить повірити в свою винятковість, як усе в тобі напружується, і ти стаєш рабом власної вищості, благовознесення, куди незмога пробитися простим людським порухам, де не місце чуттям обережності й передбачливості; передбачливість іде поруч з мудрістю, вона оберігає від лиха сущого і дає змогу попередити настання нещастя, виступає мовби сестрою обережності, а раз так, то чоловік, позбавлений цих властивостей, неминуче має загинути.

Дуліб передчув загибель Ростиславову ще в перше їхнє побачення, коли, розбуджений зі сну в суздальській острівній баньці, глянув на обличчя молодого князя. Але то був погляд лікаря, що вгадує хворощі вже при їхньому наближенні до людини, хоч би якою здоровою видавалася вона зовні. Тоді Дулібові не йшлося про якусь неміч, що вже підточує Ростислава. Він вичув наближення хвороби, пожадливої й невблаганної. Ось дерево могутнє й зелене, а має впасти, і ніхто його від того не порятує, ніхто не скаже, від чого й коли воно впаде, але те станеться неодмінно. Так подумалося лікареві тоді.

Тепер уже знав напевне, що Ростиславу загрожує загибель з двох боків. Або ж стане він жертвою власної необережності, пихovitості, недбалості й зневаги до світу, а світ цього нікому не прощає і метаться жорстоко і швидко. Або ж не витримає того напруження, в якому, сам того не відаючи, перебуває з самого народження, вважаючи себе єдино здоровим і досконалим серед усіх, тоді як дні його вже полічені, на що непомилково вказує безкровність його обличчя, всезагальна брезклість, мертвий погляд очей, суцільне знесилення. Оболонка не важить. Зовні потужне тіло, могутня статура, маєстатичні рухи, владний голос — цього було задосить для душ невтаємничених, щоб повірити в ймовірну силу Ростиславову, та, лихо в тім, що й він вірив у свою силу, у свою вищість, у свою, сказати б, безкінечність, забуваючи про те, що хворіють лише здорові, а вмирають тільки живі.

Дуліб застерігав Долгорукого, коли той намірявся послати Ростислава в Київ для справи небезпечно-обачливої. Але князь Юрій занадто перейнявся князівським способом поведінки свого сина, він вірив, що Ростислав приголомшить цілий Київ, і люд, забачивши такого сина, з нетерпінням і захватом очікуватиме його батька, бо ж відомо, що син — то лише натяк на справжні гідності власного отця, в синові дано бачити спадок і набуток, знайомство з яким закономірно має викликати бажання зазнайомитися й з самим щедрим дарувальником таких високих гідностей.

Ніхто так не помиляється, як батьки щодо власних дітей. Долгорукий так само не уникнув цієї розповсюдженої слабості людської. Дуліб не відчував у собі аж такої сили й права, щоб повчати князя Юрія, розраювати його у власному синові, він обмежився лиш натяком, може, й непоміченим або просто збутим неувагою князівською. Не міг він наполягати на своєму ще й тому, що діло, на яке посилено Ростислава (а з ним, власне, і Дуліба та Іваницю), було суцільна непевність і невизначеність, самі лиш сподівання чогось, неясні бажання, викликані високими прагненнями Долгорукого, душа якого була давно вже в Києві: його обачливість застерігала всіляко, він не хотів війни, не хотів кровопролиття, сподівався мало не на чудо, і ось одним з таких проявів чуда мався бути його син Ростислав. Прийти до Києва, до київського князя, до киян, показатися, сподобатися, справити враження. Ось які суздальці! Дуліб же тим часом мав би придивлятися та прислухатися, збирати думки, зауважувати настрої і простого люду, і можних, йшлося про те, щоб прихилити якомога більше душ, при тому не скривдивши й не образивши, а отже, й не знехтувавши жодною! Справа, прямо кажучи, не для зарозумілої урочистості Ростиславової, який, звісно ж, не міг стерпіти ні довгого

сидіння в якійсь богом забутій Котельниці, ні перебування в невідомості, ні покірливого очікування приходу Ізяслава, який тим часом десь плюндрував Суздальщину. Він не міг допустити навіть думки про те, щоб змішувати свій спосіб існування з усім тим, що зветься життям взагалі. Бути князем у всьому — ось! То ж коли покликано його помолитися за звиягу Ізяславову, він прискакав до Києва не так з запопадливості й намагання засвідчити свою відданість великому князеві київському і його прислужникам, як для того, щоб показати себе і оголосити відразу: лишаюсь тут, у Києві!

Сидіти тихо не хотів і не міг. Став на Красному дворі Всеволодовому і покликав одразу всіх найзначніших людей до себе, не дбаючи, хто друг, хто ворог, не розбираючи як слід, кому що мовити, бо мова в нього була та сама для всіх: я князь, а ви нижчі за мене, вам розваги, а мені розважливість, себто мудрість, для вас недоступна. Він полишив розваги на долю всіх, кого мав нижчим за себе, собі ж обрав розважливість, за яку помилково вважав незміриму пихатість.

Було споряджено пишні лови, розіслано гінців з припросинами в гостину половецьких князів і ліпших людей від торків та чорних клобуків; князеві Володимиру, що був у Києві мовби довіреним свого брата Ізяслава, майже звелено перебратися на Красний двір, і Володимир, який мав дружину набагато меншу, ніж Ростислав, мовчки покоровся. Учти на Краснім дворі тривали тепер цілодобово, не мали вони ні початку, ні кінця, отож слова Петрила про те, що князь Ростислав кличе Дуліба на обід, слід було зрозуміти так: їхати треба, а коли — те не важить.

Кого не стримаєш, того не порятуєш. Дуліб пошкодував, що не мав він ні сили, ні змоги вчасно стримати князя Ростислава; тепер, коли там уже кублилося, мабуть, усе боярство київське, про стримування зарозумілого суздальчанина не могло бути й мови, однак Дуліб не звик відмовлятися від щонайменшої спроби зарадити хворобі, поки вона ще не оволоділа всім тілом.

— Я передумав, — сказав він, входячи до Іваниці, який уже розлігся після втомливих блукань по київських околицях. — Не станемо відкладати на завтра, поїдемо до князя Ростислава сьогодні.

— Оце! — хмикнув Іваниця. — На Красний двір? Та в Звіринці нас тури розметають! Серед ночі в таку далину!

— Здається мені, доводилося тобі їздити ще далі, та й то не розметали тури і ведмідь не загриз.

— А коли спить твій князь?

— Спить — то розбудимо. Скажемо так: не звикли, князю, відкладати на завтра те, що можна й слід зробити і сьогодні.

— Оце ж — не звикли. Та міг же ти відкласти дещо для Іваниці мало не на цілий рік? Сидів коло тебе в ямі, їздив на коні, наче з мішком на голові. Нічого не знав, не бачив. А до князя то не нетерпеливиться.

— Чи хочеш, щоб нас уже по-справжньому кинуто в поруб, тепер київський?

— Оце! Та хай коні хоч овес з'їдять, — прокректав Іваниця, підводячись без

особливої охоти, бо помічав він І у собі неухильне зникнення мрійливої готовності на все, хоч до чого б закликав його Дуліб, почалося це зникнення саме тої ночі, коли довідався він про те, як приховувано від нього все, що відбувалося в Суздалі, і коли згодом, ще й не розібравшись як слід, заснувши, може, з неусвідомленою гіркотою в серці, мав прокинутися лиш для того, щоб випити ту гірку чашу до дна: прокинувся і побачив Ойку, яка прийшла коли й не до Дуліба, то принаймні не до нього, Іваниці, бо ж не зраділа його появи, а лиш безсоромно підняла брови в подиві і зчезла безшелесно, як дух.

Деяка вченість, що її можна б без перебільшень назвати надмірно-недоречною, заважала Дулібові збагнути стан Іваниці, так само, між іншим, як і визначити межі, до яких дійшло безрозсудство Ростиславове. Та однаково справи не надавалися до залагодження, бо Іваниця не хотів знати впину в своєму прагненні до дикуватої Ойки, а Ростислав не став би слухати застережень або припущень про поразку, бо навіть невдачі залічував до своїх перемог, як те було, скажімо, коли новгородці прогнали його з князювання, і коли він визначив це у властивий йому спосіб, мовляв, він пішов звідти, бо не хотів довше сидіти серед тих димопускальників, полишивши їх догнивати в їхніх болотах. І ось тут вченість Дулібова робила його дивно сліпим, по-дитячому впертим, що ним самим витлумачувалося як чесність і послідовність в учинках. Він вірив, що встигне ще застерегти й оберегти князя Ростислава, вірив також, що Іваниці все це болить не менше, ніж йому, бо хіба ж вони не товариші в усьому лихому й доброму?

На Красному дворі ніколи не доводилося бути ні Дулібові, ні навіть Іваниці, хоч відомо, що для Іваниці не існувало ніяких таємниць і нічого неприступного. Але вже сталося так. Тому було цілковитим безглуздом глупої ночі вирушати з Києва, беручись через яри, через похмурий Звіринець, що кишів дикими звірами, розляканими й розлютованими княжими безперервними ловами. Дуліб довго розпитував охоронців коло Софійських воріт, але кінчилося тим, що довелось просити одного з тих, хто знав дорогу, щоб він сів на коня і за добру винагороду провів запізнілих гостей до далекого й закинутого Красного двору.

Назвав той двір Красним його засновник і будівник — великий князь київський, син Ярослава Мудрого Всеволод. Суворий побут перших київських князів його не приваблював. Безпутства Володимирового, який вибудовував цілі палаци для сотень своїх наложниць, повторювати не хотів, золотого палацу Ярославового видавалося замало. Він запрагнув спорудити щось на кшталт палаців ромейських імператорів, якусь суміш Манганського й Великого палаців Константинополя з їхньою приголомшливою пишнотою, безглуздом багатством і рідкісним несмаком.

Наслідування завжди приречене на другорядність, на здрібніння, на втрату первісного призначення, що ним неподільно володіє взірець; коли ж наслідування водночас є також спробою перевести першооснову з одних умов у інші, пересадити в нову землю дерево, закорінене в землі далекій і чужій, тоді воно стає смішним, а то й просто жалюгідним.

Так було з тими руськими князями, які, скинувши набридлі і, як здавалося, занадто

обтяжливі й посполиті хутра, спробували вирядитися в ромейські дивітісії, зшиті з александрійського полотна або з легких шовків, не помітивши при тому, що дивітісій (попросту — довга сорочка), прикриваючи тулуб та ще дещо, лишає голими ноги, яких не мали наміру щадити руські морози.

Красний двір Всеволодів нагадував оту незвичну й непридатну для руських холодів ромейську одіж. Вражав непристосованістю, невлаштованістю, власне, цілковитою непридатністю для житла. Стояв посеред снігів, незграбний у своїх прикрасах, оголено-замерзлий, безглуздий на цій землі, часами суворій, часами щедрій; на землі, яка вражає буйнощами, але водночас привчає людину й до стриманості та обачливості, нагадуючи тим життя людське, в якому після яскравого сонця насуваються, буває, тучі, а теплі дощі замінюються хуртовинами й лютими безмірно морозами.

Посаджено було довкола палацу на Краснім дворі заморські рослини, які мали б прикрасити будівлі, надавши йому такого самого вигляду, як і цареградським палацам. Але те заморське давно вже повипалюване було половцями шолудивого Боняка, а на його місці гнало з землі київське зело, що росте, як відомо, з швидкістю просто несамовитою, забиваючи й глушачи все чуже, непристосоване, тендітно-витончене. Київські дерева, порозроставшись за кілька літ, змінили відновлений Мономахом Красний двір, в самому палаці, не пристосованому до руських морозів, довелося, ламаючи заморські мармури й коштовні мозаїки, ставити прості печі для зігрівання; печі наповнили палати димом і кіптявою, князі блукали в сизому мороці, чхали, мерзли, а ще лякалися цілковитої незахищеності Красного двору, який поставлено було далеко за Києвом, за Лаврою, за Звіринцем; через те після Всеволода ніхто з князів надовго там і не затримався, лиш Мономах, чоловік мужній і невибагливий, побув там якийсь час, все ж надаючи перевагу Ярославовому дворові коло Софії Київської.

Ростислав не вибирав собі двору: взяв те, чого не хотів ніхто. Тут він не дратував своїх супротивників, бо не був у самому Києві. Водночас вдовольняв свою пиху, бо ж Красний двір вважався належністю Києва і слугував час од часу великим князям, які звідси справляли свою владу. Самоти не лякався, бо ж мав коло себе вірну дружину, окрім того, упевнений був, що прийдуть до нього многі, бо ж голова в людини влаштована таким чином, що там завжди знайдеться місце для княжих закликів, припросин і обіцянок.

Заспокійливе неробство приваблювало в щонайлихіші часи. За кілька день на Красний двір набилося такого люду, якого не було тут від самого заснування. Юрмилося, штовхалося, просторікувало, пило, обжиралося. Нищилися потрави, нищилися дні й ночі, проведені в пустих похваланнях і домаганнях, нищився, кажучи просто, з'їдався час — єдина річ, зникнення якої люди не зауважують, легковажно забуваючи, що час втрачений — непоправний і непоновний.

На Красному дворі відбувалося з'їдання і доїдання. Чого не з'їв князь та боярство, те доїдала старша дружина, чого не доїдала старша дружина, поїдали отроки, після отроків підбирали служки, кожен намагався урвати ласіший шматок, приберегти неторканим жирніше й солодше, поцупити, ще й не донісши до столу, захвати, ще й не

показуючи на ясні очі, кожен закуток палацу ставав місцем таємних учт, прихованих плямкань, ненажерливих зазіхань.

Слова "обід", "учта", "вечеря" втратили свій зміст, вони вживалися тут як прості й бліді, до речі, замітники того безмежного, невпинного, супроводжуваного простими людськими діями — сидінням за столом, розмовами, сном, — величання Ростиславового, яке мало передувати остаточному переходу влади над Києвом і всіма руськими землями в руки достойні, а чиї — того вже не міг пригадати й сам князь Ростислав, що забув про Ізяслава, якому недавно присягався в синівській вірності, забув про власного вітця, який послав його сюди не для дурних величань, а щоб показав красу й спокійну силу суздальців і їхнє відкрите серце. Запаморочення своїм походженням і становищем сягнуло в Ростислава, здавалося, найвищих вершин; чи ж міг якийсь там незначний чоловік, простий лікар, якому пристало мацати спітнілі лоби й черева немічних, вирвати Ростислава з його розбігу до влади, нагадати про справжнє призначення, невиконання якого загрожувало кінцем усьому, найперше — самому князеві Ростиславу, — чи міг, отже, і чи смів?

Ясна річ: князь міг уривати для своїх похвалень і величань якийсь там шмат ночі, але загалом ніч все ж таки відводилася для сну й відпочинку. Будити князя для двох прибульців з Києва, гостей нежданих і досить дивних, ніхто не захотів. Князівські сні призначені для заспокоєння й насолоди, а не для обурення. Отож, обурення неминуче мало б припасти на долю тих, хто наважився б їх перервати.

Блідолиций тисяцький Ростиславів, чоловік так само невиразних замірів і відчуттів, як і його князь, вийшов назустріч Дулібові, вислухав його спокійну мову, не сказав нічого, так ніби погоджувався з лікарем, але й не зробив нічого, аби пришвидшити його побачення з князем.

— То що? — спитав його Дуліб.

Тисяцький ще трохи подивився йому через плече, нічого, власне, й не бачачи, тоді промовив безбарвним голосом, який дуже нагадував князів голос:

— Треба спати.

— Проспите з князем усе.

— Вночі не діється нічого й так. Припекло тобі.

Він пішов, навіть не подбавши, щоб Дуліба влаштували де-небудь у цьому задимленому, запламканому палаці, та лікар однаково не мав наміру спати: Іваниця ж не рвався до сну не так з заппадливості, як з цікавості. Поволі віддаляючись від Дуліба, він тепер мовби придивлявся до нього збоку, і виходило, що це навіть якось розмаїтить тобі життя, однаково, що помітив гарну жінку й стежиш, куди вона йде, і куди заверне, і що з нею станеться.

Йому тільки несподівано захотілося їсти. Видно, спричинився до того самий дух Красного двору, оті гори переїдів, обгризеного маслаччя, серед яких харчали й хропли нікчемні нероби, лизоблюди й лизогуби.

— Оце хропуть! — мовби аж позаздрив Іваниця. — Казав князь Юрій, Бог Адама вигнав з раю за те, що той отак хропів і не давав Всевишньому виспатися як слід. А

князь твій, Дулібе, десь спить, і йому, виходить, не заважають оці харчуки.

— Здається мені, Адама вигнано за дещо інше, — віджартувався Дуліб.

— За те не виганяють. Бо ж і сам Бог грішить потихеньку. Алголів он скільки довкола себе розплодив, там тобі й шестикрильці, й трьохкрильці, і з двома крильцями.

— Анголи не жінки.

— А хто ж вони? Ти читав багато книг, хіба десь написано, що анголи — чоловіки? А раз не написано, то виходить — жіночки. А з'їв би я оце якусь смаженину свіженьку. Може, пошукаємо, де вони того оленя смажать для князя та урвемо там по шматочку?

— Треба нам не прогавити князя. Бо як обсядуть його, тоді не проб'єшся й слово мовити.

— Оце! Хіба тут словом щось удієш? Взяти б дрючок та розігнати цих дармоїдів, а князеві твоєму...

— Не забувай: маєш завдячувати йому своїм визволенням. Так усі вважають, і так повинно бути надалі. Не гаразд, коли станеш до своєї вдячності долучати похмурість або, що гірше, необережним словом розкриєш нашу таємницю. Знаємо про все втрьох: ти, я і князь Ростислав. Затям собі це, Іванице.

— Одні тямлять, другі затямлюють — ото й вся справедливість, що ти нею протурчав мені вуха, лікарю.

Далі блукали мовчки. Серед величезної незатишності й непривабливості палацу, загидженого й зогидженого, мали вигляд неприкаяних, але не грішників, а чистих праведників, що заблукали сюди з намірами, може, й очисними, та розгубилися, не знаючи, з чого почати, і кружляють у цьому царстві сонної засміченості без надії вибратися звідси будь-коли.

Князь Ростислав спав довго і міцно, як людина, не обтяжена сумнівами й тривогами. Ще довше він одягався з допомогою свого опальника, бо не лишило стороннім бачити князя не у своїй величі й славі його високої гідності, підкреслюваної доладно вбранням і коштовним озброєнням; через те Дуліб добрався до Ростислава вже й сам, як Іваниця, зголоднілий і досить-таки розізлений.

— Здоров будь, князю, — привітався він і не витерпів, додав: — Спиш гарно, дим не душить тебе, а видно, лиш лоскоче. А дим не тільки в цьому палаці, а й над цілою землею Суздальською, не забудь.

— Ну, — скривився Ростислав. — При рабові пробуєш докоряти князеві?

Червоні плями гордовитості й нездорового пожвавлення ще більше відтінювали звичну гидливу безкровність його обличчя. І в голосі теж билася неприхована бридливість, коли кинув свої образливі слова на Іваницю.

— Не раб, — твердо мовив Дуліб. — Товариш мій Іваниця. І відаєш про це вельми гаразд, князю. Отець твій...

— Тут я князь, — урвав його мову Ростислав, — і з рабами не...

— Зостанемося обидва, — в свою чергу не дав йому договорити лікар, — зостанемося обидва або ж...

— Ну? — скинув брови, вдаючи цікавість і наляканість Ростислав.

— Або кинемо тебе і вже не повернемося ніколи!

— А!

— Захопився занадто собою, князю, і забув...

— А!

— В твоїх руках наміри цілого життя князя Юрія. За ним же стоїть цілий народ наш...

— А!

Зазнавши поразки з Іваницею, Ростислав тепер метався Дулібові оцим своїм безглуздо-байдужим "а!", відштовхував від себе, нагадував, що, навіть стоячи поряд, ти повинен відчувати: він князь, і маєш триматися від нього на тій відстані, яку нікому з смертних не дано подолати, бо то — відстань походження й народження, незнищима й нездоланна, тому зблизитися з князем однаково, що дострибнути до Бога.

— Як домовлено було з князем Юрієм, пішли ми з Іваницею поміж київським простим людом, і можемо вже сьогодні сказати, що кияни ждуть Долгорукого, хочуть побачити його в своєму городі...

— А!

— Ти ж тим часом, князю, виявляєш необережну неперебірливість, допускаєш до себе людей, яким вірити не можна, і цим загрожуєш...

— Загрожую? Кому ж?

Він звик питати, не слухаючи відповідей, бо щастя для всіх, так вважав, було вже в самому князівському розпитуванні. Тому не став слухати відповіді Дулібової, а відразу й додав:

— Знаю, що роблю.

— Петрило — ворог твій і князя Юрія, а ти його пригрів.

— А!

— Петрило — довірений у воєводи Войтишича і в ігумена Ананії.

— Войтишич? Його тут не було. Ігуменів — не було. Ще?

— Від Войтишича й ігумена послано гінця до Ізяслава. Сказано про тебе й про мене. Гінця споряджав Петрило.

— Звідки знаєш?

— То моя справа.

Ростислав ще не хотів видавати свою стривоженість, однак з усього було видно, що слова Дулібові його зачепили.

— Як знаєш, з чим поїхав гонець?

— Знаю — і вже досить. Знаю ще й те, як похваляєшся ти, що хоч сьогодні можеш сісти в Києві князем. Навіть князь Юрій засмутився б такими твоїми похваляннями, що ж казати про Ізяслава, як він довідається?

— Не твоє рабське діло.

— То слухай, князю. Коли ще раз почую від тебе про раба, не побачиш мене більше ніколи. Затям собі. Опріч того...

— Ну?

— Опріч того, повинен перепросити мене й Іваницю за свою брутальність.

— А!

— Чекаємо, князю.

Ростислав подивився на них обох, так ніби щойно побачив цих людей.

— Щось маєш ще сказати?

— Ждемо перепросин.

— Ну, даруй, лікарю. Не виспався. В цьому Києві й виспатися не дають.

— Ти ще не в Києві, князю. І ніколи в ньому не будеш. Найгірше ж, що й князь Юрій навряд чи потрапить сюди, бо ти все зіпсував, замість сприяти. Не витримав ти, князю, випробування Києвом.

— Що ти можеш знати в цих високих справах?

— Знаю, що кличеш до себе бояр київських, так ніби ти вже тут великий князь. Розіслав гінців до чорних клобуків і торків, мовби ждеш їх з покорою, чи що.

— Від кого довідався?

— Від твоїх ворогів — не від друзів.

— А!

— Не віриш — то повіриш. Спробуй зробити так. За обідом скажи, що дав грамоти чорним клобукам, торкам і берендеям, половцям, мовляв, так само готуєш. А тоді й пошли своїх людей потаємно слідом за торками й чорними клобуками, як вони від тебе поїдуть. Грамот же не давай, а лиш пусті пергаменти.

— Ну?

— Побачиш, що буде напад на торків, щоб відняти в них твої грамоти й мати докази супроти тебе для князя Ізяслава.

— А як не нападуть?

— Спробуй, княже. І пам'ятай, що я тобі сказав про киян. Тепер поїдемо.

— Оце! — здивувався Іваниця. — Так і поїдемо?

— Здоров будь, князю, — сказав Дуліб, не зважаючи на свого товариша, якому, мабуть, все ж хотілося скуштувати ще й київського оленя.

Хто б то міг випустити з своєї оселі гостей ненагодованими, без спочинку? Ростислав одпустив. Забув про них, не помічав більше, заглиблений чи то в клопоти, яких завдав йому своєю стривоженістю Дуліб, чи то в корінну зарозумілість свою, з якої не було йому виходу, від якої не мав порятунку, нерухомо-застиглий у своєму величанні, недоступний для жодного людського почуття.

— Оце князь! — бурчав Іваниця. — Оце пригрів, і нагодував, і напоїв! Ще і не володіє нічим, а вже!

— Лихо в тім, що забув він навіть про свого рідного батька, про чоловіка неоціненного, — роздумливо, мовби до самого себе, говорив Дуліб, похитуючись на коневі, який, здається, теж не поласував князівським ячменем, бо йшов швидко, охоче віддалявся від Красного двору, маючи свої конячі сподівання на теплу стайню й добрий овес на Стварниковому дворі. — Ростислав у своїй, сказати б, злочинній забудькуватості діє неначе за приписами Святого Письма, де сказано, що живий пес

вартісніший за мертвого лева. Коли так, то скільки ж тисяч псів можна вбити, аби лев зостався живий?

— Не хочу бути ні левом, ні псом, а хочу їсти, — обізвався знову Іваниця. Якось відійшов він душею, вже не злостився на Дуліба, знову поєднувався з ним серцем після тої дурної розмови, якої свідком щойно став, не міг лиш збагнути, навіщо треба було їм аж так далеко їхати глупою ніччю, серед снігів і морозу. — Ось ти сказав там йому щось. Він слухав чи й не слухав, а вже тобі то й нічого путнього не мовив. З князями воно все так. На ловах ти йому вказуєш, у яку дичину поціляти, коли ж він промахнеться, то винен той, хто вказав, а не той, хто стріляв.

— Гірке досвідчення битих, але ще гіркіше тих, хто б'є. Небезпечний чоловік, який зовсім не має гіркого досвіду, — так само роздумливо промовив Дуліб...

— А он і досвідчений, — стиха проказав Іваниця, бо назустріч їм скакало зо три чи чотири вершники, попереду яких розвіював довгополою, тороченою бобровим хутром хламидою боярин Ізяславів Петро Бориславович, в маленькій бобровій шапочці, з маленьким мечем на довгій коштовній перев'язі, з коротенькими ручками, весь якийсь мовби чи то зібганий, чи то вкорочений.

— Мале спішить до великого, та тільки де ж те велике? — ще додав насмішкувато Іваниця, якому досить було раз побачити високовченого боярина, щоб відчувати його зверхність і зневагу, а тепер платити тому тим самим.

— Привітання, привітання! — не без подиву замахав пещеною ручкою, вивільняючи для гречності її з пухнастої рукавички боярин Бориславович, звертаючись, ясна річ, не до обох, а лише до Дуліба, два ж його привітання мовлені були не з розрахунку на кількість зустрічних, а для надання ваги своєму слову, що, як відомо, від повторення не псується, а відповідно посилюється.

— Здоров будь, боярине, — відповів Дуліб і хотів поминути Петра, але той притримав свого коня, отроки, які супроводжували боярина, стали й собі, тож довелося зупинитися.

— Не відав, що квапишся до князя в гості, а то зачекав би на тебе.

— Вельми вподобав я тебе, лікарю. Так мало в нашій землі вчених людей. Землю шкрябати та діяти лови — це приступно також рабам, а мечем може вимахувати кожен дурень. Наука ж — лиш для обраних. Тому радієш, коли стрічаєш чоловіка...

— Здавалося мені, маєш високовченого співбесідника — ігумена Ананію, — нагадав Дуліб.

— В ньому доволі красномовства, та мало мудрості.

— Ніхто не знає, де знайде на цій землі. Учні Христа були найтемнішими людьми в Галілеї, як відомо тобі, але завдяки цьому стали обранцями неба. Ти теж, боярине, не шукаєш собі цікавого співрозмовника в Києві, де, сам кажеш, міг би знайти, а добираєшся до неблизького княжого двору, хоч, певно, й не сподіваєшся ні на красномовство, ні на мудрість його нинішнього власника.

— Невже князь Ростислав не прийняв тебе на Красному дворі? — не повірив боярин.

— Поїдеш — довідаєшся!

Дуліб торкнув коня, змахнув Петрові на прощання рукавицею. Той, як чоловік чемний, підняв руку без рукавиці, поважав свого співрозмовника, вичував за собою силу незламну, тому й міг дозволити собі розкіш бавитися в гречність навіть на тріскучому морозі.

— Оце! Обдувив ти його! — захоплено вигукнув Іваниця. — А повірить?

— Не повірить, хай питає князя.

— Та ж той йому своє "а!" — і годі.

— Тим ліпше для нас з тобою.

— Що для мене ліпше, ти вже й не відаєш, лікарю.

— А ти сам?

— Про те скажу собі самому.

Важко, неможливо розповідати про те, чого немає, бо для сповіді існує лиш те, що назване словом, коли ж слово ще не народилося, коли не з'явилися ті речі, які просяться в слово, тоді ми щиро й безстрашно проголосимо своє незнання і розведемо руками коли й не безпорадно, то принаймні в очікуванні ліпшої нагоди. Тим часом, щоб не збожеволіти від подробиць, якими неминуче сповнене життя двох самотніх чоловіків, самотніх, скажемо прямо, не лише в Києві, а мабуть, і в цілому світі, бо причетність до людства дається кожному з нас минулим, а Дуліб та Іваниця без особливої охоти відбігали думкою в минуле, адже один, власне, й не мав ще там нічого, а другий — саму гіркоту, то, повторимо, щоб вчасно й доречно уникнути нестримних, іноді, може, й болісних подробиць, поминемо ту незначну кількість днів, яка відділяла зиму від весни, і зосередимо свою розповідь на подіях, принесених теплими вітрами і бистрими водами.

Весна вдарила така дружна й несподівана, що розтопила глибокі сніги, пробудила ручаї ще до того, як на ріках скресла крига, і ось несамовиті, каламутні води пішли поверх льоду по Дніпрі й Почайні, в одну ніч розшаліло кинулися на береги, в одну ніч затопили річища, підмили греблі, знесли загати, потрощили оселі, розметали будівлі; люди гинули в розклекотаних розливах безмовно й безтямно, бо навіть ті, хто споконвіку жив коло води, кого заливало щовесни, хто щоразу кричав розпачливо: "Рятуйте, добрі люди!", тепер не встигли подати й голосу і або ж загинули теж разом з усіма недосвідченими, необачними, довірливими, байдужими, або ж устигли порятуватися, вихопившись з кінецьсвітньої стихії хто як був.

Кричко належав до тих, що порятувалися, та одна ніч відібрала в нього все, що мав; розтелесована вода знищила його оселю, доменицю, забрала всі запаси руди, вапна, дров, вугілля; сплигло десь у чорні безвісті все його небагате майно; він прийшов удосвіта на двір до Стварника напівроздягнений, вимоклий, лихий на все на світі.

— Навіть небо проти простого чоловіка! — кричав він посеред двору і не хотів зайти переодягнутися й обсохнути. — Дяка Дніпрові — хоч добавить Києву жебраків та мертвяків, бо ж бідолаха Ізяслав як не старається, а не може пустити наш город з торбами по світу!

Дулібові все ж таки вдалося завести до себе Кричка, але той не вгамовувався, кресав очима, був ніби несамовитий, поривався кудись бігти, кричав:

— Піднімати люд треба! Колотити! Проти всіх на світі! Проти самого Бога! Піди, лікарю, за брами Києва, поглянь, що твориться біля підніжжя валів. Тоне Київ, потопає. А що діється тут, на Горі?

Горі було байдуже до того, що діється десь унизу, в глибинах, де в слизьких багновищах роїлася біднота, поставлена віч-на-віч супроти стихій, незахищена, призначена до жертв. Що більше страждань випадало на низ, то спокійніше почувалася Гора, то впевненіше тривала далі, поставлена не для дріб'язкового помічання всього неминучого й низького, а лиш для просвітлення, далекоюсяжного бачення, для освідомленої передбачливості.

Гора бачила, як у далекій далечі перед полками Ізяславовими Суздальська земля впала ниць, як ополонилися вони челяддю, худобою, кіньми, як рвалися до самого Суздаля, творячи по путі таке, що для опису не хочеться витратити слів.

Гора не мала сили стримати розмаху своїх зазіхань. Вона волала мовби аж через ліси й простори до свого здобичливого князя: "Мало! Мало! Мало!", і той гнав воїв далі й далі, але й у тих краях вдарила несподівано рання весна; вже на вербну неділю, так само як коло Києва, пішла вода поверх криги по Волзі й по Молозі, коні брьохалися в тій воді по черево; довелося відвертати похід, так і не спіткавши сили Долгорукого, який десь зачаївся за ріками й лісами і не виходив навстріч Ізяславові, чи то налякавшись, чи, може, зневажаючи свого забіяцького небожа.

Тим часом Гора слала своєму князеві гінців, слала їх одного за одним, і вісті везли вони не так лихі, як загадково-тривожні.

Є люди, що володіють нестерпною властивістю все зауважувати, все помічати. Такі не можуть жити спокійно самі, псують життя й іншим. Для них життя розполовинене на час помічати й час доносити про помічене. Вони завжди невідомі, безіменні, мовби навіть безтілесні, але всюдисущі, щоправда, їх немає при народженнях і вмираннях, бо вони несвідомо сахаються цих кінечних подій, зате вони наповнюють собою той проміжок, який, власне, й зветься життям, по можливості перетворюючи його на муку.

Ось такими було помічено, що до князя Ростислава на Красний двір потай приїздили посланці від торків і чорних клобуків. Помічено, але не доведено, бо й торки, й чорні клобуки занадто вправні вершники, щоб їх хтось міг наздогнати, перепинити, влаштувати на них засідку; вони вмili знайти шлях у найчорнішій темряві, для них не було відстаней, вони вичували на неймовірній відстані кожний ворожий подих і вмиль відвертали коней; прийшли з далеких пустинь, вони навчені були цінувати й шанувати кожную людську душу, зустрінуту серед пустельного безмежжя, але знали водночас і на людських підступах, отож вловити їх годі було й думати. Але до Ростислава приїздив і посланець від берендеїв, берендеї ж, як відомо, відзначаються добродушністю, яка сповнює тіло чоловікові лінощами. Отож, повертаючись од князя, берендей вибрав собі не ніч, а день, бо вночі добрі люди сплять, а не тиняються туди та сюди. День же, на щастя, видався сонячний, здається, то був перший по-справжньому сонячний і теплий

весняний день; не скористатися з такої нагоди був би гріх і глум, ось тому берендей десь приліг на сонечку, заснув солодко й безтурботно, і, поки він спав, з-за пазухи в нього вислизнула грамота, дана берендеям князем Ростиславом; а що неподалік виявилися, як воно й належалося, пильні очі, то сонного берендея і грамоту коло нього було помічено; грамоту чи то прочитано, чи то просто викрадено непрочитаною і привезено туди, де б її мали прочитати. Князівська Гора стривожилася, жовтоокі Миколи прибігли до боярина Войтишича, молодого князя Володимира намовляти, не ждучи повернення Ізяславового, закувати Ростислава в залізо, а суздальців побити; або ж спершу побити суздальців, а вже тоді закувати Ростислава і всіх тих, хто і що... Знову помчав гонець за ліси, беручись до Смоленська, а другий до Новгорода, а третій через вятичів...

Тим часом люди, зіпсовані нестерпною спостережливістю, не надавши значення лихові, яке творила дика дочасна повідь на Подолі, звернули увагу князя Володимира і його тисяцьких та тіунів на річ, здавалося б, малопомітну і, ясно ж, без значення, коли зважити на те, що діялося коло підніжжя князівської Гори.

Що ж було помічено? На дніпровському острові навпроти Красного двору в одну ніч несподівано й загадково виросла новісінька баня. Острів той виходив з води лише влітку, а повесні буйні води заливали його щоразу, наносячи перемитих пісків, і тільки високі верби значили своїм зеленим верховіттям місце того середдніпровського суходолу. Цього разу розшаліла вода, йдучи поверх нескреслої ще криги, так само затопила острів, полишивши тільки вузький піщаний гребінець; і ось на тому гребінці таємничі й загрозливі люди, якимсь чином перебравшись через розклекотану холодну воду, перенісши туди потрібне дерево, за одну ніч прихитрилися поставити баню і до ранку зникнути звідти, бо найспостережливішим не вдалося помітити будь-якого живого сліду на острові.

Баня переповнила чашу стривоженості серед київського боярства. Тепер уже йшлося не про непідкріплені зазіхання Ростиславові на київський стіл — війнуло духом самого Долгорукого, поповзло по Києву оте страшне для багатьох можних слово, що з такою силою пролунало взимку на подвір'ї Десятинної церкви: "Долгорукий!" Київ зашелестів, зашепотів, завирував: "Долгорукий, Долгорукий, Долгорукий!" Чотири Миколи, на смерть перелякані, вночі прискочили до Войтишича, сколотили йому цілий двір, витягай воєводу з пуховиків, блимали жовтооко, вимагали поради, дії, відсічі. Бо ж поставлено баню, а відомо, для кого ставлять бані в неприступних місцях. Сьогодні баня, а вввв завтра зродиться тут і Долгорукий зі своїми полками, а тим часом князь Ізяслав десь брѣохається на Волзі, а брат його Володимир занадто юний ще і довірливий, а Ростислав он коло брам Київських з суздальськими забіяками.

Войтишич, кленучи все на світі, охкаючи й постогнуючи, послав за своїм родичем, себто ігуменом Ананією, покликав до себе й Петрила; в Ананії хотів зачерпнути досвіду в таких хитрих речах, як оце відбувалися, на Петрила ж нагримав разом з чотирма Миколами, бо восьминник мав би шануватися й пильнувати належно, а не допускати, щоб у Києві таке витворялося. Бо хіба ж то не Петрилові щотижня дається за службу

сім відер солоду пивного, цілий баран або половина кабана, по дві курки на день, хліба, круп і сиру — вдосталь, четверо коней обслуговують його, і корму їм дається стільки, скільки з'їдять, окрім того, щотижня йде йому п'ятнадцять кун від усіх тих вир, які збирає для князя, не лічачи того, що зуміє зідрати для власної користі, а в тому перепон ніхто йому чинити не може та й не владен. То чи ж не повинен чоловік шануватися на такому місці і пам'ятати вдень і вночі про тих, хто поставив його туди й тримає там?

— Забув? Забув? — сікалися Миколи до Петрила, аж він одвертався від них і відчмихувався, як кіт од диму.

— Низ весь потопає, — спробував виправдатися восьминник, — днюю там і ночью з людьми. Тоне збіжжя, тонуть віри князівські, а хто ж їх порятує, коли не я?

— Що втонуло, вже не вирине, будь воно все прокляте, — сказав Войтишич. — А острів ти проґавив. Спалити треба ту баню, бо в ній дух Долгорукого, а дух той, як каже он ігумен Ананія, нечистий і гріховний.

— Ну! — зраділо вигукнув Петрило. — Та це ми враз!

Баня горіла ще того дня, і мало не цілий Київ дивився на той вогонь палахкотючий посеред розгніваного Дніпра; горіло неначе й без диму, але по Києву стелилося якимсь гострим, мовби димовим духом; і з того духу знову зроджувалося страшне слово "Долгорукий", і настирливо-докучливе відчуття грізної значливості всіх таємничих подій останнього часу не зникало, а ще посилювалося.

До того ж за кілька днів на острові, на місці згарища, з'явилася нова баня! Петрила покликано тепер уже до самого князя Володимира; чотири Миколи, сині від злості, сиділи вже там; Войтишич, щоправда, не прибув, вважаючи за ліпше впливати на події збоку й приховано. Князь спитав восьминника, як то він може з'ясувати те, що відбувається на дніпровському острові, а Петрило, не відаючи, як тепер викручуватися, спробував удати дурника і висловив сумнів, чи справді знову стоїть баня на тому клятому острові.

— Може, то хтось бачив ще неспалену, — сказав він, — та бачив не раз, а двічі. Відомо ж, що бачити баню двічі — ще не означає бачити їх аж дві. Окрім того, князю, згадай, що то саме я не спав ночей, ловлячи берендея з грамотою, дарованою йому Ростиславом, ото ж міг і...

— Грамоти не здобув теж, — нагадав йому Володимир.

— Так не було ж! Зате зродив балачки про грамоту, а вони, може, навіть цінніші.

— Спалити баню! — звелів князь. — І пильнуй мені.

— Буде зроблено, князю.

Однак таємничі сили діяли далі, мовби повертаючи князеві Ростиславу велич, розсмикану вміло пущеними чутками про заснулого берендея з грамотою. Спалена вдруге на дніпровському острові, баня з'явилася коло Вілгорода. Коли ж спалено й ту, то прийшли вісті з Вишгорода. Там в одну ніч теж вродилася клята споруда для суздальського князя. Київ тепер аж гримів од розмов про ці вимовні знаки, на Красний двір позирали з переляком, воєводу Мостовика було прикликано на князівський двір до

Володимира і звелено якнайсуворіше пильнувати мосту, щоб не перескочили суздальці, яких десь, це ж було ясно, як день, вів на Київ Юрій Долгорукий.

Навіть Кричко, нащо вже байдужий до князів, з'являючись час од часу на дворі в Стварника, заводив мову про Долгорукого.

— Може, хоч цей чоловік зуміє порятувати наш Київ, — казав Кричко, вперто називаючи Долгорукого не князем, а лиш "чоловіком". — Найбільше зло, від якого гинуть городи й такі славні, як Київ, — бідність. Багатства пересувалися через Київ сто й тисячу літ, переходили через нього, а де творилися? Десь поза ним. Коли ж тут були люди, які хотіли творити ті багатства, то вони підпадали під князівські правди, од яких чоловікові завжди хотілося втікати світ за очі. Єдину молитву знали тут завжди: хай дозволено буде жити мені в вільних землях! А де ті вільні землі? Ніде їх немає для чоловіка бідного. Може, заліські землі — справді вільні? І, може, отой чоловік прийде до Києва і принесе з собою таку саму волю, як і там? А де воля, там багатство, там правда. Заради правди чого б не зробили кияни? Може, й оті бані ставлять потай од своїх бояр і воєвод, бо почули, що Долгорукий має звичку посилати поперед себе теслів, щоб вони йому ставили для купання. А чом би не прислужитися гарному чоловікові?

Хоче він прийти сюди, то хай прийде. Ось йому знак подає люд простий, тим часом як тисяцькі наші та восьминник телесуються, шукаючи винуватців, а князь Володимир вважає, що то діло рук Ростислава, якого тепер тут на Горі бояться більше, ніж лихих половців.

Стварник приходив, гладив шовковисту бороду, пропускав її поміж пальцями, загадково всміхався, так що можна було гадати так і сяк: чи то вірить у примирення Кричкове з думкою про прихід нового князя до Києва, а! чи й сам пристає на ту думку і, може, тайкома посилає своїх синів ночами ставити то там, то там дерев'яні бані, щоб нажахати боярство київське.

Вони ждали від Дуліба якихось слів, дивилися на нього, мовби на посланця суздальського князя, хотіли, видно, довідатися ще чогось, окрім того, що він колись уже їм казав, але з лікарем творилося в ці дні щось загадкове, навіть тривожне. Сам не вмів би визначити, що з ним. Чи то далось взнаки нелюдське напруження, в якому перебував ось цілий рік, чи стривожила його передчасна колотнеча, яку викликав своїми нерозумними вчинками пиховитий князь Ростислав, а може, все пояснювалося простіше і визначалося одним-єдиним словом, знаним людству спервовіку, словом, яке Дуліб теж колись знав, а тоді забув і вже й не вірив, що згадається воно йому в усій своїй привабливості, первісномолодій простоті й піднесеності.

Дуліб розбентежений був весною; хоч і не вельми вчасно настала та розбентеженість, але це було дужче за нього, дужче за спомини, які навчився відганяти, відаючи добре, що вороття до втраченого й забутого нема й не буде. Колись втікав у самотність, умів ховатися в ній од цілого світу, самотність давала йому захист і оборону, вона помагала зрозуміти власну долю, але тепер не рятувала й самотність, і серед людей так само не знаходив спокою. Слухав голоси й не чув нічого, дивився на

світ — і не зауважував нічого, жив мовби в піснях, де зорі й очі, жінка й квітка, час і вода, старість і смерк, сон і смерть, але й це минало його незачіпливо, сковзало по ньому, переселялося в його сні, які важко ставало відокремити від яву.

Ось тоді й прийшла до нього вночі Ойка. Він спав міцно й стомлено, а вона підійшла босо, нечутно під двері й гукнула: "Дулібе! Дулібе!", так що він стрепенувся і щосили крикнув: "Агов!"; і від того крику прокинувся, вмить згадав Ойчин поклик і свою відповідь, кинувся до дверей і не знайшов там нікого. Вискочив надвір: ніч, осяяна місяцем, двір зазеленів першою травою, закучерявилися ніжним листячком дерева, світиться повітря над Києвом, світяться золоті верхи його церков, увесь світ пронизаний нічним загадковим світлом, і все спить, і ніде нічого.

Він вернувся в постіль, посміюючись із себе. Хіба ж забув, що весною першому сну не вір і на перший поклик не відгукуйся ніколи? Але хоч і перший, хоч і весняний, а може, саме через те, що весняний, той сон розтривожив Дуліба. Лежав, вдивлявся в темряву й, ловлячи себе на подиві, думав про Ойку. Попервах лиш стосовно того, що діялося останнім часом у Києві. Тоді вона першою принесла звістку про гінця, вирядженого до князя Ізяслава. Перший, найпотаємніший, власне, геть несподіваний гонець, про якого ніхто й знати не міг, а вона вже довідалася і мерщій прибігла сюди посеред ночі. Прибігла раз — і все. Не з'являлася більше, не показувалася ніде, не подавала ніякого знаку, хоч по Києву котилися хвилі чуток і пересудів, хоч тепер гінців до князя Ізяслава відправляно мало не щодня, гінців кінних, на лодях угору по Дніпру, піших — скороходів, для певності. І всі, здавалося, знали, з якими вістями мчали гінці в пошуках Ізяслава; бояри, які щоразу випихали свого князя з Києва, щоб ішов за здобиччю, тепер прикликували його мерщій назад; може, вперше за той час, як відчинили перед ним брами Києва, захотіли знову бачити його тут, на золотому троні, на дворі Ярославовім, у пишноті й силі, яку треба, виходить, іноді показувати й тут, у великому городі, а не тільки розносити її по всіх землях, де можна й здобути те та інше, а можна й втратити багато чого, коли й не все, як то показують лихі прикмети сієї зими та весни.

Здавалося б, Ойка саме в ці дні мала знову принести їм з Іваницею вістки, але дівчини не було. Може, шукав її тим часом Іваниця? Але то належало до його таємниць, у які Дуліб ніколи не втручався. Він же сам і не шукав дівчини та й ніби не думав про неї, забувши за клопотами й тривогами, а може — за самотністю своєю, в яку, вважав, уже ніхто і ніщо не проб'ється.

Тепер прийшла в його сон і погукала: "Дулібе! Дулібе!" Він лежав, думав про дівчину, але то лиш здавалося, ніби думає про Ойку, про гінців, про боярство, про Войтишича, Петрила, чотирьох Микол, ігумена Ананію. Просто перебиралися їхні імена в пам'яті, мелькали заволохатілі мармизи перед очима, щезали безслідно, тонули в бездонних колодязях забуття й неуваги, а він, виявляється, думав лиш про весну, про те, чого не почуєш, але й почуєш, чого не побачиш, але й побачиш, до чого не доторкнешся, але й доторкнешся.

Учора довго стояв він під старим чорним кленом, на покорчених гілках якого

несміливо зароджувалися багрянисті стрілочки майбутніх листочків. Клен повільно прогрівався сонцем, весняні соки ще тільки вирушали по товстому стовбуру до найдавших і найвищих гілочок, клен оживав а чи й не оживав, щось у ньому кректало, щось багрянисто позойкувало, але повного голосу ще не видобувалося з старого й могутнього дерева. А тим часом унизу, засіяні торік з кленового летючого насіння, густо зародили крихітні кленочки, власне, ще й не дерева, а тільки натяк на майбутні дерева, тендітні росточки, зелені й безсилі, однак на кожному тому паросткові пишно зеленіли лапаті трилисники, справжнє кленове листя, соковите, широке, лежало мовби на самій землі, ніби докір отому мертвому старому кленові, ніби виклик. їм, малим, щойно народженим, досить було й першого весняного сонця, вони прогрівалися легко й охоче, довірливо прийшли на світ, тоді як старий клен ще ждав, ще вагався, ще не міг зігрітися в усіх своїх членах і сув'язях.

Тоді Дуліб сам собі видавався отаким старим кленом, і це й не знав, що вже наступної ночі вчується йому Ойчин голос і доведеться лежати отак без сну і думати не шати й про що. Ловив себе на бажанні побачити Ойку отаким собі маленьким клененятком, прогрітим сонцем наскрізь, до глибини, запаленим щонайпершим променем весняним, всю пронизану соками життя, ласкавості и приваби. Відганяв те бажання, бо було й не гріховне — просто безглузде, а ще безглуздіше виходило те, що він сам став мовби маленьким зеленим клеником, не мав у собі ніякої міцності, довірливо відкрився небові й сонцеві, вдовольнившись теплом першим, нещедрим.

Не став більше лежати, підвівся, одягнувся, поклавши собі твердо відкинути все дурне, що личило б хіба що Іваниці. Добровільно зголосився в помічники князеві Юрію, мав дбати про діло велике й святе, а тим часом мало не впав у хлоп'яцтво!

Коли снідали, спитав Іваницю:

— Бачив Ойку?

Іваниця глянув на нього поверх збана, з якого пив, тоді поставив збан на стіл, обтер губи.

— Оце! Може б, я тебе спитав про неї.

— Не приносить вістей нам більше, то я подумав...

— Вісті самі приходять до нас, нащо їх носити?

— Все ж ти б мав пошукати дівчину, провідати її.

Іваниця мовчав і ховав очі. Не хотів говорити про дівчину, з якою, виходить, вперше зазнав невдачі.

А може, приховував щось від свого старшого товариша? Хоч як воно було, Дулібові вже перехотілося далі вести розмову про дівчину, він заговорив про недужого боярина Миколу Старого, до якого лікаря покликано на сьогодні.

— Остогидли мені всі ці Миколи, і весь Київ остогид, — позіхнув Іваниця. — А чого хочеться, не відаю й сам. Ішов до тебе, бо любив у тобі мандрованість, а тепер ось сидимо то на тому місці, то на другому, а все сидимо, наче прив'язані.

— Прив'язані обов'язком.

— Оце! Не відаю, що то таке.

— Зобов'язаність народів своєму.

— А хіба я не народ?

— Народ — це не ти, і не я, і не князь Юрій, і ніхто зокрема, але всі.

— Дівки ж хочеться не всім, а тобі одному.

— Дівки? Якої дівки?

— Чи я знаю? Може, Ойки, а може, й ще щось. Сам же питав мене про Ойку.

— Питав задля тебе. Думаю про тебе і твою молодість. На мене не зважай. Я чоловік зужитий і, можна сказати, вичерпаний.

Іваниця гмикнув і не відповів нічого. Пішов готувати коней, бо то завжди найлегше.

У Миколи Старого був нежить. Сидів засопливлений, з почервонілим носом, дивився засльозеними очима на трьох інших Микол, які прискочили до горниці ще поперед Дуліба, бо мали звичай триматися купи, а ще мали паскудну звичку тягти княжого лікаря то до одного, то до другого з них і випитувати, шпиняти підозрами, натяками, недомовками, всіляким дріб'язком, через що остогидли Дулібові безмірно, він зненавидів цих жовтооких бояр ще дужче, ніж ігумена Ананію, який сеї зими перейшов у становище мовби вище, був сповідником у молодого князя Володимира, коли ж впливав на події, то непомітно і знову ж таки згори, не занурюючись у щоденність, уникаючи бруду й дріб'язку.

— То що чувати, лікарю? — шморгаючи носом, проплакав Микола Старий, а ті три підсунулися ближче, щоб не пропустити жодного слова, упіймати лікаря на недомовках або на нещирості.

— Про твій нежить? Можу сказати, що це весна, а весна в кожному відбивається по своєму.

— Весна завадила нашому князю Ізяславу довершити розгром Суздальської землі, — з жалем промовив Микола Кудинник. — Не було б весни та води, то ми б їм... ух! Долгорукий би в нас — отут!

— А хіба ще живий Долгорукий? — поспитав Микола безвухий, видивляючись на Дуліба з таким виразом обличчя, ніби шкодував, що й лікар перед ним стоїть ще живий.

— Вам ліпше знати, — знизав плечима Дуліб. — Я лікар, знаюся на хворощах, не більше.

Микола Плаксій похлюпав носом, зазітхав:

— Наслано хворощів безліч на чоловіка, а за віщо? То жовтуха, коли стає чоловік жовтий, як цвіт у полі. А то нападає вогниха і палить тіла людські, як піч смоляними дровами. Гнітюха лягає чоловікові на ребра і згнічує всю утробу. А ще ж є, люди добрі, трясуха, ломиха, пухлиха, глушиха. Ось тобі чоловік наче здоровий, а всередині в ньому вже закорінилося і підточує його. Так і в городі великому й славному може статися, коли впустити в нього чуже, бо чуже, то неміч і розор. Чув, лікарю, про суздальців? Ночами вештаються по Києву, коло княжих дворів і коло боярських, приглядаються, приміряються, зготовляють для свого Долгорукого теплі істопки.

— Сказав уже, що знаюся лиш на немочах і помагаю недужим. Про справи

державні нема мови. Вже з вами наговорився за зиму.

— Не допустимо сюди нікого, — прорипів Микола Старий, обтираючи соплі об свій засмальцьований кожух. — Нам заповідано берегти Київ, ми й убережемо.

— Мав би ти берегти своє здоров'я, — нагадав йому Дуліб. — Дам тобі зел, щоб парив ноги. Остерігайся відвідин. Бо приносять з надвору весняний дух, а воно тобі шкодить. Нежить тримається довго і уперто. Дехто не зважає на ці хворощі, насправді ж вони вельми загрозові. Ти чоловік мудрий, то мав би знати, що в народі поєднано нежить вже й з новим нашим Богом. Сказано ж так. Ішов нежить од сухого моря, а Ісус з небес, і каже йому Ісус: "Куди йдеш, нежите?" А він рече: "Ось іду, господине, чоловікові в голову, мозок просвердли, челюсті переломити, зуби в них ронити, шию скривити, вуха оглушити, очі осліпити, ніс згугнявити, кров пролити, повіки зсушити, уста скривити, уди розслабити, жили змєртвити, тіло ізмождити, бісами мучити". І рече Ісус: "Повернися, нежите. Іди в пусту гору і в пустиню, знайди пусту голову і вселися в неї — вона все стерпить і вистраждає. Іди в камінь, він усе стерпить: голод і спеку і всяке плодство. Там і май житло, поки земля мимо йде і кінчиться".

По тому Дуліб покликав Іваницю і став збиратися. Миколи дивилися на лікаря, неспроможні збагнути: чи то справді він лиш переказав складене в народі примовляння до нежитю, а чи й відверто кепкує з них, бо ж недвозначно сказав щось про пусту голову і про мимойдучість. Мимойдучість чого? Києва чи їх самих? Іншому вони б не простили навіть двозначності, так чи інакше спрямованої супроти них, але Дуліба оберігало його звання княжого лікаря, хоч, коли розібратися, то який же він княжий лікар? Князь аж он де, в самій Суздальській землі, а цей тут — у Києві, та й не знати, чиїм духом дише після того, як побував у Долгорукого і повернувся разом з його баламутним сином.

Тим часом Київ колотили похмурі чутки й загрозові знамення. Казали, що упіймано попа, в якого знайшли мішок з смертоносним зіллям. Коли ж спитали, для кого він ніс смерть, відповів: "Кому треба, тому й ніс". Дніпро викидав нових та нових утоплеників, приносив їх з Десни, з Прип'яті, з верхів'їв, вони пливли десь у глибинах, а навпроти Києва виринали й уперто билися до берега, так що довелося поставити людей з баграми уздовж берега, від самої Почайни аж до Видубича, щоб одпихали мертві тіла, бо ж відомо, що утопленики роблять землю неродючою.

Коли три роки тому в Новгороді під час розливу Волхова втонуло два попи, єпископ Ніфонт не дозволив їх одспівувати, бо утопленик сам по собі загрожує неплодючістю землі, а коли він самогубець, то викликає неврожай на сім літ. Розібрати ж, де самогубець, а де просто нещасний утопленик, ніхто не може, ото й рятувалися тої весни в Києві од ймовірного лиха, виставляючи люд на березі.

Була в цьому також пересторога проти несподіваного появи суздальців. Не пройдуть вони по мосту, де їх затримає вірний воевода Мостовик, то можуть кинутися через річку, бо хіба ж їхні люди не пробиралися на острів, щоб поставити для Долгорукого баню?

Слово "Долгорукий" котилося по Києву то лякливо-чагрозливе, то сповнене

сподівань і захватів, забуто було якось і про князя Ростислава, який сидів на Красному дворі осамотнений, позбавлений і сили, й величі самим лиш іменем свого далекого звідси вітця; забутий був, здається, й сам князь Ізяслав, хоч тільки в його поверненні, негайному й несподіваному, бачило боярство свій порятунок і захист.

А тим часом Ізяслав десь уже мчав до Києва. Довга путь його значилася руйнуванням селищ, грабунками, оскверненням святинь. Суздальська земля позбавлена була того спокою, яким жила, здається, споконвіку. В сльозах і крові пройшли київські полки, здобич і челядь брано, ніби у ворожій країні; в Києві князя з дружиною мала б ждати слава і ситість, та виходило так, що Київ ждав лиш самого князя та його воїнів, він наглив, він нетерпеливився; довелося роздати здобич то синові в Новгороді, то братові в Смоленську, а самому спішно повертатися на південь, де творилося щось загадкове й загрозливе.

Уперше Ізяслава кликано в Київ. Досі було завжди навпаки. Його виштовхували з Києва невпинно і уперто, гнали на здобич, мов ловецького пса. Мав довкола себе в Києві страшну порожнечу. Лише невтаємниченим могло видаватися, ніби князювання — то всуціль урочисті дії, всезагальна шанобливість і поклоніння. Насправді ж він мав собаче життя, був князь-пес, в якого відібрано і владу, і свободу, а йому полишено лише можливість ходити в поле та дивитися золотушними очима на запалені дружиною городи.

Але тепер він повертався кликаний і жаданий. Доля змилювалася над ним, кінчилося його блукання, він мав сісти в Києві надовго й упевнено; і до нього вернеться те могуття, яке мали його великі попередники Володимир, Ярослав, Мономах.

А що могуття не існує просто так, його треба виказувати щодня й щоразу, то Ізяслав ще в дорозі думав уперто й тяжко, на кому ж найперше має він виказати своє могуття? Показати свою силу наближеним? Це найпростіше і найлегше. Скарати бунтівливих? Та чи їх знаєш? Приборкати непокірливих? Тоді довелося б мати справу з цілим народом, який ніколи й нікому до кінця не впокорюється.

Хоч як це дивно, Ізяслав намислив собі почати з рідного брата Володимира. Відразу відіслати його в Луцьк на княжіння, а щоб не обплутав його хитрий Володимирко Галицький, дати йому мудрого свого боярина Петра Бориславовича.

Про свою волю Ізяслав повідомив усіх, ще й не злязачи з коня, щойно в'їхавши в Київ під привітальні гуки та крики тих, кого згодом назовуть киянами, хоч насправді були то тільки вишкребки київські, князівські та боярські лизоблюди, нероби, нездари, безбатченки, запроданці, пропащі душі, людське шумовиння, прикрашене пишновбраним боярством, тіунами, церковними ієреями, чужоземцями, яким просто цікаво було поглянути на в'їзд у стольний город великого князя.

Петро Бориславович, який теж разом з князем Володимиром отримав веління негайно збиратися в дорогу до Луцька, не мав часу присісти до своїх пергаментів і увічнити, як то він мав звичай робити, урочисту подію — повернення Ізяслава і зустріч його киянами. Тому не лишилося переліку тих, хто виїхав того дня перед великим князем, хто вийшов, хто гукав і хто веселився. Та відомо, що Ростислав сидів на

Краснім дворі й не квапився до свого названого батька і старшого князя на привітання, бо мав би в цей час стерегти землю десь у Бозьку чи в Котельниці сидючи, а не в Києві; до того ж забутий був усіма аж так, що ніхто й не сказав йому вчасно про прибуття Ізяславове.

Не зустрічав князя Войтишич, пославши для того чотирьох Микол та ігумена Ананію. Ніхто й не дивувався, бо ж старий воєвода вже давно відійшов од справ, засів у своєму дворі, не жив, а доживав, як вважала більшість.

Дуліб не виїхав на повітання князя, бо не в його звичаї було пхатися перед очі, поки не покличуть. Лікар поспішає до недужого. Коли ж чоловік здоровий і бадьорий, коли повертається в славі і силі, то видовище лікаря коло нього недоречне і безглузде.

Несила перелічити всіх, хто не вітав повернення Ізяславового, бо таких було набагато більше, аніж розкричаних лакиз. про яких годі й казати будь-що.

Що ж до Ізяслава, то переконався князь одразу, що покликано його до Києва не для величання й не виказувати могуття своє, а знову ж таки як сторожового пса боярського, тільки й того, що огризатися мав тепер у самому Києві, а не десь віддаля.

Терпіння в чотирьох Микол та Войтишича стачило лиш на те, щоб дати князеві спокійно помолитися в церквах, та скласти належні дари, та влаштувати один чи два обіди для ієреїв. А тоді обсіли відразу князя, випустили на нього Миколу Старого, ще й досі зашмарканого і від того ще злішого: і той став не хвалити великого князя за його вельми вдалий похід проти Долгорукого, а ганити за те, що покинув Київ напризволяще, та й не просто покинув, а ще й лишив тут ворога тяжкого Ростислава, сина Долгорукого. Ростислав же багатьох киян і берендеїв приласкав і хотів сісти на велике княжіння в Києві і взяти дім твій, і жону твою, і сина, і брата, князя Володимира.

— Вже чув про се, — поблимуючи червоними очима, нетерпляче відмовив Ізяслав. — Чув, і не віриться мені.

— Як же не віриться? — обурився Микола Старий. — Як не віриться? Адже отець його ворог твій, ото ж і син його — твій ворог, і прихистив його на свою голову та й держиш досі на згубу нашу.

— Хіба ще живий? — прокректав Безвухий. — Ти вже тут, князю, он скільки днів, а ворог твій живий досі?

Плаксіє пустив у бороду два струмки сліз, співчутливо похитав головою.

— Сину мій! Чому ж досі не..?

Ізяслав зацьковано озирнувся. Не було думок ні про велич, ні про могуття, ні про сидіння в Києві, готовий був утікати світ за очі, в чисте поле, ставати на битву хоч проти самого диявола, аби тільки не чути оцих страшних людей, які вимагали від нього нового братовбивства, забувши про те, що лиш рік тому тут уже вбито князя Ігоря і вбивство те неvigубною плямою впало на нього, Ізяслава. Він глянув на Войтишича. Найспокійнішого і найрозважливішого серед усіх, просив поглядом рятунку в старого воєводи, в чоловіка, який служив багатьом князям, умів служити, на будь-який випадок міг би пригадати щось з свого бурхливого, заплутаного, але, зрештою, героїчного

життя.

— Що скажеш, воєводо?

— Та будь воно все прокляте, — відповів Войтишич. — Князьок цей заробив собі смерть і заслуговує знищення.

— Забули про Ігоря, — похмуро мовив Ізяслав. — Оганьбили Київ, збезчестили мене, допустивши те вбивство, той злочин. Тепер хочете ще?

— До слова прийшлося, будь воно прокляте. Не кажу ж убивати, кажу: заслужив. А ти не держи його тут на свою голову, прожени до Юрія, та й будь воно все прокляте!

— Та прожени так, як уміє проганяти наш святий Київ, сину мій, — заплакав Плаксій. — Обдери з нього все багатство, оружжя й коні відніми, дружину в залізо візьми та розведи по всіх городах і кинь у темниці.

— Як то діди й прадіди чинили, — докинув Микола Старий.

— І киян приклич, щоб подивилися, будь воно прокляте все, — посміявся Войтишич. — Бо й не сам Ростислав тобі страшний, а Долгорукий. Бо Ростислав киянам обіцяв, що прийде сюди отець його Долгорукий і ввійде в Київ, аби лиш Бог поміг. То хай поглянуть, кому Бог помагає, будь воно прокляте.

— Негоже чиниш, воєводо, проклинаючи Бога, — перехрестився Ізяслав.

— Князю, — підводячи своїх Микол, сказав на розставання Микола Старий, — з Богом ми всі купно, віримо в Бога, в людей же вірити не слід, бо то однаково, що вірити воді, підмерзлій уночі, заснулій змії, уламку меча або недавно засіяному полю. Маєш спокутувати свою надмірну довірливість, а ми з тобою.

Всупереч звичаю не було в князя трапези разом з боярами й воєводами, в Києві панувала настороженість і припишкність, зготовлялося щось лихе, сторожа перегукувалася у всіх кінцях, пильнуючи, щоб ніхто чужий не проскочив у город, щоб не винесено було за брами звісток дочасно.

Вночі до Стварникового двору, без перешкод пропущений сторожею, під'їхав вершник. Прив'язав коня коло воріт на вулиці і пішов через двір, почовгуючи ногами, ніби розгрібав сніг. Затовкся в двері не на хазяйську половину, а до Дуліба; лікар відчинив несподіваному гостеві, впізнав Петрила, хоч той був якийсь мовби пом'ятий чи пошарпаний, впустив до себе.

— Чоловік твій де, Іваниця той? — спитав Петрило.

— Вже облігся спати. Маємо звичку рано вставати, то ж і спати...

— Пусте, — перепинив його Петрило, — не про те мовимо... Прийшов я до тебе... Не прийшов — приїхав, однаково... Сказати хочу тобі, щоб утікав.

— Утікав? — Дулібове здивування було цілком щире. — Я?

— Ти. З своїм чоловіком, з Іваницею себто, цим гостроязиким. Обидва й утікайте.

— Куди й чого?

— Куди — не знаю. А чого — можу й сказати. Взавтра братиме вас князь Ізяслав у залізо. Всіх людей Ростиславових.

— Ми не Ростиславові люди.

— З ним прийшли з Суздаля, він вас викрав у Долгорукого, то чий ж ви? Слухай

далі, Ростислава проженуть з Києва, а всіх його людей куватимуть у залізо й розвезуть по городах у поруби. Тебе з Іваницею кинуть у поруб київський. До єпископа новгородського Ніфонта. Чув що сидить тут єпископ, який був проти обрання митрополита Кліма? Ото й тебе туди, до грека. Розум до розуму. Сморід до смороду. Веселіше буде.

— Того не може бути, я для князя Ізяслава стільки настраждався...

— Хто на сім світі вимірює страждання і хто може визначити, задля кого хто страждає? Звелено взяти вас, і будете взяті. Утікайте!

— Куди ж і коли?

— Не моє діло. Сказав, а ти слухай. Вранці й утікайте, поки не прийшли за вами княжі люди. Може, я сам прийду. Прийду, а тебе нема. Так як мене. Був ось, а тепер піду.

Юнь Петрилів іржав за ворітьми, почувши Дулібових коней у стайні, восьминник заметушився, погорблено посунув до дверей, не став прощатися з Дулібом, не ждав подяки. Справді — був і нема. Та чи й був?

Дуліб розбудив Іваницю, розповів про дивні відвідини, спитав, що той думає про таку несподіванку.

Іваниця позіхнув і запекло чухався.

— Оце! Що чоловік може сказати спросоння? Бреше Петрило!

— А коли не бреше?

— Тоді правду каже.

— Гадаю так: треба нам зібратися і ще до ранку виїхати з Києва.

— Втікати? — спокійно поспитав Іваниця, і в голосі його вчувся Дулібові докір.

— Що є розум? Відступ від злого. В Києві зло. Треба відступити.

— А не відпустять же!

— Маю князівську золоту гривну, перед нею всі брами відчиняються.

— Відчинялися! Тепер по тій гривні тебе й схоплять! Той же Петрило й звелів стерегти скрізь, щоб ти не вислизнув.

— Тоді навіщо ж казав мені?

— Не знаєш Петрила? Ось так узяв та й сказав. А там мерзле гори!

Дуліб все ж став збиратися. Найцінніше, що мав, — Свої пергаменти. Трохи сушених трав. Сякі-такі коштовності та зброя для оборони. У Іваниці — й того менше. І Це подумалося — чи брати коней, чи пішки. На конях помітніші, відразу кинеться за ними погоня, не сховаєшся, не загубишся поміж людьми. Піший же — підозрілий уже при виході з Києва, бо хто піший, той бідний, а бідному ніколи довіри немає.

— Візьмемо коней, — вирішив Дуліб, — а переберемося через Дніпро, далі подамося пішки. Зіб'ємо з сліду.

— Хто там за нами гнатиметься! — безжурно сказав Іваниця, якому не дуже хотілося псувати ніч на збирання та втікання; він би охочіше знову оце зарився в постіль та додивився б свої сни, в яких немає ні Петрила, ні жовтооких бояр, ні князівських зарізак, готових кинутися на чоловіка гірше псів зголоднілих.

Дуліб склав своє майно в шкіряні сакви, вийшов надвір, став на ґанку, подивився на темне небо. Знову мав він іти кудись, мандрувати, гнала його загроза й необхідність, як то вже бувало не раз і не двічі, так ніби судилося все життя никати по світу, не знаходячи ніде притулку.

Колись вирушив у мандри добровільно. Цікавість не давала йому сидіти на місці, він порушив звичай свого роду, не ждав до себе немічних, пішов до них сам, переходив од одного до другого, поки опинився серед князів, і ось тут цікавість поступилася місцем сумнівам, тоді настали тривоги, за ними пішли загрози, а вже їм кінця не жди.

Небо над Києвом висіло похмуре, беззоряне, принишкле, воно теж ждало чогось лихого, тяжко дихалося під таким небом, город був наче накритий ним, — здавалося, все має тут задихнутися ще до ранку. Дулібові захотілося втікати звідси не гаючись, він повернувся, щоб погукати Іваницю, який барився просто неприпустимо (чи й не заліг знову спати?), і зненацька помітив мало не поруч з собою, внизу, коло самої стіни білу тиху постать...

— Хто? — коротко спитав лікар, не лякаючись, але й з належною стривоженістю і неприязню.

Постать безшелесно ворухнулася і відповіла притишено:

— Я.

— Небагато як на такий час, — засміявся Дуліб, бо вже з того "я" збагнув, що перед ним дівчина. Він ступнув униз, рвучко взяв дівчину за підборіддя, придивився.

Перед ним була Ойка. В білому своєму козинячому хутерку, боса, налякана чи то стривожена. Білки її очей поблискували в темряві, дихала важко — чи то бігла, чи хвилювалася.

— Ти, Ойко?

— Я.

— Щось сталося?

— А нічого.

— Може, хочеш побачити Іваницю?

— Тебе.

— Мене?

— Тебе. Ну, вас обох.

— Могла б прийти вранці.

— Буде пізно.

— Ти щось знаєш?

— Все знаю. Поведу вас з собою. Йому згадався сон. Як кликала вона його: "Дулібе! Дулібе!" Все збувається. Але то ж сон, а тут ось коло нього Ойка, лине від неї тепло, чути дівоче дихання, зблискують чистотою її очі; досить простягнути руку — і ти доторкнешся до неї. Дуліб відчував у своїй руці шовковитість Ойчиного підборіддя, за яке тримався так недовго, мовби лякався чогось, лякався самого себе. Забув на мить про небезпеку: про загрозу, про похмуре небо над Києвом і над своєю долею. Ним заволоділо безглузде бажання розповісти їй про сон і ще про щось незмірно більше і

важливіше. Про віщо ж? Тоді несподівано сказав зовсім про інше:

— Тут був Петрило.

— А-а.

— Сказав, щоб утікали. Вона не повірила.

— Петрило? Сказав?

— Ну, так. Прийшов сам, без коня. Кінь залишився йому за ворітьми. Іржав на цілий Київ. А Петрило сказав, що нас завтра мають закувати в залізо й кинути в поруб.

— Петрило вас і має брати, — сказала дівчина.

— Тоді як же так? Навіщо попередив?

— Не моє діло. Сховаю вас од усіх. І від Петрила.

— А коли Петрило — довірений чоловік Долгорукого? Тоді нам його не слід боятися.

— Однаково. Хочу тебе сховати. Тебе і твого товариша.

— Іваницю.

— Звався б інакше, то сховала б однаково. Бо твій товариш. Ходімо. Без коней. Нічого не треба.

— Стривай. Попрощатися треба з хазяїном.

Вона змовчала. Стварника, видно, не боялася.

Дуліб розбудив Стварника, поцілувався з ним навперехрест. Столяр і не розпитував занадто. Ойки не помітив, а помітив, то змовчав. Час був не для помічання.

Іваниця справді задрімав, довелося його будити заново. Не відчув навіть присутності Ойчиної. Коли ж вийшов за Дулібом за двері, помітив дівчину, то зупинився і впустив свій мішок на землю.

— Оце!

Притиснув руки до шиї, постояв так мить, тоді взяв мішок, відібрав сакви в Дуліба, хотів був іти попереду, але Ойка відтрутила його, суворо сказавши:

— Куди ж хочеш? Тримайтеся обидва за мною.

І повела їх через темні двори, крізь дикі зарості бузини й бузку. Іваниці виразно нагадало це ту ніч, коли Ойка вперше зводила його; Дулібові видавалося, що триває й досі той сон, в якому Ойка покликала його, а він відгукнувся, а тепер іде за нею кудись у безвість, сповнений довіри і ще чогось, чому для назви не добереш і слів.

Нарешті, після довгого блукання, продирання крізь гушавини, перелізання через загорожі, прошмигування крізь приховані отвори, перебігання вузьких завулків, вони опинилися в закутку якогось, видно, великого двору, і Ойка повела їх до непоказної хижі. Дуліб не витерпів, спитав буденно:

— Де ми?

— На дворі у Войтишича.

— Оце! — сплюнув Іваниця. — Біг, біг та й прибіг! Куди ж завела?

— Ніхто вас тут не шукатиме, — безжурно відповіла Ойка. — Носитиму воду і їжу, а ви сидіть і не показуйтеся на очі. Батько мій знає. Його не бійтеся. Він добрий.

— Добрий, добрий, — бурмотів Іваниця, боляче грюкаючись об щось тверде в

темній хижі. — Це той добрий, що хотів простромити тебе, лікарю, своїм списом. Всі тут добрі.

— Помовч, — порадив йому Дуліб, — лаштуйся та доспи ніч.

— Оце! Хто ж то засне після всього.

Дуліб змовчав, бо й справді: хто може ще спати в таку ніч?

Може, князь Ізяслав так само не спав тої ночі, хоч причина була інша. Не була то втома від виконання високих обов'язків, і не докори сумління за вчинки несправедливі, яких уже припустився в своєму житті й ще має припуститися, — князь не міг заснути від злості на самого себе за те, що знов, уже вкотре, не зумів виявити спротиву своїм нахабним боярам, не виказав сили, піддався, зламався. Колись, було, князь, повертаючись до Києва з походу, висловлював вдовolenня чи невдоволення тим, що бачив у городі, судив, віддавав веління. Тепер йому підказують, так наче він сліпий і дурний. А може, воно велося так завжди? Тільки й того, що від князів лишилися імена, а від тих, хто підказував, — нічого, ті з'являються й щезають безслідно, а життя тобі запаскуджують.

Ізяслав повнився холодною зневагою до тих, власне, резіменних для історії, зоднаковілих, як його чотири Миколи, в безсилій люті надумав хоч чимось їм сприкритися і до ранку вигадував, як поведеться з Ростиславом так, щоб не роздратувати київських гавкунів і водночас зробити по-своєму.

Покликав тисяцького і звелів напинати своє, князівське, біле з золотом, відоме повсюдно шатро на дніпровському острові, що навпроти святого Михайла у Видубичах. Тисяцький слухняно кивнув, хотів, щоправда, щось зауважити, але князь не допустив його до мови.

— Нагадати хочеш, що ставив там хтось баню для Долгорукого? Знаю вже все. Тому й хочу, щоб там стояло моє шатро. Дружину ж поставиш так.

Він довго, в подробицях, які можуть народитися лише в озлобленні, вказував тисяцькому, де розташувати лучників, де поставити кінну дружину, де лишити прохід для суздальців, як закрити той прохід, як ударити по них звідусіль у потрібну хвилю.

Тоді послав на Красний двір воєводу з трьома дружинниками, щоб передати Ростиславові: прибув великий князь Ізяслав і жде його сьогодні опівдні на острові у Видубичах, себто навпроти Красного двору, недалеко і їхати, виходить.

Зроблено було тої ночі ще багато приготувань, які недоречно й соромно назвати потрібними, бо ж призначення мали ганебне і слугувати повинні були днів ганьби. Сказати слід лиш те, що гнано було зранку киян на берег Дніпра, мовби для розваги великої чи щоб сподобилися вони там князівської ласки й милості, насправді ж, щоб стали співучасниками задуманого боярами та Ізяславом, співучасниками, а отже, й спровиненими.

А Ростислав? Чи знав він, чи здогадувався, чи попереджений був кимось, чи відкрив йому хто вухо для остороги? Сказано вже, що бундючністю своєю відгородився він навіть від тих, хто б хотів прийти до нього з відкритим серцем. Зарозумілість не давала йому слухати, бо впевнений був, що князювання — то голос, вуха ж мають

означати послух, покору. Тому будь-яку звістку сприймав згорда, а несприятливу й геть відкидав от себе.

Коли прибули посланці від князя Ізяслава і передали йому припросини великого князя, Ростислав у гордовитості своїй і тут не запідозрив ніякого підступу, а ще певний був своєї сили, бо ж Ізяслав кликав його не самого, а з дружиною.

Розледащені, закислі од снання та неробства суздальці радо злаштувалися, начистили коней і зброю, наладнали зброю, прикрасилися щитами, на яких зображено було суздальського лева, готового до пострібу, і ось так виїхали на берег Дніпра з князем і воєводами попереду, з високим стягом, на якому теж стояв готовий до пострібу лев; невелика дружина, але вся мовби з заліза, туго збита, мов залізний горіх, якого не розгризеш і не вгризеш, а тільки поламаєш зуби.

Суздальців з належною шанобою зустрічали нечисленні дружинники Ізяславові, порозставлені там і там, можна б сказати безладно на перший погляд; але в тому безладді допитливе й досвідчене око вгадало б деяку підступність, може, й смертельну, та тільки не було того досвідченого ока в Ростиславовій дружині, бо військо передовсім дивиться очима свого князя, а князь їхав засліплений пихою, своїм високородством; він викрасовувався в усій пишності, яку дало йому походження і маєтність, здобута для нього батьком в багатолітніх трудах. Оточений був своєю вірною дружиною, але був самотній, бо не мав коло себе жодного чоловіка, не мав жодної розумної голови, не мав уст незрадливо-відвертих, які могли б сказати йому: "Що є розум? Відступ від злого".

На острові видно було два намети. Одне шатро Ізяславове, всіма знане біле шатро з золотими полами; над шатром майорів стяг Ізяславів, архангел Михаїл з мечем, князівський знак, взятий Ізяславом аж від Ярослава Мудрого. Над другим шатром, меншим за Ізяславове, але так само ошатним, видно з усього, князівським також, стяга не було, і Ростислав відразу збагнув, що те шатро для нього, і вже бачив над ним свій стяг: лев, зготовлений до пострібу, добродушний, але могутній.

Коло берега ждав Ростислава невеликий насад з двома гребцями, встелений килимами, з мідними облавками, — справжній князівський човен. Старий дружинник, схилившись у поклоні, передав суздальському князеві припросини князя київського прибути до нього в гостину на острів.

Ростислав легко зіскочив з коня, кинув повіддя стремінному, махнув рукою стяговикові й ще двом отрокам, щоб всідалися в човен разом з ним; сам стрибнув туди перший, тисяцькому своєму сказав, щоб ждали його в належній зготовленості, і так, не сідаючи, викрасовувався перед берегом і перед островом. Поплив до того, кого з доброї волі обрав собі повелителем і новим отцем, скріпивши те урочисте обрання хресним цілуванням на виду Остерського Городка торішньої осені, так само перед своєю дружиною, так само коло річкових вод, тільки й того, що там був вузький Остер, а тут — повноводий і могутній Дніпро.

На острові Ростислава так само шанобливо зустрінуто й запрошено відразу до Ізяславового шатра, не пустивши, виходить, до шатра, напнутого не для кого ж іншого, як для князя з Суздаля. Ростислав знову мовчки показав стяговикові, щоб без прогайки

підняв над шатром стяг з суздальським левом, а сам з двома отроками, для належної поважності, пробрався по досить глибокому й, сказати б, образливому для князівських сап'янових чобіт, саджених перлами й самоцвітами, піску на високий пагорб, де стояло все в білому й золоті шатро великого князя київського.

Передні поли шатра було розсунуто, поставлено там столи, за якими вже сидів, трапезуючи і, виходить, не чекаючи на прибуття Ростиславове, князь Ізяслав з боярами своїми, воєводами, священиками й лестунами.

Від обурення Ростислав не здобувся на слово, він став, обводячи повними гніву очима всіх, хто сидів поряд з Ізяславом, хотів щось сказати дошкульне, хотів привітатися з якоюсь особливою ущипливістю, але нічого не зміг вимовити, стояв мовчки, наливався почервонінням — гордовитості і родовитості його було завдано такого страшного удару оцією зневагою, що він готовий був упасти отут на пісок і вмерти.

Ізяслав тим часом пив з золотого кубка, мовби й не помічаючи Ростислава, він не вийшов йому назустріч, не обійняв, не перепрошував, не кликав до столу. Махнув комусь рукою, недбало тріпнув пальцями, і служки вмить винесли з-за шатра дві дубові клітки й витрусили просто під ноги Ростиславові двох виродків, Льопа і Шльопа, жалюгідних і упосліджених поряд з могутнім, прекрасним, в золоті й коштовностях молодим князем, який гидливо відступився від непоміжків; але карлики вмить збагнули, який то зручний прихисток для них — ці схожі на стовпи ноги, озуті в червоні князівські чоботи; вони закрутилися довкола ніг, намагаючись вдарити один одного, дістати зі сховку; князь спробував відігнати карликів — де там! Вони були меткі й верткі, в злостивості своїй мали хіба ж такий досвід, а він ще й тут боявся принизити свою високу гідність, тупцявся незграбно й неохоче, хоч і з страшною злістю, і від того був ще жалюгідніший і смішніший.

Перший засміявся Ізяслав, тоді зареготали бояри, пустили смішки ієреї, захихотіли лакизи й лестивці.

— Що, сину мій, — гукнув крізь сміх Ізяслав, — хотів Києва великого, а не даси ладу й такій малості київській?

Аж тоді Ростислав спам'ятався, сягнув рукою до меча. Карлики ж, які, не спускаючи очей один з одного, водночас пильно стежили й за князем, вмить розскочилися врізнобіч, од чого сміх за столами ще побільшився.

Той сміх можна було б урвати хіба що наздогнавши одного та другого карлика та порозполовинюючи ударами меча, але й на це Ростислав якось не здобувся, засліплений образою.

— Негоже чиниш, князю! — гордовито кинув Ростислав Ізяславові.

— А ти, брате мій і сину, хіба гоже вівся тут? — поспитав з умисною покірливістю Ізяслав. — Хіба ж то не їй прийшов до мене з обидою на отця свого, що не дає тобі волості й зобижає в тобі наш рід високий? І хіба не ні цілував мені хрест? І хіба не прийняв я тебе, як достойного брата свого, хіба не повірив тобі, хіба не дав тобі того, що й отець рідний не дав? А ще звелів я тобі землю Руську стерегти, поки сам пішов на

стрия свого, а на твого отця, щоб нас Бог розсудив. Ти ж молив Бога, щоб він отцеві твоєму супроти мене поміг, а сам в'їхав у Київ і сидів тут, і намірявся взяти брата мого, і сина мого, і жону, і дім мій, і стіл золотий київський, і намовляв супроти мене киян і берендеїв, і чорних клобуків, і торків, і християн, і поганих.

— Нікого не намовляв, — сказав понуро Ростислав, хоч і не повинен був мовити, раз поставлено його перед столом, не запрошено розділити трапезу, зневажено до краю. — І не мовив нічого й нікому, лиш слухав. Бо й що сказати нікчемним людям?

І провів рукою широко, охоплюючи всіх, хто був за столом, так що й Ізяслав не стримався, простежив за рукою Ростиславою, на кого вона вказувала, однак то були все вірні люди: чотири Миколи, Войтишич, ігумен Ананія, Петрило, тисяцький Лазар, отець Іоанн, який витримав злигодні суздальського походу і тепер мовчки покинував головою на кожне слово свого князя.

— Ображаєш не самого мене, а й моїх вірних людей, брате мій і сину, — так само сумирно сказав Ізяслав. — Але не маю ворожнечі в серці моїм, тому й мовлю тобі: іди собі до отця свого, бо з нами жити не можеш. Іди геть! І не повертайся ніколи.

— Сини нерозумного й діти неславного, вони були вигнані з краю, — пробурмотів отець Іоанн.

А Ростислава вмить оточили Ізяславові отроки з оголеними мечами і мовчки показали, щоб вертався до човна. Човен був або ж підмінений, або дощенту обідраний, бо ні килимів, ні мідних облавків, ні червоних весел не побачив Ростислав; не побачив він і суздальського стягу над шатром, а штовхнуто йому в човен стяговика і його двох отроків без нічого, вже й без зброї, відіпхнуто човна від берега, і ті самі гребці, що переправили суздальців на острів, погнали назад проти течії, тримаючись коло самого київського берега, де вже зібрано було безліч люду, який свистом, криком і сміхом проводжав суздальського князя в ганебне, безславне вигнання.

Ще сподівався Ростислав на свою дружину, яка мала б захистити його від безчестя. Але поглянув назад і вжахнувся. Дружину його розметано, розстріляно з високих круч прихованими лучниками; вже не залізний суздальський горіх красувався на березі — металися знетямлені вершники, шукали виходу, втечі, порятунку, а знаходили летючі стріли для себе або для своїх коней, знаходили смерть, рани, понищення.

Князь заплющив очі. Якби вмів, то заплакав би, але не передано йому в спадок цього благословенного дару, що ним відзначалося багато князів тогочасних.

Лиш далеко від Києва Ростислава з його людьми випущено було на берег, і чи то там, чи десь далі не знати хто припровадив йому двох коней, щоб мав він на чому добратися хоч до родича свого Святослава Ольговича в Новгород-Сіверськ, а вже звідти без спочинку, в гнівливому поквапі — до князя Юрія в Суздаль.

Додати ще можна до всього, що коні, невідомо ким припроваджені для Ростислава на той берег Дніпра, були Дулібові. Та про це ніхто не знав: ні Дуліб, ні князь Ростислав. Бо й що таке коні?

Киянам же, які свистом і криками гнали вздовж берега суздальського князя, було дано обід на торговищах, роздавано срібло й золото, серця старих і малих завойовано й

схилено на якийсь час; в об'їданні й обпиванні веселому, здавалося, втонули всі згадки про суздальців, і так би воно й було, аби ж то лиш не Долгорукий. Бо того не могли забути навіть ті, хто ніколи не бачив.

І вже наступного дня по Києву поповзли розмови, що тепер Долгорукий неодмінно прийде — недовго й ждати. Він прийде, щоб поєднати землю, так грізно й безглуздо роз'єднану, довершити почате дідами й прадідами, довести до кінця, бо ж вийшло чомусь так, що люди живуть у і ому самому домі, а в думках роз'єднані і далекі один від одного, коли не місцем і не так місцем, як серцем.

Хоча що таке кінець розпочатого і де межа задуманого? Межі в безмежності, якою, власне, і є життя, ми встановлюємо самі. Це залежить од нашої мудрості, простіше: від розуму. До кінця рвуться лише дурні. Бо все невичерпне і кінця мати не може. Долгорукого ждали, щоб жити з ним далі, — ось і все.

Суздальці побиті, підступно роззброєні й заковані в залізо, пограбовані, обдерті, зганьблені ждали князя Юрія, щоб визволив він їх з темниць, до яких кинуто всіх, кого не побито було тоді на дніпровському березі, коли дружина спробувала захистити свого князя від безчестя.

А Дуліб та Іваниця? Люди незалежні, вільні в усьому, поставлені поміж ворожими сторонами самою долею, здавалося, вони могли б по всьому вийти непоміченими з Києва, щоб ніколи більше не повертатися туди, тримаючись віддала од влади й сутичок, які неминуче супроводжують князювання.

Може, не витримали б вони в забитій дошками хижі, куди поселила їх Ойка, якби перед тим кілька років не звикали один до одного. Бо два чоловіки, кинуті в тісню, позбавлені волі в такий, хоч і не примусовий, але досить неприємний спосіб, могли б зненавидіти один одного, зогидитися один одному вже через три дні, і кінчилося б тим, що втік би один з них або розбіглися й обидва куди очі ведуть. З ними того не сталося.

Перше: куди б мали бігти після всього? Тримала їх тут Ойка. Один, себто Іваниця, знав це напевно і не робив таємниці з своєї пристрасті, яка заволодівала ним щодалі дужче й несамовитіше. Дуліб не припускав думки про те, що між ним і цією дикуватою дівчиною щось могло б зайти важливе, але підсвідомо був у такому самому стані, як і його молодший товариш; опріч того, сам себе заспокоював, що сидить у цій нужденній хижі) з міркувань високих, бо ж не просто ховається тут, а страждає за спільну з Долгоруким справу. А князь, відомо, намірився об'єднати те, що досі було так грізно Я безглуздо роз'єднане: землю, народ, силу.

Перші кілька днів вони марно ждали Ойку. Вона приходила вночі, вибирала пору, коли обидва міцно спали, нечутно прослизала в хижу, ставила їм питво й їдво і так само безшелесно зникала, мов Дух Святий.

Тоді, коли вже й не сподівалися її побачити, прийшла вдень. Була без свого козяничого хутерка, в самій білій сорочці, під якою вільно ходило молоде, буйне її тіло. Знову побачили вони обидва її зрослі чорні брови, сині очі під ними, темне золото ластовиння на носі й на щоках — ніде не зустрінеш такого обличчя. Розкидала з очей цілі оберемки чортів, дивилася мовби й не з-під лоба, а з-під ока, що й зовсім

неможливе, але ж маєш!

— Довго тут сидітимемо? — присікався до неї Іваниця, так ніби дівчина завела їх сюди оману, а не порятувала від лиха.

— Сидиш, то й сиди, — засміялася Ойка.

— Оце! Потребу справити то й то крадькома в кущі повзеш, наче вуж. Хіба то життя?

— А ти не повзай!

— Дуліб змушує. Він старіший і боязкіший.

— Може, обачніший?

— А тобі що? Захищати хочеться лікаря?

— Хіба не помітив: обох захистила.

— Хвалишся? — пробурмотів Іваниця. — Взяв би я тебе, як беруть отаких дівчат!

Вона враз споважніла, одвернулася од Іваниці, промовила з загрозою в голосі:

— Ще не підпустила жодного чоловіка туди, куди вони рвуться щосили. І не підпущу!

— Оце! Захотів би, то й підпустила б!

— Бачиш? — підстрибнула до нього Ойка, видобуваючи не знати й звідки короткого гострого ножа.

Дуліб визнав за ліпше втрутитися, бо ті двоє в своїй сутичці могли зайти задалеко.

— Вдячні тобі, Ойко, — сказав примирливо. — Ти не просто золота дівчина. Ти для нас мовби та Божа заступниця в Києві. Київ нам ворожий і чужий, ми прийшли сюди, і ніхто нас не ждав, нікому ми не були потрібні, а от знайшлася добра душа...

Ойка відступилася до дверей, сховала ножа, насуплено позирнула на Іваницю, на Дуліба.

— Я — не добра, — сказала шорстко. — Я — зла.

— Неправда, — заперечив Дуліб. — Навіщо себе обмовляєш? Зробила для нас так багато. Не злякалася найвищої сили в Києві, дала притулок кому? Хто ми для тебе? Не спиш ночей, годуєш нас, мов малих дітей.

— А то курячий харч, — засміялася Ойка.

— Курячий? — в цій дівчині зміни наставали так несподівано, що не встигав навіть дивуватися. Щойно блискала перед очима ножем і вже перескакує до жартів, якими хоче чи то злагодити свою поведінку щодо Іваниці, чи ще й більше дозолити хлопцеві. — Кажеш — курячий харч, а носиш нам мед і кашу, та не саму пшоняну, а й рисову, мов князям, носиш пиво й м'ясо. Мало в Києві так можуть їсти, як ми отут лежачи.

— Вгадав, лікарю. В Києві голодно стає з кожним днем і ставатиме голодніше, бо все повимерзало взимку, а тепер видувають вітри все, що посіяно в полях. Звідусюди люд біжить до Києва, шукають тут їжі, а хіба воно в Києві росте? На князівській Горі не орють і не сіють, тут тільки жнуть та жеруть. Вас же годувати маю змогу завдяки курям Войтишича воеводи. Бо для нього та для ігумена Ананії відгодовую курей цілорічно, і їдять ті кури, мов ігумени або й митрополит. Даю курям ячмінь варений і пшоно сарацинське¹ напереміну раз у пиві, раз у молоці. Змішую його в мисочках з медом.

Вдень у збаники перед кожною куркою наливаю міцного пива, щоб кури впивалися й нерухоміли, бо коли вештаються забагато, то худнуть. Ще для нерухомості вміщено кожну курку в вузьку прутяну кліточку. Спереду в курки стоїть мисочка для корму й збаник для питва, а з другого боку вичищаю послід. Повернутися курка не може. Вночі підливаю свіжої води. В курнику цілу ніч горять свічки, щоб птиця не спала й не забувала про корм.

Тепер ось і вас годую, мов курей. Корму маю вдосталь, бо курей для воеводи треба силу-силенну. Щодня в нього на учтах по десять та й по двадцять бояринів та ієреїв. Бувають послі чужі, купці.

— Оце! — хмикнув Іваниця. — То ми для тебе кури! Хоч би вже півні!

— Півнів не тримаємо. Чи раз хоч чули, як тут півень піє? Воевода не любить, щоб у нього на дворі будь-хто подавав голос. Ні пісень, ні криків.

— Ї соловейків не чули в Києві. Ото весна! — Іваниця мовив це так, ніби в усьому завинила перед ними Ойка. Та дівчина не збентежилася.

— Коли людям їсти нічого, — різко відповіла вона Іваниці, — то не співають і соловейки!

— Дітей не бачили тут жодного разу також, — зауважив Дуліб.

— І дітей не любить. Поки я була малою, то й мене не випускали перед очі воеводі. Сам дітей не має і не любить. Вони безплідні всі: Войтишич, і Ананія, і сестра ігуменова, яка була жоною воеводиною. Померла кілька літ тому.

— А як виросла, то тебе пускано перед очі? — поспитав Іваниця.

— Бачив те, що показувала? Можу й ще показати! І всім, хто рвався б до мене!

Вона крутнулася, блиснула своїми дивними очима не знати, чи гнівливо, чи лукаво і зникла з хижі, причинивши за собою двері з прибитими ззовні для виду двома дошками навхрест.

— Нащо ти докучаєш дівчині? — сказав осудливо Дуліб. — Зробила для нас так багато, як ніхто в цьому городі. Не повинен дивитися на неї, як просто на будь-яку дівчину.

— Оце! Кожна дівчина — це невідкрита земля. Невідкрита й незавойована. Вона жде, щоб її відкрили і завоювали. То вже так. Хоче цього, але й бореться проти цього. Як би те пояснив, лікарю?

— Бо в жінці, коли хочеш, міститься Бог. А Бог зітканий всуціль з суперечностей. Як сказано: десниця не відає, що робить шуйця. Так і Бог. Повеліває сушею, але й водами також. Запалює вогонь і гасить його вітром. І все те — водночас.

— Не знаю про Бога нічого, — зітхнув Іваниця. — Та й що мені до нього? Не бачив його ніколи і не побачу, бо й ніхто не бачив. Жінками ж населена земля. І що є солодшого на світі? Я завжди був добрий до них, і вони так само були добрі до мене. Щастя само приходило до мене, ніколи я не брав його силою.

— А нині?

— Нині взяв би й силою. Готовий на все. Хочеш щирості? Заважаєш ти мені, лікарю. Стримуєш, чи що. Та й сила — яка в мене тепер? Отут — у цій паршивій хижі? Як

плазую в бузинові кущі за потребою, то й жити перестає хотітися. Хіба ти чоловік? Сидимо, ховаємося, ждемо. А чого?

— Треба виждати, поки помине якийсь несприятливий час, — ось усе, що можу тобі сказати. Аби могли вирватися з Києва, то пришвидшили б свій час, а так здалися на його волю.

— Оце! Час. А що воно таке — час?

Час став їхнім найлютішим ворогом, бо інших ворогів для них обох не існувало, поки ніхто не довідався про їхній сховок. З часом треба було боротися, його треба було згаяти, змарнувати на які-небудь дрібниці й дурниці; Іваниця діставав зі свого мішка ремінну вуздечку, яку прихопив з собою не знати й навіщо, сидів, перебирав її, подзенькував вудилами, мугикав собі щось під ніс. Дуліб розкладав пергаменти, перечитував понаписуване, намагався думати, але переконувався, що неспроможен до цього чи то через безглузду безвихідь, у яку потрапив, чи то через оте Іваницине перебирання вуздечки, яке лежало цілковито поза межами здорового глузду,

— Нащо ти взяв оту вуздечку? — питав його Дуліб.

— Оце! Кожен бере, що може.

— Маєш вдоволення, перебираючи ремінці та бляшки?

— А що маю робити?

— Ну... Я не знаю... Але міг би...

— То буду лежати. Ось відвернуся до стіни й лежатиму. Хочеш, щоб одвернувся од тебе? То й відвернуся.

Він справді ліг, одвернувся до стіни й затих.

— Іванице! — покликав через деякий час Дуліб.

— Ну?

— Образився?

— Оце! Коли тебе обдурено, то весь світ немилий.

— Ти й досі про оте наше суздальське сидіння?

— Може, й про те, а може, й про се. Знов сидимо. А за віщо? За когось і для когось?

— Там ми просто зготовлялися до важливої справи. Тут терпимо вже задля справи, яку спробували робити. Намовляли ми люд проти князя Ізяслава, виходить, отож Ізяслав міг нас закувати в залізо, а то й убити.

— Оце! Колись я був просто Іваниця і не мав клопоту ніякого. Тепер став тим, кого можуть убити. Хочуть убити. Шукають для цього, ловлять. А за віщо? В ім'я задуманого князем Долгоруким? З одного боку князь, з другого боку ще один князь. Іваниця між ними. Один князь може вбити Іваницю в ім'я другого князя. Та не в ім'я самого Іваниці, виходить. Чи був хто серед людей, хто просто захищав своє власне ім'я, Дулібе? І щоб убивали його за те, що він є — він, а не чийсь прислужник, посланець, вивідник, речник?

— Як на це подивитися. Коли ти переймешся думами князя Юрія, скажімо, тоді ти...

— Я не хочу перейматися чужими думами! Своїми хочу!

— Тоді треба їх мати. І такі, щоб підносили вони тебе над багатьма, щоб люди запалилися твоїми думами, пішли за тобою.

— А коли сам?

— Сам чоловік не може. Безсилий. І коли зникає, то безслідно.

— Зате мертвим судилася вічність. Так кажуть святі отці?

— Мертвим судилася вічність, але живим ще більше судилася вічність, — ось про що треба думати й дбати, Іванице.

Іваниця замовк, лежав тихо, може, заснув.

Ночі в них переплуталися з днями. В хижі панувала пітьма, вночі вона густішала, вдень трохи роз'яснювалася — ото й усього. А чи роз'яснювалося в їхніх душах? Ще чули іноді ночами, як похмуро кричить десь неподалік сич, віщуючи комусь скору загибель. Але кому? Знову нечутно й непомітно з'являлася Ойка ночами, про її відвідини здогадувалися вони лише вранці, коли бачили їжу, воду в дерев'яних цебриках — і для миття, і для пиття, хоч досхочу мали пива й меду.

Іваниця з того дня, як востаннє бачили вони Ойку, лежав, одвернувшись до стіни обличчям, так їв, так спав, коли ж не спав, то мовчав уперто й затято.

— Помився б ти, — порадив йому Дуліб, — Ойка тягає нам воду цілими цебрами.

— Навіщо?

— Ну, людині приємно бути чистою.

— Хто це знає?

— Кажу тобі — отож знаю. Хіба забув: я лікар.

— А в Суздалі і сам не мився, коли сиділи в порубі.

— Там не давали. Що б то й за поруб, коли б ми з тобою викупувалися та вихлюпостувалися? А отут Ойка старається. Воду носить. Хоч для неї мав би митися.

— Оце! Дівки люблять, щоб од чоловіка пахло чимось.

— Не свинею ж.

— Не свинею — то кнурякою!

Дуліб промовчав. Міг зрозуміти якоюсь мірою озлоблення Іваницине і навіть не подумав якось про те, що Іваниця досить невдало вибрав місце для проголошення своєї самостійності, хоч досі горнувся до свого старшого товариша, ішов усюди за ним, бо полишений в самотині, здавалося, не знав би, як ступити, що сказати, кому вклонитися. Йому потрібен був поводитир, як сліпому Ойчиному батькові, інакше цей добродушний хлопець не вмів жити. Тепер же заволоділо ним озлоблення і, треба визнати, що ні час, ані місце до того не надаються аж ніяк. Та чи й може надаватися до цього будь-яке місце на світі? Втікаєш од зла, воно наздоганяє скрізь. Утікати й не слід. Ліпше боротися. Коли вмієш і можеш.

Схилившись над пергаментом, Дуліб писав: "Воля — це право до різноманіття. Вона мовби рідна сестра запамороченню голови. Водночас людина змушена вибирати, обмежуючи тим самим свою волю. Князі вибирають своїх підданих, піддані — князів. Князів вибирати — однаково що богів. Колись у нашій землі було багато богів. Вони відзначалися лагідною байдужістю, перед ними не доводилося гнути колін, вони

вдовольнялися простою шанобою, не знали почуття заздрощів і мстивості, як нинішній християнський Бог. Тоді ти міг вибирати собі бога, перебирати всіх, поки натрапиш на того, який тобі до вподоби, і це багатобожжя більше відповідало різноманітності уподобань і нахилів людини. Бо вибирав тоді не просто бога, який подобається, а який потрібний саме тої хвилі. Тепер Бог один, ото ж і князь один. Хто хоче подобатися власному князеві, не може служити іншим. Тоді хто ж вільний, а хто раб? Ліпше називатися рабом і бути вільним у виборі, ніж називатися вільним, а по суті бути рабом, не маючи нічого, поза одним, назавжди даним тобі повелителем. Свобода zagrożена щоразу, коли хтось хоче привласнити лише собі всі правди й слушності. Тому ліпше гинути з багатьма лагідними богами, аніж квітнути під владою тирана".

Він писав довго, тоді відірвався від писання, поглянув на Іваницю. Той лежав собі обличчям до стіни. Не ворухився, спав чи думав, чи злостився просто, змішавши вже давно злість з нудьгою.

Дуліб записав ще:

"Між правом і примхою, між обумовленістю й випадком слід шукати початків віри. Початки віри завжди непростежувані, але тільки вони правдиві й гідні подиву". Слово "подив" насторожило лікаря. Він перечитав написане, і йому зненацька відкрилося, що думав зовсім про інше. Намагався виправдатися не знати й перед ким і не знати в чому. Ховав між рядками і між словами щось нове для себе, тривожне, може, й гріховне. Тому взяв ніж і рішуче зішкріб усе написане. А тоді похапцем, так наче хотів приховати щонайменші сліди, написав: "Війни не провадяться заради жалю".

І знову шкріб пергамент, довго сидів, рука писала сама, коли ж вдивився в той химерний палімпсест, то вжахнувся. Там стояло поверх усіх отих слідів недавно написаного й зітертого: "З уст закам'янілих зворушена суть вийде, бо ж знайомих ніг поріг діждався". А за ним: "Вона рідна сестра запамороченню голови".

Дуліб підвівся, трохи постояв, лякаючись глянути бодай на те, що понаписував. Вже темніло, незабаром ні читати, ні писати не буде змоги, та й годі вже йому писати, коли це межує з божевіллям. Він знову присів над хартіями, перевертав їх так і сяк. Це можна було б назвати й не просто шаленством, а шаленством безладним, чи що. Поруч (а може, поверх): "Що ж можна вдіяти, маючи лиш одного Бога?" — прочитувалося: — "Я твій дух люблю", — а до слів: "Тоді хто ж вільний, а хто раб?" — дописано якесь безглуздя: — "Розквітлу знаду, як цей вияв вицілувати".

І з усіх отих безглуздо-легковажних палімпсестів висвічувалися лукавою синявою очі, які Дуліб побачив ніби щойно, в які зазирнув і не злякався дівчини, розбудженої під укривалом сну, дівчини, яка, здавалося, й не відала сну та ще й позбавила його інших. І його теж?

Це було вельми загрозливо. Що міг він мати спільного з Ойкою? Думав лиш про Марію, в найтяжчі хвилини самотності повертався спогадами до тих далеких тепер і мовби й несправжніх літ щастя, отого ляжливо-солодкого їхнього ховання від цілого світу, їхніх незабутніх ночей, безжально розділюваних благопристойністю днів, які, зрештою, поклали край ночам, знищили їх назавжди й навіки.

Досі в нього була Марія, одна, єдина... Але ж сам написав: "Що ж можна вдіяти, маючи лиш одного Бога?" Ні, то не про Марію, то про князів, про марноту київського Ізяслава і його бояр, про те, що за лісами підіймається новий чоловік, до якого мають линути погляди й серця, бо він прагне об'єднати все роз'єднане грізно й протиприродно.

Ойка стала поряд з ними, а не між ними, не йшлося тут про неї як про дівчину. Коли б Ойка не прийшла тої ночі до Стварникового дому, коли б не сказала: "До тебе прийшла", — Дулібове серце, може, й не збентежилось б. Та й тепер не мусило бентежитися.

Бо коли й не Марія, то Іваниця. І як сказати, хто перший — Марія чи Іваниця? Марія була давно і вже не буде її ніколи. Боги теж умирають, як люди, інакше люди в них ніколи б не вірили. На місце померлих неминуче приходять нові. Ну, так. А Іваниця? А відданість справі князя Юрія? А твої літа? Він вмовляв себе так, ніби між ним і Ойкою справді щось зайшло, щось почалося невідворотне. Хотів зіпхнути збентеження в холодні краї розуму, нещадно розправитися там з ними, обсміяти, порозкидати, щоб не залилося й сліду.

Вже стемніло в хижі й надворі, здається, той день мав бути неділею, над Києвом розлунювалися повільні недільні дзвони, десь у золотому смутку церков молилася чистота людська. За кого? А може, й не чистота, а просто — покора?

— Іванице, спиш? — спитав товариша, про якого хотілося думати прихильно й співчутливо. Іваниця мовчав — чи то спав, чи просто ображався.

Шаленство не давало спокою Дулібові, воно штовхало його до нових безглуздь; мало було отих зіпсованих пергаментів, вимагалися нові жертви на шкоду здоровому глузду, і він не мав сили боротися, не міг далі сидіти в цій темній, смердючій, убогій хижі; нехтуючи обережністю, не ждучи настання ночі, вийшов за двері.

Теплі сутінки огорнули його ласкавою тихістю, наморочилася злегка голова. Надворі був вітер, палючий, безжальний, гострий, віяв неначе з пекла. Вітер нещастя, вітер голоду. Ось тут поряд лежав у голодній безнадії Київ, десь вмирили за шматок хліба люди, виснажені лихою зимою, затоплювані несамопитими водами Дніпра й Десни, обдерті дощенту боярами й воєводами. А тим часом у Войтишича напхон напхано клітки жирними, годованими, мов князі, курми: а ще далі, за курниками, лежать і відгодовуються, мов на заріз, двоє дужих чоловіків, які мали б не сидіти, а діяти, чимось зарадити тому, що твориться в цій землі, в цьому городі, під цим безжальним небом.

Дулібові так хотілося покартати себе, що забув про обережність, не злякався, коли несподівано з'явилася коло нього нечутна постать, виникла нізвідки, безшелесна, мов привид, та й хто б міг остерігатися такої зграбної білої постаті, в кожному вигині якої вчувалася прываба й принада!

То була Ойка. В кожній руці мала по начинню, виповненому, видно, до країв, бо несла обережно, звиваючись тілом під своєю просторою білою сорочкою; в таку пору, здається, ще не приходила ніколи; а може, в ньому все сплуталося, він не розрізняв

уже давно днів, ночей, ранків, вечорів. Сон і ява змішалися для нього в якусь суцільну дрімотливість, з якої сьогодні виразно й болісно зродилося зненацька оте, що вигнало його геть за двері.

— Дай поможу тобі, — сказав тихо Дуліб і в темряві наосліп помандрував до її руки, і вперше пережив удар першого доторку до її тіла. Ойка не випустила свого начиння, і вийшло так, що Дуліб просто тримав її за руку, та й годі; безглузде становище, яке стало ще безглуздішим, коли дівчина вдала, ніби не впізнала його і навіть злякалася.

— Ой! Хто тут? — стишено вигукнула вона, проте не пробуючи ні втекти, ні відтрити Дулібову руку, ні, ясна річ, передати йому те, що несла.

— Я, — сказав він розгублено.

— Хто? Не знаю.

— Дуліб.

— Це ти? — вона ще вдавала, ніби не вірить, їй кортіло вести цю гру безконечно, але не могли ж вони отак стояти: вона, тримаючи в обох руках тягар, а він, просто доторкуючись до шорсткуватої шкіри її зап'ястка.

— Дай поможу тобі, — попросив він.

— А що тут помагати! Знесу сама до хижі. А ти чом вийшов? Побачать!

— Хто ж тут побачить? Хіба твій сліпий батько?

— Батько й так знає.

— Міг би прийти провідати нас, коли так.

— Не прийде, бо вірний Войтишичу. Про вас мовчить задля мене. Так би виказав одразу. Батько не хоче знати нікого на світі, крім свого воєводи.

— А тебе?

— І мене.

Вона крутнулася, вирвала руку, прошмигнула до хижі, поставила те, що принесла, відразу вийшла.

— Тепер ховайся, — звеліла суворо.

— Коли ти ще прийдеш?

— Коли треба.

Він одважився на вихватку, яка личила хіба що Іваниці.

— Скажеш, то ждатиму тебе, — сказав не так з обіцянкою, як з благанням у голосі.

— Жди!

Вона війнула сорочкою і зникла.

Дуліб насилу зборов у собі бажання кинутися слідом за Ойкою. "За очима моїми пішло моє серце". Довгий час вважав себе беззавданним, тепер ставав беззладним. Доторк до Ойчиної руки, що його дівчина, може, й не зауважила, сповнив Дуліба такою розбентеженістю, що він по-справжньому злякався власної несамовитості. Щоб не піддатися спокусі справді кинутися за Ойкою, Дуліб повернувся до хижі, стиха обмацав принесене Ойкою, бо мало б воно ще зберігати на собі доторки її рук, тоді стиха покликав:

— Іванице!

Хотів упевнитися, що той спить, що ніхто на білому світі не був свідком того, що відбулося за дверима, отої першої зустрічі на самоті, першого дотику, перших слів, власне, ніяких, але однаково сповнених якогось аж надто високого значення.

— Спиш, Іванице?

Іваниця не відгукувався, лежав тихо, неначе вмер.

Та він спав завжди тихо, по-дитячому, вві сні людина завжди виказує себе найбільше, добрі й щедрі душею сплять тихо, дбаючи про інших навіть у забутті, зате самолюби, нахаби, забіяки хропуть по-звірячому, харчать, мало не хрюкають, полохливі скрикують крізь сон, схильні до страждань стогнуть і плачуть, безтурботні ж просто сопуть і посвистують, примудряючись іноді робити це і в напівсні, так що й самі чують, як воно посвистується й посопується в них тоді, як змагає сон.

Дуліб вмостився на своє ложе, знаючи, що до ранку не засне, але мав намір не думати ні про себе, ні про Ойку, хотів думати про щось значне, про високе, про справи державні; якби мав свічку, то записав би в пергаменти поверх отого безглуздя, що його допустився вдень, справді кілька важливих міркувань і спостережень, хоча й не мав певності у їхній важливості й першорядності. Можна записати, щоб згодом прочитав хтось про те, як збудовано велику споруду, як вмерло від голоду чи хвороб стільки та стільки людей, як убито було в одній битві сто воїнів, а в другій тисячу, як посаджено безневинними в поруби юнаків і старих, як... Написане застається, в цьому його перевага над скороминущию життя, та все ж ніщо й ніколи не замінить справжнього життя; і відчує жах голоду лиш той, хто вмирав голодною смертю, а доблесть битви знана тільки тому, хто, вражений списом або стрілою, упав, засміявся і вмер.

Тоді хто ж наважиться надати перевагу якимсь там розмірковуванням перед сповненим таємничої сили доторком до дівочої руки, першим дотиком, першим відчуттям того справді великого, задля якого й приходить людина на світ?

Тепер Дуліб жив розполовинено. Він перестав спати, бо щоразу хотів зустріти Ойку і доторкнутися до її руки; дівчина ж з'являлася то звечора, то пізно вночі, то вдосвіта; вона, мабуть, не знала, що то є сон, і хотіла позбавити сну й Дуліба, помітивши його схвильованість, яка могла б вважатися й запізнілою, коли взяти до уваги оті зимові Ойчині відвідини в Стварниковім домі.

Окрім того, лікар боявся за Іваницю. Засліплений своїм несподіваним почуттям, він дбав лише про те, щоб Іваниця ні про що не довідався передчасно, так ніби тим міг зарадити хлопцеві, порятувати його від неминучості, якої так чи інакше не можна було уникнути.

Щоразу перед тим, як вислизнути з хижі, і після повернення Дуліб повторював своє: "Спиш, Іванице?", і щоразу відповіддю йому була мовчанка. Іваниця лежав обличчям до стіни, нерухокий, мовчазний, мовби мертвий.

Обережність лишилася тільки для Іваниці. Поза тим, для Дуліба і Ойки все було байдуже. Знали свої дивні зустрічі в темряві, сліпі доторки, слова без значення, але й того було їм задосить. Виникали щоразу в них суперечки, бо Дуліб хотів допомогти дівчині, а вона відмовлялася, або ж просив він, щоб менше носила вона їм, на що вона

теж не приставала. Пробував випитати в неї трохи більше про те, що діялося з нею досі, вона відбувалася одним-двома словами, коли ж хотів довідатися, що в Києві, кидала коротко: "Голод!" Міг витлумачувати те слово будь-як: немає хліба, немає волі, немає мудрості, немає честі, немає любові. За всім — голод, голод, голод.

Раз згадав її біле козяче хутро. Було чимось невіддільним од неї, дивувався, що скинула. Адже торік носила його навіть улітку.

— Восени тут був, а не влітку, — поправила вона його.

— Але ж було ще тепло.

— Вдень, а не вночі.

— Придбати б хотів тобі нове хутро. Багате й пишне.

— Нащо воно мені? Козиняче ношу для батька. Воно зберігає свій запах, батько чує мене віддаля.

— Я подарую тобі хутро з запахом волі, пронизливим і гострим, лісове роздолля вчуватиметься в ньому і невситима жадоба до волі.

Він поцілував її руку, і Ойка не відсмикнула її, не втекла, стояла тиха й принишкла. Та згодом у ній все ж перемогла дикуватість, дівчина вивернулася з-під руки в Дуліба і зникла.

— Спиш, Іванице? — кинув він у темряву своє звичне, хоч голос мав не такий, як завжди, голос зраджував його, так що Іваниця навіть крізь сон мав би відчуття й стривожитися, хоч і запізно.

Вітер надворі не вщухав, то посилюючись, то влягаючись трохи. Ойка вибирала години, коли вітер лютував з особливо нещадимою силою; вона й сама була мовби зіткана з вітру, виникала непростежено, неначе прилітала, хапливо ставила своє начиння і вже летіла назад, і не було надії затримати її. Дулібові спіткання з дівчиною видавалися йому щодалі коротшими, була в них тяжкість, од якої в серці тривав безмежний біль і нетерпіння.

— Ти так швидко зникаєш, — поскаржився їй Дуліб. — Чи не подумала, як мені боляче?

Вона стиха засміялася в темряві, не наближаючись до нього. І відразу втекла, так ніби не хотіла визнавати ні страждань, ні співчуття. Нестримна чи невтримна — так і не міг ніяк визначити.

Але якось прибігла десь уже на зламі ночі. Надворі шаленіла буря, сорочка лопотіла на Ойці, мов вітрило, волосся дівчині розліталось так, що не знала вона, за що перше хапатися: чи збирати волосся, чи гамувати на собі сорочку; тут можна було злоститися й сміятися водночас, зраділо віддатися на волю вітрові або ж плакати від безсилля. Вона ж обрала інше, їй захотілося заплутати а бурю ще й Дуліба. Ойка наблизилася до нього на відстань досить небезпечну, але трималася лише стільки, щоб устигнути вимовити: "Іди за мною". Чи й справді вимовила, чи йому вчулося в шумі й завиванні бурі, але Ойка відскочила, і він пішов за нею, змагаючись з вітром і власною невпевненістю. Вітер відштовхував його, від! кидав назад, вагання розшматовували його, він готовий був стати, повернутися, але саме тоді почув знову: "Іди зі мною!" Почув

чи вчулося?! І знову ішов, біг, пролазив крізь якісь кущі, забирався в гущавиння, де вже вітер здавався тихішим, десь летів тепер угорі, в темряві, шаленів там, гримів, реготав, і в його багатоголоссі Дулібові вчувалося знову й знову: "Іди за мною! Іди за мною!"

Він наздогнав Ойку в непролазних хащах, темних і пронизливо пахучих: чи то бузок, чи бузина, чи пагілля молодих кленів, — хто там міг розібрати. Далі йти було нікуди, бачили вони обоє, але вона ще повторила, не маючи сили зупинитися: "Іди за мною!"; коли ж і не вимовила тих слів, то він однаково їх почув, задиханий, узяв її за руку, сказав зовсім безглуздо:

— Не думав я... Вона мовчала.

— Що тепер? — знову спитав він.

— Що? — спитала й вона.

— Вивела мене, виманила, а що тепер?

Вона мовчала, тільки здригалася всім тілом, а може — то вітер?

— Як же Іваниця? — спитав він безпорадно, маючи на увазі не Іваницю, а себе самого, і дівчина, щоб порятувати його від безпорадності, пішла йому на поміч.

— А що мені до нього? — сказала вона зухвало.

— Марив тобою до Суздаля, і там, і звідти, й тут... Це в нього таке вперше...

— І в мене вперше... Чоловіки рвалися до мене, а я нікого не хотіла. Всі осоружні...

Він поцілував її розпачливо і задихнувся од того поцілунку, так ніби то було вперше в його житті.

Вона все ж таки спромоглася знову вирватися від нього, відскочила, десь зникла; він вирушив на її пошуки, обоє опинилися під якимись деревами, на маленькій, завбільшки з долоньку, галявині. Дуліб вважав, що між ними сталося найголовніше, що вже Ойка не втікатиме від нього, він простягнув руки і, здалося, мав уже дівчину в обіймах, але вона вив'юнилася, відбігла, відстрибнула; вона рвалася до волі, не наважувалася розпрощатися з незалежністю; між ними виникла запекла змаганина, боротьба, майже зненависть; коли ж чоловік нарешті переміг, то відповіддю йому було гірке ридання і безмежний розпач.

...І був вечір, і був ранок — день перший.

Барви нового дня і далекий крик якогось птаха відірвали їх одне від одного, вони розійшлися мовчки, але в тій мовчанці було так багато слів, що несла їх сказати за ціле життя.

Було б жорстоко впевнюватися ще й тепер у тому, що Іваниця спить. Дуліб прокрався до хижі, зготовляючись відразу влягтися на своєму місці без звичного "Спиш, Іванице?", але якийсь дивний звук змусив його насторожитися, роззирнутися довкола в напівтьмі; коли ж око призвичаїлося, то лікар відразу зауважив, що Іваниця, хоч і повернутий обличчям до стіни за звичкою, все ж якось мовби лежить не так, як досі бувало, щось тут було інакше, хоч і важко було відразу визначити; і отой дивний звук, який нагадував плюскотіння дощу з надвору, теж ішов ніби звідти, де лежав Іваниця. До краю стривожений, Дуліб тихо підійшов до свого молодого товариша і тепер уже виразно побачив, що в того здригаються плечі.

— Іванице, що з тобою? Ти спиш?

Відповіді не було, а плечі так само здригалися, а до плюскотіння дощу додалося ледь чутне скімлення, але відразу й урвалося.

Дуліб поклав руку Іваниці на плечі, схилившись зовсім низько, зазирнув у обличчя. Хлопець плакав. Не розплющуючи очей, відвернувшись од усього світу, за ливався слізьми й здригався всім тілом болісно й гірко. І

— Ну чого ти, Іванице? — Дуліб відчував, що не має чим утішити хлопця, але не міг стриматися від пустих в такому випадку слів. — Чуєш, Іванице?

Іваниця несподівано відкинув Дулібову руку, рвучко сів, тернув очі, кинув з ненавистю й злобою:

— Що буде? Що тепер буде? Чим потішиш мене? Думав, я не чув? Всі ночі не спав і все знаю. І сьогодні — знаю...

— Тут ніхто не винен, — пробурмотів розгублено Дуліб. — Це відбувається поза нашою волею. Знаєш і сам...

— А хіба від того легше? Рабом твоїм зуть мене і князі, й бояри, тепер вийшло — у всьому раб.

— Ти мій товариш, Іванице. Єдиний і найдорожчий.

— А в любові товариша немає.

— В нас з тобою є велика справа спільна.

— У тебе є, а в мене — нічого.

— Діждемося князя Юрія, і обидва будемо однаково щасливі.

— Оце! Однаково!

Дуліб хотів обняти його для заспокоєння, але збагнув, що було б святотатством: тими самими руками, якими обіймав Ойку, пробувати втішити товариша.

— Ти ж твердий чоловік, Іванице, — сказав йому майже суворо. — Не маю тебе чим втішити. Але життя довге, і треба жити. Чуєш мене? Ми ще вийдемо з цієї убогої хижі, не вік же нам тут сидіти!

День той видався обом неначе вік. Дуліб мовчав, відчуваючи себе винним перед Іваницею, хоч яка може бути провина в любові? Іваниця ж мовчав, як і багато днів перед тим, бо тепер не мав підстав порушувати свій звичай, а чи примху свою, викликану попервах образою на Ойку та Дуліба, а вже після сьогоднішньої ночі, може, й ворожнечею. Не завжди легко встановити, коли між двома, буває, і найвірнішими друзями пролягає тінь недовір'я, заздрощів чи неприязні. Тут це давалося простежити з точністю до години. Дуліб відчував цілковите безсилля відновити давні їхні взаємини з Іваницею і через те ще глибше занурювався в мовчанку, сидів безрадно, не маючи сили навіть розкласти свої пергаменти (бо й що б міг туди вписати, окрім сум'яття душевного?). Іваниця ж за звичаєм лежав обличчям до стіни, не приторкуючись цілий день до їжі.

Ойка не прийшла ні вдень, ні вночі. Дуліб посилав мовчазні, вкрай суперечливі благання в простір: "Прийди! Ні, не приходь! Прийди! Не приходь!" Мукою було очікування дівчини, але ще більшою мукою, знав напевне, була б тепер зустріч з нею,

коли ти бачиш, що за кожним порухом твоїм мовчки стежить Іваниця.

Дівчина мовби відчула все, що діється в тісній хижі, і не прийшла. В тому була полегкість для Дуліба, але вже на ранок наступного дня він збагнув, що невідомість, непевність — набагато болісніша й нестерпніша. Мов хлопчисько, він страждав од похмурих припущень, малював собі розмаїті жахи й нещастя, які могли б спіткати Ойку, карався власною безсилістю й відірваністю від того заплутаного, жорстокого світу, в якому десь мала самотою жити дівчина, змагаючись з насильством, підозрами, ненавистю. Чи були і чи будуть ще коли-небудь часи такої ненависті між людьми?

Однак сталося таке, чого Дуліб ніяк не міг припустити: Ойка прийшла вдень, прийшла, майже не ховаючись, зраділо вскочила до хижі, стала коло порога, крутнулася завзято, зухвало, розжбурюючи по всіх закутках цілі оберемки чортів з своїх синіх очей, гукнула до обох одразу:

— Лежите, а вже князь ваш іде на Київ!

Іваниця не зворухнувся, Дуліб став, видивився на Ойку.

— Правда? — поспитав. — Звідки довідалася?

— А звідти. Гінця прислали до Ізяслава Давидовичі з Чернігова. Вже Долгорукий у вятичах.

— Чуєш, Іванице? — сказав Дуліб. — Скоро будемо на волі.

— Не знаю, — буркнув Іваниця, Ойка засміялася.

— Що ж ти знаєш?

— Нічого! І не хочу знати!

Дівчина метнулася по хижі, зазирнула до посуду, в якому приносила їжу, помітила, що там усе неторкане з учорашнього дня.

— Та ви як? Не їли нічого?

— Іваниця не їв, — сказав Дуліб, хоч і сам не пам'ятав, чи брав що-небудь у рот.

— Ото він і озвірів од голоду, — засміялася дівчина.

Велася вільно, так ніби й не було вітряної ночі, не було шепоту "Іди за мною", не було нічого. Забрала посуд, метнула погляд на Дуліба, аж йому потемніло в очах, і він розгублено тернув собі чоло, кинула чи то заохотливо, чи ущипливо:

— Думайте про свого князя!

І зникла, знову ж таки майже не ховаючись, мабуть, упевнена в скорому приході до Києва Долгорукого.

Аж тоді Іваниця заворушився, сів на своєму ложі, покліпав сонно очима, промовив:

— Оце! Наш князь, ваш князь. Князі відбирають волю, князі повертають волю. А навіщо ж тоді народжується чоловік на цей світ, коли воно так ведеться?

— Вибирати князів, то теж добра воля, Іванице, — радо обізвався Дуліб, вірячи, що між ними все повертається, налагоджується знову. — Не вони нас вибирають: ми їх. Ось де вільна людина, коли хочеш!

— Оце! Вільний! То я сиджу в суздальському порубі, то в цій хижі! Ніхто не знає, чи я ще живу і чи є на світі, чи мене й нема! Та й сам я вже не знаю.

— Світ, Іванице, хоч і великий, та його без тебе так само нема, він не може

вважатися повним. Рано чи пізно світ згадає про тебе. Сьогодні — це Ойка, яка приносить тобі їсти, завтра — князь Юрій, який іде з полками також і для того, щоб визволити тебе й ще багатьох таких, як ти.

Долгорукий справді вже йшов на південь. Довго вагався, шукав привід, коли ж прибіг з Києва розшарпаний, не схожий на самого себе Ростислав і не своїм голосом повідав отцеві свою ганьбу, якої зазнав од Ізяслава, Юрій сказав при всій дружині:

— Отож ні мені, ані дітям моїм нема честі в Руській Землі,

В своєму потаємному пергаменті записав коротко: "В літо 6657 пішов на Ізяслава".

Він пішов з синами Андрієм, Ростиславом, Борисом і Глібом, покликав з собою князя Івана Берладника з берладниками, взяв обох дочок — Євфимію і Ольгу, бо одна мала їхати до Олега Святославовича в Новгород-Сіверський, друга ж напросилася подивитися Київ. За князівськими дружинами й полками йшли великі товари з припасами, їхали священики, жони, прислужники, їхав і Силька, прибічний літописець князя Андрія, і, хоч мав би передовсім скупчувати свою увагу на вчинках свого власного князя, не міг промовчати й про Долгорукого; ось так і зберігся запис про те літо, яке слід би назвати було вирішальним у затяжливій сутичці між Ізяславом і його стрієм.

Приберігаючи розлогість описів і пишнослів'я для князя Андрія, Силька писав про Долгорукого досить стисло: "Ростислав же прийшов до отця свого в Суздаль, і вдарив перед ним чолом, і сказав: "Чув я сам, що хоче тебе вся Руська земля і чорні клобуки, і мовлять про Ізяслава, що збездичив їх до краю, і просять тебе йти на нього!" Гюргій зжалився над синовим соромом і, сказавши "то вже в Руській землі нема честі ні мені, ані моїм дітям", скупчив силу свою й, звідомивши половців, вирушив, сподіваючись на Бога, в день 24 юня і через вятичів. Прийшовши туди, став Гюргій коло Яришева, і тут до нього на Спасів день приїхав Святослав Ольгович і рече: "Брате, то ворог нам усім Ізяслав, відаєш, що й брата нашого він убив". Гюргій пішов звідти на Стару Біловежу й стояв там місяць, ждучи до себе половців і од Ізяслава покорення, та бачачи, що від Ізяслава нема звістки, пішов звідти до Супоя. На Супої приєдналася до Гюргія сила-силенна диких половців, і він сказав: "Підемо до Переяслава, вже туди має прийти Ізяслав з покоренням". Прийшовши туди, стали коло Кудинова сільця, по той бік Стрякової гори. Три дні стояв так Гюргій, а на четвертий пішов мимо города, по зорі ісполчився і став! між валами... Так стояли полки аж до самого вечора, аї вночі насупроти них вийшли полки Ізяслава і брата його Ростислава й стали по сусідству. Уночі Гюргій послав до Ізяслава сказати таке: "Ось, брате, приходив до мене і землю повоював, і старшинство моє порушив, нині ж, брате і сину, заради Руської землі й люду не проливай крові християнської, а дай мені Переяслав, щоб посадовив я сина свого там, а ти сиди князюй у Києві, коли ж і не хочеш того сотворити, то розсудить нас Бог". Ізяславу те не сподобалося, він не відповів нічого, а виправився з города й став на оболоні, готуючи ще й товар свій на ранок. Гюргій з Святославом Ольговичем і Святославом Всеволодовичем, побачивши, що вже йдуть полки, виступили проти них, минули вал і зупинилися. І дивилися полки один на одного, лиш стрільці

перестрілювалися між собою, і так було до вечора. Гюргій вернув свої полки і полки Святослава Ольговича та Святослава Всеволодовича, щоб сховати їх за товаром, та побачили, що за ними посунулися полки Ізяславові. Тоді вони знову повернулися проти них, і поставив Гюргій синів своїх по праву руку, а Святослава Ольговича і синовця його Святослава Всеволодовича — по ліву, і ось тоді й зступилися полки. Саме сходило сонце, як почалася зла битва поміж ними, і перші побігли поршани, а тоді Ізяслав Давидовим. Полки Ізяславові та Ростиславові, забачивши таке, прийшли в сум'яття, і багато воїнів їхніх було перебито, багатьох забрано в полон, а сталося те августа в двадцять третій день".

Треба визнати, що звіт про Сильчине трохи щедріше, ніж оте Юрійове: "В літо 6657 пішов на Ізяслава", Ш ошадливість вислову доведена до меж, прямо скажемо, загрозливих, так що згодом не розгадаєш не те що подробиць, а й причин, сенсу діяння. І хоч Силька ненабагато щедріший стосовно Долгорукого, та його можна зрозуміти, бо відома йому вже була відраза Юрієва до занадто обтяжливих описів і до свідчень людей сторонніх. Окрім того, в заслугу Сильці слід поставити ще й те, що він наважився, як видно з його письма, відкинути все, чого суворо навчав його ігумен Ананія. А чого, до речі, міг навчити ігумен простого київського хлопця, висмикнутого майже силоміць з питомого його оточення і замкненого навіки в безвиході монастирській? Вірі передовсім і загалом лиш вірі. Священики вважали за свій найперший обов'язок зміцнювати віру, а не заохочувати допитливість, яка йшла в людей ще з часів поганства, вкоріненого так міцно, що й досі подавало воно свій голос то від далеких ятвягів та пруссів, то й із поближких пущ та боліт, куди зіпхнуте було могутнім християнським Богом.

Зміна віри найперше шкодить історії. Там, де віра не змінюється, історія завжди відзначається більшою достовірністю. Християнські священики заплутали літописи всіх навернутих ними народів, знищили й спотворили перекази галлів, валлійців, ірландців, саксів, слов'ян, фіннів, навіть ісландців, хоч серед того маленького народу, де пам'ятали навіть імена всіх тих, хто першими переплив холодне море й ступив на непривітну, розклекотану від підземного вогню землю, здавалося б, мали існувати й не легенди, а точні історії, не покаламучені ніякими вигадками і брехнями. Однак слуги нового Бога, переслідуючи й нищачи істину, всіляко підтримували всезагальне легковір'я, бо на ньому будувалася їхня власна значимість, через те звичка до легковір'я, лжі стала такою, що не існувало нічого, в що люди не готові були повірити. Ніщо не ображало їхнього жадібного слуху. Розповіді про передрікання, чудеса, видіння, лихі прикмети, жажливі явлення небесні, найдикіші безглуздя передавалися з уст в уста, переписувалися з книги в книгу, мов найбільші скарби людської мудрості. Спраглі істини, люди замінювали її вигадкуванням дурниць і брехень, а щоб вигадкам вірилося, то дочіпляно їх до подій справжніх у такий химерний спосіб, що важко було й збагнути, де ж правда, а де лиш гра уяви. Так ігумен Данило, який ходив у Єрусалим в часи князювання Святополка Ізяславовича, розповідаючи про те, як бачив своїми грішними очима самозапалення кадил на могилі Христа, кликав у свідки своїх

супутників новгородців і киян Седеслава Іванковича, Горослава Михайловича та двох Кашкичів і додавав для ще більшої правдивості і опис того світла; мовляв, "свiate світло горить не так, якi вогонь земний, але світиться інакше й вельми гарно, а полум'я його червонує".

Може, Силька й повірив би в святий вогонь, у дияволів, у кінець світу, у новий всесвітній потоп, та, видно, з різонуло його відворотне життя ігумена Ананії, хлопець озлобився душею, а людина в такому стані надає перевагу лише справжньому, хоч яке воно було б непривабливе, жорстоке, а то й ганебне.

Однак Сильчина рука була занадто стриманою в описі того походу, який, власне, поклав початок здійсненню великої справи, задуманої Долгоруким багато літ тому. І Може, він ще не все знав, може, не навчився на той час | ставати на місце кожного, про якого оповідає, бо для | цього, певно ж, треба мати душу велику, якою Силька, здається, похвалитися не міг.

Виклад подій почати треба з того, що ніхто не повірив, ніби Долгорукий справді йде на Київ. Не повірив і Ізяслав, одержавши звістку від Давидовичів з Чернігова про те, що Юрій уже ввійшов у землі вятичів, якими володіли чернігівські князі. Бо коли Долгорукий не став захищати суздальської землі від київських, смоленських та новгородських полків, що зробити йому було б набагато простіше й легше, аніж вирушати на південь, зазнаючи злигоднів у путі, нестач війська й припасів, коли, отже, він сидів тоді в Суздалі й спокійно приглядався, як Ізяслав з братом і сином плюндрують його землю, то хто ж міг збагнути його нинішній намір, і чи то справді могло таке бути, щоб полки Долгорукого бралися аж на Київ?

Та ще й не встиг Ізяслав як слід подумати і поплакати прилюдно серед своїх бояр та воєвод, а вже Київ загримів у щонайдальших своїх закутках, на торговищах, у церквах, на вулицях, серед димів Гончарівки й Кожум'як, дзенькоту ковальських молотів, стукоту теслярських сокир, погуків на почайнинських пристанях, по дворах і в хижках; услід князеві і його прислужникам котилося, розлунювалося, несамовитою страшною, загрозливою, як небесне знамення, як заповідання неминучості, слово: "Долгорукий!"

Ізяслав мерщій спорядив послів до Володимира Давидовича в Чернігів, нагадав тому про хресне цілування, велів їхати до Святослава Ольговича, щоб зготовлявся й той та з усіма доспівав до війська Ізяславового і разом виступав проти Юрія.

Святослав теж ще не вірив у справжність намірів Долгорукого. Він нічого не відповів послам, затримав їх, поставив коло них сторожу, щоб ніхто не довідався, з чим приїхали, сам же мерщій погнав вірних людей настріч князеві Юрію спитати того: "Чи справді йдеш? І на кого? Чи не на мене, чи не погубиш волості моєї?" Юрій відповів: "Як то не справді? Синовець мій Ізяслав прийшов на мою землю, повоював її, попалив, та ще й сина мого вигнав з Руської землі, і волості йому не дав, і соромом мене покрив. Тепер або ж сором з себе скину й за землю помщуся і честь свою відновлю, або ж голову покладу".

Святослав умів вибирати дужчого; від недовір'я він вмить перейшов до впевненості

в силі Юрієвій, раз той з такою безстрашністю й нагальністю кинувся на свого забіяцького синовця, тому прикликав Ізяславових послів і велів передати київському князеві таке: "Поверни мені все, що скажу, з майна брата мого убієнного, тоді лиш з тобою буду". Цим він одступався од свого хресного цілування Ізяславові й ставав на боці Долгорукого, київський князь втрачав одного з своїх досить непевних союзників, але це його ще більше ствердило в переконанні, що Юрій цього разу має наміри дуже грізні.

Тоді Ізяслав мерщій спорядив гінців до свого брата Ростислава в Смоленськ, прикликаючи його на поміч, але тепер уже смоленський князь не міг повірити в справжність походу Долгорукого і звелів переказати Ізяславові, що вирушить лиш тоді, коли суздальці пройдуть Чернігів і вдарять ще далі на південь...

А Святослав тим часом виїхав навстріч Долгорукому, й зустрілися вони коло Яришева, разом обідали, і вірний Вацьо затягав пісню про те, що "хто кого спограє, той того спіймає, а князь спограв, да й ворога спіймав, прив'язав коню до хвоста. А пустив коня по пужарищі. Чорний пужарець ніженьку коле, ніженьку коле, все підбуждає, що сліди кровця все заливає, а чорний ворон все залітає, а з слідів кровцю все випиває..."

— Не проливати кров іду, — сказав Юрій, — бо міг би пролити її ще взимку, зустріти Ізяслава на Волзі, вирізати на пень усю його дружину. Але навіщо? Хай злякається моєї сили і відступиться — ото й усього. Не спалю жодного города по путі, нічого не поруйную, бо вже до сить було руйнувань. Можу взяти будь-який город, і самий Київ так само. Поставлю ящики, з яких метатимуть у город бочонки з горючою смолою, важкі бруси, втикані гострим залізом, каменюки. Звелю спорудити з дубових колод вежі й на котках підтягну волами до самих валів городських, а з веж вої суздальські стрибатимуть на голови обложених. Проб'ю брами стіноломами. Ввійду в город, сяду. То й що? А згодом супротивник мій так само обложить у городі мене і почнеться те саме. Треба, щоб у цілій землі був один-єдиний господар і не мав він супротивників, а всі людове щоб були заодно. Половців наймаю навіщо? Бо живуть на нашій землі, вже їх нікуди не подінеш, раз прийшли сюди ці люди. Окрім того, хочу відвернути їх від набігів та грабувань, привчати до нашого способу життя. Не кожен це збагне, а дехто й не захоче ніколи збагнути — та перед сумлінням своїм чистий я.

Товстий Святослав Ольгович мовчки сопів за столом, не знати, чи й вірив словам Долгорукого, чи ще й досі роз'їдали його сумніви; коло нього сиділа й княгиня, так само товста, як і муж її, але тілесність її походження була благородного й високого: княгиня ждала дитяти.

Тож Вацьо, на зморгнення князя Юрія, затягнув, а дружина весело підхопила пісню, яка розм'якшила відразу обросле жиром серце князя Святослава: "Воротаре, воротаре, відтвори воротонька! А хто воріт кличе? Князеві служеньки. Що за дар дасте, що за дар дасте? Мізинне дитятко, мізинне дитя. А в чім те дитятко, а в чім те дитя? У сріблі, в золоті, в ткацькій роботі!"

На ранок княгиня розрішилася донькою, названо було дитя Марією; Святослав затримався на суботу й неділю, а в понеділок вирушив зі своїм полком, наздогнав Юрія

і приєднався до нього.

Покликано було й чернігівських князів, але від них прийшов лише Святослав Всеволодович, який тримався свого рідного стрия, а Володимир та Ізяслав Давидовичі стали виказувати Юрієві за те, що не захистив їх, коли Ізяслав палив городи в Задесенні (вони мовби забули, що Долгорукий не став захищати навіть своєї, Суздальської землі від розбійницького нападу Ізяславового, тим самим показавши всім, хто ж справді забіяка в цій землі, а хто князь мирний), пиховито заявили, що не можуть гратися душею, і вже коли цілували хрест Ізяславові, то не відступляться від свого цілування. Видно, Давидовичі, так само, як і всі, не вірили ні в справжність намірів Долгорукого, ні в його вміння вести війну, ні в його перемогу. А коли й закрадалася в них думка про ймовірну звитягу Юрієву, то не дуже лежало в них до цього серце, бо знали: тоді й Чернігів з'єднається з Києвом в одне, і вже справді не доведеться ні їм, ні дітям їхнім "гратися душею", як уміли чернігівські князі, починаючи ще аж від часів Ярослава Мудрого.

За місяць ждання коло Біловежі сила в Долгорукою зросла неймовірно. Прийшли половці, прийшли берладники, про яких ніхто й не чував досі і не міг уявити, скільки їх насправді і які вони. Ізяслав знову погнав послів до Ростислава в Смоленськ з тривожним закликком: "Брате, вже Гюргій поминув Чернігів, приходь, та разом побачимо, що нам Бог дасть".

В Києві було голодно й тривожно. Тепер не стояли по досвітках вози перед брамами великого города, торжища! наполовину опустіли, продавалися там хутра, коштовні тканини, вироби з заліза, срібла, золота, щодень множувалося жебрацтво, крадено й з'їдено коней у дружини і у воєвод, ждали нового хліба, але зерно, посіяне повесні в суху землю, не проросло, його вивіяли й порозносили люті вітри, які гасали над усією землею з самої зими, не втихаючи, не влягаючи, так ніби заповзялися по! кінчити з усім сущим, передовсім з родом людським.

Слово "Долгорукий" гриміло повсюди, як запурука порятунку, надія на вибавлення, ніякі карі не могли за-1 радити, тисяцькі були безсилі, у восьминника Петрила, коли ставав він перед князем, очі металися, мов дві повії царгородські, але втішного сказати Ізяславові не міг, хоч і перелічував, скільком заткнуто горлянки, скількох киї нуго до порубів, скількох послано туди, звідки не повертаються, чим порушено споконвічні київські правди й звичаї, за якими людину заборонялося карати смертю навіть за найтяжчі провини, обмежуючись щоразу лише вірами.

Ізяслав їздив по Києву, плакав прилюдно, збирав на трапези дружину, боярство, ліпших мужів, велів пускати туди й гольтіпак, щоб розносили вони по всьому городу його слова, скаржився на Долгорукого: "Аби ж він прийшов лише з синами, то яка йому волость до вподоби, ту! й узав би. А він привів на мене диких половців і ворогів моїх Ольговичів, ото ж і хочу битися!"

І поки плакав та підгодовував своїх наближених та й знов плакав і виказував Юрієві за його дружбу з половцями, сам потаємно послав до бунтівливих половецьких ханів одного з чотирьох Микол, а саме Безвухого, пустивши перед тим чутку про тяжку

неміч бояринову й оголосивши розшукування свого прибічного лікаря Дуліба, який, єдиний лиш, міг порятувати вірного боярина.

Про половців мова повинна бути осібна.

Ніхто не знав, звідки прийшли половці, а було те ще при синах Ярослава Мудрого. Вони витіснили печенігів, ще дикіших за них, зайняли їхні степи, не змирилися з руськими князями, як то зробили торки й чорні клобуки, яким київський князь відвів землі понад річкою Рось і пустив аж до Прип'яті, так що з одного боку Київ мовби стерігся городом Торчеськом, а з другого — Чорнобилем. Половці не хотіли закорінюватися в землі. Все їхнє життя було суцільною втечею, вони міняли небо і землю, траву і вітер, нітрохи не змінюючись самі. На землю, куди приходили, дивилися, як на свою власність, і для тих, хто там народжувався, ставала вона на час коротший чи довший батьківщиною. Гнали поперед себе безліч рогатої й дрібної худоби, та головна їхня турбота й дбання зосереджені були на конях. Звиклі з дитинства їздити верхи, вони вважали принизливим ходити пішки. Часто сідали на коней боком, по-жіночому, й так сидючи вели мову про справи, роздумували, сперечалися, продавали, купували, пили, їли, спали, схилившись на вузьку шию свого скакуна, і бачили в снах нові землі, нове небо, нові трави, нові вітри. Найщасливішим вважався той, хто гинув у битві, їхнім перемогам раділи навіть звірі й птиці; вовки вибігали з байраків і, задираючи морди до неба, щасливо завивали; орли й жовтоногі птахи радісно кричали на перемогу; половецьким богом була лиш сила, їй вклонялися, їй приносили пожертви, найсолодшою з яких була знову ж таки перемога, бо поразка вкривала ганьбою ціле плем'я і цілий народ; щасливі очі, які не бачили поразки, щасливі вуха, які не чули про неї; жони половецькі при поразці вбивали втікачів, у грудях яких серця дрижали удвічі дужче, ніж у грудях хоробрих, різали старих, задушували новородків, кидали їх під кінські копита і заколювалися самі. Пісень співали про землю, коней, ранкові зорі й смерть воїнів, а більше й ні про що. Зверталися в пісні од імені мертвих героїв до вороння й орлів: їж, орле, мою юність, наситься моєю мужністю, твоє крило виросте від того на лікоть, а пазурі — на п'ядень.

Володимир Мономах ціле своє життя бився з половцями, хотів упокорити їх, приборкати, розсіяти; прозвано його грозою половців, бо справді замкнув їх у їхніх стійбищах: боялися самого імені Мономахового, однак по смерті князевій знову піднялися племена, взяли за своє; стугоніла земля від їхніх коней, горіли села й городи від набігів. Мономах замирився з двома колінами половецьких ханів Гіргеня й Осеня, породичався з племенем Осеневим, взявши синові Юрієві в жони дочку його сина Аєпи, тоді як Олег чернігівський своєму синові Святославу взяв онуку Гіргеневу. Згодом, коли хана Аєпу отруїли волзькі булгари, Юрій ходив мститися за свого родича, і то був його єдиний похід, в якому він припустився руйнувань, пожеж і несправедливостей, хоч, кажучи щиро, провина в тому була не Юрієва, а його диких родичів, які супроводжували його в поході.

З тих пір Долгорукий дуже обачливо запрошував половців; коли ж таке ставалося, то неодмінно умовою ставив перед ханами стримувати воїнів своїх від грабувань і

насилъств.

Та не всі коліна половецькі були прихильні до Юрія. Коліна, що вели свій рід від ханів Ітларя й Китана, підступно вбитих Мономахом у Переяславі, ставилися вороже до руських князів, підбурювали й інші племена, де були хани Товлій, Ізай, Бокмиш, Осалук, Седвак.

До них і метнувся Микола Безвухий з коштовними дарунками від київських бояр і з намовлянням ударити несподівано на торків та чорних клобуків на Росі, бо ті вагалися тим часом, чи посилати підмогу Ізяславові, чи ждати Долгорукого й перейти на службу до нього, як до князя старшого в роду Мономаховім, а отже — надійнішого. Безвухий шепотів ханам, що князь київський не стане захищати своїх диких поршан, а Долгорукий не встигне прийти на підмогу, отож половецькі воїни можуть порозкошувати там досхочу і взяти здобич, тоді як князі стоятимуть один насупроти одного та похвалятимуться.

Хани вузькооко підморгували, похитували головами, перебирали дарунки, мовчали; вони відразу збагнули, що цей безвухий чоловік не жде від них мови, бо ж однаково нічого не почує, хоч що б йому мовили. Його призначення — говорити, передавати веління, просьби, намовляння. Щоправда, наставляючи долоні, він мовби намагався прислухатися, але волів би чути не слова, а радше дику клекотняву на берегах Росі. І ось тоді, коли ще безвухий боярин сидів у просмерділому степовому станові і ласував кінською печінкою, зібрані докупи з кількох найдикіших племен воїни вдарили на чорних клобуків, налетіли, як вітер, попалили, поруйнували, пограбували і зникли, невловимі, некарані, злочинні, не знати якою злою силою кинуті на мирних людей, які були, власне, їхніми єдинокровними братами.

Не час було шукати винного, до того ж знайшлися підіслані люди, які вчасно шепнули, що винний у тому Долгорукий, який мав би подбати про своїх майбутніх союзників і підданих; коли ж він того не зробив, то й виступати треба не за нього, а супроти нього, і тоді хан чорних клобуків Кунтувдій повів своїх вершників до Ізяслава.

Знову ж таки не було кому з'ясувати чорним клобукам, що біля Долгорукого були зовсім не ті половецькі хани, які нападали на поршан. Сюди прискакували Товлій, Бокмиш і Седвак, а з Долгорукий ішли Білюк, Калотан, Корязь, Темір-Хозей.

Для Ізяслава лишалося після того найважче: кияни. Щоразу було так, що одні випихали його з Києва на здобичливість, а других мав умовляти, щоб підперли вони силою своєю княжу дружину, пішли полком; і вже тут доводилося князеві доземно вклонятися перед простим людом, слухати всі ті прикрі слова, які мали б слухати також бояри та ієреї, але вони виставляли князя наперед себе, мов щит, затулялися ним од голосів народу, — отож і виходило, що князь битий з двох боків, мов туго напнутий барабан; і кожен намагався вдарити дужче, щоб бухнуло голосніше, щоб пролунало дошкульніше.

Світові київський князь видавався зухвалим, здобичливим, удачливим і в справах внутрішніх і в зносінах з чужими землями, насправді ж давно вже не був таким, став жалюгідним попихачем боярським, але прикривалося те досить уміло зовні. Ізяслав

ходив у походи, заливав кров'ю супротивників рови городів і напував нею поля, він розпочинав новий похід, ще й не докінчивши попереднього, і все те діялося мовби в ім'я Києва, для Києва, а тим часом Київ давно вже вимкнув з-під влади Ізяславової, відданий був у руки Войтишича і чотирьох Микол, які вершили свої справи за спиною в князя, а то й просто перед його очима.

Тепер бояри знову виставляли наперед себе Ізяслава, він мав відігнати загрозового Долгорукого, відстояти київський стіл для себе, а Київ для них; досі це вдавалося, бо якось так виходило, що за Київ воював далеко від города, прямої небезпеки ще не було за князювання Ізяславе; киян або вмовляли йти з дружиною князевою, або й просто змушували силою, як то було в час походу на Суздальщину; киян легко було сколотити, пославши по городу колотників, розставивши вміло на вічі поміж людом боярських гавкунів і крикунів; та все це годилося колись, ще навіть учора, а не сьогодні, коли зловісне слово "Долгорукий" розлунювалося і на князівській Горі, й на Подолі, на пустих торговищах і в храмах, серед непокірливих і поміж найзатурканішими. Жирний люд не здатен до опору. Тільки голодний і битий постійно готовий збунтуватися. Тому треба добре годувати люд, хоч це й дорого обходиться. Але ж Долгорукий вибрав саме рік, коли в Києва живіт був підбитий голодом. І ось тепер київському князеві треба було скликати віче й просити киян іти полком проти суздальського князя, який загрожував уже Переяславу, а отже й Києву.

Вже прибув з Луцька молодший брат Ізяслава Володимир, відісланий туди старшим братом з примхи досить безглуздої; з Володимиром приїхав і високовчений боярин Петро Бориславович, у якого завжди можна було почерпнути коли й не розуму, то бодай хитрої поради.

Петро навів князеві слова Бернара Клервоського, несамовитого абата, який потряс цілою Європою, виганяючи своїми проповідями зажіріле рицарство в другий хрестовий похід: "Дійте згідно з становищем, яке ви займаєте, згідно з достоїнством, яке вас прикрашає, згідно з тою владою, яку ви отримали".

Ізяслав звелів одчинити княжі житниці, роздавати киянам хліб, варити пиво, розкласти на торговищах вогнища й засмажувати цілих вепрів і биків, щоб забулося про голод, здалося, ніби повернулися часи князя Володимира, який передовсім дбав, аби його кияни були нагодовані й напоєні, а отже, вдоволені й заспокоєні. Петрило пустив поміж люд своїх вивідників і викажчиків, вони металися поміж киян день і другий, але втішного не принесли нічого. Навіть найголодніші, наїдаючись хлібами Ізяславовими, однаково говорили тільки про Долгорукого. Така невдячність людська.

Тоді Ізяслав розіслав по Києву биричів і підвойських скликати люд на велике віче коло Софії. З часів Ярослава Мудрого збиралися тут князь і боярин, ієрей і купець, воїн і смерд. Площа перед собором закроена була Ярославом так, щоб умістився на ній увесь Київ; водночас передбачено було й те, щоб не змішувалося тут грішне з праведним, чорний люд з мужами ліпшими; мудрий князь передбачив і усталив на всі часи лад і перебіг віча, для чого визначив, хто де має стояти, хто за ким має подавати голос і кому який голос належиться.

Отож великий князь ніколи не мав спускатися на землю, на якій стояв простий і грішний люд — він возносився над киянами, перебуваючи в соборній кам'яній опасані, показуючись, залежно від потреби, більше або менше в прозорці-вітрогоні, так що видно було його не всім, а лиш тим, хто цього сподобився завдяки своєму становищу. По праву руку від нього в опасані ставали князі менші, посли від земель своїх і чужинецьких, митрополит і єпископи. По ліву руку трималися мужі ліпші, тисяцькі, воеводи, бояри. Лишаючись майже непомітними за товстими кам'яними стінами, вони бачили всіх на площі і могли навіть угадувати, хто й що кричить, хто згоден з князівською волею, а хто виявляє непокірливість і крамолу, звідти ж могли подавати знаки своїм людям, вміло розставленим в усіх кінцях площі для належного спрямовування віча.

Перед входом до собору, відгороджуючи князя з його людьми від розклекотаного й сп'янілого від власного крику люду, стояла дружина, так само, залежно від потреби й більшої чи меншої загрозливості становища, піша або кінна, поперед дружини, спускаючись з князівських висот, міг виходити з своїми ієреями митрополит, щоб освятити хрестом заміри киян, але робилося те лиш тоді, коли досягнуто було на площі цілковитої одностайності і саме тої одностайності, яка вимагалася княжою волею і намірами.

Князь Володимир ніколи не питав ради киян, він просто годував і обпоював їх щодень, не даючи ні часу, ні змоги задумуватися, а тим часом робив своє. Видавався, завдяки цьому, щедрим і добрим, кияни хвалили князя — ото й усього.

Ярослав умів притримати пенязь, щоб пустити його на справи не тимчасові, а може, й вічні, він не пішов за своїм отцем у заграванні з чорним людом, вважаючи той спосіб занадто марнотратним і непевним, він відродив давній звичай радитися в усьому не з самою лиш дружиною, а й з усім людом. Київ знов заgrimів вічами, та попервах ніхто нічого не зауважив, здавалося, поверталися ті благословенні часи, коли простий люд вершив свою долю сам, лиш посилаючи князя туди та туди, наказуючи йому зробити се та те. Однак з часом помічено було, що на площі коло Софії щоразу відбувається мовби те саме, усталене згори, визначене твердо й неухильно в своєму перебігу, як церковна відправа; незрима воля завжди спрямовувала загальну думку саме так, як того хотілося комусь, простий киянин міг кричати до цілковитої втрати голосу, міг перериватися від крику, відстоюючи своє, а виходило, ніби кричав за чуже, за князеве, за непотрібне або й вороже собі.

Ярослава чи то поважали, чи просто боялися, щоб виявити йому непослух, та вже з сином його Ізяславом кияни повелися без будь-якої шаноби. Зібралися на своє власне віче на Подільському торговищі, коло Турової божниці, обурені утисками нового князя, а ще тим, що не довірив він людям, не роздав зброї, щоб відбитися від половців. Там же і зродилася зухвала думка про вигнання Ізяслава з Києва, і великий князь уперше в діях цього славного города був витурений за брами, мов чужий заброда.

Коли Ізяслав після бігання по Європі й збирання заповоги від усіх володарів, аж до папи римського Григорія, повернувся до Києва і в крові потопив невдоволення

вільнолюбивих киян, він переніс усі торговища з Подолу на князівську Гору, а віча й геть заборонив, вважаючи те завеликою розкішшю.

Та життя брало своє, торговища знову повернулися після смерті Ізяславової на Поділ, бо Київ не вмещався на тісній Горі, кияни знов то самі, то за веденням князівським збиралися на віча, бо часи щодалі ставали тяжчі й лихіші, як для простих людей, так і для князів.

Два дні металися по Києву биричі й підвойські Ізяславові. Тоді настав день віча. Коли князь з усіма, кому належало бути коло нього по праву й по ліву руку, зранку їхав до Софії, виставляв поперед себе дружину і ждав, поки площа наб'ється народом, щоб з'явитися над усіма серед кам'яних вітрогонів опасані, мов Бог з хмари, мовити своє слово, виказати свою волю і впевнитися у підтримці всього Києва, підтримці добровільній і охочій.

Ізяслав прибув до Софії, прийняв благословіння від митрополита Климента, повітався з боярством і ліпшими мужами, пустив розчулену сльозу з золотушних очей, схилившись в шанобливому поклоні перед Войтишичем, який з'явився пізніше за всіх, кленучи свої старощі, спеку і безчестя, яким загрожує Києву Долгорукий.

Все готове було для віча, крім... самих киян.

Вони не йшли. З'явилися горлодери й крикуни боярські, стали кожен у визначеному йому місці в різних місцях площі, стовбичили безглуздо й ганебно, а кияни не йшли. Ізяслав перемовлявся словом то з митрополитом, то з Войтишичем, то з ігуменом Ананією, то з чотирма Миколами, урочисто-задумливими для такого високого випадку; ще ніхто не наважувався першим звернути увагу на те, що діється на площі перед Софією, ще ждали, ще сподівалися, а вже сонце викочувалося з-за Дніпра, вже вдарило сліпучо на київські зелені пагорби, вже присвітило воно так, що сліпий міг побачити: вічова площа пуста й незалюднена; на ній лиш стовбичили оті дурні, розставлені завчасно Петрилом, котрі мали загубитися серед люду, сховатися в тіснях, стати непомітними виконавцями вищої волі, збудниками того шалу, в якому нищиться здоровий глузд, забуваються потреби, зате буйно розквітає те, що любе серцю князя і його підручних.

— Хто такі? — вигукнув розізлено Ізяслав, зневажливо наставляючи русяву бороду на розтиканих по площі бовдурів, а що питав не знати кого, то відповів його тисяцький, який мав у всьому вершити князівську волю в цьому городі:

— Петрилові люди, князю.

— Петрило де?

Петрило вичовгав з-позад боярства, шанобливо вклонився великому князеві, очі в нього блищали по-собачому, з них зникла утопленицька перлистість, яку виказував усім, кого вважав нижчим за себе.

— Кияни де? — поспитав його Ізяслав.

— Малися б тут бути, князю.

— Питаю — де? — червоніючи лицем, шиєю і очима, гаркнув Ізяслав.

— Дозволь, князю, прижену сюди всіх.

— Звідки приженеш?

— Прикмети вказують...

— Кияни де, питаю!

— Певно, коло Турової божниці...

Слів "Турова божниця" після сина Ярославового Ізяслава не міг тепер чути жоден князь київський, жоден воєвода, жоден боярин.

— А будь воно прокляте! — стиха заляв Войтишич, зганяючи з широкого свого обличчя байдужу ласкавість, якою прикривався завше, мов скуратом скоморохи.

— Послати дружину та пригнати їх сюди всіх! — загули чотири Миколи, висовуючись один поперед одного на очі князеві. — А хто не впокориться — в Дніпер його!

Ізяслав заблимав своїми хворими очима, не знав, кого слухати, що чинити. В поході незмірно ліпше. Там дружина хоче завше того самого: битися, перемагати, здобувати! Там немає вагань, зникають сумніви, не треба слухати порадників, там ідеш наперед, пробиваєшся, проламаєшся, там все ясно і визначено наперед.

А тут? Кого слухати? І як порятуватися від остаточної зневаги й осмішнення з боку киян, які зібралися десь у підчерев'ї Києва, не захотіли підійматися на Гору, не прийшли до Софії, до голови Києва, а тягли князя донизу, на Поділ, потоплений водою, загорнутий пісками, голодний, обдертий, зубожілий, але незалежний.

Князь подивився на митрополита. Перевчений Климент на мовчазне запитання Ізяславове пробурмотів слова Ілларіона, піднесеного колись Ярославом Мудрим од простого пресвітера до митрополита всеї землі Руської: "Не зливаю розділення і не розділяю єдинства, поєднуються без змішання і розділяються нероздільно".

Чотири Миколи жовтооко поблимували на слова митрополита, якому не могли забути одного з писань, де він картав усіх тих, хто домагається слави й знатності, прикладаючи дом до дому, село до села, набираючи собі бортей і пожен, ізгоїв і сябрів, підневільних хапаючи, вільних поневолюючи.

Тоді князь звернув свій погляд до Петра Бориславовича, який стояв посеред бояр, але вирізнявся поміж ними своєю пещеною чистотою і розумним спокоєм, що ним так і світилися його великі чорні очі.

Петро махнув своєю короткою рукою, мовби показуючи Ізяславові, серед яких дурнів доводиться йому стояти.

— Влада підтримується так само, як і здобувається, князю, — сказав спокійно. — Насильством або добровільністю. Ти не стосував ніякого насильства, коли йшов до Києва, самі ж кияни прикликали тебе з Переяслава, любий ти їхнім серцям, то як можеш вдаватися до засобів, тобі чужих і невластивих? Прислухайся до мудрих слів митрополита Климента.

— Меч — ото й уся мудрість, будь воно прокляте! — пробурмотів Войтишич. — Згадай, князю, як впокорював дружину Ростиславову і показував те всім киянам, зігнаним до Дніпра. Покажи тепер киянам, як вмієш упокорювати і їх самих, будь воно все прокляте на цім та й на тім світі, як мені оце старістю ще колотитися в такому

дурному ділі.

По цій мові Войтишич розвів руками, притиснувши лікті до боків, заплющив очі й став так на короткий час, мовби показуючи, що вже нічого більше не жде від такого нерішучого князя.

Ізяслав надто добре знав оте розставлення рук і приплющування очей Войтишичеве, щоб ждати, поки станеться те, що могло статися. Кияни покинули князя, тепер покинуть його бояри, тоді з ким же він буде?

— На коней! — гукнув Ізяслав. — І всі на Поділ!

Все було не так, все поламалося з самого початку, не вийшло так, як то виходило в старого Ярослава, як вийшло ще й на тому вічеві, коли Войтишичеві та Петрилові вдалося розколоти киян криками про вбивство князя Ігоря, а тоді під ті крики й всезагальну розтелесованість доконати вбивство, яке тепер вічною ганьбою повисло на імені Ізяславовім, і він має змивати ту ганьбу новою та новою кров'ю, може, навіть кров'ю свого стрія, рідного брата власного батька.

Аби ж то кияни прийшли до Софії, де застали б вознесеного над ними князя з митрополитом, князями, воеводами, боярами, застали б дружину у всеоружжі, застали б, самі того не відаючи, готовий крик з горлянок підкуплених. Та вони зібралися коло Турової божниці, вони загатили все Подільське торговище, вони виповнили береги Почайни й Дніпра, втягнули в своє вировище всіх прибулих купців, своїх і чужих, заклопотаних і просто роззяв, яких невситима цікавість завжди жене туди, де має щось статися. Торговий люд змішався тут з людом робочим, сьогодні все було забуте, ніхто не дійшов до своєї роботи, ніхто не взявся до свого діла, кожен був тут так, як застала його загальна потреба: коваль з молотом, дроворуб з сокирою, водонос з коромислом, косар з косою; хто мався йти до сіна, був з граблями або вилами, хто зготівлявся запрягати волів, став з налігачем; той, хто хотів продати залізний ланцюг, так і тримав ланцюг і у руках; возовник стояв коло нового воза на продаж, а каменолом, який привіз у важкій гапці сірий камінь з самої Прип'яті, хитро позирав на юрмовисько київське, мовляв, підходь бери кому треба. Люд зібрався мирний, але досвідчене око воїна вмить помічало, що всі оті молоти, сокири, вила, коси, ланцюги, пакілля, вірьовки, каміння — все те просте причандалля для життя щоденного може стати найстрашнішою зброєю, бо ж у лік піде не одна сокира й не одна коса, а сотні та тисячі, а до того ще доточиться гнів тисяч людей, кожен з яких запалюється власним вогнем, а не так, як князівська дружина — лиш гнівом свого князя.

Ізяслав мав досвідчене око воїна. Збагнув: кинути дружину в це вировиння — не матиме він ні дружини, ні киян. Все потоне в крові, погине в різанині, не вціліє тут ніщо. Тоді хоч дикий половець, а чи Долгорукий, а чи й мала дитина — приходить і бери Київ голими руками.

Князь думав і вирішив швидко. Боярській волі не суперечив: вдарився з дружиною на Поділ, щоб розметати бунтівливих і непокірних. Отож тепер бояри вже від нього не відступляться, бо сьогодні вдовольнив їх. Тепер треба прихилити також киян, вгамувати це безбереге морс пристрастей, недовір'я, підозріливості й невдячності.

Князь аж заплакав, зупинивши коня перед юрмовищем, яке не розступалося, не виявляло щонайменшого навіть наміру пропустити князя до Турової божниці, де б міг він розставити свою дружину й поблизьких людей в належному порядку, бо ж лад довкола князя відразу породжує лад і спокій також у серцях цілого люду.

— Діти мої! — схлипнув Ізяслав, і те видовисько розплаканого князя попереду закутої в залізо жорстоколицької дружини попервах здивувало й навіть розсмішило киян, почулися вигуки:

— Ти диви!

— Плаче!

— Князь плаче?

— Та не плаче — реве!

— Рюмсає!

Але Ізяслав знав, чим дійняти простого чоловіка, він ще пустив два струмки з почервонілих очей, знову прохлипав:

— Діти мої!

Це вже не тільки здивувало киян, а й зворушило, гамір і крикнява поволі влягалися, торговище втихомирювалося. Так буває завжди на вічу після того, як кожен намагається перекричати свого сусіда і всіх, хто є довкола, а тоді, знесилившись і збагнувши, що вже й не відає, про що волати далі, лишається з ротом розтуленим, але без мови й без вітру, як кажуть. А тим часом люди, завчасу наставлені князем чи його підручними, кидають у натовп саме те слово, яке запалює людей і веде їх туди або туди, навіть усупереч їхній волі і намірам. Так мало б статися й тут, тільки слово напутнє йшло б уже не від підісланих горлодерів, а від самого великого князя, який з'їхав з недосяжної своєї Гори до милих його серцю киян, розплакався перед ними, і вони, на знак вдячності, затихли, щоб почути слово Ізяславове.

— Діти мої! — вигукнув князь. — Іде на мене стрий мій Гюргій з суздальцями, веде з собою половців поганих. Чи ж потерпимо таке? Оже би Гюргій прийшов і самими своїми синами, то котра йому волость люба, ту й узяв би, та оже привів на мене половців і ворогів наших Ольговичів, то хочу битися. А вас, діти мої, кличу з собою. Маю силу, то чом би мав миритися з Гюргієм! Підіть і ви зі мною, любі мої кияни!

Віче не відгукнулося на слова князеві, не викликали вони ні підтримки, ні спротиву, мовчанка залягла над торговищем, тихо було до самого берега дніпровського, здавалося навіть, що чутно хлюпання хвилі і постукування човнів бортами. Тоді десь всередині людського стиску заплакала дитина, і мовби від того плачу зчинився рух в натовпі, визміївся в напрямку до князя й до дружини, видно стало, що хтось пробирається наперед. Ще трохи — і перед князем опинився його прибічний лікар Дуліб, з князівською золотою гривною на шії — ознакою недоторканості, з зухвалістю в очах і таким упевненим спокоєм, розлитим у всій постаті, що князь аж натягнув повіддя свого коня, так ніби зготовлявся відступати назадгузь од цього чоловіка, якому б давно сидіти в смердючому темному порубі, а не колотити отут люд, прикриваючись князівською золотою гривною.

— Мирись, князю! — сказав Дуліб неначе й неголосно, але так виразно, що почуто його в щонайдальших кінцях торговища.

— Ти хто? — запалюючись гнівом, гукнув Ізяслав.

— Хіба не впізнав? Лікар твій прибічний Дуліб.

— Він од Гюргія, од Довгої Руки! — вже до віча крикнув Ізяслав.

— Мирись, князю, з Юрієм! — твердо повторив Дуліб.

— Він зрадник! — ще гукнув князь.

— Ми не йдемо! — сказав Дуліб.

— Взяти його! — звелів Ізяслав, насилу стримавшись од спокуси гукнути, як: чотири Миколи: "В Дніпро його!", але довкола Дуліба вже стало кільकाєс велетнів, кожен з яких мав у руках чи то дубець, чи то молот на жилову державу, чи то й саморобний спис, і вже мовби ціле торговище видихнуло одними грудьми: — Відступись, князю!

Тоді князь махнув рукою, відвертаючи дружину, і потав коня від своєї невдачі, від ганьби, а може, й від поразки. Для власної втіхи бурмотів собі в золотистий вус: "Аби дав Бог здоров'я, а мста буде".

З братом Володимиром, з синами Мстиславом і Ярополком, з боярами і дружиною Ізяслав ще того дня вийшов з Києва і коло Витачева зустрівся з братом своїм Ростиславом, який приплив на лодях із Смоленська, ведучи з собою велике військо. За день прибули чернігівські князі й чорні клобуки хана Кунтувдія; Ізяслав досі ще й не мав ніколи під рукою такої сили війська, тому він без вагань переправився через Дніпро й сміливо пішов до Переяслава, до якого вже підступив Юрій.

Послані вперед чорні клобуки відігнали стрілами половців од города, і полки Ізяславові вийшли до Трубежа, на другому березі якого стояли полки Долгорукого.

Дружини стояли на протилежних берегах Трубежа і дивилися одна на одну з деякою сумішшю цікавості й жаху від думки, що муситимуть битися брат з братом. Стріли з хижим посвистом полетіли з одного берега, тоді з другого, та то були тільки стріли, безмовні, бездушні, може, послані просто в білий світ, послані не так ненавистю, як збентеженням і розгубленістю; стріли завжди сліпі, не бачиш, хто їх пускає, це не те, що меч, занесений над головою; від стріли можна сховатися, ухилитися, порятуватися, а занесений меч повинен упасти, і вже там немає відступу, там кінець усьому.

Юрій не хотів битися. Він послав до Ізяслава коротеньку грамотку: "Брате й сине! Не станемо проливати християнської крові". Ізяслав затримав посла, не відповів — вивів з Переяслава на берег Трубежа всі залишки своїх полків, щоб ще більше нажахати суздальців і їхнього нерішучого князя.

Бо Долгорукого завжди пам'ятали нерішучим і не схильним до кривавих битв. Один раз лиш ходив він з великою перемогою супроти волзьких болгар, та й то, щоб помститися за смерть свого тестя, половецького хана Аєпи, отруєного перед тим болгарами, коли хотів їх звоювати. Тоді Юрій розбив болгарські полки, взяв великий полон і вернувся з великою честю й славою. Однак, діялося те ще за життя Мономаха,

отож, нерішучий Юрій відчував у себе за спиною підтримку свого славного отця. Окрім того, до походу й до битви схилили його половецькі хани, яким нетерпеливилося помститися за смерть Аєпи набагато більше, ніж самому Юрію. Так воно й складалося тоді на честь і славу для молодого суздальського князя.

Згодом, коли в Києві великим князем сів розгублено-добрий Ярополк, Юрій, невдоволений зазіханнями синів свого брата Мстислава на Переяслав, прискочив з Суздаля і вигнав Всеволода Мстиславовича з Переяслава, але не битвою, а впертим стоянням перед валами города. Так само стоянням лякав Юрій разом з Ярополком Всеволода Чернігівського під валами Чернігова; а коли Мономаховичі прийшли до Києва, Всеволод кинувся за ними і став на чернігівським березі Дніпра зухвало й просто нахабно, бо мав силу набагато меншу, ніж у Ярополка та Юрія. Так стояли цілих п'ятдесят днів, і кінчилося все миром, бо Юрій Суздальський вмовив і свого брата, і похмурого Всеволода не проливати крові.

Ізяслав зневажив послання Юрієве, вважаючи його виявом боягузтва суздальського князя; сказано вже, що вивів він на поле всю свою силу з Переяслава, щоб ще більше налякати суздальців і їхнього нерішучого князя, сам же на ранок хотів од слухати заутреню в Михайлівському соборі; та коли йшов з почтом через єпископський двір до собору, то єпископ Євфимій, нічого не відаючи про весняні тривоги в Києві, захотів похвалитися перед великим князем, і похвалитися не собором, що міг би своїми фресками та мусіями зрівнятися, може, й з Софією київською, а будуванням банним, яке, може, не поступалося навіть імператорським термам у Давньому Римі, споруджене з каменю білого й зеленого, як вода з Альти, що була пущена протоком попід дивною тою банею, власне, єпископ і не похвалявся банею, бо ж Ізяслав, князюючи в Переяславі, сам купався там не раз і не два, — просто хотілося ієрею нагадати Мстиславовичу про недавнє, про те мирне вдоволення, якого зазнав у сьому городі, та й тут на єпископським дворі.

Але Ізяслав аж засичав, як почув про банне будування.

— Баня? Сказав ти, отче, баня?

— Так, сину, — всміхнувся Євфимій. — Вельми славне в цілій землі нашої будування. Аби й у Києві...

— У Києві! — мало не заревів Ізяслав. — Тобі хочеться мати ще й у Києві? Для кого ж, отче преподобний? Чи не для Юрія Довгої Руки?

Він не став більше слухати розгубленого єпископа, завернув назад, не дійшовши до собору, коротко кинув своєму тисяцькому:

— Спалити сю баню!

— Князю, камінь, — похопився тисяцький. — Не горітиме ж.

— Розметати! Щоб і сліду не було! І каміння повкидати в Альту!

А Миколи й собі бурмотіли своє:

— В Дніпер його!

До обіду били безжально білий і зелений камінь, загортали прокоп від Альти, нівечили й паскудили єпископський двір. Ізяслав сам приглядався тому руйнуванню,

очі йому палали так само, як тоді, коли вдивлявся він у пожежі руських городів, підпалених його дружиною, до знесамовитілого князя боялися і підступитися, а хто й пробував, то його не допускали чотири Миколи, які обклали Ізяслава ще від самого Києва, мов скаженого вовка, і лиш вичікували, коли ж він ошаліє аж так, щоб розступитися і випустити його, — хай перегризе горляку Долгорукому.

Часто люди видаються великими лиш тому, що стоять на руїнах. Та довго це тривати не може. Одні сподіваються від володаря руїн, інші милості, ще іншим найперше потрібна його злість. Славне будування банне в Переяславі виявилось вельми доречним, щоб розбудити в Ізяславові саме таку злість, якої від нього чекали бояри.

Але навіть злість треба спрямовувати розумно й з належною користю, через що Микола Старий трохи перекодя обережно натякнув князеві, щоб не забував він і про Долгорукого, бо палити й руйнувати банні будівлі, як передвісники приближення Долгорукого, ясна річ, повчально, але ще повчальніше, як для сухих, так і для потонних, вдарити по самому Юрієві і розбити його силу, довівши вищість і святу неторканість Києва для будь-чийх зазіхань.

Так Ізяслав, не дочекавшись остаточного доруйнування зловісної для нього споруди, згодився відслухати обідню в соборі, щоб з Божою поміччю вийти з города і вдарити без вагань і роздумів на свого стрія.

Однак єпископ Євфимій, видно, забувши, кому має служити, відразу по обідні, коли мав би освятити високий намір Ізяславів, неочікувано для всіх з слізьми на очах став благати Ізяслава:

— Князю! Помирися! Ліпше тобі впокоритися, аніж рать підіймати на стрія. Много спасіння приймеш від Бога і землю свою вибавиш од великої біди.

Ізяслав спалахнув ще більше, ніж удосвіта на єпископському дворі. Тут він уже не розшукувався за звичаєм, був воїном твердим і безжальним, одвернувся від єпископа, кинув йому через плече:

— Своєю головою і потом великим здобув я і Переяслав, і Київ, а нині велите мені покинути таке держання? Що любов і мир, коли нема влади!

Швидко пішов з собора, тягнучи за собою хвіст почту; коні ждали мало не біля самих дверей соборних; князь змахнув коноводам, сам скочив у сідло першим і поскакав до своїх полків, бо ж полк без князя — це великий звір без голови, як влучно сказав один мудрий, хоч і досить роздратований чоловік.

Та вже час урвати цю задовгу для нашої квапливості та, може, й занадто забобонну для нинішньої мудрості мову про Ізяслава й перейти до Юрія.

Долгорукому ще й досі не вірилося, що доведеться битися, лити кров — і чию? Хіба для того він віддав ціле своє життя? Не знав спочинку, метався на безмежних просторах, кликав людей до себе, помагав їм селитися на ріках і озерах, будував городи, приймав новонароджених дітей власних і людських, землю свою бачив завжди з коня, вона летіла під нього, пливла, линула, так ніби позаду хтось всемогутній посмикував її. Зберіг спогад з дитинства, ще з Чернігова, коли там, на зелених травах

над Стрижнем, вибілювала полотно мати його, княгиня Євфимія. Любив малим бігти по сувою полотна, коли його з другого кінця з обережною вмілістю посмикували материні руки після сушіння. Трава під полотном м'яко вгиналася назустріч босим Юрієвим ногам, вона мовби погойдувала безконечно довгий сувій над землею, і видавалося малому, що він летить; йому перехоплювало віддих гостре відчуття щастя всуміш з страхом, бо відав гаразд: кінчиться сувій, добіжиш до отих обережних, але нетерплячих рук, які згортають полотно, і твій політ скінчиться, чари розвіються, і знову поринеш у буденність, нудьгу щоденності, хай і княжої, але однаково непривабливої. Може, ще з тих далеких літ переслідувало й гнало його кудись уперед і вперед оте відчуття: будь-де зупинитися, затриматися — кінець усьому. З роками збагнув, що затриматися може лише в Києві, принісши туди мудру справедливість, бо Київ — це мовби зібрані докупи всі руські землі з їхніми щедротами, небом, вітрами, це люд цілої землі, гідний долі високої, яку може дати йому чоловік з душею так само великою, як і в нього самого. А хіба велич душі неодмінно повинна виявлятися в битвах? Як на Юрія, то він вважав найнікчем нішими створіннями людей, породжених війною і дл війни, тих, на чиєму сумлінні — цілі кладовища. Том всіляко уникав кровопролиття і навіть нині, вирушаюч може, в свій останній похід, який мав або ж увінчат справу його життя, або занапастити її назавжди, навіть тепер Долгорукий не порушив свого звичаю, наближався до земель Ізяславових повільно, стояв довго, збираючи союзників, лякав синовця свого здалеку, сподіваючись на його розум і благородство, яких мав би зберегти в собі бодай якісь крихти, бо ж належав до роду Мономахів!

Та все те згодилося на ніщо. Ізяслав миритися не схотів, посла Юрієвого затримав, вистоювати на тім боці вважав безчестям для своєї здобичливості в битвах і ось на виду в суздальських полків перейшов річку коло Янчиного сільця.

Князі Андрій разом з братом своїм Глібом прискочили до батька, вмовляли його вдарити на Ізяслава, поки той брьохкається в Трубежі, коли полки його порушилися, дружина розділилася і на короткий час розірвалися всі сув'язі, якими тримається військо перед битвою.

— А хіба там не брати наші? — поспитав синів Долгорукий.

— Брати, то мали б пошанувати твоє старшинство, — відмовив йому князь Андрій, який рвався до битви більше за Гліба. — А так виходить, що між нами — нічого спільного, окрім мови та віри. Невже ж треба шанувати кожного негідника лиш за те, що він говорить тою самою мовою, що й ти? Згадай, отче, як вони випровадили з Києва Ростислава, як постріляли його дружину, як сміялися, повиходивши на берег Дніпра.

— Може, й сміялися, та були то не всі кияни, — спокійно відповів Долгорукий. — Коли хочу я прийти до Києва, то думати маю, як прийти. Побивши перед тим киян? А кого ж тоді матиму? Зватимусь князем і надалі, а киян не буде. Що ж то за князь без народу? Ти, князю Андрію, як їдеш на коні, то на землю не дивишся, а до неї треба приглядатися.

— Тоді побачиш на ній Ізяслава з боярами, — зло кинув Андрій, відвертаючи свого коня вбік, бо вже збагнув, що несила переконати князя Юрія і, може, доведеться

стояти тут до осені, а то й до самої зими.

Справді полки, хоч їх тепер не розділяла більше річка, знову стояли ще до обіду наступного дня, і не було ніякого руху між ними, бо Юрій і далі не хотів устривати в битву, а Ізяслав зблизька, видно, все ж придивився до сили Долгорукого і завагався між надією і розпачем.

Пекуче серпнєве сонце викотилося з-за переяславських дібров, стало посеред неба мовби саме поміж полками. Ізяслав, більше звиклий до блиску пожеж, чи й зауважив те сонце, зате Юрій розчулено наставляв до нього обличчя, грівся в променях небесного світила, яке пригрівало йому, здавалося, з такою самою ласкавою лагідністю, як ще в далекому дитинстві, він думав про те, що таке саме сонце світило в цій землі диким гелонам, одягнутим у плащі з людської шкіри, несамовито-прекрасним амазонкам, що без жалю відтинали собі груди, аби не заважали вони замахувати ся мечем, загадковим скіфам, що знали таємниці землі, золота і воєн, але зневажали науки, через що не могли втримати свого минулого, а народ — то завжди здобуток свого минулого і тільки завдяки тому існує в віках. І ось через віки він, князь землі щедрої і багатой, але не такої просонченої, як оця південна земля, намірився поєднати роз'єднане князівською нерозумністю, він прагнув стати серед тих і на боці тих, кому ніколи не переставало світити сонце, яким судилася вічність. Вічні всі мертві, але ще більше право називатися вічними — за живими. Вони вічні в своїх ліпших властивостях, у своїх мареннях і надіях.

Сини його, підштовхувані нетерплячкою, рвуться в бій, їм хочеться звитяги, здобичі, короткочасної слави, а чи відають вони про надії, що їх проносить чоловік крізь усе своє життя? Великий Александр знав це вже в першому своєму поході, тому завжди роздавав усю здобич воїнам. Коли так роздав усі скарби перського царя Дарія і один з його воевод Пердіккос спитав, що ж залишає собі, Александр відповів: "Мої надії".

Але хто сказав, що надії судилися лише князеві? І коли б узяти всіх тих людей, які прийшли під Переяслав з Долгоруким, від найзнатніших князів і воевод до простих воїнів, од високорідних дружинників до диких половців, од несхитних у битвах, посивілих у походах чоловіків до жіноцтва суздальського, яке з тривогою очікувало в товарах позад війська, чим закінчиться велика виправа Юрієва, а отже, і їхня, то сподівань було б ще більше лічбою, аніж людей самих; бо в кожного знайшлися б надії явні, відверті, а також сором'язливо або й зловісно приховані; були б надії зухвалі, часто брутальні, безжальні, а поряд з ними — несміливі, іноді й просто смішні.

Мабуть, смішним видавався й той дружинник Юріїв, який опівдні спричинився до початку раті між полками Ізяславовими й Долгорукого, смішним до болю й розпуки. Вже три роки шукав він смерті й не знаходив. Три роки терпів глумління над собою, забув власне ім'я Виривець, бо прозвано його Вирвикишкою відтоді, як ворожа стріла прилетіла й відірвала те, що конче потрібне кожному чоловікові. Він повернувся до своєї молодой і гошой жони Оляндри не знати й навіщо, бо перед Богом ніби й зоставався мужем Оляндри, а втримати її коло себе не мав чим. Оляндра пішла поміж

чоловіками, зраджувала Виривця, не ховаючись, сміялася разом з усіма, як і всі, звала мужа Вирвикишкою, а ще для більшого знуцання напосілася, щоб узяв він її з собою на Київ, хоч і знав Виривець, що бере жону не для себе, а для інших.

Сиділа в товарах, вабила своєю безсоромністю до себе молодих чоловіків, ще й насміхалася над власним чоловіком.

Вирвикишка не чув байок Оляндриних, але йому переповідало щонайгірше, його безжально били всіма Оляндриними походеньками, а він не мав чим відповісти, хіба що вмерти; та смерть сама не приходила, міг би знайти її лише в битві, однак і тут виходило так, що у дивного цього князя Юрія чи й діждешся коли битви.

Вирвикишці поміг Ізяслав, перейшовши Трубіж і наблизивши свої полки до полків Долгорукого. Здавалося б кожному: ось і почнеться справжнє, заради чого вони добуватися сюди з далекого краю, йшли цілі місяці, вистоювали, збирали силу, мокли під дощами, пеклися під сонцем, доїдали останні свої запаси, взяті ще з Суздаля, йшли, дужі тим диким захватом, який огортає люд, зібраний до купи.

Але битви не було. Долгорукий стримував свої полки, Ізяслав, хоч який був зухвало-нестримний, теж не відважувався напасти першим.

І ось тоді Вирвикишка перед очима всіх вирвався з дружини Юрієвої верхи на своєму вороному коневі, сам чорний, як і його кінь, і вельми загрозливий з виду для кожного, хто не знав його нещастя. Він вискочив зненацька, спантеличивши й обезрадивши дружинників, коло яких смирно й терпляче стояв ось уже скільки день, і щосили погнав коня просто на Ізяславову дружину.

Ясна річ, всяке могло статися з чоловіком від довгого стояння на сонці: міг просто ошаліти, могло спротивитися йому все на світі, а може, несподівано для самого себе намірився перекинутися до ворога. Однак останнє припущення відразу відпало, бо Вирвикишка, проскакавши трохи, видобув з піхов меча і несамовито замахав ним над головою, так ніби хотів тим поблиском своєї зброї налякати київську дружину чи то, може, викликав охочого зійтися на поєдинок, як водилося серед богатирського воїнства.

Хоч як там було, свавільний цей дружинник ламав усі заміри Юрієві, тому Долгорукий, не гаючись, гукнув своїй дружині:

— Вернути дурила!

За Вирвикишкою, відверто посміюючись, кинулися його товариші; сторожа Ізяславова переполошилася, крикнула: "Рать!", в київському стані все здригнулося, зламалося, полки посунули вперед, і в тужливому постогнуванні стріл нещасний Вирвикишка легко знайшов те, чого шукав і прагнув ось уже скільки часу: вічне заспокоєння.

Долгорукому теж довелося виводити свої полки наспроти Ізяслава, але суздальський князь ще й тепер не хотів кровопролиття, ще вірив він у те, ніби досить силу показати, а не стосувати її конче; дружинники, які гналися за Вирвикишкою, повернулися назад, один мертвий лежав поміж полками, а більше, здавалося, не було охочих вмирати; ось так знову закінчився день, і Юрій звелів відходити назад, до

товарів, де ще тримав також берладників, остерігаючись випустати це нестримне військо наперед, щоб не накоїло воно лиха до часу.

Ніщо не діє так збадьорливо, як утеча супротивника. Тоді одним хочеться так само вернутися на спочинок, а другим, запопадливішим і нестримним у забіякуватості, кортить погнатися за ворогом, бо кожне повернення плеча вважають вони втечею.

Ізяслав не належав до спокійних і розсудливих. Відступатися не мав куди, бо позаду чигали на нього чотири Миколи, все ненажерливе боярство київське, а попереду була слава і влада, яку здобуде ще раз, виказавши перед усіма вищість свою тепер уже над своїм наймогутнішим ворогом.

І в сутінках, поміж кучерявими вербами, по зелених соковитих травах повів Ізяслав свої полки слідом за Долгоруким, так що тому довелося повертатися назад і ставати знову насупроти київської сили. Він поставив синів по праву руку, Ольговичів — по ліву, половці блукали довкола, невловимі, мов степові сторожкі звірі, берладники десь залягли аж за товарами, ще й не відав про них ніхто на київській стороні; все це сповнювало спокоєм не лише серце князя Юрія, але й усіх його воїнів, тож і дочекалися вони досвітку, коли почалася битва і падало безліч убитих з обох сторін, і так страшно було дивитися, як на кінець світу. Так записав Петро Бориславович.

Силька, який налякано метався на коні позаду полків Долгорукого, згодом запише про той ранок, осяяний серпневим несамовито пронизливим сонцем, що зійшло над переяславськими дібровами: "Був там стогін і крик великий, і голоси невідомі, і можна було бачити ламання списів, і чутно згук зброї, а від сильного пороху не розрізняв ні кінного, ані пішого, і так билися кріпко..." Може, то вперше і востаннє в довгому своєму житті довелося Долгорукому опинитися посеред січі, рубався він поряд з своїми дружинниками запекло й мужньо, билися по праву руку від нього сини, терзали половці поршанські полки чорних клубуків; і поршани не витримали й перші побігли з поля битви, бо й не мали за що битися, від Ізяслава не чекали нічого, прийшли сюди лиш гнані озлобленням проти половців, але перемогти степовиків не могли й тут, отож і кинулися врозтіч; ганьба від утечі була не їхня, а того князя, який посварив ці два бідні народи, що мали б жити між собою в мирі та злагоді, бо ж прийшли на цю землю з тих самих пустинь і, може, мали ту саму кров у жилах.

Не вистояв і чернігівський князь Ізяслав Давидович, який, власне, й не мав тут за що битися і лише ждав, хто пересилить, щоб вчасно відвернутися від переможеного. Переяславці, як стояли, так і лишилися стояти; гук битви їх не приваблював, вони не хотіли вдаряти в спину Ізяславові, але й супроти Юрія йти не намірялися, гукаючи до гінців Ізяславових, які передавали веління київського князя вступати в битву: "Юрій нам князь свій! Давно вже б мали стати під його руку!"

Була ще надія в Ізяслава на братів, яких послав на Юрієву дружину, сам вибравши для удару Ольговичів: перше, щоб поквитатися з ними за відступництво від хресного цілування, а головне ж, сподіваючись, що не витримають його натиску, маючи недавні ще спогади про те, як бив їх понад Сеймом і Десною. І Ольговичі справ ді не стримали Ізяславової дружини; вона прорубалася крізь їхній полк, проскочила за спину

суздальцям і стала збиратися докупити в нерозгризний залізний горіх, щоб зненацька нанести удар звідти і змінити перебіг битви. І мабуть би, й цього разу здобичливий Ізяслав торжествував перемогу, та не встиг він зібрати докупити свою розпорошену недавньою січею дружину, як помітив, що звідусіль оточують його якісь дивно-строкаті, ще ніколи й; ніде не бачені воїни. Попервах, поки він сам скакав і дружина теж скакала, відбігаючи від порубаних полків Ольговичів, ніби нічого й не змінювалося. Позаду клекотіла битва, десь далеко попереду, за валами, мали б ховатися товари Долгорукого, а тут були зелені трави і купи верб подекуди, мов зелений дим. Але ось несподівано змінилося щось довкола, дружина ще скакала вперед, та враз мовби не стало ні трав, ні верб, нічого, — все довкола завирувало, закипіло, заяскріло, різонуло нестерпними, як вогонь, барвами, дзвенючим криком; дружина князева мовби вглиблювалася у велетенський рій, але не бджолиний, і не пташиний, а, сказати б, диявольський, чи що. Сто, а може, тисяча, а може, й десять тисяч страхітливих вершників, не схожих ні на звичайних воїнів, ні на диких, чорних половців, не схожих і один на одного (може, в тому й полягав увесь жах сеї навали), в якомусь строкатому одягові, що не знати кому б і личив, з свистом, ревінням, тюканням, гійканням, реготом, розмахуючи велетенськими мечами, наставляючи поперед себе небаченої довжини списи й ратища, мчали звідусюди на дружину Ізяславову. І ось дружина, яка щойно мала намір зібратися докупити, щоб ударити в спину Юрієвим полкам, а тепер би й поготів мала скупчуватися для відсічі отим химерним нападникам, кинулася врозтіч; кожному видавалося, ніби саме на нього мчить озвірілий розкричаний зарізяка, а може, й не один, а два або й три, і єдиний порятунок — прослизнути між ними, вирватися на вільний простір і гнати чимдуж звідси, не зупиняючись до самого Дніпра. Самому князеві Ізяславу теж видалося, ніби просто на нього летить небачених розмірів вершник, увесь у червоному, ніби облитий кров'ю, і меч, який тримає над головою, світиться на сонці так само криваво, як і його одіж. І від цього моторошного видовища князь забув про свій намір зібрати дружину, забув про битву, яку хотів виграти, забув про все, що позаду, погнав свого коня вбік од червоного вершника, втікав разом з своєю дружиною і вже не бачив, як утікають за ним усі київські полки, як пішло врозтіч усе, хоч ніхто з суздальців і не переслідує їх.

Не думав тоді князь київський ні про що. Вже й князем перестав бути, вже й суто людського в ньому мовби не лишилося нічого, тільки скімлило щось у тому місці, де малася бути душа, яка від страху вилетіла з князя, і він тепер гнався за нею й не міг наздогнати. В тій божевільній втечі вдалося йому ухилитися від червоного вершника, і він от-от мав би поєднатися з своєю втраченою від перестрахи душею, як тут десь збоку вивернувся новий вершник, чорний, на чорнім, ніби сажею вимазанім коні, чорнопикий, з велетенським списом, і, розкриваючи в чорному крикові рот, погнав на Ізяслава. Князь рвонув убік, потрапив на болотисте місце, з-під копит у коня приснуло багно; чорний вершник вмить допав князя, але й сам засів у багновиську; а тим часом Ізяславів кінь вискочив на тверде і вже тепер не зупинявся до самого Дніпра.

Берладники доловлювали та в'язали сирицею порозлякуваних дружинників

Ізяславових. Тоді з'їхалися посеред зеленої луки, попустили повіддя коням, щоб змогли ті дотягнутися губами до паші, перегукувалися й пересміювалися з своїм князем і між собою, реготом стріли рябого Кузьму Ємця, що хвалився привезти Ізяслава нанизаного на спис, мов вепря на рожен.

— Де ж князь, Кузьмо?

— Спис везеш, а князя катма?

— Чи прибив його списом до верби?

Кузьма спробував витерти спітніле своє обличчя, але воно однаково блищало, бо в кожну віспину ніби поналивав хто.

— Кінь у нього князівський, а в мене лиш ігуменський! — огризнувся.

— Чом же не дістав списом навкидя?

— А мені списа жаль.

Ізяслав тим часом, дібравши ледве що третину своєї дружини, переправився через Дніпро коло Канева і притьмом подався до Києва, остерігаючись, щоб Долгорукий його не випередив і не ввійшов у розчинені брами міста першим.

А Юрій не міг піти з-під Переяслава. Мав поховати всіх, хто поліг у битві, — своїх і чужих, бо які ж вони чужі? Скинувши шолом, їхав ступою в супроводі синів, воєвод, дружинників по зеленій луці, сумно дивився на мертвих, коротко кивав, щоб допомогли пораненим, велів одпускати полонених, які попадалися йому перед очі, бо гріх великий брати в рабство єдинокровних братів, та й не можна керуватися злістю, коли хочеш здійснити великий задум, — треба щадити покірних, а приборкувати лише зухвалих. І ось тут продерлася крізь кінний супровід княжий знавісніла від горя жінка, біла, витка, розмахана, вискочила наперед Юрієвого коня, рвонула руками сорочку, безсоромно оголила перса, заголосила:

— Вбили-и-и! Та й убили ж його-о-о!

Князь натягнув повіддя, став мовчки, не питав, кого вбили, але жінка й не потребувала розпитувань, бо хіба ж для того наздоганяла князя й пробивалася наперед нього?

— Виривця мого вбили-и-и! — голосила вона, виявляючи досить відвертий намір додerti свою сорочку й показати князеві та його супроводу все, що має доброго й лихого; і коли Долгорукий почув ім'я свого дружинника, якого вже давно ніхто не знав Виривцем, а тільки Вирвикишкою, то ворухнувся на коні, хотів щось промовити до Оляндри, про яку лиш чув, але бачити не бачив ніколи, однак стримався; тільки нижче схилив голову, ніби хотів окремо посумувати над Виривцем, який колись був гарним дружинником, завжди любив вириватися наперед у сутичках з ворогом, та й тут, власне, вирвався поперед усіх, може, й до битви і до перемоги суздальської спричинився саме своєю мужністю і своєю смертю найпершою.

— Де тіло Виривця? — поспитав Юрій через плече.

— Повезли до собору, — відповіли князеві.

— Чуєш, жінко, — сказав князь до Оляндри. — Над тілом мужа твого молитиметься сам єпископ Євфимій.

— А хто ж мені його поверне-е? — заголосила ще болісніше Оляндра, затуляючи обличчя і крізь пальці зблискуючи на князя такими очима, що й мертвий би підвівся.

Юрій відвернув коня, поминаючи Оляндру, але вона не відставала, бігла за вершниками, плуталася в розшматованій сорочці, безсоромно світила наготою, кричала зухвало:

— А хто ж мені мого Виривця замінить! Хіба що ти, князю, заміниш! Так старий!

Вацьо хотів одігнати її бодай трохи вбік, але вона не далася, закричала на нього:

— А ти, жеребець халастаний, чом женеш мене! Хочу до князя! До князя Юрія хочу, бо й хто мені поверне мого Виривця!

В собор вона не рвалася, десь згинула. В сизому кадильному диму стояв Юрій зі своїми синами. Княжна Ольга прибула до собору разом з Іваном Берладником, який не здійняв і тут свого червоного вбрання, лиш накинув на плечі легке чорне корзно — знак печалі. Старий, пригорблений єпископ Євфимій, плачучи щирими слізьми, промовляв слова про невинно убієнних, про вічний спокій. "Не ридай мене, мати, зрящи во гробі..."

Три дні справляли поминки по вбитих, приймав Юрій до себе простий люд, роздавав милості, назначив переяславцям князем свого сина Ростислава, аж тоді пішов на Київ. Але не став облягати города, не готувався до приступу, зупинив своє військо внизу коло Дніпра, навпроти Видубицького монастиря, на тому самому лузі, де повесні підступно було постріляно Ізяславом Ростиславову дружину. Тепер кияни йшли туди без примусу і не зваблювані князівським частуванням, як то було повесні, коли Ізяславові кортіло показати їм, як нещадно розправляється він з суздальцями. Кияни йшли зустрічати князя, якого ждали давно й нетерпляче, ім'я "Долгорукий" гриміло понад берегом Дніпра від Видубичів аж до самого Подолу, долунювало й до князівської Гори, напевне. Чи Ізяслав чув те гриміння? Чи збагнув нарешті, кого насправді люблять кияни? Може, й чув, може, й збагнув, та не зважав на те. Керувався суто князівським узвичаєнням: нехай мене й ненавидять, аби лиш боялися. Нехай бояться, аби лиш слухали. Знов, прибігши з-під Переяслава, налаштував віче, тепер уже коло Софії, зЩ брав туди самих лиш можних, кому мав би вірити, на кого досі опирався; з слізьми в очах, ставши навколішки, благав виступити всім супроти Долгорукого, не підпустити того до Києва; коли ж і проб'ється, то зачинити брами і відбиватися, мов від поганого половця.

Але вже з усього видно було, що не втриматися Ізяславові в Києві, його вірні Миколи тільки сопіли перестрашено, Войтишич, проклинаючи все на світі, на віче не прибув, замкнувся в своєму неприступному дворі. Навіть Петрило десь зникнув. Нікому було підтримати Ізяслава, — мав вислухати від киян гіркі й безжальні слова:

— Князю! Батьки, сини й брати наші згинули в битвах за тебе або попали в полон. Тепер хочеш, щоб вигинули й усі ми. Не хочемо того. Іди собі геть з Києва!

Ізяслав похапцем зладнав обоз, забрав усі коштовності, вичистив обидва двори — Мстиславів і Ярославів, взяв з собою митрополита Клима, жону — принцесу з роду германських імператорів, дітей, брата Володимира, високовченого Петра

Бориславовича, залишки дружини, недобитої Долгоруким, і вночі втік на захід, беручись до Володимира. За ним, як побиті вовки, потяглися чотири Миколи і їхні лакизи. Але ні Войтишич, ні Ананія-ігумен, ні Петрило з Києва не рушили. Петрило ж, як восьминник, лишився в городі старшим, бо всі тисяцькі й тіуни Ізяславові подалися за своїм князем. Він мерщій випустив з поруба новгородського єпископа Ніфонта, знайшов у Софійській ризниці два вузли з шатами єпископовими (вони зберігалися там з того часу, як єпископа вкинуто до поруба), попросив ієрея належно зготуватися, щоб зустріти князя Юрія, а сам поскакав по Києву, щоб відчинити перед Долгоруким усі брами великого города: Лядську, Михайлівську, обидві Подільські, Софійську, Жидівську і Золоті ворота.

Дуліб з Іваницею зійшли по Боричевому узвозу вже по тому, як відчинено було всі брами Києва. Дуліб хотів покликати з собою Ойку, бо вона теж не менше прислужилася Долгорукому, аніж вони обидва, але дівчина не прийшла, залишалася десь зі своїм батьком, засіла за гостроколом Войтишичевого двору, незвикла до урочистостей, недовірлива й неприступно-дика для всіх, як і досі, так що й Дуліб став сумніватися: чи були оті шалені ночі під темними деревами в закутках Войтишичевого двору, а чи то все лиш приснилося!

Обидва вони могли б повітати Долгорукого хоч і в тій брамі Києва, яку обере для урочистого в'їзду в город, але вдоволені були й тим, що все склалося на ліпше, не пхалися перед очі князеві, який мав клопоту й без них, загубилися серед киян, знайшлося безліч знайомих їм, і так разом з усіма кричали вони в той день в'їзду до Києва нового князя єдине слово: "Долгорукий! Долгорукий!"

То був день двадцять дев'ятий серпня місяця року від сотворіння світу шість тисяч шістсот п'ятдесят сьомого. Маючи п'ятдесят дев'ять літ від, роду, Юрій, син Володимира Мономаха, внук Всеволода, правнук Ярослава, праправнук Великого Володимира, який охрестив Русь, радісно зустрінутий силою-силенною народом, мав увійти в Київ і сісти на стіл отця свого.

Був серпень, коли над Києвом несамопитіє сонце, коли в деревах і травах замирають соки перед настанням осені, і від того мовби якийсь шал нападає на людей. Але цього разу все мало бути інакше.

На Київській Горі били зелено-золото дзвони. Сонно мріли під сонцем довкола Києва поганські пущі. Повільно гнав до моря води свої невичерпний, як життя, Дніпро. Все було, як і колись. Але водночас і не таке.

Бо новий князь в'їздив у Київ.

Він зсів з коня коло початку Боричевого узвозу, і всі, хто його супроводжував, теж позідали з коней. Тоді Юрій глянув угору, на золоті верхи соборів, на зелені вали Києва, на вічне сонце над ним і покликав свого вірного Вацьо:

— Стягни з мене чоботи.

Сів просто на землю, і Вацьо вправно зсмикнув з обох князівських ніг чоботи, гадаючи, видно, що Долгорукий хоче для такого урочистого випадку озутися нові, коштовні, особливі, які вірний його слуга віз аж із самого Суздаля; але князь не став

ждати нової взувачки, він легко став на ноги і пішов угору узвозом босий, ступаючи легко й пружно і водночас якось мовби пустотливо, ніби малий хлопчик. Його сини, князі Святослав і молодий Всеволодович, тисяцькі, дружинники, навіть пишний Берладник розгубилися від несподіваного вчинку Юрієвого, а тоді один за одним стали сідати на землю коло Вацьо, і княжий розтоптувач чобіт вміло стягнув з них взувачку, пускаючи кожного босим слідом за Долгоруким; і кияни, зворушені такою шанобою до їхньої землі, ще голосніше закричали: "Долгорукий! Долгорукий!" Хто старший, той плакав од такого видовиська; священники, які вийшли з Подільських воріт на чолі з єпископом Ніфонтom, затягнули кондак: "Показав себе еси, благочестія ділатель честнійший, добродітелей рукояті собрав собі, сіяв-бо в сльозах, веселієм жнеши", а знизу, навстріч священним виспівам, полинула дівоча пісня з зелених лугів з-над Почайни. Земля під ногами в Юрія була тепла і м'яка, як у далеких літах дитинства, він повертався до своєї матері, яка вийшла з оцього простого народу, повертався до своєї землі, з'єднував у собі священний доторк до земель Суздальської і Київської, не було в нього за плечима п'ятдесяти дев'яти літ, не затверділи йому ступні від сталевих стремен, вичував кожную грудочку, кожную піщинку під ногою...

Земле мила!

Стрічала його вся в зелених роздзвонах Києва, в дівочому співі, в шумові вод, у шелесті листя, в бджолиному гудінні золотому...

Земле моя!

Пройшов Подільські ворота, ступив у Володимирів город, упав на землю, поцілував її, обнявши розкинутими хрестом руками, так ніби передчував, що в цій землі доведеться йому лягти навіки.

"Бачив я все те своїми щасливими очима".

Хто так напише? Петро Бориславович не міг, бо втік з Києва разом з Ізяславом і відтоді вже не розлучатиметься з своїм князем ніколи, хіба що виконуючи його посольські доручення.

Дуліб? Але ж не належав до людей, здатних розчулюватися.

Тоді, виходить, Силька? Однак і тут певності немає, коли згадати, що Силька мав би простежувати кожний вчинок князя Андрія (що він згодом і робитиме), а не Юрія Долгорукого.

Багато хто в Києві міг тоді мовити такі слова.

Найперше могли б сказати високі церковні ієреї, які стояли з запаленими свічами над розпростертим Долгорукий; між ієреями стояв і Ананія-ігумен, так само тримав свічку; свічки горіли кволо, блідо, сонце своїм сяйвом убивало хлялі вогники, ніхто й не зауважував ні тих свічок, ні навіть ієреїв, попри їхні золоті шати, коштовні хрести, ланцюги на грудях, розкішні, мащені елеєм бороди, високі патериці з заморського дерева. Всі дивилися тільки на той клопоть київської землі, що його обіймав і цілував князь Юрій, у простому одязі з білого льону, босий, мов покутник. Не всі ієреї були щасливі з того* видовища; жував губами посеред них також ігумен Ананія, свічка в нього в руках давно погасла, та він не зауважував того, дбав лиш, аби віск не капнув на

його новісінькі урочисті шати, на Долгорукого ж дивився очима далекі не щасливими.

Могли б сказати про щастя ті, в кому ще не вбито було прагнення до волі. Ось син Мономаха, відірваний од Києва цілих п'ятдесят літ, князь, якого славлять усі вільні, втеклі, скривджені, упосліджені, повернувся до славного слов'янського града, прийшов і сяде на стіл батька свого і простягне руку до всіх простих людей.

Могли сказати так київські добросерді бабусі, розчулено плачучи від самого імені Юрієвого, для них він був дитиною, малим хлопчиком, який десь зник на п'ятдесят літ, а тепер повернувся, босий стояв перед брамами Києва, босий ступив на святую землю, цілував ту землю, як рідну матір, бо ж і мати його лежала в тій землі, батько рідний знайшов у ній успокоєння.

Могли б сказати так і всі люди бідні, ті, хто не мав нічого ні на землі, ні під землею, хто не мав чого втрачати, але щоразу сподівався на ліпше, яке міг принести новий князь.

Але тут же стояв Кричко і, не стишуючи голосу, погукував:

— Князь? А нащо він? Колись, мабуть, не було князів. Хоч, правду кажучи, коли копнути моїх пращурів до третього чи й до четвертого коліна, то поверх мертвяків скрізь знайдеш князя.

А десь з-за спини повзли шепоти:

— Хіба то князь? У сорочці, як жебрак або блаженний! Ізяслав — ото князь! Весь у залізі, й дружина його в залізі.

— Дурню, мало тобі заліза! Моли Бога, аби каша була!

— Босий — і князь! Та в князя за один чобіт город можна купити, а цей п'ятами блискає, як гуляща баба задом!

— Без чобіт іде, бо ноги намуляв. Пішки з самого Суздаля чимчикував!

— На коня боїться сісти!

— Кажуть, на кобилі катається, а на жеребця не сідає, щоб той не скинув.

— Сидить на кобилі, смирній і гладкій, як піч.

— 1 в'їхав не через Золоті ворота, як личило б князю, а вповз через Подільські, неначе купець паршивий.

— Він тобі покаже купця паршивого!

— Втовче ніздрями в багно!

— Прийшов помститися за вбивство Ігореве!

— Такий, як і Мономах, — справедливий!

— На кому мститиметься!

— Та на тобі ж, дурню! Мстиславовичі втекли, а ти zostався.

— На мені що? Хіба вошу вб'єш!

— Яке сміття, така й мітла! Бачиш же, який то князь.

— А чого? Гарний князь, наш, простий, видно, чоловік, такий не зобидить ні смерда, ні вдовиці, а боярина за горлянку може й схопити.

— Віддасть усе суздальцям. То були бояри наші, тепер будуть ще й суздальські.

— Київських повитурює в шияку!

— Суздальці й з тебе порти стягнуть.

— Нас сорока не розклює!

До Юрія долітали поодинчі слова, вигуки радості й злі пошепти. Він довго лежав, розкинувши хрестом руки на землі; коли підвівся, під ноги йому простелено червоне сукно; він ступив на нього так само летючо, як колись на полотно, розстелене руками його матері Євфимії; входив у Київ урочисто, входив переможцем, грали дзвони, ви співували багатоголосо пишновбрані ієреї, кричали кияни радісно, піднесено, доброзичливо, але водночас і не без зненависті та пересторог.

О, мій вічно невдоволений народє!

За Долгоруким і його синами та сприязненими князями вступала в Київ сила, яка мала б залякати ворогів і заспокоїти друзів.

Першою йшла суздальська дружина Юрієва. Вся в залізі, круглі щити в кожушках золотих, в середині щита — золотом пущений лютий звір, готовий до пострібу, — князівський знак Долгорукого. Князь мав дарунок од ромейського імператора Мануїла: залізний панцир, покритий золотом всуціль. Панцир той везено, приторочений упоперек до сидла буланої кобили Долгорукого, золото сліпило очі, кияни роззявляли роти на таке диво, заціпило навіть тим, хто постеріг лихий знак у отому пустому панциреві, кинутому впоперек сидла.

За суздальцями йшли володимирці, у високих гостроверхих залізних шоломах, в мідяно-червоних калантарях, з широкими мечами на поясах; коні у всіх були невеличкі, але жваві, широкогруді, твердокопиті, аж прискала на всі боки земля, і кияни відпльовувалися та протирали очі.

Тоді повалили крізь ворота піщі, величезні, кудлаті люди, простоволосі, сховані до самих колін у дерев'яні бехтерці, з дерев'яними ж, завбільшки з добрячі двері, щитами на лівому плечі, а на правому в кожного — ратище, на яке можна б підняти цілого ведмеда.

За піщцями їхала білозерська дружина, віддана князе ві Ростиславові взамін постріляної й пополоненої Ізяславом. їхали на храпастих кониках біловолосі й синьоокі вої, в шкіряних каптурах, з шкіряними вугластими щитами, з сокирами на довгих держаках, коло сидла в кожного волохате ведмедно, аж кияни заклили: "Оце вже вошви навезуть у Київ!"

Тоді пройшла дружина Глібова — коні мовби київські, високі, годовані, воїни в кольчугах, в залізних шоломах, з мечами й ножами запоясними, і сулиці над головами — мов молодий ліс.

Вятичі йшли пішо. Мали на собі шкіряні шапки-стовбунці, безрукавні непробивні кожухи догори вовною, на лівому плечі червоні щити з круглими мідними гудзами посередині, на правому плечі в кожного величезна сокира.

Берладники затопили Київ барвами, нестримністю, зухвалістю. їхали хто як хотів, дехто йшов піший; одні мали на собі панцирі, кольчуги, бехтерці, калантарі, куяки, лати, байдани, юмшани; другі — шкіряні прикривки для грудей та спини; треті пріли в кожухах; четверті красувалися в сукнах та шовках, виблискували срібними, на

вертлюгах поясами; ще інші мали на собі довгі слов'янські сорочки з льону, так що не знати, чи й були під ними хоч які-такі ногавиці, зате в інших ноги прикриті були залізними бутурликами від коліна до ступні; тут можна було бачити всяку зброю: мечі довгі й короткі, широкі й вузькі, самоклепи і заморські, з простими держалними і з рукоятями, в які врізані трави золотні й срібляні; ножі запоясні, підсайдачні, захалаявні, а в декого й оті, що в фрягів та германців звуться "мізеркордія", себто ножі милосердя, якими добивають смертельно поранених, аби вони не мучилися перед кончиною; списи, сулиці, ратища; луки руські, половецькі, ромейські, іверійські, з костяними й мідними вставками, з шовковими тятивами; замашні дубці й здоровенні довбні, всаджені залізними або мідними шипами, а то й гострим кременням, — з берладниками мовби проходили перед киянами цілі віки, ще від воїнів Олега та Святослава; проходили діди, батьки, сини, багато хто впізнавав серед цих безжурних воїнів свого, лунали радісні й болісні крики, були обійми, сльози, чулася й клятьба, не обійшлося без погроз, коли боярин впізнавав свого втеклого; кияни дивилися на берладників, берладники дивилися на киян, так би тривало, може, й до самого вечора, але вже вливалася в Подільські ворота нова сила, дика, несамовита, ворожа, страшна для Києва ось уже протягом сотні літ.

Йшли половці. Вперше входили в Київ мирно, входили не ворогами, а друзями, гостями, входили не в диму й у полум'ї, в'їздили тихо, без різанини, без грабувань, без насильств; киянам аж дивно робилося: невже не грабуватимуть?

А половці, хоч і похмурі з незвички до таких мирних входин, хоч і замурзані, хоч і облиті потом від спеки і від небажання скидати свої кожухи, в яких спали й жили, в яких кожен і народжувався та й похований буде, все ж намагалися дотримати слова, яке їхні хани дали Долгорукому, показати киянам, що й вони — люди, що мають свою гордість, уміють не ламати слова так само, як уміють воювати.

Входили в Київ мирно вперше, здається, й востаннє за свою історію на цій землі.

— Ото князь! — захоплено вигукнули приязні до Юрія. — Степовиків приборкав — ото так!

— Пустив, аби придивилися, де погано лежить! — огризалися інші.

А вже биричі на всіх торговищах, коло дворів, коло всіх брам Києва, в найбільшому людському стиску, пересилюючи гомін, розкрикували першу грамоту князя Долгорукого для Києва і киян:

"Гюргій, Божою милістю великий князь Київський, всім вірним своїм — привіт. Відайте, що я на честь преблагого Бога, і святої церкви, і для загального миру в землі Руській пожалував і передав цією грамотою моєю, підтвердив Богові, і святій церкві, і всім людям моїм всі пожалування й даровизни, і вільності й вільні звичаї, які князь Володимир Мономах, отець мій, їм дав і пожалував. Так само і всі негідні звичаї, які він знищив та усунув, я усуваю і згоджуюся понищити за себе самого і за спадкоємців моїх. Тому я бажаю і кріпко велю, щоб свята церква і всі людове ці звичаї й даровизни, і вільності і вільну поведінку мали і володіли ними свobodно й спокійно, гаразд і в мирі, неторканими мною і спадкоємцями моїми, так вільно й спокійно в повноті й цілості для

себе й спадкоємців своїх від нас і від спадкоємців наших у всьому й скрізь на вічні часи, як дав, і пожалував, і підтвердив їх великий князь Володимир Мономах, отець мій. Свідчить великий князь Гюргій Володимирович Мономашич у Києві в літо шість тисяч шість сот п'ятдесят сьоме".

Слова биричів розліталися понад Києвом, грали дзвони, князь з синами й ліпшими своїми людьми стояв на повітальному молебні в Софії, розглядався з княжого високого місця по церкві, мав дивне відчуття. Ніби паморочилося йому в голові, все довкола набувало кругойдучості, все рухалося, пливло невпинно: склепіння, стовпи, золоті мусії, різнобарвні фрески, Пантократор і Марія Оранта, апостоли, пророки, великомученики, святі, єпископи, священики, живі й мальовані, — все кудись линуло, летіло; летіла ціла Софія, летів, мабуть, і Київ, і він, Юрій, теж летів і зчудовано позирав довкруг зацікавленим, вже й не князівським, а якимсь ніби хлоп'ячим оком, і через те ніяк не міг здобутися на поважність і непорушність, котра личила б великому князеві в таку високу хвилю його життя, чим міг накликати на себе осуд і невдоволення можних киян, високих ієреїв, які заkostenіли в своїх негнучких, протканих сутим золотом шатах і нічого не відали про те, що летять кудись разом з усім цим розспіваним, строкатим, прекрасним світом, і ніщо їх не зможе зупинити.

Тим часом у Київ входили товари Долгорукого, котилися вози, запряжені кіньми й волами, горбаті верблюди тягли висококолісні половецькі каталки, за возами суздальці гнали волів, свиней, овець — все для голодного Києва.

Завоювати город навіть щонайбільший просто. Спробуй його нагодувати!

Цього разу не було серед суздальців мови про те, що жде їх у Києві мед, жито й просо. Йшли аж з самих вятичів по голодній, спустошеній зимовими хуртечами палючими весняними вітрами землі; князь Юрій вимушений був стояти то там, то там, поки з Суздаля прийдуть нові та нові товари, щоб стачило не для самого лиш війська, а й для киян.

Тож поки в Софії тривав урочистий молебень, по Києву різали волів і овець, кололи вепрів, пекли на вогнищах м'ясо, ставили цебри з пивом, собаки гризлися за тельбухи, люд радісно метушився, штовхався, кричав, сміявся; стояли й сиділи на чім попало, всували голови в цебри з пивом, пили нахильці, втовкмачували в запахуючий трунок вуса, бороди, носи; вої щипали дівчат, дітлашня метушилася, мов на пожежі, все змішалося в radoщах і ситості: чужі й свої, старі й молоді, дівки й баби діти, пси, голови, сорочки, чуприни, сміх, лайка, похваляння, погрози.

— Як п'ю, то не розливаю!

— Одчепись, смердючий цапе!

— Хай легенько тикнеться!

— Синочку ж мій!

— Дай хоч пальцем ткнути!

Серед колотнечі й розгардіяшу пробували знайти своїх — хто з надією, а хто й безнадійно. Кричко з Іваницею теж блукали по торговищах і поміж дворами — аж напоткнуться на Сильку. Дуліб десь пішов на княжий молебень, Іваниця не схотів, бо й

чом би мав квапитися перед очі князеві, що так негарно з ним повівся? Випадком стрів Кричка, тепер ходили вдвох, щодалі впевнюючись у думці, що Силька, так само, як і всі, хто був близький до князів або ж хотів до них присусідитися, там, у Софії, пхаються один поперед одного, видовжують шиї, не знають, куди й дивитися: чи на єпископів під Орантою, чи на хори, де стоїть Долгорукий з князями й воеводами. Така малість людська.

Так у безконечних блуканнях опинилися й коло Ярославового двору, де в золотій гридниці лаштувалася, видно, велика учта для Долгорукого та його поблизьких людей, бо вже коло конов'язі стояло безліч коней, поприв'язуваних до срібних кілець; пахолки нетерпляче позирали на Софію, звідки мали прийти князі й засісти за столи, а вже тоді щось перепаде й тим, хто коло коней, бо ж їдять та п'ють не лише за столами, а й попід столами і в закутках та закапелках, та й невідомо, де більше й ласіше.

Якась, суздальська, видно, жона заїхала на Ярославів двір возом, розпрягла коней, погукуючи зачіпливо до пахолків; Іваниця враз штовхнув злегка свого товариша в спину, показуючи тому, щоб далі блукав по Києву без нього, а сам, ще й не вірячи власним очам, обережно став наближатися до тої зухвалої жони, яка не побоялася втягнути свого воза на княжий двір.

В білій сорочці-тіснусі, з товстою косою, перекинутою недбало через плече наперед, витка й вправна в щонайменшому порухові, поралася з кіньми... Оляндра! Та сама Оляндра, яку стільки разів бачив він з суздальського поруба, до чорноти в очах заздри́в дружинникам з заштитиненими мордяками, що могли жирувати з тою, такою щедро-приступною, вабливою, принадною.

Оляндра!

Іваниці ще й не вірилося, підійшов ближче, став позад жінки, вона відчула його присутність, обернулася до нього всім своїм тілом; тверда круглість тіла відчувалася під сорочкою-тісною так, ніби Іваниця доторкнувся до жінки, груди напинали їй сорочку, неначе вітер — паруси на лодях; Оляндра відкинула назад свою важку русяву косу, примружилася хижо й сторожко.

— Ти чого? Гнати мене звідси надумав?

— Оце! — розгублено всміхнувся Іваниця. — Та чи я княжий лакиза!

— Чого ж дивишся?

— Бачив тебе колись — оце й дивлюся.

— Де ж бачив?

— А в Суздалі.

— Бреши! Був там?

— Оце! І в самого князя Довгої Руки в палатах був, поруба скуштував. Там і тебе бачив.

— Не була в порубі.

— Коло нього зате. Зваблювала сторожу, а я скреготав зубами.

— З поруба?

— Оце ж!

— То й дурень еси.

— Досі не вірю, що стоїш переді мною. Ось простягнути руку і...

— А ти простягни...

— Боюся — щезнеш.

— Не щезну. Прийшла до Києва, хочу тут бути. Виживця мого вбили під Переяславом. Бояриню хочу бути. За Виживця.

— А ті де? — не слухаючи ні про Виживця, ні про боярину, поспитав Іваниця, неспроможний відірватися від своїх болючо солодких спогадів.

— Хто?

— Ну... Оті, хто водив тебе тоді... Водили й поверталися. А тоді ти приходила та брала собі нового. Готовий був розшматувати тебе!

— Не лютуй, дурню! Чи про таке згадують?

— Де ж вони?

— Чи я знаю! Мабуть, там.

— Де?

— У Суздалі. Стережуть поруб.

— Хтось там знов сидить?

— Може, й сидить. Коли й нікого немає, поруб однаково стережуть. Бо щоразу може пригодиться. Князь без поруба — не князь.

— Що ж робитимеш у Києві?

— А тобі свербить? З чоловіками спатиму!

— Оце! Знов підеш до тих, хто стереже поруби?

— Можу й до тебе прийти. Пожди ночі.

— Там ходила й удень.

— То ж там. У Суздалі любові багато. Ночей не стає,

— Чом думаєш, ніби тільки в Суздалі? А в Києві?

— Київ бідний любов'ю. Тому й прийшла сюди. Принести любові.

Як завжди, на Іваницине нещастя причовгав звідкілясь Петрило. Іваницю чи й зауважив, зате відразу накинув оком на Оляндру, розігнався на неї, та згадав, що має розчищати дорогу Долгорукому, який уже спускався десь з софійської вежі, щоб вести своїх поближких на учту, наставив руки на жону, засичав:

— Киш! Князі йдуть!

Оляндра посунулася на нього грудьми, засміялася:

— А мені князів і треба! Не тебе!

— Цить! — відступився від неї Петрило. — Знаєш, хто я?

— Хто ж? — поморгуючи Іваниці не так з прихильності великої, як з необхідності мати спільника, глумливо поспитала Оляндра.

— Петрило! Чула?

— І чути не хочу! Мені князя треба! Довгу Руку!

— Киш! — перелякано наставив на неї руки Петрило, та вже було пізно, бо князі йшли від Софії, сяяла на сонці коштовна зброя, вигравала самоцвітами, тьмавим

золотом поблискували шати ієреїв; поперед усіх, змолоділий, високий, усміхнений, широко ступав князь Юрій в накинутому поверх лляного білого вбрання дорогому корзні, вже не босий, а в зелених, шитих перлами чоботях на срібних підборах.

Юрій охопив жадібним поглядом усе: і вогнище, де пеклося й смажилося, і цебри з пивом, і метушняву людську, і зелений спокій дерев, і голубий простір неба, і розлогість Ярославового двору, де колись бували й кінні ристалища, і оту безконечну конов'язь з срібними кільцями, і несподіваний на княжому дворі простий суздальський віз з простим скарбом, і гожу жону коло воза...

Петрило зігнувся мало не вдвоє, блиснув на Юрія вже й не перлистими, як на всіх, хто нижче, а по-собачому гострими очима:

— Князю любий! Петрило єсьм. Восьминник у Києві. Тобі хочу служити, як було вже не раз. Рятував тут лікаря твого.

— Петрило? — засміявся Долгорукий. — Дебеліший став, а чи старіший? Ходи з нами, коли ти вже тут. А то Іваниця? Лікарю, — пошукав очима серед князів і воєвод Дуліба, не знайшов, хоч і знав, що той десь має бути, — лікарю, чом же покинув свого товариша? Іваниця любий нашому серцю також. Ходімо з нами, Іванице.

— Оце! — пробурчав Іваниця. — Після поруба та й на пирування!

— Пам'ятливий! — здивувався Юрій. — Не забув про поруб! Повинюся перед тобою, перед усіма. Ходи з нами.

— А я? — вискочила наперед князя Оляндра. — Чи й мене припросиш, князю? Мій Виривець під Переяславом... Бояринею мене зробити маєш! Боярський двір мені в Києві за мого Виrivця! Всі стояли, а він побіг на Ізяслава! Ти й сам стояв, а Виривець побіг!

— Ну, — Юрій безрадно розвів руками, — що маю діяти з такою суздальчанкою? Звешся як?

— Оляндра!

— Ходи з нами, коли хочеш.

— Ай піду!

Князь Андрій щось прошепотів Юрієві на вухо, Долгорукий зітхнув. Оляндра тим часом втулилася між Юрієм і його сином, мовби так воно й належало; була там і княжна Ольга, але їй не стало тепер місця коло батька, мідяве її волосся зблискувало десь далі, коло червоного вбрання Берладникового, так що кияни, яких умить набилося повен двір Ярославів, не знали, на кого їм перше й дивитися: чи то на князя Юрія, чи то на оту мідно-волосу княжну, чи на розкішного в своїй красі Берладника, поряд з яким губилися найпоказніші мужі, а чи на безпутну Оляндру, яка пролізла поміж князів і вив'юнювалася серед них боса, в сорочці-тіснусі, мов блудниця вавилонська.

Такого в Києві ще й не бачено ніколи.

А Долгорукий, неначе виправдовуючись і перед киянами, і перед власними дітьми, і перед осудливими поглядами ієреїв, погорнув рукою до себе Дуліба:

— Ось, лікарю, князівська доля: влада завжди вища за особу, влада нависає над тобою навіть тоді, коли ти здобув її власними зусиллями й, сказати б, заслугами. Чим

перевищити владу? Всі володарі, позбуваючись влади, а позбуваються вони її неминуче, хоч би й по смерті, можуть продовжувати своє існування лиш завдяки тим суто людським учинкам, яких не дозволяло їхнє становище. Отож вчинки всупереч становищу.

— А я нічого тобі не кажу, князю. Радий бачити тебе в Києві, змолоділості твоєї радий так само.

— Вважаєш, змолодів?

— Видно всім це.

— Аби не змалився.

— Не коло такої жони, як Оляндра, — всміхнувся Дуліб.

— Князь мені винен боярський двір! — вмить учепилася Оляндра. — Ти, князю, найдобріший. Ти пожалієш бідну жінку.

— Доброти князевої на всіх жінок не вистачить, — сказав Долгорукий з жалем. — І людяності так само не вистачить. Ні народів, ні, — він озирнувся навколо, шукаючи когось поглядом, додав по мовчанці: — ні літописцям...

— Може, й занадто добрий, князю, — зауважив неголосно Дуліб. — Бачу, покликав на учту і Петрила, і Ананію, мабуть, прийде й Войтишич, який десь заховався й вичікує.

— І Войтишич прийде, — згодився Долгорукий. — Всі прийдуть, всіх прийму. Бо не може чоловік витрачати своє життя на ворожнечу. Вже сьогодні пошлю гінців у всі кінці нашої землі, щоб оголосили про мир і кінець усіх чвар і ненависті. Єдність і свобода для свого люду. Найдорожче в свободі — змагання за неї, Ми досягай свободи, довели свою спромогу, тепер можемо вільно взятися за своє діло. Нікого над нами, ніхто не заважатиме, тоді — які ж вороги можуть бути в нас сьогодні і навіщо ненависть?

Дуліб довго мовчав, дійшли вже до сіней, стали входити до палацу за чином і за зухвальством, у кого яке було; коли мили над срібними рукоміями руки, знов лікар якимсь чином опинився коло князя Юрія, сказав йому:

— Кому здається, що він уже досягнув волі, може означати лиш те, що він її втратив або ж утратить невдовзі. Людина бореться все життя. На те й прийшла на світ.

— А ти, лікарю? — спитав князь. — Так само борешся?

— Борюся. Навіть з самим собою, коли хочеш, князю. Ти ж себе перебороти не можеш, бачу.

— Чи й треба? Натякаєш на цю жону? Чи згадуєш Суздаль і наші мандри по суздальській землі?

— Боюся заспокоєння твого, князю.

Іваниця ж тим часом добрався до Оляндри, попросив стиха:

— Сядь коло мене за столом.

— Коли ж біля князя хочу!

— Там без тебе знайдеться кому сидіти. Хочу, щоб коло мене була.

— Мене — спитав?

— Оце ж і питаю.

— Дуже ти благий. А я шорстких люблю.

За столи всідалися довго, в розклекотаному веселому гомонінні, в перемовлянні з князем Юрієм, влаштовувалися, як велося тут десять і сто літ тому: незначних спихано до дверей, коло князя по праву руку сини та особливо цінні люди, по ліву руку — служителі Бога, ліпші люди суздальські та київські, хоч останніх було й не густо, повтікали з Ізяславом, тож Войтишич, який трохи пізніше за інших з'явився в золотій гридниці, виходило, був якраз доречним за столом. Долгорукий пішов назустріч старому бояринові, той здаля розкрилив для обіймів руки, в захваті вигукнув:

— Князю мій дорогий! Бачив тебе тут малим хлопцем, а тепер ти вже й сиву бороду маєш, будь воно прокляте все на світі, хай би не бачили того мої старі очі! Служив твоєму вітцеві Мономаху, а вже тоді й нікому так не служилося, будь воно прокляте. Не був би оце такий старий, як є, то й тобі послужив би, та вже відійшов од усього, аби й не бачити своїми старими очима всіх паскудств, які творяться на сім світі. Он ігумен Ананія не дасть збрехати.

Долгорукий Ананії мовби й не зауважував, але й лихого не казав тому нічого, бо й куди подінеш ігумена княжого монастиря, врізаного в саме серце Києва. Служив ігумен Мстиславовичам і служитиме далі, та що вдієш? Святині недоторкані, а в них і служителі їхні також.

Дуліб опинився за столом поруч з Ростиславом, їх Долгорукий посадовив разом, ніби для того, щоб показати всім двох найцінніших для нього людей, завдяки яким, як вважав, здобуто Київ,

Може, й усі так вважали, окрім Ростислава та Дуліба, бо молодий князь, вірний своєму узвичаєнню не помічати нікого, окрім самого себе, мовби й не бачив Дуліба, лікар же в мудрій пробачливості своїй волів забути нерозумну пихатість Ростиславову, яка мало не призвела до загибелі не лише самого князя і Дуліба, а й справи цілого життя Долгорукого. Вважав за ліпше мовчати, мовчки прийняв ласкаві слова князя Юрія, мовлені про нього слідом за словами про сина Ростислава, мовчки випив свою чашу; хотілося йому думати про Ойку, яка знов поринула в свою дикуватість, сховалася у Войтишичевім дворі, сиділа коло батька, не знати, чи вийшла бодай стріти брата свого Кузьму, бо той після всього, що сталося в Києві, навряд чи й піде до батька перший.

Любов у них з Ойкою була якась тривожна, болюча, непевна, нетривка. Рвалася щоразу, як тонка павутина, Дуліб почувався винний перед дівчиною, ще й досі не міг забути Марію, яка тепер ледь маячила на обріях його снів, але не виявляла бажання щезнути, нагадувала про себе своєю білою ласкавістю, сміливою добрістю, якою навіть крізь роки мовби хотіла перемогти Ойку в її незбагненності.

Власне, він не зустрічався з Ойкою після того віча Подільського, де кияни відмовилися йти разом з Ізяславом супроти Долгорукого. Привела вона тоді Дуліба й Іваницю до Турової божниці, загубилася між людьми — і вже й не з'явилася більше. Ховалися на Подолі в братів Ребрин, тоді знов задомовилися на Горі у Стварника, не лякаючись повернення Ізяславового. Ойка не прийшла, і між Іваницею та Дулібом

знову відновилася давня дружба, пропала зненависть, а може, й не пропала безслідно, а лиш залягла Іваниці на дно серця і може піднятися звідти щомиті.

Чашник брав у пахолків збани з печаттю Долгорукого, наливав князеві улюбленого просяного пива, привезеного аж із Суздаля. Юрій кидав оком на довгі столи, на своїх синів, на улюбленців, на доньку Ольгу, що сиділа поміж князем Андрієм і Берладником, вже не дитина, цілком доросла дівчина, вже й за князя б видавати; побачив князь і хитрого Сильку, який не квапився до зустрічі з рідним батьком, а втулився мерщій поміж знатних та можних, стріляв навсібіч круглими очима, мотав собі на вус, стягував брови до перенісся, думав чи вдавав, що думає. Князеві літав під вусами сміх, хотілося співати, і він вже був подав знак своєму вірному Вацьо, та враз згадав, що не мав ще слова його чашник Громило, чим порушувався звичай; тому перехилився до Громила, гукнув:

— Чом же не просишся до слова? Чи в Києві не маєш чого сказати?

— Скрізь маю що сказати, князю, — підвівся Громило. — Дозволь?

— Кажи.

— Слово моє буде таке.

— Про суздальського коника колись була мова, — нагадав йому Долгорукий. — Обіцяв я тобі, що ввійде наш непоказний, та міцний зате коник у київські брами?

— Обіцяв, князю, і сталося.

— То про що ж буде твоя мова? Ще про коня?

— Як завжди, князю. Про коня та й про коня. А ще про хом'яка. Жив собі хом'як коло води. Мав простору нору, старий був, аж сивий, обклався жиром, звик до своєї нори, любив вільгість, запах прив'ялих трав, гнилого листя, любив тишу й спокій для себе.

Та ось повз хом'якову нору провів раз жеребець табун тарпанів на водопій. Задрижала земля, від іржання розідралося повітря, огир ввійшов у воду по саме черево, понюхав, тоді став пити, а за ним і цілий табун. Вподобали тарпани тую воду, стали бігати туди щодня, щоднини тепер дрижала земля і роздиралося повітря над хом'яковою норою, розтрясався жир хом'яків, пропав сон, все порушилося. Тарпани входили в воду по саме черево, пили довго й усмак. Жили там на воді качки, гуси, лебеді, журавлі, нікому тарпани не заважали, а хом'як визирав із свого схову й злостився більше та більше. Коли ж тарпани виходили з води й, жируючи, починали качатися в траві, хом'як уже ніяк не міг знести цього, бо доводилося йому ховати свою морду глибоко в нору. Сидячи в самій глибині, надумав хом'як помститися огиреві. Вночі, коли все спало, викинув підземну пастку саме на путі тарпанів, став ждати. Огир летів поперед табуна, вскочив ногою в ту нору, кістка хряснула, боляче заіржав огир, а хом'як сидів у своїй норі й потирив товсті лапи. Ось так, ось так. На цьому й кінець притчі. Здоров будь, князю, та й стережись хом'яків!

— Та будь вони прокляті всі! — подав несподівано голос Войтишич, аж усі поглянули на нього і багато хто відзначив, що старий воевода вельми схожий на старого жирного хом'яка.

— То, може, тепер і пісню, Вацьо? — поспитав Долгорукий, відпивши на подяку Громилові.

Вацьо став за князем, заплющив очі, склав на грудях руки, соковитим голосом почав: "Ой кривого ганця, ой в кривому танці".

"Та не виведу кінця!" — підхопив Юрій, а за ним і всі, хто вмів та хотів співати, окрім іереїв, яким годилося співати лише псалми, кондаки та тропарі.

"Що виведу — то урветься, — текла далі пісня, — що виведу — то урветься, а мій милий засміється. Молода ключниця по замку ходила, ключами дзвонила, — встаньте, не лежіть! Встаньте, не лежіть — весну сторожіть".

— Про дружину, про дружину! — загукали за столами, і Вацьо завів: "Пустимо стрілку, як грім по небу, пустимось кіньми, як дрібен дощик, блиснем шаблями, як сонце в хмарі..."

— Співаєш, князю, — вередливо надулася княжна Ольга до Берладника, — до мене ж і не мовиш.

— Шаную тебе, княжна.

— А коли мені сього мало?

— Схиляюся перед тобою.

— І сього мало.

— Перед твоєю красою схиляюся.

— Князівські доньки рано беруть шлюб, правда?

— Того вимагає їхнє становище.

— Я не впокорюся! Не віддамся нікому!

— Ти дуже гарна, за тобою приїде хоч і сам імператор.

— Не підуй за імператора! До того ж він, мабуть, старий.

— А коли молодий?

— Однаково.

— Твоя сестра пішла в Новгород-Сіверськ і вже княгиня.

— Я вища за неї. Сиджу коло тебе, князю, і вже тим вища.

— Люди не можуть сидіти ціле життя.

— А бути поряд — можуть?

— Важко. Життя не дає людині спокою.

— Ти ж сильний, князю.

— Ну, так. Але що сила одного чоловіка? Ось я тут, а княгиня моя і син малий, теж Іван, аж у Смоленську. І не можу бути коло них. Сила моя кінчається.

— А коло мене?

— Коло тебе сиджу.

— І не говориш зі мною, а співаєш!

— Тепер говорю.

— Мені мало! Не я мала ще, а мені мало, князю Іване! Я не мала! Чуєш!

А на другому кінці столу Оляндра присікалася до Іваниці:

— Я співаю, а ти мовчиш?

— Оце — в мені й так усе співає.

— Усі співають, а ти хіба не вмієш?

— Коло тебе все забудеш. Вже й забув, чи спав коли з дівками, чи й ні.

— Не дівка тобі! Бояринею стану!

— Оце!

— То поглянь же ж!

Вона зіскочила з свого місця, перебігла через усю гридницю, стрибнула просто на коліна Долгорукому, вереснула:

— Чи вдержиш, князю!

Всі злякано вмовкли від такої несподівано-безпутної вихватки, очі найперше метнулися на ієреїв: чи ж не осудять? Але єпископ Ніфонт, зголодавшись у порубі, так налягав на їдво, що йому стало млосно і довелося вивести його з-за столу та покласти десь у повалуші, щоб віддихався; ті ж, що лишилися, відвертали погляди, тільки ігумен Ананія поволі заздрісно накинувся оком на вабливу Оляндру, промурмотів сухими губами: "Пильнуйте та моліться, щоб не ввійшли в спокусу. Дух-бо охочий, тіло ж немічне".

На чие тіло натякав — на своє чи князеве?

— Дай хоч дообідати, — засміявся князь Юрій до Оляндри, приймаючи її сміливий виклик, — бо ліпше грішити ситим, аніж голодним.

— То погодуй і мене, князю, — п'яно попросила Оляндра.

— Чим же?

— Люблю все печене з тіста. Калачі, товченики, перекладники, ламанці, переплітанці, завиванці...

- Із медом?

- І з медом, князю! Сама солодка, солодке й люблю... Та нема ж мого Виривця...

— Земля йому пухом, — підняв Юрій свою чашу, — випиймо за упокій душ воїнів наших полеглих.

Всі випили, Оляндра ж від нестримних веселощів ударилася в смуток, захлипала, намірялася досить виразно сховати своє обличчя на грудях у Долгорукого, той повів плечем.

— Обіцяв же ж мені! — захлипала Оляндра.

— Що ж обіцяв? — поцікавився вже й сам Долгорукий, щодалі дивуючись змінам, які щомиті відбувалися в цій незбагненній суздальчанці.

— Бояринею мене зробити обіцяв.

— Бояринею?

— За мого Виривця...

— Ну, — Долгорукий трохи розгубився, — не велів я нікого в Києві зобижати... Петрило!

— Тут! — гукнув восьминник.

— Підійди! — звелів князь.

Петрило поквалливо причовгав до Юрія, став коло нього, поблискував по-собачому

очима.

— Ось Петрило, — мовив князь, — життя мені колись порятував. Ніколи того не забуду. Слуга мені — до кінця життя, хоч і не служивши. Був у Ізяслава восьминником, а лишився в Києві. Хочеш до мене?

— Все для тебе, князю, готов! Людей твоїх...

— Дружину дам, воєводою хочеш?

— Коли ласка, зостав восьминником. Звично вже, і лад умію дати Києву.

— Тоді так: Петрило віднині мій восьминник у Києві. Чи все ціле в городі?

— Все, князю.

— Не зачеплені двори ні боярські, ані чийсь інші?

— Поставлено сторожу там, де без господаря.

— Як же то: без господаря? Петрило зам'явся.

— Кажи.

— Втекли з Ізяславом бояри. Бо лякалися. Ізяслав, як вступив у Київ після Ігоря, то бояр багатьох пополонив. Данила Великого, Гюргія Прокоповича, Ігора Гюргієвича, онука Мирославового. Пустив їх лише за викуп великий. Ось тепер Ізяславові бояри втекли з своїм князем. Боялися, що й ти, як Ізяслав. А я знав: не такий. І воєвода Войтишич знав. І...

— Хто ж утік?

— Втекли: Микола Старий, та Микола Кудинник, та Микола Плаксій, та ще Микола Безвухий.

— Безвухий? — засміявся Юрій. — То ось, жінко, маєш двір Миколи Безвухого. Петрило тобі й покаже. Відведеш Оляндру, Петриле, і віднині вона — бояриня київська.

— Дай поцілую тебе! — крикнула зраділо Оляндра і обійняла Долгорукого за шию.

Князь жартома виривавсь від неї, а далі сказав:

— Милуйте рабів своїх і вчіть їх на спасіння й покаєння. Не чула, жінко, сих слів? То чуй і знай.

— Князю, побійся Бога, — неголосно, але так, що чутно стало багатьом, осудливо мовив князь Андрій.

— Чи тобі передати сюю жону? — засміявся Долгорукий. — Гляди, князю, вона тепер бояриня, зобидити не дасться. Я ж однині теж не самотній вдівець, бо намірився засилати посланців до імператора ромейського Мануїла, щоб привезли мені в жони його сестру рідну Ірину, доньку покійного імператора Іоанна. Посланцями ж моїми, — князь підвівся, легко зсадивши з колін Оляндру і вже більше не помічаючи її, мовби й не існувала зовсім, обвів поглядом принакшту гридницю, золоті її стіни, столи, повні наїдків та напиктів, все оте майже протиприродне скупчення людей, часто ворожих одне одному, помовчав, доводячи тим найнетерплячіших мало не до цілковитої неприємності, тоді сказав: — Посланцями моїми об'являю князя Івана Берладника та лікаря Дуліба, який віднині стає моїм прибічним лікарем.

— Коли вже прибічний, то не мав би відсилати його від себе аж так далеко, — докинув князь Андрій.

Дуліб занепокоєно поглянув на Долгорукого. Мав би князь спитати його і про одне, й про друге. Чи може, вважає, ніби всі йому повинні слугувати мовчки, покірливо й у захваті? Щоправда, в Суздалі сам Дуліб не стримувався від захватів, та те було колись, окрім того, все на світі має кінець, бо й людина, так чи інакше, конечна. Не буде ж він, чоловік уже зрілий літами й досвідом, ось так тинятися по світу, потрапивши між князів, — від одного до другого, а тоді до третього. Треба сказати про це князеві Юрію, і то неодмінно тут, відразу, не лякаючись зробити йому прикрість або й навіть завдати болю.

Поки Дуліб так роздумував, не знаходячи властивих слів для відповіді Долгорукому, його випередила княжна Ольга. Голосом розбалуваної дитини (Дуліб міг би заприсягнутися, що й надула при тому губенята, хоч він і не бачив того) княжна вигукнула:

— Не пущу князя Івана!

Юрій сприйняв той вибрик як жарт.

— Чом би й не пустила, доню? — так само жартома поспитав він.

— Бо не хочу, щоб вій кудись їхав, та ще й далеко, — ще голосніше, так що вже всі почули й наставили вуха, гукнула Ольга.

— Князь Іван служить мені, — нагадав Долгорукий.

— То й що? — тупнула ніжкою княжна.

— Окрім того, ти не поспитала самого князя Йвана, де йому миліше: чи там, куди пошле його великий князь, чи там, де схоче маленька дівчинка.

— Я не маленька! Я не маленька! Князю Іване, правда ж, я не маленька?

Берладник мовчки посміювався, і виходило це в нього так гарно, що ніхто не ображався: ні Долгорукий, ні його донька, ні сини Юрієві. Він усміхався й мовчав, бо й що ж міг казати? Служивий князь є служивий князь. Куди звелють, туди й іде. До ромейського імператора, то й до імператора. Коли до чорта в зуби, то й гаразд. Своєї волості не має, притулку постійного брак, сам зі своїми гуляйногами тут, жона з малим сином Іваном аж у Смоленську, де князь Ростислав щомиті може зробити з нею що захоче. Одне лиш знав Берладник: буде він завше там, де б'ються за волю. Вів за собою людей вільних, розкованих, таких, як і сам. Згадування переслідувало його: коли став вигнанцем, не мав куди повертатися, то злякався. Людина завжди повинна мати місце для вороття. А йому все відібрано, відрізано всі путі, всі спромога. Тоді розгубився, злякався, втратив віру й силу. Згодом збагнув: порятунок у тому, щоб кудись іти. Не зупиняючись, без перепочинку, не лякаючись, без вагань. Попервах ішов наосліп, блукав з волості в волость, від князя до князя, аж поки прибився до Юрія. Тут прийшло ще вище розуміння. Битися за волю. У власній землі. Для свого люду. Для всіх отих свавільних, але нещасних, сильних, але знедолених, непокірних і слухняних у ділі справедливому й чесному. Долгорукому сказав:

— Ти, князю Юрію, думаєш про діло святе — і ми з тобою. Станеш, як усі князі, — покинемо тебе в той самий день. Не втримаєш, і ніяка сила на світі не втримає мене і моїх берладників коло неправого діла...

Тепер Долгорукий шле його за женою для себе. Має привезти ромейську принцесу. Чи це діло справедливе?

Найперше: почесне. Про справедливість могли б говорити хіба що діти князя Юрія. Чи захочуть мачуху та ще й таку високорідну?

А княжна Ольга не хотіла, здається, думати про мачуху, вона затялася на своєму, не хотіла поступатися перед великим князем і, не отримавши ні від кого потвердження в своїй дорослості, відразу все й попсувала сама собі словами:

— Коли ні, то хочу поїхати до Цареграда з князем Іваном!

— Хочеш сама вибирати для нас мачуху? — ущипливо кинув Ростислав, який досі вперто мовчав, за звичкою зневажливо позираючи на те, що діялося в гридниці, і виказуючи всіляко свою цілковиту зневагу до поведінки князя Юрія і всіх інших, навіть рідних братів — Андрія, Гліба та Бориса.

Князь Борис глянув на брата злякано й осудливо водночас.

— Брате, хіба можна так? — неголосно сказав він. — Люди ж чують.

— Нагадав би про це великому князеві Юрію, — зло промовив до нього Андрій. — Забув він про сором і нас зневажив, кажучи тут про своє бажання мати нову жону. Хіба захотів синів малих, бо великі неслухняні?

Юрій слухав перемовляння своїх синів, не втручався, попивав спокійно просяне пиво, тоді Дуліб, чи то щоб порятувати якимось становищем, а чи й просто згадавши щось вельми важливе, з чим не міг довше стримуватися, підвівся з-за столу, звернувся до князя Юрія:

— Дозволь, великий князю, нагадати тобі про діло, яке не повинен полишати.

— Нагадай.

— Забув ти про смерть, яка два літа тому сталася в Києві, неподалік звідси, смерть, невідомщена, смерть досі, власне, й не розкрита; змовчати сьогодні не можу, бо сам гнав слід у сій заплутаній справі. Тепер хочеш відіслати мене з Києва, щойно вступивши в город. Тим часом лишаються тут люди, спровинені в тому вбивстві. Невже не знайдеш їх і не покараєш?

— Сказав тобі їхати до Цареграда з князем Іваном, а твоя воля: згоджуватися чи ні. Ти чоловік вільний. Багато хто, може, хотів би мати таку волю, як у тебе, лікарю. Дає тобі це твоє звання, твоє ремесло, твоя, сказати б, незакоріненість...

— А коли скажу, що вкорінився? Що прикипів серцем до одного місця, і місце те — Київ? І ще коли скажу, що й почалося все з убивства тут Ігоревого, тоді — сам знаєш, чого. Окрім того, а може, й передовсім, є речі, які знати повинен лиш я сам. Адже ствердив, що я — вільний.

— Про ту смерть мови не буде. Не буде й помсти. Хай ніхто не жде. Шлю гінців у всі кінці землі з словами про мир. Ромейський імператор теж потрібен нам для миру. Не стану шукати союзників, як Ізяслав, у себе під боком, бо не хочу, щоб товклися на Руській землі чужі війська, прикликувані кожним свавільним князьком а чи боярином. Ромеї можуть бути союзниками могутніми, бо ж знані цілому світові, водночас — союзники найдаальші. Однаково що король англійський або французький. А далекий

союзник — лиш для називання. Підтримує тебе своїм іменем і ніколи не загрожує силою. Чи згадає хтось, коли ромейські полки були на нашій землі? Ніхто не згадає того. Задалеко їм, та й власного клопоту занадто багато. Впокоряють бунтівливі племена свої, тепер не дають їм дихати хрестоносці. Отож союзник, хоч і великий та могутній, а руки в нього зв'язані. Всім же, хто хотів би піти на нас, зв'яжемо руки союзником сим — так і крутитиметься. Ізяслав розкричав повсюди, що Долгорукий тягне руку за ромейв, що митрополита хоче грека. Всупереч патріархові цариградському він настановив митрополита руського, бо ще ж, мовляв, великий Ярослав висвятив на митрополита пресвітера Берестовського Ілларіона. А що таке митрополит з греків? Чоловік чужий, стоїть за церкву вселенську, володіє незалежністю, але й не втручається в діла наші. Коли ж наставляємо свого, то вже він не служить ні церкві, ні князеві, ні землі, а стає таким самим попихачем боярським, як і князь київський досі був. Я ж не хочу попихачів коло себе і сам ним не буду ніколи! Ось так, мої сини, князі, воєводи мої, й дружина, і ви, святі отці. Тепер, лікарю, можеш відмовитися чи згоджуватися, та хотів би я, аби ти поїхав з князем Іваном.

— Поїду, — сказав Дуліб.

— Поїду, — повторив майже водночас Берладник.

— Тоді заспіваймо, — повернувся Долгорукий до своїх синів.

— А я? — нагадала про себе Ольга.

— А ти, доню, нам підспіваєш. "Ох і сила, сила силу подоліла..."

Київ співав, гомонів, вирував, клетотів, на короткий час Київ став ніби єдиний, — від князівського палацу й до найнужденнішої землянки на Подолі, виритої потопленнями весняними, але ніщо не триває вічно, тож і київські веселощі мали свою межу.

Тим часом до заходу сонця, коли сторожа, за звичаєм, виганяла за брами города всіх сторонніх, на торговищах гасилися вогнища, в монастирях горіли тільки свічки перед іконами Богородиці та Христа, та й то під доглядом приставлених на те ченців безсонних, Київ розходився, розбігався, розскакувався, поверталися важко ворота на верях, на глицях, сторчові, колодні, замикалися глухо й надійно, відгороджувався кожний двір від іншого й від цілого світу, ставав окремим світом для самого себе — загадковим, таємничим, наляканим, а то й злочинним. Київ уже й не Київ з лагідним сонцем, з гранням дзвонів, розспіваний і розсміяний, а суцільна причаєність, мертві ворота, глухі стіни, непробивні остроколи. А що там — за ворітьми, за остроколами, за міццю й непробивністю?

Сторожа поволі обходить вулиці, площі; сторожа попід валами й на валах, коло брам і на заборолах, коло княжого палацу й на дитинці, де сплять воїни суздальські. Сторожі байдуже, вона знає своє, вона й князя не празнує, коли казати правду, бо князь далеко, а восьминник ближче й до шкури і до душі. Он він об'їздить Київ з двома своїми похмурими горлорізами, про яких люди бояться мовити слово й за дня, не те що серед ночі.

Петрило їде повільно, два його прислугувачі тримаються позаду, мовби

прикриваючи свого пана від несподіваного нападу, восьминник біло поблискує в темряві перлистими очима, погукує:

— Дбай і чуй!

Їхав далі, з лінкуватою погрозою переставляв слова в своєму знаному для всіх вигуків:

— Чуй і дбай!

Почав огляд від двору Миколи Безвухого, куди вкотила свого воза Оляндра, викінчував знову коло того двору; під'їхав туди мовчки, відпустив своїх двох чорних прислугувачів, ударив у ворота рукояттю меча. Стукав, неначе до власного двору, бо й справді мав свій двір поряд з цим — і не розбереш в темряві, де воно чие. Втулився колись поміж бояр нікчемним зайдою, нічого й не мав, здавалося, пішов служити, збирав по Києву князівські віри, а тим часом його майно теж щоразу досить помітно й зручно множувалося, Петрило непомічено зрівнявся з боярством, розрісся, розпростерся, розсунув двох Микол — Безвухого й Плаксія, і вже й не збагнеш, хто ж більший боярин у Києві.

За воротами пошаруділо, Петрило гмикнув: "Дбай і чуй", йому відчинили, спитав коротко в темряву:

— Бояриня не спить?

— Вештається, — була відповідь. Петрило зіскочив з коня, кинув у темряву повіддя, невидимі руки слухняно підхопили їх, а восьминник почалапкав до боярського дому, де в круглих віконечках тьмяно поблимувало світло.

Переступив, не питаючи, поріг, в ніздрі йому вдарило кислим і гострим запахом. Петрило пошморгав носом, покрутив головою. Хтось кинувся йому під нога, він відтрусив його, відчинив одні двері, другі, треті, поки наздогнав отой блукливий вогник. Смерділо кислим духом щодалі дужче, бо Микола Безвухий любив устилати лави собачими шкірами, мовляв, м'яка, тепла і не витирається, хоч ти вмири. Кожному смердить своє власне.

— Хто світить світло! — гримнув, відчинивши ще одні двері, хоч і гаразд бачив, що по горниці ходить, придивляючись до обстави, Оляндра, з свічкою в руках, нова київська бояриня, підложниця великого князя, бо ж усі чесні люди можливі бачили сьогодні, як безсоромно розсиджувалася на колінах у Долгорукого, а хіба того не досить?

— Не велено в Києві палити світло вночі! — ще гримнув Петрило і, доскочивши Оляндри, грайливо ляснув її долонею між лопаток. Оляндра ловко відхитнулася вбік, не засміялася від грайливості восьминникової, засичала погрозово:

— Геть, кнуре халастаний!

— Не знаєш Києва, — засміявся Петрило. — В Києві так: пиво кінчається, починаються жони.

— А я не жона!

— Хто ж?

— Бояриня!

— Ще свіжа.

— Однаково бояриня.

— Київська ж. А в Києві Петрило — восьминник. І свічки палити... — він знову потягнувся до Оляндри пожадливою рукою, але жінка витко визміїлася, висвітила темний закуток.

— Без тебе вже є!

Петрило тернув очі. В горниці стояв якийсь чоловік.

— Хто! — крикнув восьминник, хапаючись за меч.

— Я, — спокійно відповіли йому.

— Хто такий? Бо не лишу ні ока в лобі, ні зуба в роті!

— Чи не впізнав? Іваниця. Пили ж у князя те саме.

— Прудкий. Випередив. Як же свого лікаря полишив?

— Оце! Він собі, а я собі. Спить кожен для себе. І сни свої в кожного.

— До Цареграда б зготовлявся. Завтра відпливаєте.

— Хто пливе, а хто й ні.

— Чи не попливеш зі своїм лікарем?

— Не твоє діло.

— Сюди чом забрів?

— Оце! А ти чого?

— Я восьминник.

— Обох витурю, — сказала спокійно Оляндра, — всі мені остобісіли. Тепер бояриня, посплю хоч раз сама. Без нікого.

— Хоч і бояриня, а поїдеш зі мною. — Петрило насунувся на жінку темно й невідступно.

— Куди ж?

— Скажу.

— А Іваниця?

— До лікаря свого хай.

— Сам до нього йди, коли він тобі любий, — байдуже мовив Іваниця, аж Петрило зацікавлено повернув до нього голову.

— Ого! — подивувався він. — Коло Оляндри хоч хто...

— Боярині! — гнівливо нагадала жінка.

— Коло боярині Оляндри хоч хто голову... То, може, з нами? Забудеш свого лікаря? Не попливеш до Цареграда?

— Оце! Мав би плити туди!

— З нами, — вирішив за Іваницю Петрило. — Ще ліпше. Збирайся.

— А куди? — мляво поспитав Іваниця, якому, власне, все збайдужіло, аби лиш утриматися бодай на короткий час коло сеї, такої приступної і водночас норовистої, як виявилось, жони.

— Ще я не згодна! — докинула Оляндра.

— Згодишся, коли скажу, що просить на вечерю сам воевода Войтишич,

найславніший чоловік у Києві, — урочисто мовив Петрило.

— Сам же казав: пиво скінчилося вже...

— Пиво кінчається, мед починається — так у Києві ведеться. Ти ж боярина київська, то маєш це знати.

Так вони пішли до Войтишича, де, звичайно ж, був ігумен Ананія, був старий Борислав, батько боярина Ізяславового, високовченого Петра; приїхав і воевода Мостовик, що, прикутий обов'язком і способом життя до дніпровського мосту, не зміг утекти з Ізяславом, Долгорукому ж ні коритися, ні служити не хотів; було ще кілька тих, хто наважився лишитися в Києві, сподіваючись на недовге перебування там Юрія. Важко перелічити всіх, хто там був, та й мало користі слухати це.

Дуліб чи й ждав того вечора Іваницю, хоч, коли подумати, то хлопець давно вже не блукав ночами, здається, після повернення їхнього з Суздаля вперше отак вирвався і не знати, чи й приблукає додому бодай на ранок. Вранці ж мали вони вже бути готові для далекої дороги. Готові, ще й не перемовившись словом? Та не це найперше турбувало Дуліба. Ойка — ось що йому боліло. Ніхто не міг прийти йому на поміч, нікому не міг сказати, ні в кого спитати поради. Тільки вона сама. Аби мав час, то, як хлопчисько, пробрався б до курників Войтишичевих і підстеріг там Ойку. Але ж уночі вона туди не прийде. А вранці він повинен бути в князя. Досі стримувався від нерозважливості, не спробував знайти Ойку, сподівався: прийде сама, як уміла вона. Тепер шкодував, а вдіяти нічого не міг.

За звичаєм розклав писемне приладдя, схилився над пергаментами, довго думав, написав: "Історія неспроможна перелічити страждання окремих людей, бо перед нею — нещастя цілих народів".

Відклав писало, підвівся з наміром рішучим і відчайдушним: піти до Войтишича. Що скаже старому воеводі — ще не знав, але вірив: зуміє якось повернути так, щоб побачитися з Ойкою. Міг би й відкласти на день чи два відплиття до Цареграда. Взяти шлюб з Ойкою. Попроситися під руку до самого князя Юрія. Весільний батько. Вінчання в Софії. Тоді взяти Ойку з собою. Сліпий Ємець? Може, взяти також і його. Хоч сліпим побуде в тих, хто випік йому очі, побуде в них уже й не бранцем, а високим послом.

Нездійснимість своїх мріянь збагнув, щойно переступивши поріг Войтишичевої гридниці, куди його проведено служками, які, видати, залічили Дуліба до воеводиних прихильників, бо ж уже бачили його тут на учтах, а в старого Войтишича до учти допускано лиш людей потрібних.

Дуліб, що з ним нечасто бувало, розгубився вельми. Гридниця сяяла від свічок, від коштовного посуду, від лискучих — чи то від поту, а чи й від жиру — лиць за столом.

— Після учти в князя та й знов... — почав був Дуліб, не знаючи, що сказати, і таки справді дивуючись обжиранню цих людей, серед яких аж тепер зауважив і оту суздальську Оляндру, і... свого Іваницю.

— Живе той, кого слухають, мій дорогий! — хрипко вигукнув Войтишич. — Щоб чоловіка ж слухали, в ньому повинен бути жир, будь воно прокляте! А щоб був жир, то

треба їсти! Сідай з нами, дорогий!

— Дяка, я прийшов за Іваницею, — несподівано для самого себе промовив Дуліб, рішуче відкидаючи запросини Войтишичеві, головне ж: цими словами відразу й поховав свої заміри якось завести мову про Ойку. Та хіба й міг би про те говорити при людях? Сподівався застати Войтишича самого, може, втихомиреного і зворушеного великодушністю Долгорукого, — виходило, бач, не так. Думалося, що Войтишич за своє довге життя вже звершив усе, написане йому на роду: героїства, зради, підступи й підлоти. І він справді покінчив з усім добрим і благородним, а в підлості не знав упину ще й досі. Бо підлість — невичерпна. Вона не має кінця. Ні взагалі, ні в окремому чоловікові, надто ж коли чоловік той — Войтишич.

— Прийшов за Іваницею, — повторив Дуліб, побачивши як Войтишич важко підводиться з свого стільця, щоб Ш припрошувати гостя, брати його в обійми, лоскотати вухо бородою і шелестом свого звичного "Будь воно все прокляте!".

— Чи не мав кого послати? — поспитав Войтишич, розкрилюючи руки для обіймів і переходячи на свою солодкоголосість: — Дорогий мій, не відпустимо тебе, допоки не...

— Не звикли ми з Іваницею когось кудись слати, — вперто вів своє Дуліб. — Завтра в далеку дорогу нам, Іванице. Прийшов нагадати тобі.

— Оце! — нарешті обізвався Іваниця. — Тобі дорога, а мені — то й ні! Зостаюся тут.

— Як хочеш, — Дуліб скористався з того, що Войтишич завмер на півдорозі, прислухаючись до їхніх перемовлянь з Іваницею. — Силувати тебе не можу, та и навіщо. Такого між нами не було. Сказав тобі, а ти знай

— Мені й тут добре, — сказав Іваниця голосом ніби й зовсім чужим.

— Тоді розстанемося.

— Приїдеш — тут буду. Хоч би й коло Оляндри.

— Остогидли ви всі, — ліниво промовила Оляндра, злукавлено позираючи на Дуліба.

— Тоді піду, — сказав лікар. — Сколотив вас намарне. Моя провина.

— Та яка провина, лікарю дорогий! — аж тепер посунув на нього з своїми обіймами Войтишич. — Сідай з нами, та поп'ємо трохи, та...

— Як же міг би лікувати людей, сам обжираючись та обпиваючись серед ночі й тим укорочуючи власне життя? — посміхнувся Дуліб і рішуче повернувся до дверей.

Войтишич упіймав обіймами своїми пустоту, але гукнув навздогін лікареві з навмисною розвеселеністю:

— Та будь воно прокляте все життя, коли чоловікові й випити не дають!

Удома Дуліб побачив свій пергамент, присів, записав швидко: "Ніколи не слід недооцінювати здатності Войтишичевої розправлятися з іншими й виходити цілим самому. Він твердо дотримується істини злочинної, та, на жаль, досить живучої: безпечний лиш той, хто має силу створити небезпеку для інших. Князь Юрій мав би пам'ятати".

А Силька, який поїдав князівський харч лиш за те, що мав би простежувати кожен порух і кожне слово князя Андрія, а іноді й самого Долгорукого, не заніс того вечора до

своїх пергаментів жодного слова. І не тому, що розчулився від зустрічі з рідним містом, або напився на учті у великого князя, або (ще б цього бракувало!) побився з яким-небудь відчайдухом. Пояснювалося все простіше: Сильку знайдено в князівському палаці, в найдальшому, але й найзатишнішому закапелку...

Княжий літописець викублювався, смакуючи заздальгідь, як змалює він цілий сьогоднішній день, від досвітку аж до самої ночі, нічого не поминаючи увагою, стосуючи слів добірних, виразних і шанобливо-піднесених; опише належним чином усі приготування до вступу великого князя у найсвятіший руський город, покаже силу суздальську, чесноту князя Андрія, розсаволені веселощі киян, грання дзвонів київських; не помине ні великого, ні дрібного, примусить подивуватися прийдешнього читця меткістю свого ока, вправністю й твердістю руки, незміримою широчінню розуму.

Тим часом до палацу пробивався якийсь чоловік. Ішов просто на сторожу, на виставлені супроти нього списи й занесені над ним мечі.

— Приберіть залізаччя! — сказав сторожі князівській.

— Ось понижемо тебе наскрізь, знатимеш! — погрозилися воїни, хоч, правду кажучи, не дуже й квапилися здійснити свою обіцянку, бо що там удіє один беззбройний чоловік, коли їх тут цілий десяток.

— Знайшли кого лякати! — не відступався той. — У мене залізо й у голові, і в утробі, та й у крові теж залізо. Весь залізний, а ти мене лякаєш!

— То хто ж ти? Може, біс київський?

— Залізороб. Звуся Кричком. А тут десь мій син.

— Може, й твій, та не з нами.

— Десь коло князів треться. З писалом та пергаментом. Звався колись Михликом, тепер і не відаю, як зветься.

— Є там один хитроокий.

— Забув, які в нього очі. Малим забрано від мене, тепер хотів побачити. Син же!

Один з дружинників згодився піти пошукати Сильку. Знайшов і зіпсував тому всі заміри.

— Батько там твій, — сказав дружинник. Силька здивувався незмірно й обурився водночас:

— Піди спитай, чого йому треба.

— Хоче тебе.

— Він хоче, так не я.

— Той чоловік переколошкає всіх князів. Чия вина буде?

Силька, кленучи все на світі, мав одягатися, чіпляти до пояса ножа, на груди — ланцюга золотого, дарованого йому князем Андрієм. Вже коли доводиться зустрітися з чоловіком, який колись вважався твоїм батьком, то треба справити на нього належне враження.

Вийшов з-поза сторожі, опинився віч-на-віч з худорлявим, чужим у темряві чоловіком, той теж приглядався до Сильки, як до чужого, спитав непевно:

— Михлику? Ти?

— Сильвестр, — сказав ламаним баском Силька. — Княжий літописець прибічний.

— Ну, виходить, ти. Сказано. А я — Кричко, твій батько. Чи забув? Забрали колись тебе монахи. Ігумен Ананія. Клятий чоловік, хоч і коло Бога ходить. Ти ж Михлик! Мати твоя вмерла, мабуть, і не пам'ятаєш. Та й мене вже забув?

— Сильвестр я, — сказав знову Силька, метаючись очима сюди й туди і не знаходячи ніде порятунку. Що, коли цей чужий чоловік розкричиться отут, на Ярославовім дворі, й забере його назад, до себе, до свого заліза, до диму й кіптяви, до голоду й холоду, до холодних почайнинських розливів щорічних, до вітрів і завалистих снігів?

— Михлик був та й нема. Ти ж сам оддав Михлика монахам, тепер хочеш віднайти його.

— Не віддав — забрали силоміць, звабили тебе, бо ти був малий, дурний ще... А від них назад нічого не забереш...

— Тепер я в князя. Чи гадаєш — од князя можна щось відібрати? Князь — це...

— Знаю, — перепинив його Кричко, — відаю, що таке князь і яке воно щось... У Києві вельми добре видно князів. Прибігають сюди, втікають звідси, вмирають смертю своєю або й насильницькою — все в Києві, і все нам видно... Справжні кияни сидять на місці.

— Що ж ти висидів? — насмішкувато поспитав Силька.

— Доменицю нову ставлю. Велика вода була повесні, змило мені все, нині ставлю нову доменицю, хижу нову, все нове. Чоловік повинен сидіти на властивому місці, а довкола нього має бути все нове. Як листя на деревах щовесни.

— Вже знаю це нове. Заливає тебе щоразу Почайна, рятуєшся в самій сорочці, ходиш голодний і босий, просиш шматок хліба...

— Дають, бо вірять...

— Чи то життя? Вовки лиш так никають у пущах та полях... Чоловік повинен жити в спокої й лагоді...

— Як ти?

— Хоча б. Мене князі люблять. Дурні заздять і бояться. А я...

— А ти! — перекинув його Кричко. — Не збагну, звідки в тебе ота круглоголовість і круглоокість. Наче й не син ти мені. В матері твоєї не було того, в мене теж нема, і в дідів та бабів не постеріг. Хіба якісь пращури... Ось твоя лагідь: стоїш серед ночі там, де коні князівські та воєводські, а припросити батька свого...

— Не велено сторонніх пускати до палацу, — швидко похопився Силька.

— І не пішов би. Бо й чого? Побачити твою лагідь? Не звик. Та й не треба. Тебе ж хоч одразу можу повести та показати тобі, як закладаю нову доменицю...

— Казав уже.

— І нову хижу...

— Казав.

— Коли ж пропаде твоя лагідь отут, то можеш повернутися... До хижі... Продувають

її вітри, а гарно... Травною пахне і водою. А ще: волею. Боляче мені се казати, а треба. Будь щасливий!

– І ти.

Кричко хотів бодай на розставання обійняти Сильку, та здобувся лиш на те, що штовхнув його в плече, попихаючи до князівського палацу.

– Іди! Скачи!

Силька повернувся в свій закуток, зраділо порозкладав пергаменти, потираючи руки, мерщій сів за писання, та аж тут виявив, що в ньому вмерли всі слова. Порожнеча в голові, в душі, в серці, ніде нічого, все зникло, пропало, може, й навіки. Він ще пометався туди й сюди, пометушився, покрутився, — нічого не помагало. Безнадія оволоділа ним така тяжка й гнітюча, що він схилився над пергаментом і гірко, невтішно заплакав.

Чому лінуєшся, душо моя окаянна!

Більше Силька не згадуватиметься в сій історії. Полишить він свої сліди в літописах, оспівуючи подвиги князя Андрія і по змозі замовчуючи всіх інших князів. Розповість і про те, яким мужнім і мудрим був князь Андрій на противагу братові своєму Ростиславу під Муравицею; і як під Луцьком лиш з двома отроками напав на списовників ворожих, відважно бився з ними і ледве уникнув смерті від найманця німецького, який списом попав двічі в коня княжого, а втретє — в передню луку сидельну князеву; і як вів за собою половців при переправі через Либідь; і як "укріпляв на брань" полк свій перед нещасливою для Долгорукого битвою на Рутці; і як згодом, коли вже Долгорукий вимушений був одійти в Суздаль і приходив під Чернігів, щоб виманити туди Ізяслава з його галицької виправи, хоробро розбив князь Андрій "піщів" чернігівських, так що аж інші князі, а надто брат рідний Гліб, "поревнували" його. Силька не шкодуватиме слів для свого князя, його око буде метке й вигострене, він помітить, як на Рутці, коли Андрій у битві зламав свій спис, з нього збили шолом і щит "відторгай", а кінь був поранений у ніздрі й "став соватися" під князем. Він передасть розмову між Долгоруким і князем Андрієм тої ночі, коли Андрій намірився йти з Києва на північ, освятивши той похід свій іконою Вишгородської Богоматері. Він плакатиме через двадцять літ після оцих нинішніх сліз над Києвом, пограбованим і попаленим безжально полками, посланими князем Андрієм проти Ізяславового сина Мстислава: "І були тоді на всіх людях стогін і розпука, і печаль невтішна, й сльози безперестанні".

Більше не повернемося до Сильки, бо треба поглянути на Долгорукого.

Він не спатиме тої першої своєї ночі в Києві. Власне, Київ, хоч і припишклий, і в затаєності, так само не спатиме, кипітиме; колотитиметься в ньому приховане нічне життя, вируватимуть пристрасті, розквітатиме радість, гадюкувато підніматиме голову зненависть і злоба; повнитиметься Київ гомоном, насилу стримуватиме крик торжества, бо довго ж мовчки ждав, коли знов стане матір'ю городів руських, коли сяде в ньому князь, який збере всі землі в одне, до купи, з'єднає весь люд, дасть мир і спокій змученим душам і полям, стоптаним кінними та пішими полками.

Діждався! Мав такого князя, а князь мав Київ!

Не спав тої ночі Долгорукий, розсилав гінців, кінних і піших, у всі кінці землі. Вискакували гінці з усіх брам Києва, летіли через мости, греблі, броди, пробивалися крізь пуші й непрохіддя боліт червоно-рудих і зловісно-зелених, знаходили забуті поселення, ломилися в брами городів, колошкали розісланих воевод і градодержців, вривалися в боярські оселі, зчиняли переполох на княжих станах, Хутче, швидше, метко! Везли по всій землі, розносили княжий знак Юріїв, його грамоту першу, київську заповідь миру.

Все забуто. Нащо ворожнеча, нащо ненависть! Маєш землю, маєш народ, все інше не важить! Забути, викинути з голови, знехтувати. Вороги знешкоджені, знеслені, знікчемнені. Так чи інакше вороги поконані назавжди. Думати про надії!

І Долгорукий пускав гінців. Розсилав свій знак княжий. Але не готового до пострібу лютого звіра, а лук, націлений стрілою в землю, — знак миру. Знак поєднання.

З неймовірною швидкістю розвозили гінці знак Долгорукого. Гінця ніхто не смів зупинити, ніхто не наважився б напасти на гінця, ніхто не вбиває гінця. Бо княжий гонець завжди віз вісті, од яких залежало тривання цілої держави. Хутче, швидше, живо, метко!

Несли знак Юріїв повсюди, і поєднувалися Київ і Суздаль, Дніпро й Волга, зачаровані діброви Залісся й пропахла чебером полянська земля; Переяслав-Дніпровський подавав руку Переславлі-Заліському. Галич з-над Дністра перегукувався з далеким Галичем Білозерським, Либідь Київська мовби зливалася з Либіддю Володимирською, а Новгородський міст через Волхов неначе продовжувався мостом київським через Дніпро. Спліталось нерозривно, нерозлучно поєднувалось все, може, й навіки знаком Долгорукого: лук, націлений стрілою в землю.

Не покидаючи золотої гридниці Ярославової, цілу ніч учтуючи з своїми улюбленими й синами, розсилав Долгорукий гінців у всі землі, вірячи, що здійснив справу життя свого й може заспокоїтися.

Забув слова Мономаха: "На питтю, на їді нічого не лагодить, а оружжя не знімайте з себе".

Забув, що жодну перемогу ніколи не можна вважати остаточною.

Забув, що, маючи в руках таку велику землю, треба бути хіба що Богом, щоб її втримати.

Забув, що минуле завжди наявне і наявне грізно. Тому вельми зручно з'єднати з ним чи своє горе, чи злість, чи невдачу, а чи й радість; знехтувати ж ним не дано нікому.

Забув, що минуле мовчить лиш доти, доки його пригнічує байдужість або безпечність, нездатна стурбуватися.

В радощах своїх Долгорукий був занадто безпечний і забув про минуле, яке стояло ось тут, за брамами Києва, гніздилося у самому Києві, оточувало князя звідусіль підступністю, недовір'ям, зневагою, чорною злобою і ще чорнішими намірами.

Минуле спробувало нагадати про себе Долгорукому ще ранком другого дня, коли привезено на Ярославів двір чудернацькі дві дубові клітки з-під Білгорода, де Ізяслав, утікаючи, покинув їх коло мосту через Ірпінь.

— Що там, у тих клітках? — поспитав Юрій, коли йому сказано про них.

— Якись виродки, князю.

Долгорукий вийшов поглянути. Не любив ніяких відхилень від природної досконалості ні в тварини, ні в людей, не терпів карликів, слинявих, горбатих, вважаючи, що приносять нещастя, а тому ліпше прибирати їх з-перед очей. Тому, коли побачив Льопа й Шльопа, що зирили на князя крізь дубове пруття очима нажаханими, але водночас і гостро-зненависними, то звелів одразу:

— Витрусить їх звідти!

Та коли карликів було випущено з кліток, вони за звичаєм вчепилися один у одного, гидко закублилися мало не під ногами в Долгорукого, Юрій гидливо відступився од них, гримнув на отроків:

— Женить їх з двору, і з Києва — теж! Озвірілих від голоду й ненависті недоростків насилу розчепили, викинуто їх з Києва, одного через Лядські ворота, другого через Подільські, однак Льоп і Шльоп невдовзі зішлися і якомсь забули про взаємну ворожнечу, бо треба було думати, як прогодуватися на цій землі.

А Київ тим часом виряджав послів до ромейського імператора. Споряджено князівські лодьї для Берладника й Дуліба, берладницька дружина мала супроводжувати свого князя аж до Дунаю, де б стала ждати повернення; складалися ще з досвітку на окремі лодьї дарунки від київського великого князя для імператора Мануїла і для високорідної невісти, принцеси Ірини; на берег Почайни виїхали Долгорукий з синами й союзниками, вийшли священники з єпископом Ніфонтом, вийшли ліпші люди, зібрався цілий Київ і Поділ; знову грали дзвони в церквах, співи були, світлі сльози, обійми; тоді — учта нагорі в Ярославовій золотій гридниці, а тоді в Печерському монастирі, а тоді на Краснім дворі, а тоді на Подолі з простим людом; князя хотіли скрізь, хотіли всі; він не вмів нікому відмовити, пив і їв з усіма, співав пісень, слухав похвалень, всі його знали, всі мали що сказати про нового великого князя.

— Оце князь! До нього й голова йде, і ноги несуть!

— Щастя бути під таким князем!

— Сокіл і кречет!

— І за соколами ворони ганяються!

— Безжурний, бо сильний!

— Тобі аби лиш безжурність! Ходити по Києву та дивитися, як вітер дівкам подоли задирає?

— А що мені з Мстиславичів! Переривалися од роботи, а в животі от голоду бурчало, наче в вепра!

— Чоловік повинен тужитися. Навіть кінь розставляє ноги, щоб вилити з себе зайвину!

— Се князь! Не люд у нього в руках, а він у руках у людей!

— Допоки п'є та гуляє та обіймає жон!

— Яких жон? Послав у Царгород за принцесою!

— А сам не спускає з колін Оляндри суздальської!

— У веселошах потопить цілий Київ і занапастить!

— У веселошах і смерть люба! Люд озвірів од голоду, а тепер бери, їж, радуйся!

Юрій багатств своїх не шкодує для люду, а багатства його такі, що й не кінчаються, мабуть.

— Не той славен, котрий много лічить стада, а той, іже многих ворогів шле до ада!

— Кортить тобі здихати?

— Сам здихай!

— Коли ж не хочеш ні жити, ні вмирати, то чого хочеш? Тільки жебрак не прагне ні жити, ні вмирати, а животіє!

— А з князем Юрієм живемо!

— Розум, справедливість, відвага, щедрість, — все за ним, а отже, й за нами!

— Де ще буде ваше все!

Кипіло, колотилося, галасувало, сичало потаємно, дехто сховався, дехто зникнув. Войтишич заліг на своєму дворі, посилаючись на старощі: "Чоловікові назначено народитися, схилитися до занепаду, хорувати, терпіти слушну кару, вмирати, будь воно прокляте!" Зник десь Іваниця, не поїхавши з Дулібом, відтручений не доступною тепер ні для кого Оляндрою, віддалений, як і давніше, від Ойки. Петрило вдень метушився, сповнюючи волю Долгорукого, хоч і уникав занадто часто попадатися йому на очі, а ночами в супроводі двох загрозливо чорних охоронців, яких ніхто ніколи вдень і не бачив, їздив по Києву, перевіряв сторожу, погукував: "Дбай і чуй!"

Чи вдень, чи вночі прослизали до Києва піші гінці від Ізяслава, приносили потаємні вісті, несли князеві на Волинь звістки від боярства.

Ізяслав не примирився з утратою Києва, не сидів тихо в своєму Володимирі, та й не давали йому бояри заспокоєння, поки живий. Пхали його поперед себе, виставляли щитом і списом своїм: бий, проривайся, повернися, захопи, утвердись!

В церквах молилися: за Юрія — в Києві, за Ізяслава — у Володимирі та Луцьку; молитви бували відверті, бували й хитрі: "Ослаби, остави, одпусти, Господи, нам гріхи наші вільні й невольні, зумисні й незумисні, віру затверди, язик ворогові укрути, добре сохрани перед сею братією, яко благий Бог і чоловіколюбець. Амінь".

А хто ворог?

І чи знав Юрій, що, здобувши собі безліч друзів, здобуде водночас ворогів стільки, що почорніє йому в очах? Що після кількох днів радощів і торжества в Києві ждуть його п'ять таких тяжких літ, в які ввібгати можна не одне таке життя, як у нього було досі, а й тисячі, може б, не стачило?

Сутички, чвари; бігали князі, метушилися; дріб'язок, нікчемність, ганьба. Згодом історик зневажливо відзначить, що битви удільних усобиць, які гриміли в нашій історії, маловажні для розуму і не багаті ні думкою для філософа, ані красотами для живописця.

А Юрій Довга Рука змушений був стратити ціле своє життя в тих малозначних сутичках і чварах, вперто проносячи крізь них головну мету й думку свою, тепер же, коли здійснилося задумане, мав знову занурюватися в те, з чого виривався всіма силами своєї душі.

Ізяслав покликав на поміч собі польського й чеського князів, угорського короля, посилав старого князя В'ячеслава, щоб пішов і сів у Київ, прогнавши молодшого за себе Юрія, інакше погрожував попалити В'ячеславову волость. Добрий В'ячеслав з плачем благав Юрія: "Прийди, порятуй від племінника!" Долгорукий послав на захід синів з дружинами, тоді довелося йти самому. Стояв шість тижнів під Луцьком, уникаючи кровопролиття, покликав на поміч Володимира Галицького, змусив Ізяслава цілувати хрест про мир, тоді забрав з собою свого брата В'ячеслава, повернувся до Києва, сподіваючись на мир. Та Ізяслав, ще й губи йому не обсохли після цілування хреста, знов зібрав невдоволених бояр, пішов слідом за Юрієм, кинувся аж до чорних клобуків, знов став намовляти їхнього хана Кунтувдія виступити разом проти Долгорукого.

Осінь, зима, нова весна. З голодного року — в голодний рік. До нового хліба ще далеко, а годувати Київ треба. Тяжко прогодувати ворога, але друга так само тяжко. У Києві шепоти, збіговиська, темні ходіння, щось готується, щось зріє, загрозливість літає в повітрі; нечутно відчиняються ворота боярських дворів, не вгаває шамотіння на дворі у Войтишича, з монастиря святого Феодора виходять один за одним святі та божі ченці, спускаються на Поділ, розтікаються по всіх усядах, зітхають, ллють сльози в найнужденніших хижах і землянках. Над ким ллють ті сльози? Не такого князя гідні людове. Влада так само, як Бог, це завжди зусилля. Чи ж може мати владу чоловік пустий, бездіяльний, нездобичливий? Бачить лиш прислужників, не бачить народу свого.

— Хто ж то, — скалили очі кияни. — Ізяслав? Той заволодівав не самою владою, а й свободою, а Долгорукий — князь справжній. Великий князь.

Всі великі князі вмерли. Так велося завжди. Живі не належали до великих, не могли бути великими. Боги й володарі великі лиш тоді, коли мертві. Те ж, що не велике, може бути зневажене й відкинуте.

— І тоді знов прийде Ізяслав, а з ним поналазять повен Київ бояр, і всі з великими бородами і зашмаркані? Нам же любі суздальці Юрієві, молоді та гожі, та добрі, як янголи.

Від народження до смерті з простого чоловіка вимагають. Прості ж люди — нічого й нізвідки. Тепер настав час вимагати їм. Чого? Справедливості й хліба.

— Князь Довга Рука справедливий і годує хлібом. Ще й ніхто ніколи не годував цілий Київ. Забрав у бояр зерно й мед, м'ясо й рибу, хміль і просо — дав людям. Суди творять по совісті. Правди старі повернув. Нові наставляє. При Ізяславові з киян дерли без правд і без міри. Один боярин, знущаючись з своїх людей, примушував щовесни везти йому з Василева на санях, запряжених вісьмома парами волів, одне-однісіньке куряче яйце. Другий, бородатий і зашмарканий, мав утіху з того, щоб збирати перед двором смердів з своїх вотчин і змушувати їх бити цілий день один одного в груди й

висолоплювати язики. Третій купив у Софії колону й заповів поховати себе в ній, щоб нічия нога не осквернила місця його поховання.

Простий люд не вірив зітханням ворогів Долгорукого, тут знали, що машкару понурої серйозності надягають лиш лицемірство й обман, навіть до сліз чернечих ставилися з підозрою, ось тоді й зникли понурі наклепники в Києві, а натомість зродилися відчайдухи, які задирали корзна киянкам з сміхом та хихом, сипали сіль у колодязі, обкидали на торжищах купців і роззяв нечистотами, їздили повз княжі та боярські двори на возах, повних гною.

Долгорукий непокоївся лихими вістями про Ізяслава, який никав довкола Києва, неначе голодний вовк; бентежила його мовчанка з Цареграда, звідки й досі не повернулися посли з принцесою ромейською; не міг утримати синів Андрія та Гліба, що рвалися до битви з Ізяславом; мав клопіт з своїм братом князем В'ячеславом, який несподівано став домагатися великокнязівського столу, вигукуючи: "Ти менший за мене! Вже в мене борода була, коли прийшов ти на світ!" Юрій віддав йому Вишгород, але старому князеві не хотілося нікуди виїздити з Києва, бо ж так багато літ ввижався йому сей город, чекав, щоб прикликали кияни його на цей високий стіл, а вони не кликали. Але ж відомо: тому зухвальцеві Юрію не стачало старшинства, ним володів лише він, В'ячеслав, то чому б мав виїздити з Києва?

В'ячеслав любив, щоб уночі, коли весь Київ спить, возили на возах дівчат побіля княжого двору і щоб дівчата співали. Вози туркотіли колесами по дерев'яних кругляках мостків, дівчата співали срібними голосами, наче янголи в раю, і ніби молодість поверталася до старого князя; він обхоплював сиву голову руками, шепотів: "Отак, отак". В чорній пітьмі розлунювалися срібляно-білі голоси дівчат, і В'ячеслав плакав над своєю старістю, і хотілося йому обійняти цілий Київ, якого ніколи не вмів утримати в руках.

Він помре за кілька літ, ставши врешті великим князем київським, помре вночі; не вози котитимуться тоді повз Ярославів двір; бо буде зима, — дівчата їхатимуть на санях і співатимуть так, як уміють співати лише київські дівчата, але вже не почує їх В'ячеслав.

Та ще коли те буде, тим часом старий князь вигідно розташувався на Ярославовім дворі. Юрієві мовби й місця не лишилося, та Долгорукий і не шкодував за тим. Як і в Суздалі, йому захотілося самотності, надокучали натовпи, які зустрічали щоразу, як він з'являвся на вулицях, набридали бояри й старша дружина, набридали нескінченні київські чвари, лихі чутки, тривожні розмови, таємничі випадки, неподобні вихватки якихось невловимих бешкетників. Князеві потрібна самотність для думання. Він умів усамотнюватися навіть тоді, коли довкола були сини й дружина; у великому ж городі, виходило, заховатися було тяжче. Тому з легким серцем поступився В'ячеславу Ярославовими палатами, а сам перебрався на Красний двір. Його, як і на Суздальщині, потягло розбудовувати, ставити нове, виказати перевагу над ворогами передовсім будівництвом, спорудами, бо те — застається, в ньому розум, уміння й витворництво і князеве, і цілого народу. Зміцнив і перебудував Красний двір, став закладати палац з

тисового дерева, присланого йому князем Володимирком аж з Карпат, на острові посеред Дніпра, на тому самому острові, де Ізяслав зганьбив сина Юрієвого Ростислава. Тільки будуваннями подолати можна і всіх ворогів, і недовір'я, і підозри, і навіть конечність свою людську на цій землі!

Новий палац на острові, ще й не викінчений, назвав Долгорукий Раєм, бо й що могло бути кращого на цій землі? Буйні розливи дніпровських вод довкола, соковиті трави побережжя, в затишку узгір'я Видубицький монастир, над ним — Красний двір, а далі — київські лагідно-зелені гори. Печерська обитель і десть вдалині, за поворотом ріки, вгадується під самим небом край київського валу, вгадуються верхи церков і теремів княгині Ольги, Володимира, Святополка. А внизу, понад Почайною, кипіння подільське, з якого мовби вихлюпується міст через Дніпро, поставлений Мономахом. Міст той, хоч і в руках у непокірливого воєводи Мостовика, однаково сповнює серце Долгорукого радістю й піднесеністю, бо де ще на світі побачиш таке диво!

Одне, безнадійне, відчаєне віче без князя, без бояр, без церковних ієреїв; і люди стали йти туди ще з досвітка, ніхто їм не перешкоджав, сторожа й собі приєдналася до натовпів, довго стояли там, ждали появи Долгорукого, перемовлялися й перегукувалися, тоді стали кричати зрозпачені, кожен намагався переситити іншого, були злі, голодні, відчаєні і безпорадні, і ось то тут, то там стали вириватися вигуки:

- До князя!
- На Ярославів двір!
- Де Довга Рука?
- Поставити його перед людом!
- Де наш хліб?
- Де м'ясо?
- Дітоньки мруть!
- Всі погинемо!
- Де ж князь?
- Покинув люд!
- До князя!
- До Юрія!

І сталося майже так, як тоді, коли бігли вбивати князя Ігоря. Хтось кинувся перший, хтось хотів його наздогнати, ще інший хотів відстати — так вихлюпнулися з вічової площі й покотилися до Ярославового двору, забили його вщерть, задихалися в тіснєві, нестямилися від крику, розпалювали себе ще більше тим криком.

Набряклі кров'ю обличчя. Розмахані руки. Несамовиті погляди. Розкричані роти. Всі рвуться до крику. Ніхто не хоче слухати. Гамір. Колотнеча. Ревище. Та що більше галасують, то менше чути. Кожен б'є себе власним криком. Нагадують німих. Тут можна почути лише безмовних. Ці не піддалися загальному шалові. Зберегли спокій, їхня мовчанка мала стати найпромовистішою. Попервах загублені й потонули в несамовитості крику, згодом виокремилися поодинокими острівцями спокою і розважливості. Тоді знайшли один одного. Пробиралися крізь розклекотаність з

камінною впертістю. Може, зціплювали зуби. Може, впадали в розпач. Може, заламувалися в безсиллі. Того ніхто не відав. Захоплені марним галасом їх не зауважували. Нащо здалися нам спокійні? Хто мовчить, то не наш! Він не з нами. Його тут нема. Бо тут ми і тільки ми! Але нікому ще не вдавалося криком виростити бодай колосок жита. Добути жменю солі теж не вдавалося. Самотні в своїй мовчанці пам'ятали про це твердо. Не забували також і про те, що чоловікові часом треба або ж доводиться викричатися. Коли радість. І коли біль. І коли ненависть. І коли безсилля. І коли надмір сили. І коли знаходить. І коли втрачає. І коли... Причин — без ліку. Кричати легше, ніж мовчати. І набагато простіше. Надто ж, як попадеш в ось таку розтелесованість. І вони з німою впертістю пробиралися крізь суцільний крик, щоб знайти один одного. Чи здогадувалися про те, що не самотні? Чи вірили, що шукатимуть не даремно? Були впевнені в тому, бо вже відчували перед тим силу поєднання. Починали все, тримаючись плече в плече. Були міцні й певні себе, але нечисленні. Коли ж зібрали довкола себе безліч люду, опинилися далеко один від одного. Розкидані, розметані, загублені, потонули безслідно. Тепер мали знову зібратися. Це нагадувало пробивання крізь водяні стіни. Билися крізь ревучі води. Мовчазність їхня попервах збувалася не увагою. Згодом вона видавалася смішною. Тоді стала підозрілою. Їх ніхто не впізнавав. І не знав. Хто не кричить, той не наш. Чужий. Такого не потерпимо. Ті не сперечалися. Були згодні, їм — робити своє. Може, єдині знали, що мають робити. Бо в крикові чоловік часто забуває свої початки. Забиває собі памороки. Вся сила йде горлом, і нічого більше не залишається. Хоча що таке сила? Вона знову з'явиться, коли треба. Отож вільно розкошували в крикові, махнувши, зрештою, на тих загадкових і підозрілих. Прощтовхуються кудись — то хай. Пробиваються — на здоров'я. Мають потребу якусь? У кожного своя потреба. Ще вчора їх упізнавали скрізь і всі. Ще й сьогодні. Поки не почався галас. В клетоті потонуло все. Пам'ять також. Тепер кожен заповзвся пересилити голосом коли не всіх, то бодай найближчих, і знай репетував, аж очі рогом лізли.

Здавалося, все це триває цілу вічність. Насправді облічувалося кількома митями. Було мов гриміння грому, мов спалах пожежі, мов удар води, що проривала греблю. Несамовитість враз змінилася заклопотаністю. Бо ті, з'єднавшись, пішли кудись, і виходило, що ведуть за собою всіх. Мовчки, але за собою. Іншого шляху не було. Та й який шлях, коли ти перед цим стовбичив на місці і пробував з крику добути чи то заохочення, чи то знання. А ті мали в собі спокійне знання, і їм усі повірили. Як, до речі, вірили й до цього. Тепер з'явився спогад. І тих упізнано. Он той, продимлений наскрізь, — то залізуріб з-над Почайни. А той, у світлій бороді, мов у стружці, — відомий усьому Києву Стварник. Сліпий Ємець з списом — то сліпий Ємець; попереду ж донька Ємцева, метка, мов коза, а норов у неї чортячий. Ще поряд з ними всіма — хоч і не київський, хоч і терся коло всіх князів, а тепер свій, та ще ж який свій! Іваниця! Гарний і дужий, серце втишується, на нього дивлячись, усміхається він так, наче йде на сватання, а йде ж, може, на смерть! Бо не ховається за спину, виступає чи й не найпершим і спрямовує похід куди? До Ярославового двору, до князя, до сили

найвищої, найзагрозливішої, сили завжди ворожо-суворої для простого люду, звиклої лиш брати, віднімати, але ніколи не давати. Ну, що їм сила якась і чиясь? Той спалах несамовитості коло Софії минув безслідно, тепер повнилися силою мудрою, спокійною, незламною. Ніщо не мало значення для них. Вони загрожували всьому: князеві, боярам, воеводам, тиунам, дружині, їм не могло загрожувати ніщо. Київ — то були вони. Поза ними не існувало нічого. Двори князівські і боярські належали їхній владі, церкви й монастирі становили для них лиш спогад про свою працю і своє вміння, вкладене в них. Київські вали і брами належали їм споконвіку, бо Київ був з того боку валів і брам, з якого були вони: ковалі й кожум'яки, гончарі й сідельники, теслі й бондарі, возовики і зброярі, ткачі й кушніри, землекопи і водоноси, різники й човнярі, шевці й рибалки.

— Де князь? — гриміли вони на Ярославовім дворі.

— Князя сюди!

— Хліба!

— М'яса!

Кричко був коло самих сіней. Хотів першим говорити з князем. Зустріли його любов'ю, то як міг забути про киян, про цілий город? Хто забуває про Київ, той втрачає Київ. Ємець, спираючись на свого важезного списа, був ніби потвердження слів Кричкових. Звідки взявся тут Іваниця, ніхто б не міг сказати. Але був, стояв, мовчав, бо мовчала Ойка, яку вперше побачив відтоді, як ховала вона їх з Дулібом. Дівчина не питала про Дуліба, він сам не рвався до розповіді. Бо, видно, й сама знала. Та й хто не знав про лікаря? Везе десь ромейську принцесу для Долгорукого. А чи доведе?

— Князя!

— Де князь?

І князь вийшов у відкриті всім поглядам сіни. Старий, нікчемний, з заслиненою бородою, з засльозеними очима, перелякано-добрий, але безсилий. Не той князь. Не Довга Рука. В'ячеслав, про якого чули, якого любили за добрість, не знаючи однак, бачити не дуже й хотіли. Сьогодні то й геть не хотіли.

— Юрія!

— Довгу Руку!

— Нашого князя!

— Великого! В'ячеслав ворухив губами, щось казав. Ніхто не чув.

Не слухали. Не хотіли слухати. Потрібен був Долгорукий, а його не було.

Гриміло, ревло, телесувалося. Князь В'ячеслав пішов з сіней — того ніхто й не зауважив. Ждали Долгорукого. Хтось приніс чутку, ніби князя немає в Києві. Сидить чи то на Краснім дворі, а чи на острові посеред Дніпра.

— Однаково!

— Ждатимемо!

— Помремо тут, а діждемося!

— Князя нам!

— Довгу Руку!

В'ячеслав ще зранку, як почалася крикнява коло Софії, послав гінців до Юрія.

Передавав: "Не нагодував, брате, киян. Колотяться. Казав тобі: відступися від города. Я добрий. Я втихомирю бунтівливих". Долгорукий з усміхом вислухав братове послання. Охнув, чим же той нагодує такий город? Добрістю?

— Вацьо! — гукнув. — Чоботи! І хай сідлають коней!

Взяв молодшу дружину, поскакав чимдуж до мосту.

Виставлену Мостовиком охорону змели, мов соломі. Де ж хліб? Де товари? Пролопотіли по мосту, в шаленому перестуку копит увірвалися в Мостище, далі за вали, на князівську дорогу в заліські землі. Обабіч дороги, поміж дубами, коло соснових борків, на галявинах стояли порозпрягані вози. Возовики сиділи коло вогнищ, хто спав, хто тинявся туди та сюди.

— Стоїте чого! — закричав до них Юрій.

— А не пускають.

— Через міст не перепускають.

— Велено ждати.

— Ким велено?

— Князем Довгою Рукою.

— Я князь! Я Довга Рука! Запрягати! І в Київ! На Поділ і на Гору! Ну ж бо!

Не заспокоївся, поки не відправив останній віз. Розставив дружину на мосту, аби не сталюся перешкод. Хотів ударити на двір Мостовика, розгромити, спалити, пустити за вітром! Прокляте боярське насіння! Махнув рукою. Помсти не буде! Зібрав дружину.

— На Остер! До Городка! Вацьо мало не заплакав:

— Князю! Полишаєш Київ?

— А що скажу киянам? Що повинно бути ще гірше, перш ніж стане трохи ліпше? Кияни занадто нетерплячі.

— Дозволь, князю, розповім притчу про воза? — звернувся до Юрія Громило, який за звичаєм тримався поблизу князя, готовий допомогти йому чи захистити.

— Забув, що не за учтою ми? — осміхнувся Долгорукий. — Та однаково. Говори.

— Найдивніше у возові те, що передні колеса ніколи не можуть утекти від задніх, а задні не можуть наздогнати передніх. Сьому дивувався ще премудрий Соломок. Ось і думаю: чи не подивувався ти, дивлячись на вози, аж так, що й Київ намірився полишити?

— Сам же колись не радив мені йти на Київ?

— Тоді видавалося мені, що вчиниш зло для Суздальської землі. Тепер бачу: ще більше зло виникне, коли покинеш Київ.

— Для володаря добро й зло в значенні буденнім не важать аніскільки. Може, хочу покарати киян за невдячність? Хай зостануться з своїми боярами — чи ті їм допоможуть.

— Відаєш гаразд, що ліпше мати горобця з князевих рук, ніж бараняче плече з рук злого боярина. І ліпше пити воду в домі князевім, ніж мед у боярина.

— Од сього дня не маю князівства лиш у Києві, бо князівство моє — повсюди. Від сеї хвилі не належу сам собі, але належить мені ціла земля. Бути кимось означає не

бути всіма іншими. Коли ти князь, то ти — не народ. Тож ліпше, може, й зовсім не бути князем, бо лиш у такий спосіб станеш усіма.

Долгорукий замовк, і дружинники його мовчали, бо й що б дали слова? А князь їхав і думав уже вкотре за своє довге життя про нелегке становище чоловіка, піднесеного над усіма. Всі ждуть дій і вирішень від нього. А йому звідки чекати порад і підтримки? Як і де народжуються задуми великі, високі, рішучі, зухвалі, відчайдушні? І як відрізнити велике від смішного, корисне від безглузлого?

Хто ж то знає?

Що вище становище в людини, то менше свободи у виборі вчинків. Юрій утікав з Києва, бо не міг піддаватися гніву й роздратуванню. На невдячність відповість гордістю.

А в Київ уже дійшли товари суздальські. Випереджаючи їх, прикотилася вість на Ярославів двір, юрмовище відразу розпалося, люд розбігся, всі почувалися ніяково, соромно було дивитися один одному в вічі, не хотілося бачити і князя В'ячеслава, який знов вийшов у відкриті сіни вже не простим собі князем вишгородським, а може, й великим київським. І дружина його, хоч незначна й малосильна, теж звідкись зродилася і ставала на дворі, мовби зготовляючись захищати свого князя, хоч на нього ніхто й не нападав. Ніхто не помітив, як виплуталося з-поміж дружини В'ячеславової двоє оружних, що мали на собі суздальський обладунок: щити з готовим до пострибу лютим звіром, взятим у золотий кожушок, суздальські шоломи, мечі. Де взялися, як опинилися серед дружини — ніхто б не міг сказати. Пішли собі через двір, один невеличкий, опецькуватий, якийсь ніби метушливий, хоч і не занадто, другий — мов довбешка весь: голова — довбешкою, руки — довбешки, і ноги — довбешки, і по землі не ступав, а бив у неї: бух! бух! Малий вів високого, знав діло, був обережний, але впертий. Вів свого спільника звивисто, хитро, на перший погляд безцільно, та згодом виявилось: вибрав з-поміж усіх, хто був на Ярославів дворі, найбеззахиснішого. Був ним сліпий Ємець, якого вела Ойка. Ємця на віче не кликали — його послав туди Войтишич. "Піди, будь воно прокляте, покричи там за мене, старого!" Ойка не хотіла — батько нагримав на неї. Тепер самому було соромно за все, але мовчав, мовчала й дочка. Так поверталися нізчимно після цілоденного стояння то коло Софії, то на Ярославів дворі. А двоє, ховаючись, бігли за ними непомічено.

Однак у такому городі, як Київ, непоміченого не може бути нічого. Чиїсь очі стежили за тими двома, хтось квапився й собі за сліпим Ємцем та його донькою, попервах ховаючись лише від Ойки, а тоді, запідозривши лихе, — так само й від тих двох.

Іваниця. Про таке йому й не мріялося ніколи! Захистити Ойку! Вберегти! Відбити! Суздальці чи самі дияволи — чи не однаково! Він упевнився в лихих намірах тих двох і, вже не ховаючись, зірвався до бігу. Ті не озиралися. Чули — хтось біжить, але не зважали. Ойка теж почула і глянула назад. Німий крик промайнув їй у очах і вмер навіки. Бо тої самої миті опецькуватий ударив мечем Ємця, а високий потяв Ойку. Тоді обидва скочили навстріч Іваниці, ще той і меча не видобув, ударили його з двох боків,

пронизали на смерть і зникли.

А на мощеній дерев'яними кругляками боярській вулиці лишилося троє вбитих. В це б ніхто не повірив. І ті, мертві, здавалося, так само не вірили.

Ємець лежав, не випускаючи з рук списа. Ось жив чоловік і вмер. Був і нема. Ходив, простягаючи поперед себе руки, ніби спирався на повітря, доторкуючись до простору, обмацуючи цілий світ, а надбігла хижа сила, вдарила по тих простягнених руках — і покотився, і впав, і не підведеться більше.

Мав у собі страшну силу, сліпу силу, дику и безглузду, не знав пощади відтоді, як йому безжально випечено очі але сила та не згодилася, бо сліпа й безпорадна, а знайшлася хижа, видюча, зловива, вдарила — і відразу на смерть. Безпричинно, безглуздо, випадково, нікчемно. Один помах меча — і чоловіка нема. Мовби й не було ніколи. Чи доведеш світові, що був, що жив, страждав і простягав до того світу довірливо й непевно руки.

А Ойка! Дівчина з очима, в яких цілі оберемки чортів. Що від неї? Хіба що лиш босий слід на примерзлій траві над Почайною. Та слід той умер разом з Іваницею ось тут нині. Ще лишилося її незабутнє тепло в руці Дулібовій, та де він?

Ті ж двоє, в суздальському обладунку, проскочили далі повз боярські двори, вслизнули в двір Петрилів, велися там, мов свої. Подалися до окремої хижі, аж тут перепинив їх голос восьминників, аж обидва підскочили з перестрахи: голос є — Петрила нема.

— Куди? — засичав голос.

— Вже! — видихнув коротко й з полегкістю опецькуватий.

— Кого, де, коли?

— Ємця з тою. І ще якогось. Оце.

— Баранюки! Казано, зрання!

— Не вийшло!

— Кіз вам доїти! Нащо придасться тепер? Чи хто бачив?

— Ніхто? А як знатимуть, що вбили суздальці? Казано як?

— Не вийшло, боярине!

— Голови повідриваю!

— Тоді з князем вийшло, тепер ні, Люд одурілий з голоду, а за Довгу Руку тягне.

— Згиньте з-перед очей! — заgrimів Петрило.

— Та де ж твої очі? — дурнувато спитав довбешка.

— Покажу вам! Обом покажу!

Та Петрилові підручні вже знали: з великої хмари — дрібний дощ. Грозиться — страху не май. Довбешка сказав похмуро:

— Ніж ото кричати, подбай, аби прибрали... там. Бо сам кажеш: тепер на суздальців не подумують, а подумують на тебе.

Петрило не витерпів: вискочив із свого схову, пінячись, пхав убивців до їхньої хижі, постогнував од безсилої розсатанілості:

— Казано, звершити зрання, перед усіма... Показати всьому Києву... Суздальці

вбивають!.. Суздальці, лоби ваші дерев'яні!..

Послав слуг, аби мерщій прибрали вбитих, занесли в двір до Войтишича, сам побіг до старого воєводи, плакав, каявся, бив себе в груди, рвав на собі волосся.

— Не вийшло! Не доглядів! Не подбав! Моя вина, воєводо!

— А будь воно все прокляте! — прокректав Войтишич. — Вмовкни й забудь. Уночі зведи все те з мого двору, будь воно...

— Куди ж?

— Сам відати мушиш. Під дерева до святого Феодора. Скажи Ананії, та й зробіть. Були люди — і нема. Нема — то й не треба, будь воно все прокляте!

Похмурий віз поночі заїхав у браму монастиря святого Феодора, і десь під темними деревами закопано тіла Ойки, Іваниці та Ємця, закопано без сліз, без молитви, без зітхання, в катівському поквапі закидано грудням, — сховала в собі київська земля ще три смерті, безпричинні й невідомщені.

Тої самої ночі похмура вість прийшла в Київ: Долгорукий поїхав і не вернеться. Розгнівався на киян чи злякався киян? Погордував чи роздратувався? Відступився перед Ізяславом чи перед своїм старим братом?

Хоч як там було — В'ячеслав ще до світанку став великим князем київським.

Чи ж надовго?

На ранок В'ячеслав приймав на Ярославовім дворі київське боярство.

Спорохнявілі від літ, набундючені від багатства, їхали до нового великого князя, покидаючи надійний захисток своїх неприступних дворів, ще й не вірячи до кінця, що Долгорукого справді нема, що втік у Остерський Городець, налякавшись чи то Ізяславових погроз, чи ревища чорного люду, а чи їхньої мовчазної сили.

Войтишич був перший у В'ячеслава. Літами перевищував усіх, навіть старого князя, значливістю ніхто з ним змагатися не міг, поводженню з вищими особистостями міг навчити будь-кого.

— Князеньку мій дорогий!

Обіймалися з В'ячеславом хрест-на-хрест, цілувалися довго, старанно, з смаком, мізинцями змахували зрадливі сльози, що так і рвалися викотитися з старечих очей.

— Плачуть наші очі, князю, будь воно прокляте!

— Плачуть, воєводо.

— Коли й сміятися буде чоловік? Вчора суздальці сміялися — ми плакали, сьогодні й суздальців нема, а ми й знов сльози ллемо, будь воно прокляте! А й чому б воно, князю дорогий? Бо ось ти великий князь по нашій волі, Довга Рука втік і не вернеться, а суздальці ще сидять у городі. Мав би ти послати киян та погромити їхні двори, будь воно прокляте! А де дружина сидить, то позамикати та попекти, як кабанів. Отець твій, Мономах, умів те робити.

— Господь з тобою! — злякано замахав на Войтишича князь В'ячеслав. — Насильства не допущу ніколи!

— Та чи то насильство? Право наше! — Ні над ким не допущу.

— Отець твій Мономах допускав. Жидовинів з Києва повиганяв.

— Я ж нікого не дам у кривду. Як і брат мій Юрій.

— Тоді й тебе проженем, князю, будь воно прокляте! Чого не казали в очі Долгорукому, те вільно говорили

В'ячеславу. Бо що то за князь? Ні сили, ні значення!

Гінці боярські вже мчали десь побіля Пирогова, за Стугну, до чорних клобуків, до князя Ізяслава. Не минуло й двох днів, як Ізяслав ускочив у Київ, увірвався слідом за товарами Долгорукого, які везли поживність киянам; дружину В'ячеславову обеззброїв, замкнув усі брами, звелів виловлювати й побивати суздальців; стриеві своєму, який вийшов йому назустріч, звелів при дружині й боярах:

— Іди з Києва!

І тут старий князь, відкинувши свою лагідність, закричав:

— Хоч убий мене отут, а з Києва не піду!

Чотири Миколи вже були за спиною в свого князя. Жовтооко поблимували, Старий зітхав, Плаксій лив сльози, Кудинник кляв, Безвухий випльовував з себе якісь дивні поодинокі слова: "Свині... мої... наші... свині... твої... бач... свині..." Може, не долічився в себе на дворі свиней? Оляндру вже встиг прогнати — кінчилося нетривале боярство цієї химерної жінки. Всі Миколи відібрали свої двори у недавніх переможців — тепер хотіли мерщій відібрати князівський стіл для свого Ізяслава.

— В Дніпер його! — сопіли про В'ячеслава.

Кияни ж, зачувши лиху вість, збігалися до Турової божниці. Зібралися б і коло Софії, та на Гору простий люд не пускала Ізяславова дружина; ще вчора єдиний, Київ розокремлювався, Гора замикалася в неприступній пихатості, чванилася силою, багатством, знатністю, а чорний люд кинуто було до підніжжя, де мав лишатися, обплутаний нуждою й труднощами, мов сітями.

— Стерво цей Ізяслав! — кричали на Подільському торговищі ті самі, хто ще кілька днів тому домагався поставити перед очі князя Юрія.

— А з ним боярство його!

Викурити їх з Києва!

— Запалити город усіма кінцями!

— А що згорить? Княжі тереми, боярські доми, церкви та монастирі?

— Все — запалити!

— Ми їх ставили — нам і палити? Дурню!

— Прикликати Долгорукого!

— Не треба було виганяти!

— Кого прогнали, а кого впустили!

— Побити Ізяславових!

— Цить! Он їдуть!

— Ідуть, то й проїдуть!

— То ж восьминник!

— Петрило — свиняче рило!

— Батожений зад!

— Гій-гій!

— Ач, хвоста задрав!

Колотилося до самого вечора, колотилося ніч, Ізяслав боявся поткнутися на Поділ, не наважувався зачепити В'ячеслава, вмовляв старого князя, щоб ішов той миром у Вишгород, бо ж і при Долгорукому мав його для себе.

— Мав Вишгород, а сидів у Києві! І тепер сидітиму і не зворухнуса, хоч ти вбий!

З Канева прискочили гінці, штовхнулися в зачинені київські брами, дізналися про відступ Долгорукого, кинулися на міст, але їх не пущено туди, тоді аж на Сітомлі знайшли перевізників, переправилися на той бік Дніпра, поскакали до Остерського Городка з вістю так довго очікуваною для Юрія і такою невчасною нині: до Канева допливають лодьї, на яких повертаються посли з княжою невісток" — ромейською царівною Іриною.

Лодьї пливли вгору по Дніпру, попереду — червона, князівська, з різьбленою на носі повногрудою дівою, встелена килимами, з просторою опочивальнею для царівни, де стояло широке ложе з прислоном, золоте начиння для миття, срібні грїлки для рук і для ніг. На ложі були покривала з щонайніжніших хутер — з пупків горностаєвих і білячих, з бобрового пуху, але, що далі на північ просувався урочистий караван, супроводжуваний по берегах берладниками, то більше мерзла ночами розніжена Ірина, то вередливішою ставала в своїх забаганках, не хотїла відпускати від себе князя Йвана і на ніч, так що гребці на лодьях лиш переморгувалися та пересміювалися, а Дуліб, який попервах намагався не надавати ваги примхам невісти, не втерпїв, м'яко сказав Берладникові:

— Обережним будь, князю.

Той лиш посміявся безжурно.

В Цареграді пробули довго, бо імператор Мануїл чи то випробовував руських послїв, чи то мірився ще кудись видати свою перезрілу сестру, що мала десь коло тридцяти лїт, останні десять з яких можна б смїливо полічити удвоє. Готував її в жони синові Рожера Сицилійського, та виявилось, що принцеса застара для юного жениха, сподівання були на високорідних лицарїв, які знову йшли в хрестовий похід на землі Палестини, тримаючи путь через Константинополь. Але лицарство, ведене спершу імператором Конрадом, а згодом королем Франції Людовіком, відзначалося таким шаленством, що годі було й думати пускати їх до столиці. Йшли вони, як писав хронїст, в незчисленнїм множестві, перевищуючи кількістю своєю морський пісок, так що й Ксеркс у давнину, перепливаючи Геллеспонт, не міг би пишатися стількома тисячами. Разом з християнними лицарями йшли цілі натовпи жіноцтва, пишно розквітала розпуста, в тому поході з'явився дивний загін амазонок, очолюваний несамовитою дівою, прозваною Золотонїжкою! Чи могла б рідна сестра ромейського імператора бодай подумки дійти до такого приниження, щоб віддати свою руку будь-кому з тих забїяк, надто ж побачивши їхнє приниження, їхню нїкчемність, коли побиті, голодні, обдерті, поверталися вони назад, нічого не здобувши, нічого не осягнувши! Імператор

Мануїл, який пошлюбив Берту Зульбахську, сестру дружини германського імператора Конрада, співчував своєму родичеві, співчувала ціла імператорська родина й французькому королеві Людовіку та його жоні, прекрасній Алієнорі (яка, до речі, не вельми переймалася поразками хрестоносців і навіть закохалася в молодого сарацина, задля котрого мало не покинула свого короля). При дворі з належною поважністю вислухувано двоюрідного брата Конрадового єпископа Фрейзігенського Оттона, який пробував з'ясувати, чому хрестовий похід мав такий принизливий і сумний кінець: "З того, що в Ефіопа зуби білі, ще не виходить, ніби він увесь білий, і не навпаки: що зуби в нього чорні, бо він увесь сам чорний. Те саме бачимо в Святому Письмі. Коли кажемо, що не на добро було іудеям зрадити Христа і розіп'яти, то водночас знаємо, що це було благо для нас усіх. Отож, у людській філософії білі зуби не заважають Ефіопу бути чорним, а в Письмі Святому злоба іудеїв не стала на заваді страстям Христа бути спасительним для нас. Приноровлюючись (а simili), ми можемо сказати те саме і про згаданий наш похід. Коли його не можна назвати хорошим по кінцю або з погляду матеріальних вигод, то він корисливий був зате для спасіння многих душ. Але при цьому ми судимо про справу не по її суті, а по користі, яку вона принесла".

З уміло стримуваною зневагою випроваджено все лицарство разом з його єпископами, і ось саме тоді прибули до Константинополя послы від великого князя київського, що силою своєю дорівнювався наймогутнішим володарям, а багатствами перевищував їх усіх, може, й зведених до купи.

Послів довго тримали в передмісті святого Мами, де була пристань для руських суден, тримали не так з перестороги, як за звичаєм, бо Мануїл перед тим навіть свою невісту, прислану германським імператором, примусив цілих чотири роки ждати, поки він візьме з нею шлюб і стане вона з якоїсь там німецької графині Берти Зульбахської імператрицею Іриною.

Тим часом Берладник, щоб не гаяти намарне часу, розпускав про своє посольство всілякі дива, які не могли не дійти до імператора. То звелів підкувати свого коня одною золотою підковою, але так, щоб вона загубилася при першому ж виїзді по вулицях города — на завтра цілий Константинополь гримів про неймовірне багатство руських.

То вдягнули вони з Дулібом небачені тут соболині шуби і Берладник розжохав свого жеребця так, що той рвав зубами по цілому соболю з шуби в Дуліба, гріб копитами, ставав дибки — і знов світив золотими підковами, ввергаючи ромеїв у захват і страх.

То їздили вони по вулицях з шкіряними міхами і метали навсібіч золотий пенязь, який ромеї ще в давнину прозвали "невра тон прангматон", себто — нервом усього суцього.

Город відкривався їм своєю пишнотою, своїми надмірностями, величчю, але й убогістю водночас. Вулиці від сонця захищені були арками, на тих арках, сягаючи самого неба, вивищувалися доми багатих, можні займали своїми домами всі площі Константинополя, а похмурі вулиці, куди ніколи не проникало сонце, надавалися бідності та чужинцям. Там чинилися грабування, вбивства, всілякі злочини, які бояться світла денного. Сміття на вулицях збиралося стільки, що пересуватися можна було хіба

що на ходулях. В багнюці тонули люди, коні, вози. Зате коли послів покликано було до Влахернського палацу над Золотим Рогом, то імператорські пропозити повели їх серед багатоголосого співу, грання органів, по розкішних вулицях, уквітчаних гірляндами квітів, обвішаних у портиках килимами й дорогими тканинами, обставлених святковими розкричаними натовпами.

Посли прийняті були василевсом Мануїлом у тронній палаті Влахернського палацу. Імператор, у пурпуровім облаченні, в пурпурових сандалях, сидів на золотому троні, над ним нависала підтримувана золотими ланцюгами золота корона, всіяна смарагдами й діамантами такого розблиску, що, як казано, вночі вловлювали вони в свої грані сяйво місяця і освітлювали палату наче вдень.

Дуліб передав Мануїлові грамоту Долгорукого на червонім пергаменті з золотою печаткою, а Берладник підніс дари для василевса, серед яких були хутра буртаських лисиць і чорних бобрів, зелені перли завбільшки з голубине яйце, величезна плаха медвяно-прозорого бурштину з навіки ув'язненим у ньому морським коником.

То був лиш початок того, що мало тривати багато місяців. Церковні відправи пишні в Софії і в інших церквах, лови в Філопатійських садах, ігрища на іподромі, бої ведмедів, леопардів, левів, забави у віллах Пропонтиди, кінні змагання, в яких Мануїл виступав проти Берладника і навіть був не раз поконаний, після чого виставляв свого двоюрідного брата Андроника Комніна, схожого, мов рідний брат, на Берладника, тільки й того, що один був русявий, а другий був чорний, один привіз з далекої Русі відвагу, звитяжність, чесноту, великодушність, а другий, ображений, що не йому дістався трон, плів змови, зраджував, не зупинявся ні перед насильством, ні перед підступами, мечем, отрутою, був жорстокий, марнославно, невдячний, не боявся ні Бога, ні чорта, водночас відзначався розумом, винахідливістю, насмішкуватістю, красою дорівнював Берладникові, тому жодна жінка не могла встояти супроти його чар, вони з імператором мали коханками двох рідних сестер, своїх племінниць Феодору і Євдокію, суперничали перед жіноцтвом у ловах, у забавах, у військових походах. Андроник перевищував Мануїла у всьому, але не мав трону, який мав той.

Поза всім, хоч як це дивно, Андроник був двоюрідним братом Берладникові, бо матір'ю Комніна була княжна з Перемишля, донька покійного князя Володаря.

Дуліб часто зустрічався з донькою покійного князя Мстислава Євпраксією, виданою заміж за стрия Мануїлового. Була вже вдовою, багато літ вивчала хворощі людські, написала книгу про лікування мазями, може, найпершу таку книгу в цілій Європі. В народі прозвано її Зоя Добродія. Дуліб з шанобою слухав цю невисоку жінку, з тихим, стриманим голосом, дивуючись, що може мати вона такого забіяцького брата, як Ізяслав.

В давнину велося так, що по всій імперії роз'їздилися імператорські посланці, звозили до Константинополя наивродливіших дівчат, і вже сам василевс обирав для себе дружину. Кожна ромейська дівчина могла стати імператрицею. Та вже минулися давно ті часи, імператори намагалися зміцнити свою силу завдяки шлюбам з доньками й сестрами найзначніших правителів — і ось матір'ю Мануїла була Ірина Угорська, за

жону імператор мав Ірину Германську, сестра його мала стати тепер Іриною Руською, на що василевс по тривалих роздумах і ваганнях не так справжніх, як показних, нарешті дав згоду, і ось повесні літа тисяча сто п'ятдесятого руські лодії, забравши царівну з її слугами, рабами, павичами, папугами, мавпами, собачками, з її кіньми, віслюками, з її одягом, прикрасами, книгами, всілякими причандалами, ставши під благословіння патріарха Феодора (на місце князя Юрія поруч з Іриною поставлено розкішного князя Йвана, з чого царівна відверто раділа) — після всього цього відпливли з Золотого Рогу, пройшли тісні звивини Босфору і вийшли на хвилі Руського моря.

Принцеса поділяла всіх людей на людей царської крові і священників. Інші — не існували для неї. То було щось таке, як коні, осли, чи й ще нижче — черва. Тому Берладника з перших днів залічено до наближених, Дуліба чи й помітила. Він відплатив їй у день відплиття, коли на останньому прийомі сказав імператорові Мануїлу:

— Веземо найбільший ваш дар — жону для великого князя київського. Наважуся нагадати, однак, сказане вашим поетом при зашлюбинах жони для вашої імператорської величності: "Всі знаємо, що чоловік переважає жінку, отож та сама відповідність повинна бути застосована і до взаємин між двома державами". Ви даєте жону, Русь — чоловіка. Не мої то слова — поета вашого Продрома.

— Чи слід згадувати слова якогось нікчемного чоловіка? — зневажливо всміхнувся імператор, а всі ромейки неприязно подивилися на Дуліба, невіста ж уперше зауважила його і мовби аж злякалася цього мовчазного, але, як видно, розумного і гордого чоловіка.

Пливли довго й повільно. Ромейка вередувала, веліла щоразу приставати до берега; коли за Дунаєм з'явилися в їхньому супроводі берладники, Ірина захотіла, щоб влаштовувано для неї ігрища, бої, лови, часто читала книги про любов, прикликаючи до себе князя Йвана, а заодно і Дуліба, щоб той пояснював Берладникові деякі місця, важкі до розуміння. Щоранку слуги збирали росу для вмивання принцеси, руки вона завжди мала в перчатках, обливалася пахощами, натиралася мазями й маслами, одягнена була в шовки, їла не руками, а золотими штрикачками.

Звикла до придворного поклоніння, до зальотів, до нестримності у вдоволеннях, принцеса досить відверто виявляла свою прихильність до Берладника, мабуть, вважала вона, що князь київський ще незвичайніший за цього одягненого в усе червоне красеня, бо ж не міг він вибрати посла, який перевищував би його своїми мужськими гідностями.

Забуваючи про свою Perezрілість, розігріта вином, а ще більше уявою, вдавалася вона при Берладникові та Дулібові до голосних думань про те, як відбудеться її весілля в Києві:

— Дзвенять труби й органи, лунають солодкі пісні, довкола веселощі, сміх і радість; квіти й лавр, килими й влаттії стелються по землі; на стінах парча, золото, срібло, столи накриті, постелі під покривалами, палати прибрані й обкурені фіміамом, поварні повні наїдків, слуги зготовлені — між ними безліч вродливих дівчат. На дворі йде

турнір, у портиках і на гульбищах багато лицарів, жон. Приносять вина, солодоші, плоди. Пташки співають у клітках, стрибають олені, сарни, лані, в садах бігають гончі, агарянські собачки рідкісної мализни ніжаться на руках у дам, по столах походжають папуги, літають соколи, кречети, яструби, коло дверей зготовлено засідланих коней, всі двері навстіж, в палатах стольники дають лад усьому; гримлять водограї, знову звуки труб — і жених іде зі своїм почтом, а жони приводять невісту і садовлять за стіл. Розмова про любов і веселощі. Невіста мовчазна.

Після всього муж веде молоду жону на шлюбне ложе під пологом, на ньому зорі, сонце, місяць із золота, по краях світять чотири рубіни, перина обтягнена небаченою тканиною з риб'ячої шерсті, всілякі звірі, облямовані виноградною лозою, гілки в неї з перлів, листя з самоцвітів. "Я той, кого привела сюди твоя краса", — це каже він.

А Долгорукий тим часом забув не те що про шлюбне ложе з нестримних марень ромейської царівни — не відав уранці, де прихилить голову вночі, бо втратив Київ, втратив, здалося, все, не мав ні лодьї пристанища, ні коню поїгрища, лишилися йому тільки надії.

Слав гінців назустріч Володимирку Галицькому, який ішов десь на за допомогу. Сини Андрій, Борис, Гліб приєдналися до галицького князя, і вже тут Ізяслав зрозумів, що не всидить у Києві, не встигне натішитися віднайденим столом; він випросив, хоч і малу, дружину в стрія В'ячеслава, навзамін знову поставивши князя на своє місце, покликав орду берендеїв і мерщій виступив проти Володимирка. Однак берендеї, ще й не забачивши супротивника, завернули коло річки Уші своїх коней і втекли. Кияни ж сказали Ізяславу простіше і відвертіше:

— Їдь собі, князю, геть!

Ізяслав з вірними дружинниками кинувся в город, але тільки для того, щоб побачити, як кияни перевозять на лодях дружину Долгорукого. Навіть вірність воеводи Мостовика не знадобилася Ізяславу. Юрій просто обійшов міст, як робив те вже не раз.

Вночі Ізяслав знов утік до угорського Гейзи, одруженого з його рідною сестрою Єфросинією. Там проситиме помочі, приведе до Києва десять тисяч угрів і знов сяде на великокнязівський стіл аж на три роки, до самої своєї смерті.

Але те станеться згодом. А Київ знову вітав Долгорукого, хоч тепер Юрій не входив у браму босий, а в'їздив на буланій кобилі, був у золоченому панцирі, мав позад себе дружину, всю в залізі; а в іншу браму Києва вже зготовлявся в'їхати князь Володимирко. Присадистий, квадратнокамінний, весь у кошлатому золотистому зарості. А між тим заростом двоє хитрих і хижо-метких очей. Ті очі вмить визирили всі багатства київські, пишноту Софії, золото й срібло Печерської обителі, де князі молилися для скріплення дружби; визирили Володимиркові очі й мідявоволосу княжну Ольгу, і галицький князь одразу цмокнув:

— Гарна мені невісточка!

Коли ж Юрій змовчав, Володимирко сказав уже на простець:

— Віддай, князю, дочку свою за мого Ярослава.

— А ось ми поспитаємо її саму, — обійняв Долгорукий доньку. — Чуєш, доню?

— Не чую! — відрізала Ольга.

— Князь Володимирко просить віддати тебе його синові Ярославу.

Жінки завжди виказують високу гідність своєї статі, не нагадуючи про власні права, бо й так упевнені, що природа наділила їх правом найвищим: дарувати нове життя світові. Ольга, хоч ще далека від сеї думки, збунтувалася на саму спробу зазіхнути на її незалежність, отже, права.

— Не хочу!

Володимирко став мовби ще присадистішим, так ніби вгрузав у землю від образи.

— Князю, — нахмурено промовив до Юрія. — Чи гоже дітям втручатися в такі високі справи?

— Єдина мені донька залилася. Тому й спитав її. Але не зважай, князю. За високу честь вдячний і я, і княжна Ольга.

— Ніколи! Князю-отче, ти не зробиш цього! — зашепотіла до батька Ольга. — Ти... Я... Коли так, то я... Скажу князеві Йвану!.. Він не дасть мене!

— Який князь Іван? — спалахнув Володимирко. — Берладник блукливий? Вельми прикро мені, князю...

Та розмова, що почалася так урочисто, мало не розсварила назавжди двох князів. Ольгу було відіслано, і вже без неї Долгорукий зговорився з Володимирком про шлюб, але галицький князь заявив, що він і його єдиний син, спадкоємець галицького столу, повинні мати певність як у чистоті замірів, так і в тілесній чистоті невісти, для чого з Галича вимушені будуть прислати стару, досвідчену в таких справах жону, яка б здійснила належні оглядини молодії княжни.

По тому Володимирко відступив у свою землю, по дорозі обдерши Юріїв город Мичеськ так, що мичани змушені були виймати в жінок срібні сережки з вух, щоб відкупитися й порятувати город од руйнування й пожоги.

А до почайнинської пристані вже підпливали лодьї з Константинополя; і з червоної, передньої, по містку, встеленому килимами, сходила білотіла, оката царівна в шовках і парчі, напахчена і замріяна. Золоті верхи церков Києва, строкаті натовпи людські на березі, збройна дружина в лискучих панцирях — все звеселяло серце Ірини; сходячи в супроводі Берладника та Дуліба з лодьї, царівна шукала поглядами того, до кого пливла так далеко хотіла бачити мужа, який перевершив би в усьому князя Івана; розгублено металася очима по лицах бородатих, вусатих, безвусих, шукала серед вершників, серед тих, хто стояв поперед усіх, вгадувала по одягу; коли ж ступив до неї старий, довгоший, худорлявий чоловік, зодягнений у просту лляну сорочку, в білі порти й грубі чоботи, простоволосий, беззбройний, без жодних ознак багатства, коли промовив до неї щось по-грецькому і коли збагнула вона, що то і є великий князь київський, її муж, а вона — його жона, принцеса зойкнула і зомліла. Берладник устиг підхопити її, Дуліб, для якого стали звичними вибрики царівни, дав їй щось понюхати, Ірина спам'яталася, але вчепилася за руку Берладникові з такою силою, що не допомогли ніякі слова, ніякі вмовляння.

Долгорукий сполотнів. Хотів справити несподіванку своїй невісті, стрічаючи її не в пишноті, а в зумисній бідності, щоб зготовлена була, може, й до найлихішого; вийшло ж, що царівна подарувала своєму мужеві несподіванку ще більшу: закохалася в посла княжого, а то й зраджувала по путі, тепер безсоромно виказуючи таємницю перед усім Києвом.

Тяжкі поневірвання останніх місяців, людська невдячність, дріб'язок і підступність — все це позначилося на Долгорукому; він забув про стриманість, забув про мудрість і розважливість, коротко кинув синові Андрієві:

— Взяти Берладника!

Вночі Берладника взято в залізо і потаємно відправлено у Суздаль. Невісту Долгорукий завіз на острів, у недовершений ще Рай, там справлено весілля з Громиловими притчами, з заспівинами княжого розтоптувача чобіт, з ревінням: "Гірко!", з розкішними даруваннями, з обпиванням, обжиранням і безчинствами такими, що царівна врешті змирилась з утратою всього вимріяного і, коли муж повів її на перші покладини, забула навіть, щоб читав він їй з "Пісні пісень" Соломонової, а сп'яніло пролепетала:

— Дам тобі сина, і не одного, бо лоно моє поблагословив сам патріарх Феодот!

І хоч Юрій удвічі перевищував її літами, в пристрасті все зрівнялося.

Дуліб не був на весіллі. Зостався в Києві. Шукав Іваницю — не знайшов. Шукав Ойку — не було. Не знав ніхто нічого. Стварник перебирав свою бороду, дивився поза плече Дулібові, не міг нічого сказати. Зустрів Кузьму Ємця. Почорнілий, страшний, зрозпачений.

— Разом шукатимемо, — сказав йому Дуліб.

— Де шукати? — простогнав Кузьма і враз заплакав, мов мала дитина. Крізь схлипування вигукнув зненависно: — Підпалю!.. Спалю Войтишича!.. А те кубло розметати б!.. Ігумена б задушив... Це вони! Вони!.. Скрізь вони!.. І нема рятунку... Піду на Дунай... Поведу берладників... Князя нашого нема!.. Сестри нема!.. Батька!.. Нічого нема!..

"А в мене що?" — хотів поспитати Дуліб, але промовчав.

Хіба виміряєш, чиє горе більше.

Кричко, якого знайшов на давньому місці коло нової домениці, кричав лікареві крізь дим і вогонь:

— Казав тобі: не тримайсь Гори! Там — самі нещастя. Від князів, окрім лиха, нічого не жди. Чоловік повинен жити потребами, а не сподіватися на чужу ласку. Сподіватися можна лиш нещастя або смерті. Згинули твої всі, а думаєш — самі вони? Щодня щезають у Києві люди. Он син мій. Живий, а щез. Нема його. Так і все.

Дуліб мовчав. Все для нього закінчилося в цьому городі. Здавалося, всього досягнув — і ось не має нічого. Життя втратило ціну, не мав минулого, попереду — чорнота й пуста.

Все ж зібрався з силою, купив на Подільськiм торговищі двох коней, передав на Ярославiв дворі грамотку для князя Юрія і виїхав з Києва, покидаючи його, може, й

назавжди.

В грамотці написав коротко: "Йду від тебе, князю. Не вмієш мститися ворогам, чиниш прикрощі друзям. Радий буду, коли втримаєшся в Києві".

Юрій не втримався знову. Ізяслав приступив до Києва з уграми, довелося втікати в Остерський Городок. Сталося це тоді, коли в Переяславі вмер син Ростислав. Князі Андрій, Борис, Гліб, разом з вагітною мачухою, виїхали до Переяслава ще до підходу Ізяслава; Долгорукий ждав вістей про здоров'я Ростислава, який несподівано занедужав без видимих хворощів, але почув про його смерть уже в Городку і не мав навіть часу, аби поїхати ховати сина.

Знов зібрав полки, діждався синів з Переяслава, підійшов до Дніпра навпроти Києва, але не допущено його ні до мосту, ні до перевозів, а по Дніпру ходили двокормні криті лодьї Ізяславові, воїни, сховані під накриттям, пускали на суздальців хмари стріл, самі лишаючись невразливими. Ізяслав, радо поморгуючи золотушними очима, казав дружині:

— Аби Долгорукий мав крила, то лиш тоді б перелетів Дніпро, діти мої.

А чотири Миколи, не тямлячись од радощів за поконання свого найзлішого ворога, погукували майже грайливо:

— В Дніпер його!

Долгорукому довго довелося йти берегом, аж до самого Заруба, але дружина його ще вірила в свою силу, і Вацьо перед Зарубським бродом заспівував весело: "Наші хлопці стрільці-блідці, застрелили жабу на колодці, а мишу на коробці..."

Але згодом мусили співати іншої: не вдалося перейти через Либідь, і тоді сталася страшна битва на річці Рутці коло Василева, битва, якої Долгорукий хотів за звичаєм своїм уникнути, щоб не проливати людську кров, та Ізяслав крові чужої не пошкодував; не зготовлені до бою полки Долгорукого побиті були в непрохіднім болоті, куди вимушені були відступитися, і вже тепер лунала пісня сумна й безнадійна серед тих, з ким Юрієві довелося рятуватися: "Дружину твою, княже, птиці крильми зодягнуть, а звірі кров повилизують".

Дуліб мав би записати в свої пергаменти: "Славу слід здобувати силами духу, а не тіла. Щастя й удачливість послаблюють навіть дух мудреця. Слід дбати не про вдоволення гніву, а про власне добре ім'я".

Гнів належався Ізяславу, Долгорукому — надії. Хоч, відкинутий назад у свої безмежні заліські землі, Юрій був страшний своїм супротивникам і надалі. Як палено колись бані в Києві, в безнадійних намаганнях відвернути прихід Долгорукого, так тепер Ізяслав спалив дощенту Остерський Городок. Аби позбавити Долгорукого союзників, надумав князь київський бити їх поодинці, почавши з Володимирка Галицького. Навалився на того разом з своїми іноземними родичами, і той, викручуючись всіляко, не витримав, помер від сердечного удару, а Петро Бориславович описав ту смерть у подробицях вельми повчальних.

Щоб підтримати Володимиркового сина Ярослава, Юрій послав йому в жони, як було домовлено ще в Києві, доньку свою Ольгу, і вже тут подробиць немає, бо вони

тяжкі, гнітючі, може, й ганебні. Берладника тримано десь у далеких сховках, аби не дратувати Ярослава. Це була несправедливість, якої припустився Долгорукий, але інакше не міг, бо стояла перед ним справа цілої землі і народу всього, — в учинках державних собі самому не належав.

Ті кілька неймовірно тяжких років значаться для Долгорукого невпинним будуванням. Ізяслав хіба що поруйнував та попалив дещо; за десять літ, упродовж яких цей несамовитий князь товкся довкола Києва, не залишив він по собі жодного нового дому, церкви, не написано для нього жодної книжки, не викарбувано навіть чаші золотої чи срібної — брав готове, хапав чуже, сам же здатен був лиш на змови, на підкупи, вміло заплутував у свої сіті всіх сусідніх володарів, невтомно укладаючи нові та нові шлюбні союзи; в заздощах до Юрія, що зумів висватати собі царівну з самого Константинополя, після смерті своєї жони, яка застудилася під час утечі із Києва і вмерла в Володимирі, надумав Ізяслав узяти й собі жону з царського роду. Для цього посланий був ігумен Ананія до грузинського царя Георгія просити для Ізяслава руки царської сестри Русудан. І хоч Георгій вагався, а молода прекрасна Русудан не виявляла бажання їхати до невідомого київського князя, який прислав за нею не блискучих лицарів, а хитрого і противного ігумена, але царська рада — дарбаз, куди входили грузинські бояри азнаури, примусила молоду царівну вирушити в далеку путь. Морем, а там — Дніпром, а від Олешшя, як думалося Ізяславу, для більшої пишності — кінно. Та до Олешшя поперед сина Ізяславового Мстислава з дружиною, що мав стрічати царівну, встиг прийти якийсь загадковий чоловік; мав тривалу розмову з Русудан, з ігуменом Ананією не перекинувся й словом, лиш глянули один на одного з вимовною зненавистю, — і після того грузинська царівна, не ступивши на землю, звеліла завертати судна. Русудан — Русу дана, та не віддана. Ізяслав не стерпів ганьби і помер од нападу безсилої люті. Може, й пошкодував тоді, що не має коло себе прибічного лікаря Дуліба, однак знати того вже не дано нікому.

Юрій будував тим часом городи. Зміцнив і поширив Москву, поставив посеред города велику, церкву з білого каменю, який ламано поблизу на Оці. Тут відкрилося Долгорукому, що через Москву вельми зручно розвозити той камінь по всій Суздальській землі; він уже бачив: як над ріками й озерами стануть білі, мов хмари на літньому небі, собори й тереми, як пустять витворники по білому камені різьблені трави, квіти, дерева, звірів. Люд охоче збирався на будування, бо відчинялися княжі житниці, прийшли горожани отримували харч, а найголовніше — ставали людьми, вириваючись з рук не лише боярства далекого, київського та чернігівського, а й поблизького, свого.

Цей князь умів злагоднювати людські серця. Навіть жона звикла до Юрія, звикла до його непосидючості; останнього з чотирьох народжених Долгорукому синів народила серед зими, в час полюддя, і на тім місці князь одразу заклав город Дмитров, бо син при хрещенні одержав ім'я Дмитра, по-слов'янському ж названо його було Всеволодом.

Двадцятого березня року одна тисяча сто п'ятдесят п'ятого кияни знову з великою урочистістю відчинили брами свого города для Юрія Долгорукого.

І знову Юрій забув про ворогів. Вірив: утримати всю землю можна лиш добрістю і доброю волею. Хіба не велів різьбити на суздальських соборах звірів, птахів, буйноквіття, аби підтримувати в серцях людей дух вільності, закорінений в них од народження?

Князь Андрій не володів таким терпінням, як його отець. Вночі приїхав з Вишгорода, куди посадовив його Долгорукий, попросився до великого князя на розмову; коли ж Юрій подивувався такій нагальності, Андрій об'явив йому, що не хоче далі сидіти отут і вже сеї ночі повертається на північ, у свій Володимир.

— Києва зблизька не одолієш, отче, — мовив князь Андрій. — Треба братися здалеку.

— Я йшов сюди здалеку. Ціле життя своє. Шістдесят літ.

— А тепер утікай від нього, бо пропадеш. Київ — як жінка. Солодка, як мед, і небезпечно невидима, як сіть. Обплутає — і пропадеш.

— Виплутаюсь, князю. На те живу. Коли ж хочеш піти звідси — не затримаю. Бережи братів своїх менших — ось що скажу тобі.

— Хотів просити тебе, отче.

— Проси.

— Дозволь узяти з Вишгорода ікону Божої Матері. Писав її сам апостол Лука. В Києві святинь безліч, Заліська земля має самі будування, святинь не має.

— Будування — ото й святині. Та коли хочеш — бери Богоматір.

Швидко їхав князь Андрій з іконою від Києва, та ще швидше летка чутка, ніби ікона чудотворна, ніби зцілює калік і недорік, ніби творяться чудеса по путі.

Всіма забуті княжі виродки Льоп і Шльоп, які давно жили в мирі, один вдаючи сліпого, а другий безногого, кинулися втікати, щоб та ікона не зцілила випадком і їх.

Але як утікати, коли один сліпий, а другий кривий? Тоді кривий сів верхи на сліпого, себто Шльоп — на Льопа, чим бодай трохи відновилася справедливість, порушена щодо Шльопа колись князем Ізяславом. У кривого були очі, у сліпого — ноги. Так і вдарилися навтьоки. Але ікона їх наздогнала і зцілила. І вони втратили той кусень хліба і горнятко каші, що мали за своє вигадане каліцтво.

Тоді, недовго думаючи, кинулись до Києва, пробілися до князя Юрія, щоб узяти з нього викуп за вість. Про що? А про те, як його син Андрій тайкома вивіз з Вишгорода ікону Матері Божої.

Юрій посміявся, але заплатив. Бо треба платити за все, що тобі може пригодитися.

Виродків звелів викинути з Києва, щоб не принесли вони нещастя.

Однак нещастя не треба було приносити. Воно було в Києві, жило в ньому, ховалося до часу, ждало слушної години.

Войтишич жив далі, безглуздо, уперто, на зло всім, немов шашіль у дереві; довкола нього вже й не залишалося нікого, всі повтікали від Долгорукого або повмирали; залишався ігумен Ананія; залишався вічний, як і Войтишич, воєвода Мостовик та ще восьминник Петрило, який щосили намагався перейняти у старого воєводи вміння переметуватися від одного князя до іншого і, як виказували події, робив це вельми

успішно. Войтишич уже ніде не показувався, забував, у які двері виходити, але тримався свого. Стрічав гостей у gridниці, засльозено поблимував на них, тонким зривистим голосом скаржився:

— Зітхаю без кінця і проливаю сльози обома оками, будь воно прокляте. Старі люди легко дратуються і тяжко вспскоюються, скоро вірять і пізно зневіряються, чіпкі в житті й жадібні до всіх, печальні й сварливі, будь воно прокляте, схильні до розбалакувань і не люблять слухати, прославляють предків і ненавидять сучасників, воздыхають і тривожаться, хворіють і коченіють, будь воно прокляте! А Долгорукий ще живе, ігумене?

Ананія мовчки зітхав. Петрило совався на лавці, нетерпеливилось йому щось бовкнути, але теж мовчав. А Мостовик буркав собі в вуса:

— Гарно, гарно!

— Нічого й гарного, будь воно прокляте, поки й не діждуся! — вигукував Войтишич.

Діждався-таки ночі, коли ігумен Ананія привів з собою чоловіка в чорній хламиді, з лиховісно чорними очима. Чоловік мовчки поставив на стіл перед Войтишичем кедрову скриньку, відступився в темряву, звідки поблискував своїми перлистими очима Петрило; Ананія почав був своє: "Як був я в Антіохії", але воєвода не дав йому докінчити.

— Знаємо, де ти був, ігумене. Хто сей чоловік?

— Сирієць. Знається на справі.

— Хай каже.

Сирієць підступився до столу, відкрив скриньку, сяйнуло скло різнобарвне, аж Петрило посунувся ближче, бо скло — то багатство, а в цьому склі поза тим — ще й можуть.

— Що там?

Сирієць швидко заговорив, слухав лиш Ананія, щоб витлумачити його слова.

— Ну? — знетерпеливився воєвода.

— Має отрути всякі.

— Інакше чого б і забирався в таку даль?

— Ось у цій посудині — цим можна отруїти воду в криниці.

— Будь воно прокляте! Хіба знаття, звідки питимеш узавтра. Ще?

— Є отрута для ножа. Мати перського царя Ксеркса отруїла свою невістку так. Різала птицю собі, тоді тим самим ножем розрізала для невістки, ледь пересунувши лезо. На лезі — страшна отрута. Смерть негайна!

— Будь воно прокляте! Різнеш — та собі. Ще?

— Є отрута для садів. Нашмарувати яблука чи груші. Чоловік зірве, з'їсть і помре.

— Весна, які тобі яблука, будь воно прокляте. Ще?

— Є отрута, од якої чоловік зсихається. Рік і два сохнутиме, а тоді вмере.

— Всі вмеремо так, будь воно прокляте! Ти вже, ігумене, зсохся на скіпку, в тебе й чоловіцьке, видати, зісохлося. Ще?

— Є отрута прихована. Чоловік їсть, п'є, йде додому, а там починається в нього.

Вмирає мовби од об'їдання, рве йому нутроші, вивертає душу. Для цього до отрути додається порошок з засушених шкірок, зідраних з мишенят-голоцмоників...

— Тьфу, гидота, будь воно прокляте! Петриле, бери! Ото й воно. Піди до князя, кайся, плач, заманюючи на учту, поки він тут без жони та дітей. Бо припливе ж скоро?

— Пливе від Смоленська княгиня з синами. Не хотіла, поки малий був Всеволод, боялася застудити, кволий, казали...

— Хай живе, будь воно прокляте! Всі живуть. Несамовитіють, гасають назад і вперед по дорогах і через перепони, забираються на гори, перелазять через камінь, прокладають путі через провалля, проникають в ущелини, ришуть по надрах землі, в пучині морській, по незвіданих ріках, по чащах лісових, по непрохідді болотям, підвертають себе вітрам і дощам, грому й блискавиці, хвилям і бурям, обвалам і безодням, а все навіщо, будь воно прокляте!

В неділю Петрило скликав учту задля князя Юрія. Може, радуючись прибуттю княгині з синами, що вже за день-два мала допливти до Києва? А може, навмисне вибравши середину травня — пору, коли в Києві дерева одягає листом, відступилися весняні води Дніпра, Десни, Почайни і щедро зазеленіли луки? Все радіє довкола — і ти радієш і хочеш гукнути світові: "Живу!"

Вони терпляче ждали дня для завершення свого чорного заміру, відтягували, аби відвести від себе підозру, але й не забували про відплату Долгорукому, бо штовхала їх до того ненависть. Ненавиділи його за те, що жив і поки жив. Хоч нічого не заподіяв злого нікому з них, був терпеливий і нерозумно-добрий, вони не мали спокою, поки Долгорукий живе, поки він на цій землі й на цьому світі, поки їздить серед розкритих натовпів чорного люду, поки змішується з тим чорним людом. Був загрозою їхньому походженню, їхньому становищу, їхнім багатствам, їхній криводушності, самому існуванню їхньому. Заприсягайся звести його з світу, поклали обмовити, оклеветати, зганьбити перед історією.

Щедрий душею Долгорукий ладен був помиритися з кожним і найбільше боявся заподіяти людині зло.

Не мусив би йти до Петрила, пам'ятаючи, як той ще вчора зраджував його, перекидаючись до Ізяслава щоразу, може, й колючи киян тоді при В'ячеславі, але хотів усе віддати забуттю, прагнув відродити в собі чуття вдячності до колишнього дружинника за те, що той порятував його від смерті. А ще — радувався скорій зустрічі з малими синами. Отож і пішов на учту до восьминника, який просив князя з сльозами, каяттям, заприсягався в вірності й любові такій великій, що й не знайдеш у Києві більшої.

В поведінці догідливість, а на умі — вбивство. Аби ж знати!

Учта вдалася на славу. Громило виголосив притчу про чоловіка, який, не маючи змоги бити осла, бив сідло; тоді Петрило, плачучи й падаючи на коліна перед Юрієм, крутячи бульками, як євнух, вже вкотре нагадував про свою стрілу, яку пустив для порятунку князя; і Долгорукий ще раз об'явив усім про свою вдячність; їли й пили до пізньої ночі; тоді згадав князь про вірного свого Вацьо і попросив заспівати оту давню й

улюблену, про князя Івана:

Гей, там, на лугах, на лугах широких,
Там же горить-сяє терновий вогник,
Сам молод, гей, сам молод!

— А чи я не тернина в князюванні своєму? — поспитав гірко Долгорукий не знати й кого, але йому дружно заперечили, бо й коли ще бачили такого князя. Серце росте, дивлячись на тебе, князю, хіба не був ти добрий і справедливий завжди, хіба не щадив Життя людське і честь людську, хіба не розбудував землю, хіба не впокорив і злагіднив навіть диких половців, не шкодуючи для того ні часу, ні терплячості! Ось знову заспівав пісню про Берладника і можеш співати її з чистим сумлінням, бо не видав князя Йвана для помсти Ярославові Галицькому, хоч як той домагався. Знаємо, що тайкома попросив чернігівського князя відбити князя Йвана, коли везимуть його в залізі — так відновив справедливість. Яка ж ти тернина?

Долгорукий озирнувся на чашника, стукнув об стіл порожнім ковшем. Пива! Чашник сердито махнув отрокові, щоб приніс новий збан з просяним пивом для князя.

Отрок метнувся з гридниці, проскочив через темний перехід, збіг з сіней, у візку, пильнованому мечниками Долгорукого, вхопив невеличкий збан з князівською печаттю на затичці, побіг мерщій назад.

Мав знову проскочити темний перехід, який тепер не видавався й темним занадто після того, як очі звикли до нічної чорноти; та однаково не міг помітити отрок ні двох зачаєних чоловіків у переході — одного маленького, опецькуватого, другого мов довбешка — не помітив і мотузка, туго натягнутого впоперек переходу саме так, що з усього розгону перечепився об ту перепону і полетів сторч головою. Вже й згадати не міг, чи то впустив збана, чи хтось видер посудину в нього з рук, почулося ніби чиєсь шамотання в переході, мовби щось війнуло повз нього чи дихнуло йому в лице; могла то бути нечиста сила, міг бути домовик або й просто викликане все було несподіванкою і переляком. Отрок мерщій підхопився, порачкував до переходу, мацаючи руками в пошуках збана, знайшов його відразу, зраділо зірвався на рівні й побіг до гридниці, де князівський чашник, мабуть, уже проклинав нестелепуватого помічника.

Розповідати про те, що з ним щойно сталося, отрок вважав ганебним і принизливим для себе. Тож і змовчав. Чашник зламав князівську печать на затичці, не дуже придивляючись, чи вона справжня, чи підроблена, налив Юрієві улюбленого просяного пива; князь, посьорбуючи, слухав похвалання за столом, десь перед світом попросив ще заспівати і чомусь знов ту саму:

Сам молод, гей, сам молод!

Везти з учти звелів себе не на Ярославів двір, а за Київ, аж на Красний двір, так ніби вже мав у собі передчуття кінця.

По дорозі стало йому погано, почалися вимети, не міг триматися на коні, дружинники сплели з реміння ноші, підвісили їх між двома конями, так повезли Юрія далі.

Починався понеділок, тяжкий день. Князеві ставало щодалі гірше, нудило його і

вивертало, не помагало гаряче молоко, яким пробували поїти, не помагали молитви й кадіння. Юрій лежав зелений, знерухомілий, нігті йому посиніли, ніби в утопленика, — живий чи вмер?

Вмирав ще й у вівторок. Нічого не бачив, не чув, нікого не впізнавав, темнів тілом. Ще жив. У середу з'явився чоловік, якого не бачено в Києві вже шість років. Прибічний княжий лікар Дуліб. В'їхав у браму Києва так, ніби вчора лиш виїхав з неї. Ті самі двоє коней, той самий спокій, та сама розважливість.

Все злетіло з нього, щойно довідався про князя Юрія.

Мчав наосліп до Красного двору, впізнавав і не впізнавав дорогу, по якій колись зимовою ніччю їхав на обід до князя Ростислава. Давно вже немає Ростислава, не поїдеш до нього на обід — тепер мав їхати на смерть Долгорукого!

Ще міг врятувати князя. Аби вчора, аби позавчора — тоді б порятував! Але й сьогодні боротиметься за життя, бо прийшов на цей світ, щоб змагатися за життя людське.

Аби лиш застати Юрія живим. Аби той зберіг у собі бодай крихту життя.

Застав. Але пізно! Зготував трав'яні відвари, зробив князеві холодні обкладини. Пізно!

Юрій умирав. Повернулося йому все, впізнавав Дуліба, хотів зрадіти, але не мав сил. Сказав нечутно:

— Довго не йшов.

— Прийшов, князю.

— Сини мої...

Ще прошепотів щось. Здається: "Кров моя, серце моє, вогонь мій!" Та вже того ніхто не почув, і князь не чув нічого.

Малим їхав на санях з палаючого Чорнігова, підпаленого злочинним братом Мономаховим Олегом. Мономах виводив дружину, жону свою, дітей: у червоному поблиску пожежі їхали сани, а обабіч дороги хижо шкірилися половці, по-вовчому облизувалися, шкодуючи, що вислизає така ласа здобич.

Проїхали сани — зімкнулися хижі ряди степовиків. Ось так і по його кончині порушиться мир з дикими тими ордами, і знов стануть плюндрувати вони Руську землю, зодягнуть її в червоний вогонь пожеж, і горітиме вона негасимо, і ніхто не зарадить.

Червоні пожежі — мов примарливі червоні ліси. І ні тріску галуззя, ні пошуму вітру; холодна слизька червоність, мовби нутрощі вмерлих світів; крізь тисячі років поверталася до вмираючого первісна ворожість усього сушого в отих вогняно-червоних виростах, вигинистих, невловимих і неухильних, проклято-всесильних. У червоних лісах серед червоних дерев червоні руки виростили з землі, виникали з нічого, спліталися довкола нього в зміїно-безжальних стисках, і в їхньому пекельному нагніченні зникало тіло, зникала думка, навіть біль поступився місцем чомусь жахливо безмежному і безнадійному, як вічність.

То приходила до нього смерть.

Дуліб став на коліна перед ложем.

Сини Долгорукого, найстаршому з них було шість літ, найменшому два роки, без матері (вона побоялася йти до мертвого) з'явилися в gridниці, ще й не досягнувши дитячим розумом того, що там сталося; побачили незнайомого чоловіка на колінах перед ложем і собі впали навколішки і так на колінцях від самих дверей по затоптаній чобітьми підлозі востаннє помандрували до свого батька.

Кров моя, серце моє, вогонь мій!

Долгорукого поклали в церкві на Берестові, де упокоїлася його мати, проста киянка, якої не визнали ні бояри, ні ієреї, ні літописці. В ніч перед похоронами згорів у Києві боярський кінець мало не до самої Софії. Були чутки, ніби підпалено людьми з Подолу. Згорів у пожежі старий воєвода Войтишич. Восьминник Петрило порятувався. Бо коли горіло, був на Красному дворі. А може, в дорозі до Красного двору. Бо серед ночі ще можна бачити було восьминника на своєму дворі, як тихо підпирав важкою колодою двері в хижі, де спали його підручні — опецькуватий і довбешка, — як викресував іскру й роздмухував трут, як ждав, поки загоряться сухі скіпки за причілком хижі, як біг, зачіпаючись ногами за невидимі перешкоди, до коня і гнав щодуху до Лядської брами.

Ще будуть пожежі в Києві, грабування, колотнеча, ще гримітимуть упродовж століть битви, і може видатися, ніби намарне загинув Долгорукий, намарне йшов усе своє життя до цього великого міста, бо йшов по свою смерть. Побачити Київ — і смерти, Може, й для цього іноді варто жити людині?

Так думав Дуліб, переправляючись у насаді через Дніпро. Ще не вписав у свої пергаменти — лиш думав.

Брався на північ, на Суздаль, до князя Андрія.

Знову загубився на самому дні глибочезних пущ, відважно занурився в них, сподівався полишити їм свій біль і свою розтривоженість.

Ліси стояли, мов люди. Старіші дерева здіймалися над молодшими, вивищувалися невідступно, з упертою неминучістю, ніхто не збирався падати, а хто й падав, то гинув непомічений у темній тіснєві, неспроможно-безсилий порушити споконвічну щільноту.

Але так видавалося зовні для ока стороннього. Насправді ж ліс боляче переживав кожну смерть, кожне падіння: кожне відчахнення гілки, кожен тріск галузки віддавався корчем у його потужному тілі; ще й не знати, в чому виразніше виявлявся віковичний дух лісу: чи в покірливо-мовчазній загибелі дерев, а чи в причаєних стогонах болю.

Київ, 1970-1972 рр.

ПОЯСНЮВАЛЬНИЙ СЛОВНИК

Аітабас — парча.

Анбурзький — східного походження.

Аннапст — хроніст, літописець у Древньому Римі, а також у середньовічній Європі.

Аравіт — араб, житель Аравії.

Архонт — знатна особа, вельможа.

Атрамент — чорнило.

Берендеї — кочові тюркські племена, частина чорних клобуків (див. чорні клобуки), що в XII ст. оселилися в басейні р. Рось, де асимілювалися із слов'янами.

Береста — верхній шар березової кори (використовувався як матеріал для письма).

Берладники (бирладники) — у XII ст. люди (головним чином ті, що тікали від феодалної залежності), які зосереджувалися здебільшого на лівому березі Дунаю, переважно в м. Берладі (нині Бирлад). Бехтерець — панцир із металевих пластинок.

Бирич — княжий оповісник, глашатай.

Бортъ — дупло, або навішена на дерево видовбана колода, де водяться бджоли.

Братина — велика чаша.

Бретяниця — амбар, комора.

Бродники — вихідці із східних слов'ян, що в XII–XIII ст. проживали на степових просторах від Дону до Дунаю.

Бутурлик — залізні лати на ноги вершника.

Верейка — мотузок.

Вира — в Давній Русі грошова плата на користь князя, що стягувалася за вбивство або тяжке каліцтво вільної людини.

Влатія — коштовна тканина.

Вой — воїн.

Восьминник (осьменик) — збирач торгового мита і судовополіційна посада в Київській Русі.

Вугляр — той, що займається випалюванням вугілля.

Гапка — великий плоскодонний човен.

Готовизна — запас харчів.

Гридниця — приміщення для княжих дружинників (гридів), для прийому гостей.

Грифон — міфологічна істота — крилатий лев, іноді з головою орла.

Забороло — захищена верхня частина міської фортечної стіни чи валу, де тримали оборону.

Іверійський — грузинський (від старовинної назви Грузії — Іверія).

Кадія (кадь) — велика діжка.

Калантар — безрукавний панцир.

Календа — назва перших днів місяця у давньоримському календарі.

Калугер — чернець.

Камо — куди.

Катепан — візантійський військовий чин середнього рангу.

Кондак — коротка церковна величальна пісня.

Конунг — князь, король у скандинавів.

Корзно — старовинний верхній одяг, подібний до плаща.

Корста — домовина.

Кумани — половці.

Куяк — доспіх з металевих пластинок, закріплених на одязі.

Левіафан — за біблійною легендою, величезне морське страховище або літаючий дракон.

Левкас — суміш алебастру або крейди з клеєм, яка вживається для ґрунтування дерева, а також зроблений із цієї суміші ґрунт.

Лікоть — старовинна міра довжини, приблизно в півметра.

Ловище — місце для полювання і рибної ловлі.

Ложниця — спальня.

Меря — стародавнє плем'я, що жило в районі Волзько-Окського межиріччя.

Миро — запашна олія, яку використовують у церковних обрядах.

Мусія — мозаїка.

Насад — великий човен з високими нашивними бортами.

Ногата — стародавня дрібна монета.

Опасання — суцільна крита галерея навколо будівлі.

Паволока — у Давній Русі коштовна тканина.

Пшімпсест — повторно використаний для письма пергамент (див. пергамент), з якого зішкрябано старий текст і написано новий.

Пахолок — слуга.

Пергамент — оброблена певним чином шкіра молодих тварин, що застосовувалася у давнину (до винайдення паперу) як матеріал для письма.

Підвойський — княжий оповісник, глашатай.

Пінязь — дрібна монета, гроші.

Повалуша — опочивальня.

Полюддя — у Давній Русі збирання князем з дружиною або його представниками данини з підлеглого населення.

Порок — таран, стінобитне знаряддя.

Поруб — яма із зрубом, погріб; в'язниця.

Поршани — тюркські племена, яким київські князі Володимир і Ярослав Мудрий давали землі понад Россю (ті, що живуть по Росі).

Посад — передмістя, ремісничо-торговельна частина у давньоруських містах; поселення.

Почайна — невелика річка, що впадала в Дніпро у Києві на Подолі; її пониззя злилося з Дніпром 1712 р.

Рака — гробниця, саркофаг для зберігання останків святих, за християнською релігією.

Ромейсьшй камінь — мармур (з Візантії).

Сарацини — араби, магометани.

Свейський — шведський.

Синовець — племінник, братів син.

Скора — хутро, шкура.

Скурата — маска; шкурат, шматок шкіри.

Стрий — дядько по батькові.

Сулиця — холодна ручна зброя, різновид списа чи рогатини.

Сябри — селяни у Київській Русі, що на общинних засадах спільно володіли й користувалися землею.

Терми — давньоримські громадські лазні, до складу яких входили також зали для спортивних вправ, зборів, відпочинку тощо.

Терпентин — скипидар.

Тисяцький — у давньоруських князівствах особа, що очолювала міське ополчення й виконувала функції міського судді.

Тіун (тивун) — господарчий управитель княжого чи боярського маєтку.

Товар — обоз.

Торки — тюркомовні племена, які в другій половині X ст. переселилися з Приаралля в степи по сусідству з Київською Руссю; частина з них, що входила до складу чорних клобуків (див. чорні клобуки), поселилась на південно-руських землях, головним чином в басейні р. Рось, згодом асимілювалися із слов'янами.

Тропар — величальна церковна пісня.

Туло (тул) — колчан для стріл.

Ушкули — річкові розбійники, що плавали на ушкуях (рід човна).

Фряги — французи.

Хартія — матеріал (папірус або пергамент), на якому написано рукопис, а також самий рукопис, аркуш; грамота, закон.

Чорні клобуки — племена тюркського походження (печеніги, торки, берендеї та ін.), що з XI ст. жили в південних і південно-західних володіннях Київської Русі, переважно в басейні р. Рось, в різні часи були союзниками київських князів, служили у них; назву дістали від головних уборів — чорних шапок (клобуків).

Юмшан — панцир з кольчужними рукавами.